

ERDÉLYI ÉVSZÁZADOK
A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET ÉVKÖNYVE
VIII.

Örökség – identitás – emlékezet

A kulturális és szellemi örökség recepciója Erdélyben

BABEŞ-BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
TÖRTÉNELEM ÉS FILOZÓFIA KAR
MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET

Szerkesztőbizottság:

Egyed Ákos (az MTA külső tagja, Kolozsvár), Fodor Pál (kutatóprofesszor, címzetes főigazgató, Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest), Konrad Gündisch (Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, München), Olga Khavanova (az Orosz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, főmunkatárs, Moszkva), Kiss J. László (Corvinus Egyetem, egyetemi tanár, Budapest), Kósa László (az MTA tagja, Budapest), Kovács András (az MTA külső tagja, Kolozsvár), Monok István (MTA könyvtár, főigazgató, Budapest), Romsics Ignác (az MTA tagja, Budapest; Eszterházy Károly Egyetem, egyetemi tanár), Zsoldos Attila (kutatóprofesszor, Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest).

Főszerkesztő: Rüszt-Fogarasi Enikő

Szerkesztőség: Hunyadi Attila, Lupescu Makó Mária, Nagy Róbert,
P. Kovács Klára

Jelen kötetet összeállította és szerkesztette: Fehér Andrea

A szerkesztőség címe:

Magyar Történeti Intézet/Departamentul de Istorie în Limba Maghiară,
400088 Cluj-Napoca, str. Napoca nr. 1, erdelyievszazadok@gmail.com

A borító Szathmári Pap Károly: *Kolozsvár (a Fellegvárból)*, az *Erdély képekben* (Kolozsvár, 1843) című művében megjelent színes litográfia felhasználásával készült. A reprodukció őrzési helye: Magyar Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont (Budapest), Művészettörténeti Intézet Adattára, MKCS-C-I-122/71/2.

Borítóterv: Várdai Éva

Nyomdai előkészítés: Metaforma Kft., Kolozsvár

Korrektúra: Szabó Beáta

Nyomta a GPO Graphics, Kolozsvár

E kötet megjelenését a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány támogatta.

ISBN 978-606-8886-05-3

ISSN 2558 - 8761, ISSN-L 2558 - 8761

ERDÉLYI ÉVSZÁZADOK
A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET ÉVKÖNYVE
VIII.

Örökség – identitás – emlékezet

A kulturális és szellemi örökség recepciója Erdélyben

Egyetemi Műhely Kiadó
Kolozsvár, 2023

TARTALOMJEGYZÉK

CONTENTS

Előszó/Preface.....9

Örökség – identitás – emlékezet/Heritage – Identity – Memory

Erdősi Péter:

Európai kulturális örökség

European Cultural Heritage.....15

Flóra Ágnes:

*Félúton múltból jövőbe. A levéltáros és a levéltár szerepe
az írott örökség formálásában*

*Halfway From Past to Future. The Role of Archivists
and Archives in Shaping the Written Heritage*.....31

Jancsó E. Katalin:

Erdélyi magyar nyomtatott szakácskönyvek újraértelmezése

Reinterpretation of Hungarian Printed Cookbooks from Transylvania43

Keszeg Vilmos:

*Visszatérés a hagyományokhoz: az örökségesítés és az értékesítés
mint revitalizációs stratégiák*

*Returning to Traditions: Heritagization and Commercialization
as Revitalization Strategies*.....63

Újvári Dorottya:

Magánügy-e a privát kép?

Is a Private Image a Private Matter?105

Műhely/Workshop

Kádár Ágota:

Első asszony-építészeink öröksége Erdélyben a századfordulón.

Szemelvények Paulas Erika és Préda Ilona életpályájából

*The Heritage of the First Women Architects in Transylvania
at the Turn of the Century. A Case Study about the Careers
of Erika Paulas and Ilona Préda*123

Tartalomjegyzék

Béres Kinga Renáta:

- Bodor Péter zenélő kútja(i) – Esettanulmány a kulturális örökség lokális identitásépítésben játszott szerepéről és hasznosíthatóságáról*
Peter Bodor's Musical Well(s) – A Case Study on the Role of Cultural Heritage Plays in Identity Building..... 141

Kiss Anna-Ilona:

- „*Sehogyan sem illeszkedik, viszont ott van*”. Az államszocializmus épített örökségének két esete: a szatmárnémeti új központ és a marosvásárhelyi Színház tér
“*It does not fit in any way, but it is there*”. Two Cases of the Built Heritage of State Socialism: The New City Centre in Satu Mare and the Theatre Square in Târgu Mureş..... 155

Silló Dalma Orsolya:

- Az Ezer Székely Leány Napja a koronavírus árnyékában*
The Day of the Thousand Szekler Girls in the Shadow of Covid-19..... 173

Dimény-Varga Fanni:

- Földben rekedt kincseink, avagy Verespatak útja az UNESCO világörökségi listáig*
Our Treasures in the Ground – The Journey of Roşia Montană to the UNESCO World Heritage List..... 187

Arcél/Profile

- Fábián Róbert-Donát: *Beke Antal (1838–1913)*203
Sipos Gábor: *Petri Mór (1863–1945)* 217
Tóth Krisztián: *Veress Endre történész élete és munkássága (1868–1953)*..... 227
Toth Szilárd: *Bánffy Miklós (1873–1950)*..... 237
Fodor János: *Kós Károly (1883–1977)*247
Vigh Tímea: *Báró Kemény János (1903–1971)*.....255
Boér Ilka: *Entz Géza (1913–1993), a középkori (erdélyi) művészettörténeti kutatások úttörője* 261

Könyv szemle/Book Review

- Póti Vivien Tamara: *Van-e egy nemnek története? Gyáni Gábor: A nő élete – történelmi perspektívában.*271
Kelemen Lilla Kornélia: *Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke (szerk.): Betegség és gyógyítás a régi Kolozsváron és Erdélyben. Orvoslástörténeti dolgozatok.* 274
György Árpád Botond: *Géra Eleonóra Erzsébet: A polgár város rendje. Társadalom. Tér. Nyilvánosság Budán (1686–1741). (Várostörténeti tanulmányok 18.)*..... 278

Tartalomjegyzék

Szabó Zsolt: <i>Korrupciós kényszerek és modernizációs igények között: a román állam szolgái. Servitorii statului. Funcționari, funcții și funcționarism în România modernă (1890-1948). Ed. Pál Judit, Vlad Popovici, Andrei Florin Sora</i>	283
Both Noémi Zsuzsanna: <i>Van-e történelem a tapasztalaton túl? Sipos Balázs: Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948</i>	288
Pál Judit: <i>Zakar Péter: Biró Sándor. Egy 19. századi erdélyi református értelmiségi élete</i>	292
Nemes Szilárd-Attila: <i>Erdész Ádám: Márki Sándor Naplói IV. (1915–1919)</i>	296
Papp Kinga: <i>Gabriella Erdélyi – András Péter Szabó (eds.): Remarriage and Stepfamilies in East Central Europe, 1600–1900</i>	299

Krónika/Chronicle

Nagy Róbert-Miklós: <i>A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetének 2023. évi tevékenységei</i>	309
Zan Antonia: <i>A BBTE Magyar Történelmi Intézetének utazókonferenciái</i>	314
Süket Levente-Mátyás: <i>IX. KMTI doktoranduszkonferencia</i>	318
Gönczi Lídia: <i>Hibák, téveszmék és bolondok a történelemben. Konferenciabeszámoló</i>	320
Forró-Bathó Ákos: <i>Nyílt nap a kolozsvári Magyar Történelmi Intézetben</i>	321
Szabó Zsolt: <i>A vidékre fókuszálva. Beszámoló a Hatodik Nemzetközi Vidéktörténelmi Konferenciáról</i>	323
Adriana Cupcea, Peti Lehel, Székely István Gergő: <i>Identitások, reprezentációk és politikák – államok és kisebbségek viszonya a XX–XXI. században</i>	326
Ioniță Gergely-Róbert: <i>Transzilvanizmus konferencia és workshop. 2023. november 10.</i>	327
Csoma Nikol: <i>IX. Romániai Magyar Történelemtanárok Tudományos Konferenciája</i>	329
Szerzőink/Authors	331

ELŐSZÓ/PREFACE

Napjainkban, elsősorban a médiának köszönhetően, egyre gyakrabban találkozunk az örökség kifejezéssel, legyen szó történeti, épített, természeti, kulturális vagy akár szellemi örökségről. Ennek a túlmediatizált jelenségnek köszönhetően szivárogtak be a köznyelvből a tudományos szövegekbe az olyan kifejezések mint kulturális örökség, identitás vagy emlékezet, anélkül, hogy történeti-kritikai értelmezésükre sor került volna. S mivel mindhárom kifejezés valóságos *pályázati varázsszóként* funkcionál – ahogyan az évkönyvünkben közlő Keszeg Vilmos egyik interjújában oly találóan megfogalmazta –, ezzel magyarázható az, hogy egyre több tudományos szövegben vált az örökség a történelem szinonimájává. Kötetünk az emlékezet és az identitás szakirodalmából kiindulva az örökség hagyományosabb értelmezéséhez kíván visszatérni, s az örökségre a tudományosságtól eltávolodó, a mindenkori jelen igényeihez és elvárásaihoz igazított kulturális termékként tekint.

A kulturális örökségről való gondolkodás viszonylag hamar megjelent a magyarországi történetírásban, előbb az örökség nemzetközi szakirodalmának tolmácsolása révén, majd a világörökség intézményesülésének, politikáinak és rezsimjeinek bemutatása és elemzése által. Erdélyben leginkább a néprajz és antropológia művelői zárkóztak fel a kulturális és szellemi örökséggel kapcsolatos elméleti diskurzushoz, a jelenség történeti recepciója azonban elmaradt. A fent megnevezett okoknál fogva is véltük azt, hogy időszerű lenne egy olyan kötet szerkesztése, melyben a kulturális örökség és a hozzá szorosan kapcsolódó emlékezet és identitás kérdéskörét a történettudományok felől közelítenénk meg. Örömrökre szolgál, hogy a kötetben külföldi és hazai szaktekintélyek mellett *A kulturális örökség kutatása és hasznosítása* mesterképzőnkön végzett hallgatóink is szép számmal közöltek, ami azt tűnik alátámasztani, hogy a kulturális örökséggel kapcsolatos témák már egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek – igaz, elsősorban a fiatal generáció érez késztetést arra, hogy megvizsgálja, milyen örökségesítési folyamaton estek át a mára már kanonizált nézetek.

A tanulmányok sorát Erdősi Péter európai örökséget tárgyaló értekezése nyitja. A szerző a kortárs örökségalkotásnak az Európai Unió, valamint az Európa Tanács által előmozdított, támogatott programjait vizsgálja, és azt, hogy hogyan igazodik ez a nemzeti és világörökség programokhoz. A tanulmány rendkívül elgondolkodtató, helyenként provokatív,

s mindenképpen arra készíti az olvasót, hogy újraértelmezze az európai-ság és európai kultúra fogalmakat. Hasonlóan elgondolkodtató a levéltári örökségről, pontosabban az örökségesítő levéltárosokról szóló, Flóra Ágnes által jegyzett tanulmány. A szerző érdekesítő módon kérdőjelezi meg a levéltárak identitásteremtő és emlékezetfenntartó szerepéhez kapcsolódó sztereotípiákat. A levéltári rendezés, pontosabban az irattári anyag fejlődésének kérdését intézményi-adminisztrációs szintről az egyéni felelősségvállalás irányába mozdítja, vagyis eltávolodik a meghaladott pozitivista *fondok iránti tisztelet* kényelmes toposzától, s helyette *irányított providenciáról* értekezik. A meghaladott kánonok témájához csatlakozik Újvári Dorottya fotóörökséggel kapcsolatos írása is. A szerző nem csupán a képek mint információhordozók újszerű értelmezésére tesz itt kísérletet, hanem, ami legalább annyira lényeges, mindezt egy feminista perspektívából teszi. A tanulmány témáját és stílusát tekintve is újszerű, s minden bizonnyal inspirálóan hat majd a feminista művészettörténetírás erdélyi művelőire is.

Két közlemény a hagyomány és örökség viszonyába enged betekintést. Keszeg Vilmos tanulmánya a szerves és szervezett hagyományok közötti különbségre hívja fel a figyelmünket, és részletesen tárgyalja a patrimonizáció különféle problematikus aspektusait. Történeti kontextusban elemzi a népi és elit kultúra közötti kapcsolatot, pontosabban az elit népi kultúrából való kilépését, majd visszatérését vizsgálja. A tanulmány meggyőzően érvel a hagyomány koncepciójának kibővítése mellett, szorgalmazza az etnopedagógia intézményes keretektől való elmozdulást, s végezetül a hagyományok használatának és a hozzájuk való viszonyulásnak három rezsímjét különbözteti meg. Jancsó E. Katalin a hagyományos konyha metamorfózisába enged betekintést. A szerző tanulmányában kitér arra, hogy mit jelent a gasztróörökség, mennyire képlékeny a nemzeti konyha fogalma, és hogy milyen szerepet töltenek be a szakácskönyvek a nemzeti identitás szempontjából. Rálátást nyerünk arra is, hogy az elmúlt évtizedek örökségesítési tevékenységei folytán miként lettek a hagyományos ételek identitáskonzolidáló jelentéssel ellátva.

A *Műhely* rovatban *A kulturális örökség kutatása és hasznosítása* mesterképzőnk végzősei mutatkoznak be; az esettanulmányok többségét hallgatóink disszertációi képezik. Kádár Ágota Paulas Erika és Préda Ilona építész munkásságát ismerteti, finom utalásokat téve a női építészet kulturális örökségként való értelmezésére. A tanulmány a nőoktatástól a különféle századfordulós karrierlehetőségekig, a kezdeti tervektől a megvalósításokig vezet olvasóit. Két tanulmány a városi, épített örökség értelmezésére tesz kísérletet. Béres Kinga Renáta a vásárhelyi

Bodor Péter által épített zenélő kút történetét ismerteti, s ennek a lokális identitásépítésben betöltött szerepére tér ki. Kiss Anna-Ilona tanulmánya ezzel szemben éppen azt vizsgálja, hogyan határolódik el egy-egy közösség az épített örökségtől. Az összehasonlítás alapját a szatmárnémeti új központ és a marosvásárhelyi Színház tér adják. A szerző meggyőzően vázolja azokat az érveket, melyek miatt a szocialista épített örökség sosem fog olyan örökségi státusba kerülni, mint kastélyaink vagy templomaink. Silló Dalma Orsolya az Ezer Székely Leány Napja rendezvény kapcsán arra keresi a választ, hogy miként aktualizálja a jelen a hagyományt, s milyen rétegekből tevődik össze a kulturális szellemi örökség. A tanulmány egyben a Covid-19-nek a rendezvényre – s közvetett módon a szellemi örökségre – kifejtett hatásait is ismerteti, és szemléletesen illusztrálja az egyházi és politikai elit beszédeiben megjelenő új identitáserősítő narratívákat. Dimény-Varga Fanni rovatzáró esettanulmányában Verespatak példáján át szemlélteti az örökségesítés folyamatát és szakaszait. A legfrissebb UNESCO-örökségünk, ahogyan az a tanulmányból is kiderül, korántsem egyértelmű sikertörténet, mivel nem a múlt jelenkori aktualizálásából nyeri létjogosultságát, hanem egy káros jövőkép elleni küzdelemből született.

Az évkönyv klasszikus szerkezeti eleme az *Arcél* rovat, ahol az évfordulós megemlékezések kapnak helyet. 2023-ban több, az erdélyi művelődéstörténet szempontjából lényeges alkotóra emlékezünk. Sipos Gábor a Szilágyság monográfusának, Petri Mórnak (1863–1945) állít emléket; Boér Ilka pedig a művészettörténész Entz Géza (1913–1993) személyét hozza közelebb az olvasókhhoz. Tóth Krisztián Veress Endre (1868–1953) történész pályáját ismerteti, valamint forrásgyűjtő és -kiadó tevékenységére tér ki, míg Fábíán Róbert-Donát Beke Antalról (1838–1913), a katolikus egyháztörténet egyik kimagasló egyéniségéről értekeznek. 2023 ugyanakkor a transzilvanizmus éve is. Kötetünk az *erdélyi gondolat* három kimagasló képviselőjének állít emléket. Bánffy Miklós (1873–1950) és Kós Károly (1883–1977) munkásságát intézetünk munkatársai, Toth Szilárd és Fodor János ismertetik, míg Kemény János (1903–1971) vázlatos életrajzának közlésére Vigh Tímea vállalkozott.

Az évkönyvben közzétett ismertető az elmúlt három év szakmai terméséből adnak ízelítőt. A recenziók – egy kivételével – magyarországi és erdélyi kiadóknál család- és nőtörténet, orvoslástörténet, társadalomtörténet, illetve politika- és intézménytörténet témakörben megjelent köteteket ismertetnek. A bemutatásra kerülő munkák sorában egy forráskiadvány is található, két kötet pedig tágabb (közép-kelet-európai és romániai) kontextusban tárgyalja a magyar és erdélyi vonatkozású kutatásokat.

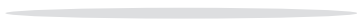
A *Krónika* rovatban a Magyar Történeti Intézet legfontosabb rendezvényeiről közlünk rövid tudósításokat. Az egyre bővülő rovat is jól mutatja, hogy intézetünk nagy hangsúlyt fektet a tudománynpszerűsítésre, gondolunk itt elsősorban a 2022 tavaszától útjára indított vándorkonferenciák sorozatára. Az intézet munkatársai az immár hagyományosnak tekinthető rendezvények mellett (doktoranduszkonferencia, Nyílt Napok, történelemtanárok konferenciája) több műhelytanácskozást, tudományos ülészakot s még egy nagyszabású nemzetközi konferenciát is szerveztek az év során.

A Magyar Történeti Intézet VIII. évkönyve ezúttal az örökség–emlékezet–identitás bonyolult kapcsolatrendszerét kívánja feltárni. A tanulmányok különféle örökségértelmezésekre fókuszálnak, miközben a múltnak a kortárs identitásnarratívák konstruálásában játszott szerepét hangsúlyozzák. Abban reménykedünk, hogy a jelen kötet megerősíti az örökség kérdése iránt érdeklődő kutatókat abban, hogy érdemes a klasszikus témáktól és értelmezésektől elmozdulni és a kulturális örökség elméleti diskurzusához helyi témák kibontásával felzárkózni.

Kolozsvár, 2023. december 10.

Fehér Andrea

ÖRÖKSÉG – IDENTITÁS – EMLÉKEZET

HERITAGE – IDENTITY – MEMORY

Erdősi Péter

EURÓPAI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

European Cultural Heritage

This essay provides an overview of European cultural heritage and the practices related to it. It discusses the emergence of the European heritage concept and phenomenon, preceded by a focus on national and global heritage practices, the heritage boom, and changes in Europe's historiography. After explaining the reasons for European heritage making, this text highlights some of the main projects supported by the Council of Europe and the European Union. These projects aim to create a shared understanding of historical knowledge and heritage experiences, including the European Heritage Label award. The text also connects the growth of this field with the renewal of academic research, specifically the development of cultural heritage studies as a discipline. Finally, this essay focuses on uncovering a Central European aspect of cultural heritage and the connection between national and European levels of heritagisation.

Keywords: cultural heritage, world heritage, national heritage, realms of memory, historiography, cultural heritage studies, European Union, Council of Europe, European Heritage Label, European Year of Cultural Heritage (2018), Central Europe

Írásom célja az, hogy felvázolja azt a folyamatot, amely az európai örökség kortárs fogalmának kialakulásához és a kulturális örökség mai európai uniós használatához vezetett, felillantva a fogalomhoz kapcsolódó gyakorlatokat, projekteket. A gondolatmenetet azzal a felvetéssel indítom, hogy az Európai Uniónak az örökséghez való viszonya eleinte különös paradoxonnal volt jellemezhető: az Unió létrejöttét követő első években ugyanis egyfajta ellentmondás feszült az európai kultúra – mint történeti értékek, hagyományok ránk maradt gazdag együttese – és az európai uniós kulturális örökség – mint az iméntiből építkező kortárs konstrukció – között. Miben áll ez a paradoxon? Egyfelől nem szükséges hosszan érvelni amellelt, hogy

az európai kultúrtörténet tárháza kimeríthetetlenül gazdag, összetett és változatos – könyvtárnyi irodalom tanúsítja ezt. De ebből a készletből az Európai Unió egy közös kultúra megerősítése érdekében a kezdeti időkben, azaz közvetlenül a politikai, jogi, gazdasági formáció létrejöttét, kialakulását követően viszonylag keveset hasznosított. Ám ha napjainkban körbetekintünk az európai örökség színterein – nem beszélve a történetírás, az emlékezet terrénumairól –, gazdag, mozgalmas, kezdeményezésekben bővelkedő területre pillanthatunk rá. Vajon hogyan következett be ez az elmozdulás?

A fentiekből adódik, hogy amikor írásomban az európai örökség kifejezést használom, elsősorban a kortárs örökségalkotásnak az Európai Unió, valamint az Európa Tanács által előmozdított, támogatott programjait értem alatta, noha nyilvánvalóan egy ennél szélesebb jelentésre és használati körre is gondolhatnánk, arra, amit akkor ölt magára a fogalom, ha tágabban, az imént említett intézmények programjain túlmenően vizsgálódunk hasonló kortárs kezdeményezések vagy akár az európai kultúrtörténet írásának horizontjain. Az örökségalkotás kifejezés jelzi, hogy ezt a vizsgálódást konstruktivista módszertani alapállás jellemzi: olyan megközelítés, amely az örökséget nem pusztán az elődökről az utódokra maradt, rájuk hagyományozott kulturális javak széles halmazával azonosítja, hanem inkább arra kérdez rá, hogy abból milyen módon konstruálja meg a szelekció, a megőrzés, az értelmezés és más műveletek által egy adott csoport, közösség a maga örökségét, amellyel azonosulhat és amelyet kifelé, másoknak is felmutathat. Mivel az európai örökség konstrukciója ebben az értelemben távolról sem lezárt folyamat, hanem épp a közelmúltban vett lendületet, napjainkban is sok újdonságot tartogat, érdemes figyelemmel kísérni az ennek terén zajló változásokat, hiszen a kultúra, az örökség tükrében nem kevesebbet érthetünk meg, mint éppen azt, hogy merre tart az európai integráció folyamata. Milyen módjai vannak tehát az örökségalkotásnak, honnan erednek, milyen intézményi keretek között zajlik, miféle eredményeket mondhat máris magáénak?

Az európai örökség kialakulása aligha lenne érthető, ha nem vetnénk egy pillantást két fontos előzményre, a nemzeti és a világörökség létrejöttére.¹ A nemzeti örökség a 19. században előretörő nemzetépítés kísérője, amely a nemzeti közösség elgondolása, megteremtése érdekében tárja fel, őrzi, interpretálja, teszi közkinccsé a múltból fennmaradt értékeket, kialakítja az ehhez szükséges jogi, intézményi kereteket, tudományos szakértelmet és pénzügyi háttérrel rendel hozzá. Ez a nemzeti szinten Európa-szerte,

1 Sonkoly: A kulturális örökség. 49–52, 55–60.

majd más kontinenseken is lezajló folyamat a 20. században előkészíti az örökség nemzetközi, hatalmas léptékváltást képviselő szintjének kialakulását, látványos és közismert eredményével, a világ kulturális és természeti örökségének megóvását célzó, 1972-ben elfogadott egyezményvel, melynek kulcsfogalma az autenticitás és az integritás, megtestesülését pedig a rá támaszkodó nemzetközi gyakorlat jelenti, az UNESCO részes államai felterjesztései nyomán ütemesen bővülő világörökségi jegyzék. A világörökség rendszerét érő kritikák nyomán – amelyek felhívják a figyelmet arra, hogy alapjainak lefektetésétől fogva a nyugati világnak a 19. századra, sőt helyenként még korábbra visszanyúló saját megőrzési gyakorlataiból, tapasztalataiból származó előnyét érvényesíti más kultúrákkal szemben, amelyek nem a nyugati modell szerint őrzik értékeiket – számos újítást emelt be az UNESCO. Közülük kiemelendő, hogy az 1994. évi *Narai dokumentum a hitelességről* értelmében elfogadottá válnak az örökség hitelességének alátámasztásában a különféle kultúrák eltérő szokásai, elvei. A nem anyagi jellegű kulturális hagyományok, praxisok (intangible cultural heritage, patrimoine culturel immatériel) megőrzését pedig egy újabb, a világörökségi mellé helyezett, de attól különálló rendszer szolgálja a 2003-ban elfogadott dokumentum, az *Egyezmény a szellemi kulturális örökség védelméről* értelmében.² A városi örökség védelmének, kezelésének korábbi fogalmi és gyakorlati eszköztárát a Bécsi Memorandum, majd a történeti városi tájról szóló, 2011-ben elfogadott ajánlás gazdagítja.³ Az örökségalkotás nemzeti és globális szintjének felvázolása után elmondható, hogy az európai örökséggel egy újabb – a két korábbi közé illeszkedő – szint létesül, amely egyrészt támaszkodhat a tárgyalt modellek jegyében elért eredményekre és tapasztalatokra, de egyúttal arra is törekedhet, hogy megkülönböztesse magát azoktól.

Az európai örökség kontextusait tárgyalva a két korábbi modell mellett arra a robbanásszerű változásra is fontos rámutatnunk, amit érzékletesen fejez ki a *heritage boom* mottó: értve ez alatt azokat a 20. század utolsó harmadában teret nyert folyamatokat, amelyek az örökség fogalmának, értelmezési tartományának radikális kitágulásához vezettek. A flexibilis fogalom tartalma olyan, nagy hagyománnyal és régi eredettel bíró, klasszikus kategóriák mellett, mint a műemlékek vagy a műtárgyak múzeumi gyűjteménye, ekkor kezdett új típusú, szokatlan elemekkel kiegészülni, a hétköznapi élet, a populáris kultúra, a recens múlt használati tárgyaival,

2 Smith – Akagawa (eds.): *Intangible Heritage*.

3 Sonkoly: A történeti városi táj fogalomtörténete.

korábban jelentékteleneknek gondolt építményekkel,⁴ hogy csak néhányat említsünk a fogalmi ernyő alá besoroló, újonnan örökségi jelentőségre szert tevő dolgok közül. Ekkortájt erősödött meg az a társadalmi elvárás is, mely tudatosítja, hogy az örökség – miközben megőrzésére szakemberek, intézmények hivatottak – elválaszthatatlan a rá igényt formáló, benne identitásának megalapozását és kifejezési formáját fellelő tágabb közösségtől. Így az ezredforduló után az örökség kultúrájának már elmaradhatatlan vonása a társadalmi csoportoknak az örökségük körüli részesezésére, szerepvállalására, participációjára, az alulról jövő (bottom-up) kezdeményezésekre fektetett hangsúly. Az örökség értelmezésére, kezelésére, hasznosítására irányuló, felülről jövő rendelkezéseket, előírásokat pedig az *authorized heritage discourse*, a tekintéllyel felruházott, tekintélyt érvényesítő diskurzus fogalmának alkalmazásával teszi elemzés, sőt bírálat tárgyává az örökségalkotás kritikai szemléletét előmozdító tudományos irányzat.⁵ Amikor tehát az európai szint kialakításának projektje felível, a kulturális örökséggel kapcsolatos elvárások környezetében mutatkozó jelenségek átalakulásával, megújulásával számolhatunk lokális, nemzeti és nemzetközi színtereken egyaránt.

De nem kisebb a jelentősége szempontunkból a régi eredetű Európagondolat⁶ és -történet vonatkozásában bekövetkező átalakulásoknak sem, amelyek szoros összefüggésben állnak az európai integráció s azon belül a közép-európai régió országait érintő bővítés folyamatával. A historiográfia, az Európa-történet írása terén jelentkező útkeresés példaként említhető az a könyvsorozat, mely az 1990-es évek elejétől több európai kiadó együttműködésében párhuzamosan több nyelven tett elérhetővé tematikus feldolgozásokat a kontinens történetének kijelölt aspektusairól. A magyarul *Európa születése* (angolul, franciául pedig a születésmetaforához képest a humán cselekvőerőt jobban előtérbe állító *Making of Europe*, illetve *Faire l'Europe*) címen futó sorozat főszerkesztője, Jacques Le Goff, a neves középkorkutató, úgy fogalmazott előszavában, hogy „aligha érkezett el egy egyetemes Európa-történet megírásának ideje”; oly sok korábbi szintézis után ez az érv szólt a tematikus monográfiák mellett abban az időben, amelynek meghatározó tapasztalata volt Európa „épülése”, az integrációval járó, a hidegháborús kettéosztottságának megszűnését követő változások feldolgozása. Le Goff aláhúzta, hogy Európa

4 Samuel: A feltámadás igézetében.

5 Smith: The authorized heritage discourse.

6 Chabod: *Storia dell'idea di Europa*.

kialakulásának esélyei és nehézségei egyaránt figyelmet érdemelnek: „Csak a kontinens népeinek egységtörekvéseit kísérő belső viszályok, konfliktusok és ellentmondások megértése engedi megpillantanunk a jövőt”.⁷ Bár a francia medievista számára egy új szintézis megírása nem tűnt ekkor még időszerűnek, épp ilyesmire vállalkozott az amerikai Norman Davies az 1994-ben megjelent, magyarul 2001-ben napvilágot látott vaskos kötetében. Davies a mű bevezetésében részletesen tárgyalta és bírálta a letűnt, kimerült Európa-fogalmakat és -történeteket, akárcsak a nyugati civilizáció központisága mellett érvelő narratívákat. A 20. század katasztrófái, a két világháború, a holokauszt, a gyarmatbirodalmak felszámolódása, az Európán kívüli és belüli erőszak tapasztalata egyértelművé teszi – mondhatjuk Daviesszel –, hogy az Európa vélt felsőbbrendűségét, globális vezető szerepét közvetítő régi történeti narratívák nem csekély része diszkreditálódott és alkalmatlanná vált arra, hogy egy új Európa-történet, európai örökség alapjául szolgáljon. A lengyel történelem monográfusa, Davies egyébiránt az „eurotörténelem”, vagyis az 1945 utáni európai egységmozgalom jegyében íródó, többek közt az Európa Tanács kezdeményezésére készülő történetverzió néhány korai kísérletét is kritikával illette: bár ezek „a nemzeti elfogultságok és vallási előítéletek az európai nevelésből való kiszűrésére” összpontosultak, véleménye szerint nem emelték be a vasfüggöny mögötti országok történetét, és az „1989–91-es földindulás” után nyilvánvalóan erőteljes korrekcióra szorultak.⁸ Adódik tehát a kérdés, hogy milyen irányt vesz Európa történeti értelmezése ezután. Lehetséges-e valamiféle központi jelentőségű mesternarratíva, vagy inkább az elbeszélések sokfélesége felé mozdul a történetírás? A historiográfiai gyakorlat inkább az utóbbi felé mutat, s ha van közös keret, az is sokszínű, változatos, heterogén jellegében pedig vállaltan ellentmondásos tartalommal társulhat. A történetírás egyúttal az európai identitás újragondolására irányuló reflexiókból,⁹ valamint az európai emlékezet kutatásaiból is meríthet. Az emlékezhelyek fogalma (*lieux de mémoire*, *realms of memory*), amit Pierre Nora és munkatársai a francia nemzeti emlékezet történetének elemzése során hatékonyan alkalmaztak, nem csupán más országok hasonló kísérleteihez adott mintát, hanem az európai emlékezhelyekről szóló kutatásokat is inspirálta.¹⁰

7 Le Goff: Előszó.

8 Davies: *Európa története*. 17–59.

9 Passerini: *From the Ironies of Identity*.

10 Compagnon – Seebacher (dir.): *L'Esprit de l'Europe*; Boer et al. (Hgg.): *Europäische Erinnerungsorte*.

S hogy napjainkra az Európa-történet írásában és oktatásában is komoly elmozdulás tapasztalható az 1990-es évekhez képest, annak egyik jele a nemrég megjelent, több európai egyetem kutatói által közösen írt, a történetész alapképzésben tanuló diákok számára tananyagként kínált angol nyelvű kötet, amelynek alapállását a nézőpontok sokfélesége jellemzi, és a közép-európai tapasztalatok előtt is megnyílik. Hogy az oktatott történeti anyagba a kulturális örökség témája is bekerült, figyelemre méltó a múltértelmezés két paradigmája – történetírás és kulturális örökség – viszonyának formálódása szempontjából, miként az is, hogy a vonatkozó fejezet kitér az örökség kortárs európai dimenziójára.¹¹

Az európai örökség formálódása tehát a kontinens történetének újragondolásától indul és egyben ahhoz is vezet. De miben tér el ez a kísérlet a korábbiaktól? Mint láttuk, a keresés során meghatározó a korábbi narratívák meggyengülésének, hitelvesztésének tapasztalata. S vajon hogyan viszonyul a nemzeti történelmek, a nemzeti örökség terén országoként elért teljesítményekhez? A 19. század óta a nemzeti szinten lezajlott kultúraépítés (emlékezet, történetírás) továbbra is megkerülhetetlen – erre a későbbiekben még visszatérek –, de önmagában a nemzetenkénti eredmények kumulatív összegzése nem merítené ki az új vállalkozás lényegét. Az európai örökség az itt tárgyalt megközelítésben nem azonos az Európában élő népek, nemzetek örökségének összegével, meghatározása korántsem additív csupán. Európa kultúrtörténetének egy másik, nemzetek fölötti szinten való újragondolásáról van inkább szó, amely amellet, hogy respekálja a nemzeti kultúrák teljesítményeit, arra kérdez rá, hogy mi az, ami a múltban összekötötte Európa népeit, országait, nemzeteit, melyek azok a tapasztalatok, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a mai európai polgárok értelmezni tudják a kortárs európai térben megnövekedett kommunikációs és mobilitási tapasztalataikat, a szomszédjaikkal való kontaktusok, a korábban talán csak hírből ismert kulturális eltérések kézzelfoghatóvá válását, megismerjék a közösen hozott döntések felelősségét tudatosító történeti eseményeket, az együttműködés és a konfliktus múltbeli példáit egyaránt: amellet, ami összekötötte az európaiakat, az is tanulságos, ami elválasztotta őket egymástól. A tágas, valóban európai látószögű történetírás régóta ismeri azokat a témákat, amelyek hangsúlyt kaphatnak ebben a munkában. A történelem határokon átívelő mozgásformái, az anyagi és szellemi értékek áramlása, a művészeti, irodalmi, tudományos élet alkotó egyéneinek és központjainak hálózata (mint amilyen például a kora újkori

11 Ira – Plets – Sonkoly: Heritage and Memory in Contemporary History.

respublica litteraria), az egyetemi peregrináció, a korstílusok elterjedése kézenfekvő példák, amelyek eddig is jelen voltak a nagy kultúrtörténeti összefoglalók oldalain. Ám azok hangjának megszólaltatása, történetének felidézése is részét képezi a kortárs kísérletnek, akik a kirekesztettekhez, a kisebbségekhez, elnyomottakhoz sorolódtak, és annak a képzeletbeli érmének, amelynek egyik oldalán a reneszánsz vagy a felvilágosodás vívmányaira büszke, diadalmas Európa-narratívák álltak, sokáig a másik oldalára szorultak.

Hogy ezekből az elképzelésekből mennyi valósul(t) meg a gyakorlatban, az az illetékes intézmények, a vonatkozó programok történetének áttekintésével vázolható fel. Az európai örökség megformálására vonatkozó szándék és az első gyakorlati kezdeményezések már az integrációs folyamat korai szakaszában megjelentek.¹² Az 1992. évi maastrichti szerződés, az Európai Unió létrejötte után azonban a korábbinál nagyobb támogatásra számíthatott a törekvés. Nemcsak a közös intézményi keret kialakulása és a projekt mögötti pénzügyi háttér erősödése járult hozzá, hanem az a felismerés is, hogy a politikai, gazdasági, jogi síkon lezajló integráció önmagában véve nehezen mozdítja elő az európai polgárok kötődését, összetartozás-tudatát. Ennek a tapasztalatnak a formálódása pedig elképzelhetetlen a kultúrára fektetett hangsúly nélkül, legyen szó akár a jelenbeliről, akár a múltbeliről. A kulturális örökség, amely, láttuk, nemzeti és globális szinten már alkalmasnak bizonyult a közösségi azonosság-tudat kifejezésére, másfelől szemmel láthatóan rugalmas fogalomnak is látszott, az európai identitás formálásának eszköztárában is megjelent. Az utóbbi esztendőik válságjelenségei, mint az európai alkotmány elfogadásának meghíúsulása, az euroszkepticizmus felerősödése vagy éppen a Brexit, csak határozottabbá tették a több évtizedre visszatekintő projektet. A bevezetőben jelzett paradoxont követően a 2010-es évek már az erősödő cselekvés jegyében álltak.

Bár az Európa Tanács és az Európai Unió e kezdeményezések motorjai, ez a szerepük nem jelenti azt, hogy a közös európai örökség megvalósítását felülről kikényszerítő, előíró és elrendelő szuperintézményként lépnének fel. Inkább aktorok sokaságának részvételét, együttműködését próbálják előmozdítani, játékba hozni meghirdetett projektjeik, pályázataik által. Civil szervezetként működik például az Europa Nostra, amely 2002 óta évről évre honorálja az Európai Bizottsággal közös díjával az örökség megőrzése terén kiemelkedő teljesítményeket; de egyúttal a hét

12 Sonkoly: A kulturális örökség. 52–55.

legveszélyeztetettebb műemlékre és helyszínre is felhívja a figyelmet az idén tizedik alkalommal összeállított lista által.¹³ A European Heritage Label (EHL), a 2013-ban útjára indított kezdeményezés felterjesztési logikája a lokális és a nemzeti szint szereplőinek együttműködésével számol.¹⁴ Ez a pályázati rendszer merít az UNESCO világörökségi praxisából azáltal, hogy elismerésével úgynevezett helyszíneket (sites) tüntet ki, de a hasonlóságnál lényegesebb a világörökségtől való eltérése: itt ugyanis az a fontos, hogy a pályázó miféle európai értéket képes felmutatni az általa kezelt örökség révén, és milyen projektet fogalmaz meg ennek az értéknek az ismertté tétele érdekében. A pályázat résztvevői az általuk felterjesztett helyszín európai jelentőségét a következő három aspektusnak legalább egyike szerint támaszthatják alá: a helyszín határokon átvéelő vagy pán-európai jelentősége; az európai történelemben, az európai integrációban betöltött szerepe, európai eseményekhez, személyiségekhez vagy mozgalmakhoz való kapcsolódása; az európai integrációt alátámasztó közös értékek kialakulásában és előmozdításában játszott helye és szerepe tekintetében. A kétévenkénti szelekció eredményeként dinamikusan fejlődő EHL voltaképpen megteremti az európai örökségi helyszínek hálózatát, térképét. Az EHL-lel elismert elemek között a megszokott műemlékek, helyszínek mellett olyan is akad, amely nem férne bele a világörökség vagy a szellemi örökség esetében megszokott kategóriákba: ilyen például a lengyel–litván unió 1791-es alkotmánya vagy a halálbüntetést 1867-ben eltörlő portugál jogszabály. A múlt pozitív emlékezetű eseményei, teljesítményei mellett nagy számban található az EHL-t elnyerők listáján olyanok, amelyek az Európát megosztó konfliktusokat, vagy épp a konfliktusok meghaladásának képességét idézik fel, és a „dark”, a „painful”, a „dissonant heritage” körébe sorolhatók. A közös múlt fényes és sötét aspektusai nem hiányoznak a 2017-ben hosszadalmas előkészítés után megnyitott Európai Történelem Háza, a House of European History tárlatának állomásaiból sem. A brüsszeli múzeum ingyenesen látogatható, üzenetei az EU minden hivatalos nyelvén befogadhatók.

2018-ban *Az örökség európai éve* programkínálatát helyi és országos kezdeményezések beemelése tette izgalmassá és változatossá.¹⁵ A nagy szimbolikus jelentőséggel bíró eseménysorozat egyúttal módot adott az örökséggel kapcsolatos távlati tervek kialakítására is, megalapozta a

13 *Europa Nostra*.

14 *European Heritage Label; European Heritage Awards; European Heritage Awards / Europa Nostra Awards*; Sonkoly: Regimes of Urban Heritage. 14–18.

15 *European Year of Cultural Heritage 2018*.

terület fejlesztését szolgáló keretprogram kidolgozását, amely egy tágabb összefüggérendszerben, az EU kulturális politikájának prioritásait a 2019 és 2024 közötti periódusban kitűző stratégiai keretprogramban is helyet kap.¹⁶ Az Európai Unió örökségre vonatkozó tevékenysége részét képezi a kulturális és kreatív szektorok Creative Europe elnevezésű, jelenlegi változata szerint 2021 és 2027 közötti támogatásokat előirányzó programjának.¹⁷

Mindeközben egyre erősödött az európai örökség kortárs konstrukcióira irányuló tudományos reflexió is, amit elősegített a vonatkozó szakterület fejlődése, markáns arculatának kialakulása. A kulturális örökség fogalma, illetve az általa jelölt releváns problematika ugyanis alkalmasnak bizonyult arra, hogy elősegítse a bölcsészet- és társadalomtudományok diszciplínáinak együttműködését, majd egy következő szakaszban megjelent és intézményesült az örökség kutatásának önálló, ám a társtudományokkal továbbra is szoros kapcsolatot tartó diszciplínája, a *cultural heritage studies*, a kulturális örökség tanulmányok. Nem sokáig váratott magára e stúdium kritikai változatának kialakulása sem,¹⁸ amely, többek között a már említett fogalom, az „authorized heritage discourse” használatával, akár az európai örökségi projektek beható kritikai elemzésével is hozzájárulhat azok további finomításához. A tudományos reflexió alakulása tehát elválaszthatatlan az örökségalkotás projektjeinek az eredményeinek formálódásától. Az európai örökség iránti intellektuális érdeklődés erősödését a 2010-es években egyre több kötet jelezte a nemzetközi tudományos könyvpiacra.¹⁹ 2018-ban pedig elkészült az európai örökségkutatás irányaira, annak megújítására javaslatokat tevő program az Európai Bizottság támogatásával.²⁰

Az európai integráció folyamata együtt járt a földrajzi térre vonatkozó elképzelések átalakulásával, a régiók jelentőségének emelkedésével. A nemzeti szint alatti regionalizmus, a „hely szelleme” és az örökség összekapcsolódásának elemzésére ad példát Jonas Frykman ma már klasszikusnak tekinthető tanulmánya, amelyben az isztriai Motovunnal

16 European Commission: *Creative Europe*; European Commission: *European Framework for Action; Strategic Framework*.

17 *Cultural and Creative Sectors; Cultural Heritage*.

18 Waterton – Watson (eds.): *The Palgrave Handbook*; Harrison: *Heritage*.

19 Rampley (ed.): *Heritage, Ideology, and Identity*; Macdonald: *Memorylands*; Whitehead et al. (eds.): *Dimensions of Heritage and Memory*.

20 European Commission, Directorate-General for Research and Innovation – Sonkoly – Vahtikari: *Innovation in Cultural Heritage Research*.

foglalkozott; ez a szöveg egyébiránt jó példája annak, hogy más diszciplínák mellett az európai etnológia is kiemelt szerepet játszik az örökség kutatásában.²¹ Ami pedig a nemzetek fölötti regionalizmust illeti, annak a közös, országokon átívelő örökséggel való összefüggése Közép-Európában hangsúlyt kapott a rendszerváltás utáni identitáskeresésben, kultúraépítésben. Hogy a közös örökség módszeres kutatása a Közép-Európa fogalom tartalmának, jelentésének újrafelfedezésére irányuló törekvések hasznos kulcsszava lehet, annak imponáló tanújele a krakói Międzynarodowe Centrum Kultury / International Cultural Centre 1991-ben megfogalmazódott ötlete, a Jacek Purchla nevével fémjelzett, immár több mint három évtizedes tevékenysége, az ott rendezett számos kiállítás, konferencia, a témával foglalkozó könyvsorozat, 2010 óta pedig a *Herito* című folyóirat megjelentetése. Nem véletlen, hogy e szellemi műhely tagja, Monika A. Murzyn végezte el a rendszerváltás utáni Közép-Európa országainak, társadalmainak örökségtelmezésében és -kezelésében tetten érhető lehetőségek, kihívások, kockázatok összehasonlító vizsgálatát egy 2008-ban a nemzetközi könyvpiacra került angol nyelvű tanulmánykötetben.²² De vajon több évtizeddel a rendszerváltás utáni felíveléstől a 2020-as években mi él még a kezdeti érdeklődésből Közép-Európa fogalma és öröksége iránt a régió országaiban? Az e téren mutatkozó visszaesés, kifulladás láttán felmerül a kérdés, hogy a nemzetek fölötti örökségalkotásnak, amely európai szinten lendületet vett, vajon marad-e, lesz-e még közép-európai szintű megfelelője. Ha ez elhalványul vagy elvész, minden bizonnyal egy önmagában is változatos kulturális régió színfoltja tűnik el a tudatosuló közös európai örökség tarka térképéről.

Az európai múlt és jelen kulturális sokféleségét felmutató örökség nem törekszik a nemzeti vagy helyi identitások, örökségek meggyengítésére, felülírására, elszürkítésére, hanem azok mellett formálódik – még ha meg is fogalmaz egyfajta értelmezési keretet, értékpreferenciát, diszkurzív modellt –, és éppen az európai térben fellelhető kulturális változatosságra épít. Az ebben való részvétel mögött – tehát annak háttérében, hogy valamely, az örökség terén hirdetett programhoz, pályázathoz csatlakozni kíván-e egy közösség – nem kényszer, hanem szabadon hozott döntés áll, és mindig hangsúlyos a kulcsszavak értelmezésében megnyilvánuló

21 Frykman: Hely, valami másnak.

22 *Międzynarodowe Centrum Kultury*; Purchla (ed.): *Central Europe*; Murzyn – Purchla (eds.): *Cultural Heritage in the 21st Century*; Murzyn: *Heritage Transformation*.

közösségi kreativitás. A formálódó kultúra valamely központilag megadott értékkel, mintával való egyszerű azonosulás, mintakövetés helyett inkább a kultúrák kapcsolódását és megoszthatóvá tételét részesíti előnyben. Ez egyúttal az európai, a lokális és a nemzeti szint közötti kapcsolódást, átjárást is lehetővé teszi, olyat, amelyben a szintek tapasztalatai kölcsönösen gazdagíthatják egymást. A nemzeti örökségvédelmi intézmények által a megőrzéshez, fenntartáshoz, védelemhez nyújtott alapok sértetlenek maradnak, intézményeik, jogszabályaik az európai szint számára is bázist jelentenek. Nem arról van szó tehát, hogy a védelemről gondoskodó intézmények vagy jogszabályok terén az EU akár a felelősséget, akár a jogosultságot elvitatná az egyes államoktól. A nemzeti örökség értékei többletjelentést kapnak, láthatóságuk erősödik az európai szintéren, és tudatosulnak a külföldi kultúrtörténeti párhuzamaik, nemzetközi összefüggéseik, túlmutatva a kutatásukra hivatott szakemberek körén. Ám ez az átjárási, kapcsolódási lehetőség nem valamiféle szokatlan újítás, hiszen már a 19. századi nemzetépítés idején is rendelkezésre állt az európai kultúra modellje, amely a közös kultúrán belüli részesedéssel, felelősséggel számolt a nemzeti kultúra intézményei részéről. A nemzeti kultúrák már a 19. században sem szigetszerűek, önmagukba forduló csupán, az európai kultúra gondolatával való összetartozásuk már akkor sem fényűző ráadás, hanem létrejöttüket elősegítő, alapvető tényező.

Az európai örökség, mint azt a jelen írás bemutatta, nem magától adott, hanem folyamatos alkotás eredménye. A kialakítására irányuló erőfeszítés láttán elmondható, hogy ez a projekt természetesen távolról sem befejezett – noha főbb vonalai, sarokpontjai már kirajzolódtak –, sőt aligha képzelendő el úgy, mint ami egyszer s mindenkorra véglegesen lezárulhat. Lényeges vonása tehát a folyamatos alkotás és megújulás, amely a kortárs kreativitást összekapcsolja a múltból ránk maradt értékek megőrzésével. A tét végeredményben Európa újragondolt eszményének a közös kultúraépítés gyakorlatába való átültetése; egy olyan idea ápolása, amely oly sokszor bizonyult már törékenynek. E munka sikerének esélyei a ráfordított intellektuális és anyagi erőfeszítéssel arányosak. Az európai történelem, az európai kultúrtörténet tanulásához minden bizonnyal hozzájárul ez a vállalkozás, és talán ahhoz is, hogy ki-ki választ találjon arra a kérdésre, amellyel egykor Jacques Le Goff zárta az *Európa születése* sorozat előszavát: „Kik is az európaiak? Honnan, s hová tartanak?”

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Boer et al. (Hgg.): *Europäische Erinnerungsorte*.

Boer, Pim den – Duchhardt, Heinz – Kreis, Georg – Schmale, Wolfgang (Hgg.): *Europäische Erinnerungsorte*. I–III. Oldenbourg, München, 2011–2012.

Chabod: *Storia dell'idea di Europa*.

Chabod, Federico: *Storia dell'idea di Europa*. Laterza, Roma–Bari, 2018.

Compagnon – Seebacher (dir.): *L'Esprit de l'Europe*.

Compagnon, Antoine – Seebacher, Jacques (dir.): *L'Esprit de l'Europe*. I–III. Flammarion, Paris, 1993.

Cultural and Creative Sectors.

Cultural and Creative Sectors. <https://culture.ec.europa.eu/cultural-and-creative-sectors/cultural-and-creative-sectors> (letöltés: 2023. április 3.).

Cultural Heritage.

Cultural Heritage. <https://culture.ec.europa.eu/policies/selected-themes/cultural-heritage> (letöltés: 2023. március 31.).

Davies: *Európa története*.

Davies, Norman: *Európa története*. Osiris, Budapest, 2002.

Europa Nostra.

Europa Nostra. *The European Voice of Civil Society Committed to Cultural Heritage*. <https://www.europeanostra.org> (letöltés: 2023. március 31.).

European Commission: *Creative Europe*.

European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture: *Creative Europe: Rediscovering Our Cultural Heritage*. Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9078a635-3946-11e8-b5fe-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-177119501> (letöltés: 2023. március 31.).

European Commission: *European Framework for Action*.

European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture: *European Framework for Action on Cultural Heritage*. *Commission Staff Working Document*. Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2019. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5a9c3144-80f1-11e9-9f05-01aa75ed71a1> (letöltés: 2023. március 31.).

European Commission – Sonkoly – Vahtikari: *Innovation in Cultural Heritage Research*.

European Commission, Directorate-General for Research and Innovation – Sonkoly, Gábor – Vahtikari, Tania: *Innovation in Cultural Heritage Research*. *For an Integrated European Research Policy*. Publications Office of the European

- Commission, Luxembourg, 2018. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1dd62bd1-2216-11e8-ac73-01aa75ed71a1/language-en> (letöltés: 2023. március 31.).
- European Heritage Awards.*
European Heritage Awards. <https://culture.ec.europa.eu/hu/cultural-heritage/initiatives-and-success-stories/european-heritage-awards> (letöltés: 2023. március 31.).
- European Heritage Awards / Europa Nostra Awards.*
European Heritage Awards / Europa Nostra Awards. <https://www.europeanheritageawards.eu> (letöltés: 2023. március 31.).
- European Heritage Label.*
European Heritage Label. <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/initiatives-and-success-stories/european-heritage-label> (letöltés: 2023. március 31.).
- European Year of Cultural Heritage 2018.*
European Year of Cultural Heritage 2018. <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/eu-policy-for-cultural-heritage/european-year-of-cultural-heritage-2018> (letöltés: 2023. március 31.).
- Frykman: Hely, valami másnak.
Frykman, Jonas: Hely, valami másnak. Egy kulturális képzetrendszer elemzése. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség.* (Atelier Füzetek 7.) L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2004. 181–210.
- Harrison: *Heritage.*
Harrison, Rodney: *Heritage. Critical Approaches.* Routledge, London – New York, 2013.
- Ira – Plets – Sonkoly: *Heritage and Memory in Contemporary History.*
Ira, Jaroslav – Plets, Gertjan – Sonkoly, Gábor: *Heritage and Memory in Contemporary History* (ca. 1900–2000). In: Hansen, Jan – Hung, Jochen – Ira, Jaroslav – Klement, Judit – Lesage, Sylvain – Simal, Juan Luis – Tompkins, Andrew (eds.): *The European Experience. A Multi-Perspective History of Modern Europe.* Open Book Publishers, Cambridge, UK, 2023. 939–950.
- Le Goff: Előszó.
Le Goff, Jacques: Előszó. In: Benevolo, Leonardo: *A város Európa történetében.* (Európa születése) Atlantisz, Budapest, 1994. 7.
- Macdonald: *Memorylands.*
Macdonald, Sharon: *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today.* Routledge, London–New York, 2013.

Międzynarodowe Centrum Kultury.

Międzynarodowe Centrum Kultury / International Cultural Centre. <https://mck.krakow.pl> (letöltés: 2023. április 1.).

Murzyn: Heritage Transformation.

Murzyn, Monika A.: Heritage Transformation in Central and Eastern Europe. In: Graham, Brian – Howard, Peter (eds.): *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Ashgate Publishing Limited, Aldershot, 2008. 315–346.

Murzyn – Purchla (eds.): *Cultural Heritage in the 21st Century*.

Murzyn, Monika A. – Purchla, Jacek (eds.): *Cultural Heritage in the 21st Century: Opportunities and Challenges*. International Cultural Centre, Krakow, 2007. 87–96.

Passerini, Luisa: From the Ironies of Identity.

Passerini, Luisa: From the Ironies of Identity to the Identities of Irony. In: Pagden, Anthony (ed.): *The Idea of Europe from Antiquity to the European Union*. Woodrow Wilson Center Press–Cambridge University Press, Cambridge –New York, 2002. 191–208.

Purchla (ed.): *Central Europe*.

Purchla, Jacek (ed.): *Central Europe. A New Dimension of Heritage*. International Cultural Centre, Krakow, 2003.

Rampley (ed.): *Heritage, Ideology, and Identity*.

Rampley, Matthew (ed.): *Heritage, Ideology, and Identity in Central and Eastern Europe. Contested Pasts, Contested Presents*. (Heritage Matters) The Boydell Press, Woodbridge, 2012.

Samuel: A feltámadás ígézetében.

Samuel, Raphael: A feltámadás ígézetében. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. (Atelier Füzetek 7.) L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2004. 133–156.

Smith: The authorized heritage discourse.

Smith, Laurajane: The authorized heritage discourse and its use. In: Uő: *Uses of Heritage*. Routledge, London – New York, 2006. 29–34.

Smith – Akagawa (eds.): *Intangible Heritage*.

Smith, Laurajane – Akagawa, Natsuko (eds.): *Intangible Heritage*. Routledge, London–New York, 2009.

Sonkoly: A kulturális örökség.

Sonkoly Gábor: A kulturális örökség értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 11 (2000) 4. sz. 45–66.

Sonkoly: A történeti városi táj fogalomtörténete.

Sonkoly Gábor: A történeti városi táj fogalomtörténete. In: Uő: *Bolyhos tájaink*.

A kulturális örökség történeti értelmezései. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2016. 35–73.

Sonkoly: Regimes of Urban Heritage.

Sonkoly, Gábor: Regimes of Urban Heritage in Europe. In: Uő (ed.): *Urban Heritage in Europe. Economic and Social Revival.* Routledge, London–New York, 2023. 3–25.

Strategic Framework for the EU's Cultural Policy.

Strategic Framework for the EU's Cultural Policy. <https://culture.ec.europa.eu/policies/strategic-framework-for-the-eus-cultural-policy> (letöltés: 2023. március 31.).

Waterton – Watson (eds.): *The Palgrave Handbook.*

Waterton, Emma – Watson, Steve (eds.): *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research.* Palgrave Macmillan, Houndmills–New York, 2015.

Whitehead – Eckersley – Daugbjerg – Bozođlu (eds.): *Dimensions of Heritage and Memory.*

Whitehead, Christopher – Eckersley, Susannah – Daugbjerg, Mads – Bozođlu, Gönül (eds.): *Dimensions of Heritage and Memory. Multiple Europes and the Politics of Crisis.* (Cultural Heritages of Europe) Routledge, London–New York, 2019.

Flóra Ágnes

**FÉLÚTON MÚLTBÓL JÖVŐBE.
A LEVÉLTÁROS ÉS A LEVÉLTÁR SZEREPE
AZ ÍROTT ÖRÖKSÉG FORMÁLÁSÁBAN**

Halfway From Past to Future. The Role of Archivists and Archives in Shaping the Written Heritage

How much validity is there to the claim, emphasized by historians or even archivists, that archives are the custodian of the identity of a nation, a community or a group, or the shaper of its memory? Can such an adjective, the *badge* proudly worn by archivists, be attached to a barely visible institution? But the same question applies to the archives as to the – *ad absurdum* – full historical truth (*vollen Wahrheit*) or, as a repository of secrets, hidden information, to topos or even stereotypes arising from a lack of experience. What are we to make of these ideas in a situation in which the archivist himself, or a large part of the archivist community in general, cannot find his place between the discipline of heritage research and the public service of the public sector? These are some of the questions I would like to address in order to understand where and what is exactly the role of the archivist in our days heritage-crusade.

Keywords: archives, cultural heritage, national identity, collective memory

Egy férfi telefonon beszél a Kolozsvári Állami Levéltár Farkas utcai épülete előtt. A vonal másik végén vélhetően hollétéről érdeklődik valaki, amikor az intézmény nevét hirdető táblára, majd a mellette cigarettázó csendőrre néz, és megvilágosultan közli: „A zsandármoknál!” A történet számomra (több szempontból is) tanulságos. Szereplőnk számára a levéltár mint fogalom egyértelmű, hogy teljesen értelmezhetetlen volt, s ezzel nincs egyedül. Az emberek döntő többsége nem is hallott a levéltárról. A levéltáros munkájáról pedig az sem tud sokat, aki éppen ismeri, látogatja és használja egy levéltár anyagát. Kevesen tudják, hogy a levéltáros azon kívül, hogy a régi iratanyagot gyűjti, rendezi és őrzi, ha nem egy magánjogú (köz)levéltárban dolgozik,

ezernyi más (köz)feladatot lát el. S bár nehezen mérhető, de környezete, a társadalom külső hatása vagy éppen az aktuális politikai-adminisztratív konjunktúra szakmai identitását és mentalitását jobban befolyásolja, mint például a történészekét, ahol a kutatás és alkotás mozgásteret nagyobb szabadságot élvez és nagyobb önállóságot biztosít. Ebből és nagyon sok más tényezőtől adódhat az, hogy bár a hagyományokat követve, a levéltárosok sok esetben történész is, a két szakma sokszor nem érti meg egymást, vagy ahogy Gyáni Gábor és Katona Csaba néhány évvel ezelőtt, a *Levéltári Szemle* hasábjain lefolytatott szakmai pengeváltása is mutatja,¹ bár látszólag ezer szálon összefonódik, a történészi és a levéltárosi szakma nagyrészt párhuzamosan él. Romániai viszonylatban – hiszen jelen írás a román levéltári rendszerben szerzett tapasztalatokra alapoz – ez a jelenség még hangsúlyosabb. A két szakma találkozási pontja, néhány egyedi eseten túl, a kutatóterem, az viszont csak a kirakat, vagy nevezzük inkább pultnak, ahol átadják a kért portékát, de annak háttere, létrejötte aligha érdekli a vásárlót, a boltos pedig nem érdeklődik arról, hogy a nyersanyagból mi készíthető s kerül majd az asztalra. Pedig a kereslet és kínálat egyensúlya alapvető jóléti axióma. Bár lehet, hogy a metafora túlságosan leegyszerűsíti a jelenséget, kétségtelen, hogy ahhoz, hogy a levéltár megtalálja valódi szerepét, identitását, hogy a kulturális örökséget feltáró tudományos munkát felvállaló vagy azt segítő intézménnyé (is) váljon, nem csak a jelenben, hanem a jövőben is, a levéltárosoknak jelentős, sokszor utópisztikusnak tűnő gyakorlati és mentalitásbeli változásokon kellene átesniük. Egyrészt azért is, mert a digitális rendszerek uralta iratképzésben a hagyományos megközelítések és munkamódszerek, amelyek már önmagukban is vitathatók, nem működnek, és féltő, hogy már akkora hátrányban van a levéltáros társadalom, hogy a jövő írott öröksége a hiányról szól majd. És ezt a lemaradást egyedül, segítség nélkül a levéltárosok nem tudják behozni.

Ha a jövő levéltárai csendes vagy néma levéltárak² lesznek, amelyek inkább szólnak majd a hiányokról, akkor mit kezdünk majd a mélyen rögzült *a levéltár* mint a nemzet, a közösség vagy egy csoport identitásának őrzője

1 Gyáni: *Levéltári kánon*. 4–9; Katona: *Szeriális történetírói kánon*. 29–40.

2 A csendes levéltárak kifejezést az angolszász levéltárelméleti munkák kezdték használni a fondokban vagy levéltári anyagban keletkezett hiányokra vonatkoztatva. Lásd pl. Anne Gilliland amerikai levéltáros bevezetőjét a *The Silence of the Archive* c. kötetben, ahol a csendes vagy néma levéltárak fogalmát kiterjeszti mindazon helyzetekre, amikor a kutató valamiért nem fér hozzá a keresett információhoz Gilliland: *Foreword*. xv, illetve a kötet további tanulmányait a levéltári hiányokra vonatkozóan lásd Thomas – Fowler: *The Silence of the Archive*.

vagy azok emlékezetének formálója, a levéltár mint – *ad absurdum* – teljes történeti igazság (*vollen Wahrheit*³) vagy a levéltár mint a titkok, rejtett információk őrhelye toposzokkal? Ezekkel a fel-felbúvó vándortémákkal valójában már keletkezésükkor gond volt, és azon túl, hogy a levéltárosok önbecsülését olykor simogatta, identitásválságát csak mélyítette. A levéltáros társadalom jelentős része a mai napig nem találja a helyét a kulturális örökséget feltáró tudományosság, a közfeladatot ellátó köztisztviselőség és a jövő írott örökségének technokratája között. Nyugodtan kijelenthetjük, s talán ki is kell, hogy a levéltári tudományosság és a hivatali közszolgálat mindig is nehezen összeegyeztethető volt. Franz Grillparzer osztrák költő, drámaíró, aki 1832-től több mint két évtizeden át volt a Hofkammerarchiv vezetője, visszaemlékezésében úgy fogalmaz, hogy már tanulmányai befejeztével (1813) ellenszenvvel viseltetett, és egyre jobban vonakodott az állam szolgálatától. Mégis a szolgálati ranglétra legfelső fokán, a császár által kinevezett közszolgák körében töltötte aktív életének döntő részét, s ezt némi megbánással tette.⁴ Grillparzer példája is azt mutatja, hogy a levéltári munka és az intellektuális tevékenység összeegyeztetése a levéltáros számára folyamatos vívódás. És soha nem fogjuk tudni eldönteni, hogy Grillparzer jobb költő lett volna közszolgálat nélkül, vagy jobb tisztviselő lírai énje nélkül. A levéltárosok ilyen alapból táplálkozó identitászavaráról Borsa Iván már értekezett,⁵ erre most nem szeretnék kitérni, inkább azt igyekeznék megfogalmazni, hogy az egyik vagy a másik irányba való elmozdulás mennyire befolyásolhatja a levéltáros iratértékelő munkáját, és mi teszi annyira bonyolulttá ezt a feladatot.

Hogy érthetőbb legyen, egy hasonlaltal élek. Egy könyvtárosnak lehet ugyan véleménye a katalógusba bevezetett könyvekről, de az a gyűjtemény arculatát, összetételét nem befolyásolja. A múzeumba került tárgyakról alkotott vélemények, még ha egy többségi csoportvéleményt fogalmaznak is meg, akkor sem meghatározók az intézmény gyűjteményeinek jellegére nézve. A levéltáros ezzel ellentétben maga alakítja a levéltári anyag jellegét iratértékelő tevékenysége által, ami leghangsúlyosabban a gyűjtőterületi munkában

3 A teljes történeti igazság felfedése mint történészi krédó először Leopold von Ranke (1795–1886) tollával került papírra, s a tényrögzítő, pozitivistá történétírás jelszava lett. Lásd pl. Vierhaus: Rankes Begriff. 63–76; Assis: *What Is History For?* 42.

4 „Levéltár-igazgató lettem, és eladtam az ember fiát harminc ezüstért. Egy teljes évet kell majd eltöltenem azzal, hogy megismerem az üzletet (Geschaeft), egy teljes évet, melyben csak elveszett pillanatokban gondolhatok a költészetre”. Mikoletzky: Franz Grillparzer. 156.

5 Borsa: Identitászavar. 19–28.

érvényesül, amikor az irat történeti értékét felmérve dönti el annak levéltárba való átadását/átvételét vagy leselejtezését. Ez utóbbi munka a külvilág/ kutató számára szinte teljesen ismeretlen, pedig visszafordíthatatlanul befolyásolhatja a jelenben képződő jövő levéltári örökséget. Tehát ha úgy tetszik, nagyobb felelősséggel jár, mint a már beszállított történeti anyag rendezése.

A gyűjtőterületi munka, mialatt a képződő iratok értékelése folyik, lényegét tekintve a történeti és kulturális értékű iratok őrzését és nyilvántartását hivatott felügyelni annak őrzési helyétől függetlenül, illetve folyamatát tekintve magába foglalja az iratképző szervek nyilvántartását, széles körű ellenőrzését, irattárának felügyeletét, selejtezésének követését, majd iratanyagának átvételét, beszállítását a gyűjtőlevéltárba. Ezt a feladatot pedig a levéltári törvény (Romániában az 1996. évi 16., Magyarországon a 1995. évi LXVI. törvény), illetve a hozzá kapcsolódó másodlagos joganyagok szabályozzák.⁶ Ezek értelmében minden jogi személy vagy jogi személyiséggel nem rendelkező iratképző szerv felelősséggel tartozik az iratok törvénynek megfelelő nyilvántartásáért, leltározásáért, selejtezéséért, megőrzéséért és felhasználásáért.

Az iratképző szervek ügyviteli és irattári munkájának elsődleges munkaeszköze az irattári terv, ami nem más, mint a szervnél termelődő vagy hozzá beérkező iratok rendszerbe való elvi rendezése, illetve a selejtezhetőség szempontjából történő csoportosítás alapjául szolgáló jegyzék. Ebbe az irattári anyag tételekre (tárgyi csoportokra, indokolt esetben iratfajtákra) tagolva, a szerv feladat- és hatásköréhez, valamint felépítéséhez igazodva kerül be, s meghatározza a kiselejtezhető irattári tételekbe tartozó iratok ügyviteli célú megőrzésének időtartamát, illetve a maradandó értékű iratokat. Elméletileg tehát már az iratképző szerv irattermelésének és ügyvitelének kezdetekor keletkezik – Magyarországon az iratkezelési szabályzat mellékleteként, Romániában önálló iratként – egy olyan segédeszköz, ami gyakorlatilag meghatározza a teljes irattári rendet, valamint az iratok értékét is. Az irattári terv felállítása az iratképző szerv törvényi kötelezettsége, annak jóváhagyása pedig az állami levéltárra hárul, mint az iratkeletkezés

6 Lásd pl. Romániára vonatkozóan az iratképző szervek irattározására vonatkozó szabályrendeletet. (Instrucțiuni privind activitatea de arhivă la creatorii și deținătorii de documente, aprobate de conducerea Arhivelor Naționale prin Ordinul de zi nr. 217 din 23 mai 1996.) http://arhivelenationale.ro/site/download/acte_normative/Instrucțiuni-pentru-creatorii-de-arhiva.pdf (letöltés: 2023. november 30.). Magyarországra vonatkozóan az EMMI rendeletét a közlevéltárak és a nyilvános magánlevéltárak tevékenységével összefüggő szakmai követelményekről: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1500027.emm> (letöltés: 2023. november 30.).

és selejtezés feletti kontroll része. Ugyanakkor azt is feltételezi, hogy a levéltárosok minden ágazat összes irattípusát ismerik, illetve az iratok jövőbeni történeti potenciálját is fel tudják mérni, a keletkezés pillanatában ugyanis az irat gyakorlati, avagy ügyviteli értékkel bír, történeti értéket a levéltárba való beszállítás és a kutatásra bocsátás rendel neki. Továbbhaladva a gondolatmenetben, a román törvényi keret eleve azzal számol, hogy maga az iratképző szerv képes meghatározni iratainak gyakorlati és történeti értékét, illetve megőrzési besorolását. Mindkét feltételezés alapján hibás. Egyrészt azért, mert kevés olyan ágazati jogszabály létezik ma Romániában,⁷ amely az iratok őrzésére is kitérne, illetve ma szinte teljes mértékben hiányoznak azok az irattári ügykörjegyzékek, amelyek az irattári terv bevezetését megelőzően vagy azt kiegészítve az 1970–80-as években készültek.⁸ Ezek ugyanis olyan iránymutató értékhatározó listák voltak, melyek alapján a szervek elkészíthették saját aktabeosztásukat, ezzel pedig a teljes ágazatban valamilyen szinten egységes irattárazás alakulhatott ki. Ilyen lajstromok vagy minta irattári tervek ma csak elvétve készülnek. Emiatt megtörténik, hogy ugyanazon ágazaton belül, ugyanazon irattípusok elsődleges érték meghatározása jelentősen eltér, annak függvényében, hogy az irattári tervet ellenőrző levéltáros éppen hogyan méri fel az adott irattípus történeti potenciálját.

Akkor mégis miért ragaszkodunk az irattári tervek készítéséhez, ha már eleve, a megalkotás pillanatában is kétségek övezik? A hatalmasra duzzadt, rengeteg iratot termelő bürokráciában az irattári terv nélkül az iratmennyiség kezelése szinte lehetetlen. Ugyanakkor ez a segédlet alakítja ki már a kezdetekkor az irattári, majd a levéltári rendet. Jelentősége tehát a majdani írott örökség alakításában számottevő, de legfőképp a levéltár/fond strukturális felépítése miatt, ugyanis az irattári terv az adott iratképző szerv hierarchikus rendjének tükörképe. Ez az irattári terv jó oldala. A gond vele az, hogy túlságosan sematikusá teszi az irattárazat, hiszen vannak eleve meghatározott örök érvényű iratok (jegyzőkönyvek, határozatok, bírósági végzések), amelyeket minden iratképző szerv esetében történeti potenciállal ruházunk fel, illetve olyanok, mint például a gazdasági iratok, amelyeket már eleve korai selejtezésre állítunk be. Holott ebben az esetben is jól megalapozott és átgondolt értékelési szempontrendszernek kell(ene) meghúzódnia egy gazdálkodó szerv esetében, hiszen működésének jelentős részét éppen ezek az iratok tükrözik. Azt is gyorsan hozzá kell

7 Kivételt képez a 82/1991-es számviteli törvény, illetve a 195/2022-es, a bérlisták megőrzését szabályozó számviteli törvénykiegészítés.

8 Magyarországon hatályban van a 78/2012-es BM rendelet az önkormányzati hivatalok egységes irattári tervének kiadásáról, amely tartalmaz ágazati ügykörjegyzéket.

tenni, hogy legtöbb esetben ezek az irattípusok tömeges rutinakták, a bennük fellelhető számszerűsített információk sokszor nehezen értelmezhetőek, és megőrzésük csak indokolt esetben, jól meghatározott elvek szerint, esetleg szabályos mintavételezéssel lehetséges, annak viszont kidolgozott egységes szabályai még nincsenek. Látni kell azt is, hogy a gazdálkodó vagy éppen a magánjogú iratképző szervek a gyűjtőterületi munka hierarchiájában alulmaradnak az állami szervekkel szemben, ami az iratértékelés műveletében is megmutatkozik. Ráadásul sokkal gyorsabban reagálnak a technikai változásokra, amelyekre a levéltárak nincsenek felkészülve, és megalapozott az a félelem, hogy a jövő levéltárából a magániratok teljes mértékben hiányoznak majd, és gyakorlatilag visszatérünk oda, ahonnan a levéltári intézményfejlődés indult, azaz kizárólag az állami apparátus iratainak őrzéséhez. Ez pedig azt jelentené, hogy a mindenkori uralkodó politikai vagy adminisztratív rendszert kiszolgáló intézmények anyagai kerülnek majd a történeti kutatás asztalára.

Másrészt a levéltári terv nagy hátránya, hogy nem mindegy, hogyan alkalmazzuk. Jelen pillanatban a román állami rendszerben tapasztalatom szerint két magatartás figyelhető meg: a funkcionáriusi és a történészi megközelítés. A levéltári munkát teljes mértékben közfeladatként ellátó levéltárosnak a levéltári terv betartása és alkalmazása az ügyvitelben és a későbbi selejtezések során törvényi kötelezettség, annak szigorú alkalmazása a selejtezések során pedig nem más, mint normakövetés. Ezért aligha gondolja úgy, hogy az amúgy selejtezésre szánt anyagban lehetnek történeti potenciállal rendelkező információk. Az ilyen levéltáros a ha bürokrácia = irat és a levéltár = irat, akkor levéltár = bürokrácia⁹ képletben él, abból nem tud kimozdulni, hiszen számára nem is az információ, sokkal inkább az irattípus a fontos, illetve a selejtezés formai követelményeinek a betartása. Ha ez a magatartás például az igazságszolgáltatás valamely szervének selejtezésénél érvényesül, akkor nagy eséllyel tűnik el minden olyan információ, amit eleve nem marandó értékre becsültek. Példaként említeném azokat a nyomozati iratokat, ahol nem történt vádemelés, a nyomozást megszüntették. Ezekben az iratanyagokban számos olyan társadalmi jelenséget dokumentáló információ is lehet, amelynek idővel történeti értéke lenne. A levéltáros viszont az irattári terv szigorú betartása mellett érvelve, rendszerint teljes selejtezést engedélyez.

A másik oldal, a történész-levéltáros ezzel ellenben sokszor abba a csapdába esik, hogy saját értékrendje, szubjektivitása szerint megpróbál

9 Ez a matematikai metafora Kecskeméti Károlytól származik. Kecskeméti: *The Professional Culture*. 175.

úgymond érdekesebb tartalmú aktákat keresni a selejtezésre szánt anyagban, és azokat visszatartani. Ha nem reprezentatív mintavételezés történik, ezek az anyagok veszítenek történeti jelentőségükből, s a kutató csak részben tudja hasznosítani ezeket a környezetükből kiragadott iratokat. S bár ez utóbbi jelentősen kevesebb kárt okoz, mindkét iratértékelő magatartással szemben lehetnek fenntartásaink. Sőt, levéltárelméleti kérdéseket is felvet mindkét megközelítés. Felmerülhet az a kérdés például, hogy az irattári terv és az irattári selejtezés mellett beszélhetünk-e a proveniencia elv teljes érvényesüléséről. Az irattári anyag szerves fejlődésébe ugyanis a levéltáros többször is belenyúl. Az az elv, ami most érvényesül, nem inkább egy pseudo-proveniencia, vagy irányított proveniencia, hiszen a szervesen létrejövő fondot a levéltáros alakítja ki épp az iratértékelés folytán? Iratértékelésre márpedig szükség van, hiszen egyértelmű és vitathatatlan, hogy mindent nem lehet megőrizni. Nem is kell. Viszont lehet, hogy szükség lenne egy teljes iratértékelési reformra, talán éppen paradigmaváltásra: ne az irat legyen a levéltári alapegység, hanem az információ/adat, teljesen függetlenül attól, hogy állami intézményben keletkezett iratban vagy magániratban található, s akkor talán nem ragaszkodnánk annyira az előre meghatározott rendszerek betűszintű alkalmazásához. Valamint át kell lépünk a túlságosan egysíkú, főként a központi adminisztrációra alkalmazott levéltári praktikákon, amit már sokan sok helyütt bíráltak és bírálnak a mai napig.

Hans Booms (1924–2007), a Bundesarchiv egykori igazgatója már 1966-ban feltette a kérdést, hogy egy kulturális örökséget teremtő intézmény megelégedhet-e azzal, hogy csak a központi adminisztráció szerveivel foglalkozik valóban, vagy ki kellene terjesztenie gyűjtőterületi munkáját a társadalom minden szegmensére.¹⁰ Booms 1972-ben megjelent tanulmánya,¹¹ melyben részletesen kifejti elméletét, egy kelet–nyugatnémet polemizáló hangulatban született, ahol a kontextus elterelte a lényegről a figyelmet. Pedig Booms a keletnémet, azaz a romániaihoz hasonló, szovjet befolyás alatt álló, erősen hierarchikus levéltári rend kritikáján túl a nyugatnémet iratértékelő mechanizmusokat is kifogásolta, hiányolva azokat a koncepciókat, amelyek mentén eldöntik a levéltárosok, hogy mi válik történeti értékű irattá és mi nem. Booms teljesen esetlegesnek vélte a levéltárosok érzékenységén (*Fingerspitzengefühl*) és tapasztalatán alapuló selejtezési és beszállítási munkát. Booms, ellentétben a Holland Kézikönyvvel,

10 Booms: Grenzen und Gliederungen. 31–46.

11 Uő: Gesellschaftsordnung. 68.

Hilary Jenkinson vagy Theodore Robert Schellenberg megközelítésével, sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett a levéltáros felelősségére és feladataira, a levéltári anyag alakításánál pedig teljesen elvetette mind a történeti megközelítést, mind pedig a strukturális-hierarchikus elvet, és úgy gondolta, hogy az egyetlen szempont, ami az iratértékelés során mérvadó lehet, az a társadalmi kontextus, ami létrehozta. Vagyis inkább jelenségeket kellene követni, mintsem egy-egy iratképző szerv ügyviteli rendjét, államigazgatásban betöltött szerepét, vagy teszem hozzá, az irattípust. Bár hangsúlyozta, hogy egyetlenegy levéltári irányzat vagy elv mellé sem kíván beállni, bírálói a pertinencia elvéhez való visszatérést kérték számon rajta, elv, mely kétségtelenül, a jelenleg is uralkodó proveniencia elvvel ellentétben, erősen invazív, levéltári egységeket megbontó iratmegőrzést feltételez. Valamilyen szinten ugyanezt érzem a Gyáni–Katona vitában is: Gyánit ugyanaz a vád éri, mint Boomst, holott egyikük sem akart visszatérni az antikváriusi szellemben létrehozott gyűjteménykreációkhoz, hanem a társadalmi jelenségeket szerették volna viszontlátni a majdani írott örökségben. Booms témakörök meghatározásában látta ennek megvalósítását, 5, 10, maximum 20 éves intervallumokban, vagyis azon időkorlátokon belül, amelyeket az emberi emlékezet változások nélkül megbír, vagyis pontosan rekonstruálni tudja a jelenséget. Továbbá a témakörök meghatározásában levéltárosokból, történészekből, szociológusokból vagy éppen irodalmárokból álló bizottságok dolgoznának, ezzel is enyhítve a levéltárosok vállára nehezedő terhen.¹² Booms 1972-ben publikált gondolatai ma aktuálisabbak, mint gondolnánk. Akkor a konzervatív német levéltári felfogásban nem talált jó talajra. Kanadában viszont, ahol a fiatalabb levéltári rendszer sokkal nyitottabb volt új elméletekre, felfigyeltek az írásra, amit 1987-ben angolra fordítottak és közöltek az *Archivaria* szakkiadványban.¹³ Kanadában ekkor kezdték az iratértékelési problémákat boncolgatni, s a témával a legtöbbit foglalkozó levéltáros, Terry Cook (1947–2014) is ebben az időszakban kezdett a témában publikálni.¹⁴ A sors fintora, hogy Booms legnagyobb bírálói, a keletnémet levéltárosok is elkezdték az ötletét alkalmazni, és a 90-es években a booms elvek alapján jött létre például a DDR öncenzúráját/ fiókirodalmát összegyűjtő gyűjtemény.¹⁵ Ennek jelentőségét az adja, hogy olyan iratok képezik, amelyek a hivatalos iratértékelés szerint selejtezésre

12 Uő: Gesellschaftsordnung, 34–38.

13 Uő: Society and the Formation of a Documentary Heritage, 69–107.

14 Cook: Shadows in the Canadian Archival Zeitgeist, 156–162.

15 Buchholz: Munca arhivistică, 53–63.

kerültek volna vagy nem is kerültek volna a levéltárosok funkcionáriusi látókörébe.

A boomszi elv alkalmazásának egyik nagy problémája, hogy hatalmas energiabefektetést, valamint szoros és folyamatos szakirányok közötti kooperációt igényel. Ugyanakkor a levéltárosok mentalitásának változása is szükséges hozzá. Utópisztikusnak tűnik. Lehet, hogy a funkcionáriusi és a történeti iratértékelési iránnyal is fel kell hagyni, és egy technokratább megközelítést kellene alkalmazni, ahol a levéltáros mint jól képzett, más szakemberekre támaszkodó, illetve a társadalom jelenét aktívan követő, azzal együttműködő szakember úgy alakítja a levéltárak sorsát, hogy az a történeti kutatás (és nem csupán), az iratképző szervek érdekeit és nem utolsósorban a saját érdekeit is szem előtt tartsa. És ehhez segítségül hívja a kor digitális lehetőségeit. A mai romániai levéltárosok zöme valahogy nem tudja vagy nem akarja elfogadni azt, amit Kecskeméti Károly (1933–2021), a Nemzetközi Levéltári Tanács (ICA) egykori elnöke már 2005-ben ki-mondott, hogy a mai információtudományok irányába eltolódó levéltárban legfontosabb segédtudománya az informatika.¹⁶ Ha nyitottabban közelí-tenénk meg, vagy egyszerűen elfogadnánk és alkalmaznánk a digitális lehetőségeket a levéltárban, lehetne akár hibrid levéltárakban gondolkodni, ahol csak azokat a papíralapú iratokat gyűjtik, amelyek a szerv működésé-nek szempontjából alapvetőek, és digitális formában visszatartják azokat a kiselejtett információkat, amelyek kapcsolódnak a jelen társadalmi vagy gazdasági jelenségeihez, de ügyviteli szerepük nagyon hamar lejár. A hibrid levéltárak tehát ötvözhetik akár a két nagy levéltári elvet is, hiszen az amúgy is eltűnő, megsemmisülő adatokból születhetnének témákra reflektáló virtuális gyűjtemények, kiegészítve akár a begyűjtött fizikális fondot. Ez a megoldás az iratképző szervek helyhiányára és gazdálkodására is jó megoldás lenne, ugyanis a komolyan vett mintavételes iratvisszatar-tás, ha alkalmaznák, több folyóméternyi iratmennyiséget feltételez, ami a szervek, majd a levéltár tárolókapacitását terhelné. Mi több, a virtuális adatokat vagy digitális iratokat, az adatbázisokat bármikor össze lehet csatolni, a kutató pedig különböző intézmények leselejtett anyagában kereshetne. A digitális világba való belépéssel a civil társadalom irányába is könnyebb lenne nyitni. Ha a digitális térbe (is) költöztetnénk az informá-ciógyűjtést, s ebbe bevonnánk a társadalom és civil szervezetek szélesebb körét, a levéltár egyből láthatóbb lenne. Online felhívásokra az emberek/ szervezetek jobban reagálnak, hiszen ebbe a közegbe költözött az emberi

interakciók jelentős része. Lehetőség lenne magániratokon/információkon, akár narratív anyagokon keresztül megragadni olyan napjainkban zajló vagy a közelmúltban lezajlott jelenségeket, amelyek a bürokratikus aktákból csak egy nézőpontból jelennek meg. Érdeemes lenne talán az elmúlt időszak járványáról és járványkezeléséről gyűjteni adatokat, vagy éppen a migráció különböző fajtáiról, addig, amíg ezek az események megragadhatók. Hogy ez érthetőbb legyen, egy példával zárom az eszmefuttatást, ami megmutatja, hogy mennyire fontos a levéltáros munkája, magatartása, rálátása egy-egy történelmi jelentőségű esemény rögzítésében.

1992 és 1994 között Kolozsváron zajlott Románia, sőt egész Kelet-Európa egyik legnagyobb kitervelt csalása, a *Caritas*. Egy közgazdász által megalkotott, majd az elszegényedett lakosság naivitását és információhiányát kihasználó politikum által véghezvitt piramisjáték nyolcszoros hozamot ígért minden befizetendő összeg után, és pillanatok alatt országos tömegpszichózist generált. Emberek ezrei álltak sorban, hogy kevés megtakarításukat befizessék. Volt, aki vagyontárgyait pénzesítette és fizette be a gyors és munkamentes meggazdagodás reményében. Ha akkor a levéltárosok felismerték volna az örület történelmi jelentőségét, ma lenne egy Európában egyedülálló, a rendszerváltás káoszát is megmutató dokumentációs anyag. Az iratok jelentős része az ő beleegyezésükkel azonban megsemmisült. Hiába keresnénk iratokat az ország különböző városaiból indított Caritas-különvonatok szerelvényeiről, jegyinformációkról, utasszámokról, hiszen azokat két vagy három év után selejtezték. A polgármesteri hivattalal és a prefektúra intézményével kötött bérleti szerződések, ha voltak olyanok, tíz év után elvesztették ügyviteli szerepüket, és selejtezték azokat, mint ahogy a számviteli aktákat is. Ügyszintén selejtezésre kerültek az összeomlást követő időszakban a kárvallottak beadványai vagy a polgári perek aktái. Ezt a jelenséget, kijelenthetjük, hogy teljes mértékben elvesztettük, írásos nyoma nincs, vagy nagyon csekély. És lassan az emlékezetből is kikopik, hiszen a piramisjátékban aktívan részt vevő korosztály már eltűnően van.

Ha szeretnénk a hasonló helyzeteket elkerülni, az iratértékelő mechanizmusoknak, és nem csupán, változniuk kell, a levéltáraknak nyitniuk kell a társadalom és technika felé, azért, hogy sokkal színesebb legyen a jövő írásos öröksége, hogy sokkal láthatóbb legyen a levéltár, hogy sokkal érthetőbb legyen a bejáratnál kifüggesztett tábla. A szöveg elején is említett toposzokat pedig el kell felejtetni. A levéltárakban nincs teljes történelmi igazság, nincs egy nemzet, nép, közösség identitása, nincsenek rejtett

titkok. A levéltárban iratok/adatok vannak és lesznek, azok, amelyeket a levéltárosok iratértékelésük folytán az utókor számára megőriznek.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Assis: *What Is History For?*

Assis, Arthur Alfaix: *What Is History For? Johann Gustav Droysen and the Functions of Historiography*. Berghahn Books, New York, 2016.

Booms: *Gesellschaftsordnung*.

Booms, Hans: *Gesellschaftsordnung und Überlieferungsbildung. Zur Problematik archivarischer Quellenbewertung. Archivalische Zeitschrift*, 68 (1972) 3–40.

Booms: *Grenzen und Gliederungen*.

Booms, Hans: *Grenzen und Gliederungen zeitgeschichtlicher Dokumentationen in staatlichen Archiven. Der Archivar*, 19 (1966) 31–46.

Booms: *Society and the Formation of a Documentary Heritage*.

Booms, Hans: *Society and the Formation of a Documentary Heritage: Issues in the Appraisal of Archival Sources. Archivaria*, 24 (1987) 69–107.

Borsa: *Identitászavar*.

Borsa Iván: *Identitászavar és levéltárosképzés. Levéltári Szemle*, 51 (2001) 4. sz. 19–28.

Buchholz: *Munca arhivistică*.

Buchholz, Matthias: *Munca arhivistică – (uneori) mai mult decât un act de prevenire a amneziei. Cazul „Arhivei literaturii oprimate din RDG”. Revista Arhivelor*, 86 (2009) 1. sz. 53–63.

Cook: *Shadows in the Canadian Archival Zeitgeist*.

Cook, Terry: *Shadows in the Canadian Archival Zeitgeist: The Jeremiad of Terry Eastwood Reconsidered. Archivaria*, 22 (1986) 156–162.

Gilliland: *Foreword*.

Gilliland, Anne J.: *Foreword*. In: David Thomas – Simon Fowler (eds.): *The Silence of the Archive*. Facet, London, 2017. xv–xviii.

Gyáni: *Levéltári kánon*.

Gyáni Gábor: *Levéltári kánon és történetírói tapasztalat. Levéltári Szemle*, 58 (2008) 3. sz. 4–9.

Katona: *Szeriális történetírói kánon*.

Katona Csaba: *Szeriális történetírói kánon és levéltári tapasztalat. Levéltári Szemle*, 59 (2009) 1. sz. 29–40.

Kecskeméti: *The Professional Culture*.

Kecskeméti, Charles (Károly): *The Professional Culture of the Archivist*. In: *Uő: Sovereignty, Disputed Claims, Professional Culture. Essays on Archival Policies*. Archives et Bibliothèques de Belgique, Bruxelles, 2000. 172–181.

Kecskeméti: Levéltár és emlékezet.

Kecskeméti Károly: Levéltár és emlékezet. *Iskolakultúra*, 15 (2005) 3. sz. 23–33.

Mikoletzky: Franz Grillparzer.

Mikoletzky, Lorenz: Franz Grillparzer: Hauptberuf! Beamter – Nebenberuf? Dichter. In: Dallinger, Petra-Maria – Hofer, Georg – Judex, Bernhard (Hgg.): *Archive für Literatur. Der Nachlass und seine Ordnungen*. De Gruyter, Berlin, 2018. 151–161.

Thomas – Fowler: *The Silence of the Archive*.

Thomas, David – Fowler, Simon (eds.): *The Silence of the Archive*. Facet, London, 2017.

Vierhaus: Rankes Begriff.

Vierhaus, Rudolf: Rankes Begriff der historischen Objektivität. In: Kosseleck, Reinhart – Mommseb, Wolfgang J. – Rösen, Jörn (Hgg.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft*. Deutscher Taschenbuch-Verlag, München, 1977. 63–76.

Jancsó E. Katalin

ERDÉLYI MAGYAR NYOMTATOTT SZAKÁCSKÖNYVEK ÚJRAÉRTELMEZÉSE

Reinterpretation of Hungarian Printed Cookbooks from Transylvania

Recently, several studies have been published regarding the methodology of the invention of the tradition and the process of patrimonization. These efforts not only try to conserve, but also want to ensure continuity for future generations to take over the knowledge and material values from the predecessors. Similar trends can be observed in the field of gastronomy, since there is an ongoing tendency to reinterpret the national and local cuisine. Because no comprehensive study has been published about the printed cookbooks connected to Transylvania, this article would like to draw attention to the forgotten cookbooks by introducing previously unknown titles. The paper also offers valuable insights into the process of patrimonization.

Keywords: cookbook, inheritance, Transylvanian tradition

Amióta a kulinária témaköre ekkora közérdeklődésnek örvend,¹ egyre többen kíváncsiak az ételreceptek fejlődéstörténetére, nemzeti jellegére és a köréjük épülő diskurzusra. Jelen tanulmány az erdélyi szakácskönyvekhez kapcsolódó hagyományalkotási, azaz örökségesítési lehetőségeket elemzi, kihangsúlyozva ezek kultúrtörténeti értékét. Erdélyi szakácskönyv-irodalmának soha le nem zárható felleltározása a bibliográfusok feladata, az egyes címek alkalmankénti kiemelése a szakemberek által azonban nem jelenti azt, hogy bármely másik tétel értéktelen lenne. Jelen tanulmány megpróbálja felhívni a figyelmet azokra a munkákra is, melyek nem kerültek be a köztudatba, de vitathatatlan az erdélyiségük. Azt, hogy egyes erdélyi szakácskönyveket nagyobb érdeklődés övez, akár lelki kötődésekkel is magyarázhatjuk. A szelekciót ebben az esetben egy-egy helyhez, személyhez való nosztalgikus kapcsolattal magyaráz-

1 Kapitány – Kapitány: A gasztronómiai érdeklődés. 19–24.

zuk. Továbbá, erdélyiként definiáljuk az itt szocializálódott szerzőket is, függetlenül attól, hogy gasztronómiai munkásságukat Erdélyben fejtették ki vagy sem.²

Ha a szakácskönyvre csak receptek halmazaként tekintünk, kevés hely marad a poézisnak. Mivel a szövegek rendszerezésénél, ahogy azt Kovács Sándor Iván is jelezte, végül a vizsgálati cél dönti el a kérdést,³ könyvtárrendezési szempontból nézve a szakácskönyveket a gazdasági irodalomhoz soroljuk, ha azonban érzelmi oldalról, vagyis egy képzeletbeli kategória felől közelítjük meg, a hagyományápolástól a lírai mezőig terjedő skálán bárhol elhelyezhetők, mindez csupán szempont kérdése, vagyis „a mai befogadói érzület reakciója”.⁴ Panek Zoltán megfogalmazásában „a legizgalmasabb olvasmányok. Nem vagyok hajlandó szégyenkezni e mondatimért, hiszen még gróf Teleki Sándor, Petőfi barátja sem átalotta ny. ezredesként előszót írni Zilahy Ágnes erdélyi szakácskönyvéhez”.⁵ Bálint Tibor, mintegy képletesen utalva az éheztető nyolcvanas évekre, leírja, hogy nincsen olyan történelmi regény, amely hűségesebben felidézhetné egy kor hangulatát, mint az illat- és ízlelékek. Ezért ihletőnek tartott mindig egy szakácskönyvet az íróasztalán, hiszen nem lehet igaz, hogy „csak az ostobák joga a földi javak élvezete”.⁶

Viszont az előbbi, nehezen mérhető érzelmi szálakon túli tudományos érveléseknek már bonyolultabb és konkrétabb mércét kell felállítanunk. Ugyanis aligha találnánk olyan ételrecept-gyűjteményt, amelyben máshonnan átvett tételeket ne észlelnénk. Ezt akár plagizálásnak is nevezhetnénk. Ám az amúgy többnyire jó szándékú névtelen és megnevezett szerzők mentségére felhozható, hogy „a szakácskönyv epikus mű, a szakácskönyvek közt univerzális kapcsolat létezik”,⁷ így a másolás itt a tudás átvétele, vagyis „a kulturális hagyomány nem egyéb olyan társadalmilag szervezett sztereotípiákban kifejezett csoporttapszalatnál, amely tér- és időbeli közvetítések útján különböző emberi közösségekben halmozódik fel és termelődik újjá”.⁸

2 Ugyanakkor érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogy az erdélyi magyar nyelvű szakácskönyvek és az erdélyi egyéb nyelveken íródott könyvek miben térnek el egymástól, hogyan definiálják transzilvanizmusukat, de ez már nem képezi jelen tanulmány tárgyát.

3 Kovács: „A gyomros matéria”. 89.

4 Uo. 100.

5 Panek: *Konyha-show*. 4.

6 Bálint: *Ingyen lakoma*. 16.

7 Bomher: *Ospát*. 29.

8 Markarjan: *A kulturális hagyomány*. 70.

Ha ezek után is igazságot szeretnénk szolgáltatni és a végére járni, hogy a történet a tojással vagy a tyúkkal kezdődik, elvben számítógépes elemzéssel a világ összes szakácskönyvét össze lehetne hasonlítani, ám az a kérdés, hogy megérné-e a fáradozást. Meglehet, hogy a divattól felkapott szakácskönyvekről leporolnánk az illetéktelen érdemeket, ám féltő, hogy ezáltal megfosztanánk magunkat a hozzájuk kapcsolt poézistól, történetektől, illúzióktól, legendáktól, a jóleső túlzásokkal együtt. Pedig a hozzáadott többlet létfontosságú, mivel „az örökség feldolgozása során az eredeti tartalom valami újjal, a birtokba vevő értelmezésével gazdagodik”.⁹

SZÁZ ÉV KÉSLEKEDÉS A NEMZETI CÍMADÁSBAN

A közösségi alkalmak, a személyes tapasztalat, a családi hagyomány az érdeklődés melegágyai. Mondhatnánk, könnyű dolga van a kutatónak, hiszen „az evés nagy közös szükséglet és élmény mindenki számára, s mindenkinek vannak ilyen jó és/vagy rossz élményei. S így mindenki »ért hozzá«. Az evés – s az, ami mögötte van, a gasztronómiai kultúra – így ideális a közös tematizálásra”.¹⁰ Ám ez az univerzális tapasztalat ugyanannyi buktatóval jár, mert végtelen megközelítési szempont létezik. A táplálkozástörténet eme szegmense nemcsak történelem, néprajztudomány, hagyomány, esztétikum, szemiotika, gasztronómia, fikció szerint osztályozható, hanem esszéként is akár, illetve sok más rokon terület felől jövő, olyan antropológiai értelmezése létezhet a témának, amely még a kvantitatív feldolgozás után is sok kérdőjelt tartogathat az utókor számára.¹¹ A folyamatot kevésbé befolyásolja, hogy kitalált hagyományokról beszélünk, vagy hogy időközben megszakadt a generációs átadási lánc, ha a létrehozandó örökség időtállónak bizonyulhat.¹²

Keményfi Róbert a Horváth Ilona-féle szakácskönyvek hatását vizsgálva állapítja meg, hogy „a (kollektív) társadalmi képzeletben a nemzeti gasztronómia történeti képeit egyrészt maguk az ételrecept-gyűjtemények tartják fenn, meghatározzák a nemzeti közösség imaginárius ételkultúráját”,¹³ mintegy emlékezeti helyekké avanszálódva.¹⁴ Az étkezés nemzeti identitásra ható tényezői nem kötődnek kimondottan a

9 Sonkoly: *Örökség és történelem*. 57.

10 Lengyel: *A szakácskönyv-szervező*. 78.

11 Kuti: *Rend és rendtelenség*.

12 Jakab – Vajda: *Örökség*.

13 Keményfi: *Hagyománylánc*. 746.

14 Uő: *A hungarikumok*.

szakácskönyvekhez,¹⁵ azonban a 19. század közepétől körülötte kialakult és akár napjainkig tartó diskurzusban is megjelenik, ha másként nem, kötet-címként a nemzeti jelző. Hatásuk lemérhető az egy vagy több kiadványból másolással létrejött régi kézírásos szakácskönyveken keresztül, amelyeket az utókor gyakran a helyi konyha részének tekint, még akkor is, ha ezek a kiadványok idegen nyelvű kifejezéseket tartalmaznak.¹⁶ Például a háromszéki Petke Anna 1828-ból származó kézírásos receptgyűjteményének¹⁷ elemzésekor ugyan feltevődik, hogy a receptek jó része németes konyhából származhat, de végül győz a helyi, népi gyakorlatra utaló hangsúly. Pedig feltehető, hogy egy olyan, 1828-ból származó, német nyelvű kézirat lehetett a forrás,¹⁸ amely több más helyszínen is felbukkan. Például az 1934-es *Hölgyfutárban*,¹⁹ ahol Karácsony Emmi festőnő a kolozsvári születésű édesanyja 1828-ból származó kézírásos szakácskönyvét ismerteti, amelyet az utódok továbbfolytattak, bővítettek. Hárs József pedig 1991-ben adott ki egy német anyanyelvű vulkapordányi molnár családban fennmaradt kéziratot *Szakácskönyv 1828* címmel.²⁰

A 19. századi Erdélyben – a nemzetikonyha-ideál építésének fővárosi színtereitől távol s némileg lemaradva – a főúri és polgári származású hölgyek a folyóiratok nyújtotta fórumokon táplálták az erdélyikonyha-imázs öntudatát. Például az 1907-ben Budapesten kiadott *Emma asszony szakácskönyvének* megjelenését elősegítő receptpályázat társadalmi kontextusait elemezve, az erdélyi hölgyek aktív közreműködésére utalva Lengyel András fogalmazza meg a lokális konyhajelleg létező gyakorlatát: „Erdély, hosszú történeti különállása és kevert lakossága révén, nemcsak földrajzi kategória, hanem sajátos szociokulturális entitás is volt – erről még ebben a kontextusban sem szabad megfeledkeznünk”.²¹ Zilahy Ágnes *Valódi magyar szakácskönyve* 1891-ből jó példa erre, mert 1941-ben főként a szerzőnek erdélyiként számon tartott receptjeinek köszönhetően a kötet nyolcadik kiadásakor a cím némi módosításokon esett át, s már *Erdélyi konyha. Zilahy Ágnes valódi magyar szakácskönyve* címmel nyomják újra, mintegy száz évre rá, hogy az Alföldön a nemzeti konyha megnevezés divatja elindult. Ilyen értelemben párhuzamot lehet vonni a kanadai skótok úgynevezett

15 Túry – Túry: Ételek és hagyományok.

16 Fehér: Saint-Hilaire Jozefa.

17 Fejér: Egy háromszéki kézíratos receptkönyv.

18 Zelena: *Die Kochkunst*.

19 Sz. n.: *Szakácskönyv*, mely száz évig készült.

20 Hárs: *Szakácskönyv*.

21 Lengyel: *A szakácskönyv-szervező*. 89.

nemzeti szakácskönyvei és a nemzeti identitásuk közti kapcsolattal. A hazájuktól távol élő, kisebbségi skótok számára egyes szakácskönyvek identitáshordozó jelképekké váltak még akkor is, ha csupán töredékesen tartalmaznak skótosnak mondható recepteket.²² Az identitást a róla való gondolkodtatás hozza létre, vallja Doru Pop. A társadalmak ugyanis különféle kulturális értékeket rendelnek az ételek mellé, „az élelmiszer átváltozása szimbolikus értékű” lesz, mert azokat a társadalmi értékeket írja le, amelyekben hiszünk.²³ A kéziratos szakácskönyvek, de a szerkesztett és nyomtatott receptgyűjtemények is ugyanakkor személyiségfüggők, a szerző vagy szerkesztő (illetve családja) értékítéleteit, ízlésvilágát tartalmazzák. Éppen ezért nem csupán eredeti recepteket, hanem különféle forrásokból összegyűjtött, a családi ízléshez alakított, néha félremásolt vagy rosszul értelmezett tételeket is tartalmaznak. Ezeknek a tudatos és kevésbé tudatos tévedéseknek az eredményeként pedig új receptek jönnek létre.

PEDIG „CSAK” SZAKÁCSKÖNYV

Az erdélyi konyha ételeivel az ember úgy tud ünnepelni, írja Szócs István, hogy „...évek, évtizedek múlva is külön emlékként marad meg, nem fakul a többi közé; hogy az ember évtizedek múlva is meg tudja mondani, hogy azt a csörögét Szentléleken ettem, azt a bálmost viszont a Nagyhavason”.²⁴ Ám az az ételnevezési gyakorlat,²⁵ amely a fejlettebb kulturális mintákhoz közelebb, a fővárosi vendéglátásnak köszönhetően alakult ki a 19. század végétől, Erdélyben alig jelent meg, és csak most kezd megjelenni, jelezve az örökségésítési szándékot.

Erdélyi gasztronómiai múltunk tudományos kutatása esetleges és szórványos. Kivételnek mondható a fejedelemskori főúri konyha dokumentumainak kiterjedt feldolgozása. Erdélyi hivatkozásként idézni lehet Kovács Sándor Ivánt, aki a Tótfalusi-szakácskönyvvel kapcsolatos kutatásai alkalmából, Kolozsvárt jártában Szabó T. Attilánál érdeklődött. Ekkor jegyzi le a professzor vallomását: „Én eddig annyi mindennel foglalkoztam, de ebből a régi magyar szakácsnyelv kimaradt”.²⁶ Az igazsághoz azért hozzátartozik, hogy a nyelvészet már a 19. századtól kiemelten foglalkozik az

22 Merkies: *Cookbooks*.

23 Pop: *Mennyit ér*. 85.

24 Szócs: *Ami a földdel*. 13.

25 Kicsi: *A személyekről*.

26 Kovács: Szabó T. Attila. 86.

ételnevek eredetének kutatásával, a régi kéziratos receptgyűjtemények egy részének forrásközlését elvégezték, ételnevek eredetét kutatták, miközben a történészek a szakácskönyvet mint társadalom- vagy kultúrtörténeti forrást nem igazán fedezték fel.

Más értéknormákban gyökerező és aszerint szelektáló korszakot hagytunk magunk mögött, nemhiába olvasható a *Székely Népb*ben 1944-ben az ünnepi könyvnapokra reflektáló, *eszes fedőnév* alatt méltatlankodó cikkíró írása arról, hogy szerinte amíg tart a háború, ne adjanak ki drága alapanyagokat leíró szakácskönyveket, hiszen a jegyrendszer úgysem engedné az ott leírtak elkészítését: „...vagy ha már ki is adunk, ne könyvnapra, mert mégiscsak van némi különbség László Gyula történelmi tanulmányai, Tompa László versei és egy szakácskönyv között”.²⁷ A kiadókkal ellentétben a marosvásárhelyi könyvtáros másként látta, észlelte a piaci igényt, hiszen elmondja a cikkírónak, hogy ezekre is, akárcsak a történelmi művekre, fel kell iratkozni, mert „azok soha sincsenek bent”.²⁸

A kevésbé iskolázottak körében még a múlt század ötvenes éveiben is ritka volt a szakácskönyv birtoklása. A szokásrend és a gazdasági kényszer hatására a tömegek konyhája is nehezen mozdult ki évszázados rendjéből. Néprajzi-szociológiai felmérések tanúsítják a táplálkozástörténet azon megállapítását, hogy Európa keletebbre eső tartományaiban a paraszti étkezésben még az 1950-es évekig is fennmaradtak újkori sajátosságok.²⁹ Releváns utalást olvashatunk erről Nagy Olgánál: „Milyen szakácskönyve van, Zsuzsi néném? – Olyan, hogy tudom könyv nélkül. Máskülönben is Széken az volt régen a szokás, hogy hétfűn, szeredán és pénteken fuszulyka. De kedden, csütörtöken, szombaton és vasárnap nem is szokás, nincs is sehol fuszulyka oda téve. Ez ki volt már akkor is törölve a divatból. Néném így kezdi: – Hétfűn főzek fuszulykát. Marad keddre is. Szeredán fűzek fuszulykát, marad csütörtökre is. Pénteken az már kivételes fuszulyka napja. – Teszek oda úgy, hogy maradjon szombaton is. Aztán vasárnap fűzek dühüdt levest, mert teszek oda egy kicsi csontat, azzal egy kicsi savanyú levet főzek. Ez volt a néném szakácskönyve”.³⁰

Keszeg Vilmos egy, a múlt század harmincas éveiben induló háztartás kéziratos receptjeit és főzési szokásait vizsgálva kimutatja, hogy a tor-dai iparos rétegből származó háziasszony kulináris ismereteit a személyes kapcsolatháló és a sajtóban megjelent receptek alakították ki, nem pedig a

27 eszes: Szakácskönyvnapok. 12.

28 Gulyás: Ki és mit olvas. 11.

29 Kisbán: Étkezések, ételek.

30 Nagy: ...Mert csak vidámat.

birtokában levő helyi kiadású szakácskönyv. Ám ez utóbbit „úgy használta és népszerűsítette, mint a tordai hagyományos és a megjelenése után hagyományossá vált ételek gyűjteményét”.³¹ Tehát ha a szakácskönyvek által közvetített tudás hatását vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a jelenben észlelhető érdeklődés alapja nem minden esetben generációkon át tartó hagyományozódásból fakad, de azzá válhat a felismerést követően. Ezt az a közkultúra alakíthatja, amely már közös örökségként beszél az írott dokumentumokról.

MINTHA GENERÁCIÓK ÓTA LÉTEZNE

Gagy József a múlt század hetvenes éveit jelöli meg a felülről induló kultúraszervező örökösítő folyamatok újraindulásának.³² Az értelmiséget a népszolgálat nevében egy sor még élő vagy akár elfeledett tárgyi és szellemi értéket újraértelmező, csoportöntudatra serkentő tevékenység motiválta. Azt megelőzően a hagyomány főként a néprajztudományt érdekelte, vagy a politikum használta fel céljai érdekében.

Miután a táplálkozás a hiánygazdálkodás következményeként beszorult a családi szférába, a magába forduló közömbösséget a Kövi Pál szerkesztette *Erdélyi lakoma* megjelenése rázta fel rövid időre.³³ De az erdélyi gasztronómia büszkén hangoztatott örökségéről szóló akkori közbeszéd jószerevével csak a kulturálisan érzékenyebb körök szintjén vitt némi fényt az ételjegyek nyomorába süllyedt hétköznapiakba. A 89-es rendszerváltást követően az addig mesterségesen leépített kulináris örömök a mennyiségi táplálkozásban nyilvánultak meg, és majd csak a jelen századfordulótól lépett szintet az elméleti érdeklődés kiterjesztése a lokális és közösségi értékmegőrzés irányába, nem kis mértékben az önkifejezés és a turizmus teremtette igények következtében. A globalizáció negatív hatását ellensúlyozandó helyit dicsérő felhangokon, a gazdasági, fesztiválizálódó célokon túl a biodiverzitás megőrzése, az etnikai sajátosságokat kiemelő tendenciák is érvényesülnek. Mégis a konyhai szellemi hagyománynál nem döntő szempont, hogy múltbeli létezéséről van-e dokumentált bizonyíték. A Kuczi Tibor – Kiss Márta szerzőpáros szerint a hagyományt – ha át szeretnénk emelni az örökség kategóriába – át kell értelmezni a jelen szükségleteire, át kell csomagolni, hogy ugyanazt a hagyományt többféleképpen is lehessen

31 Szentpéteri: *Az én szakácskönyvem*.

32 Gagy: *Örökségesítő*. 103.

33 Kövi: *Erdélyi lakoma*.

hasznosítani a különböző felhasználók érdekében.³⁴ Ezért a hagyomány és örökség fogalma érthető módon egymás szinonimájaként is megjelenik, mivel árnyalatnyi a különbség. A hagyomány főként a múltból táplálkozó, generációkon átívelő kulturális folytonosság, az örökség pedig ennek a jövő felé tekintő materiális vagy immateriális elemeiből épül fel.³⁵ Shils megfogalmazásában „az egyedüli döntő szempont, hogy mint az emberi cselekvés, gondolkodás és képzelet terméke, egyik generációról a másikra száll”.³⁶ Ha az örökségesítő azzal, hogy egy elfeledett vagy éppen addig csak latensen létező hagyományt (mint például a család nem tudatosult főzési szokása, a nagymama szakácskönyve, a régió gyakoribb ételfélesége stb.) feltár, láthatóvá tesz, kiemelve azt, hogy ez mindig ott volt, csupán nem fogalmazódott meg a közösségben, azzal azt a hatást fogja kelteni, mintha generációk óta fennmaradt mintáról lenne szó. Viszont ahány hagyomány s annak a jelenben való értelmezése, annyi, esetenként egymásnak ellentmondó örökségesítő tevékenység is létezhet ugyanazon időben.

Gyakran észlelhetjük, hogy az erdélyi konyha nagyszerűségét Bornemissa Anna szakácskönyvével illusztrálják azok, akik az itteni régi magyar konyha érdemeit szeretnék öregbíteni. Mások, a túlzott lelkesülés hangját ellenpontozandó, kihangsúlyozzák, hogy a fejedelemasszony mindentudó könyve nem több, mint egy száz évvel előtte megjelent német nyelvű mű fordítása. Ám ha közelebb hajolunk e hangokhoz, kiérződik a közös szándék: csupán az európai kultúrszinthez való mindenkori hozzátartozásunk bizonyítási kényszere munkálkodik többféle megközelítésben.³⁷ Így nyilvánvaló, hogy az örökség és annak gyakorlata olyannyira diszperziós folyamat, hogy meghatározása, körülírása, bármilyen tudományos definíciója nem kerülheti meg azokat a jelenségeket sem, amelyek kívül állnak (kellene állniuk) a tárgyilagosságon.

AZ ÖRÖKÖSÍTETT MINTAPÉLDÁNY

Nyilvánvaló, hogy a Kolozsváron, a Tótfalusi Kis Miklós által 1695-ben nyomtatott³⁸ és a közvéleményt mindmáig élénken foglalkoztató *Szakácsmesterségnek könyvecskéje* a legrelevánsabb erdélyi örökségesítési modell-

34 Kuczi – Kiss: A hagyományteremtés.

35 Simon: A hagyomány.

36 Shils: A hagyomány. 30.

37 Kuti: Az utolsó pillanatban.

38 Herepei: Hogyan nevezzük.

szakácskönyv. A megjelenését követő folyamatos újranomásainak köszönhetően több mint egy évszázadon át hatott a magyar úri és polgári konyha alakulására. Azóta is elméletek sora véli felfedezni szerzője kilétét. Ezen jelenséget az örökségesítési gyakorlat szemszögéből nézve értékmentőnek tekinthetjük, mert ha sokan és sokféleképpen beszélnek egy tárgyi vagy szellemi hagyatékról, ébren tartják az iránta való érdeklődést.

Mivel a régmúltban még a jobb házaknál is alig volt gyakori a nyomtatott szakácskönyv, az utókor a számos kézírásos másolat egyikében-másikában vélte felfedezni a nyomtatott verzió őst. Itt a marosvásárhelyi Toffei Sofia és a csíki zárda ferenceseire utaló szerzőségi feltevésekre gondolok.³⁹ Annyit viszont fontos hozzáfűzni, hogy a lehetséges szerzők sorából kizárni magát a nyomdász vállalkozót érthetetlennek tartom. Miért ne lehetne akár Tótfalusiról, vagy éppen polgári, értelmiség családból származó feleségéről feltételezni a szerzőséget?⁴⁰ Miért tekintenénk el a könyv bevezetőjének azon kijelentésétől is, miszerint „most megbővítettvé” jelent meg, vagyis 1695-ben nem az első kiadásról van szó. A szerzőkeresők rendszerint a református nyomdász és a katolikus böjti eledelek egymást kizáró evidenciájára hivatkoznak, amikor kívülálló „tettet” keresnek, miközben ekkor még a böjt a protestáns körökben sem kizárt, hiszen ezek az ételek megvonásának csak a belső indíttatás nélküli megnyilvánulását ítélték el. Ugyanakkor a vállalkozó nyomdász alapvető célja a minden vállalási felekezeti igényeit kielégítő mű üzleti sikere lehetett. Annál is inkább elképzelhető a „csináld magad” folyamat, ha egy nyomda érdekeit kell előtérbe helyezni, és fenntartása anyagi nehézségekbe ütközik. A Hollandiából visszatért mester minden bizonnyal ismert külhoni hasonló művet, és attól már csak egy lépés ennek kreatív, erdélyesítő megvalósítása. Elméleti rekonstrukciómban így nézhetne ki az ismert adataink időbeni sorrendje: a már nem fellelhető első(k) kinyomtatását mindenképpen 1692 előttre vagy környékére kell tennünk, hiszen ekkori a marosvásárhelyi Toffei Sofia birtokolta szakácskönyv, amelynek létezéséről egy későbbi kézirat szolgálja a közvetett bizonyítékot.⁴¹ Ugyanakkor egy évre rá a csíki ferencések is lemásolták Kolozsvárt jártukban, mielőtt 1695-ben megjelent volna a mára fennmaradt kiadása.⁴² Az említett kéziratok nyilván nem

39 Varga: A Tótfalusi-szakácskönyv. 312–318.

40 Herepei: Adatok Tótfalusiról. 141, 149–164.

41 Deé – László: *Gróf Bethlen Zsuzsanna*. 43–151.

42 Schalkház Lipót 1894-ben megjelent kötetében a régi kéziratok bemutatásánál már eleve az 1689-es év szerepel: „...mai napig csak is egy nyomtatott szakácskönyv maradt fenn; még pedig a Tótfalussi Kiss Miklós által 1689-ben Kolozsvárt nyom-

tartalmazhatták a kiegészítő részt sem, hiszen ezt csak azután adták hozzá. Ezen érvet erősítik a külföldi 17. századi példák is, amikor a nyomdász, vagy a kiadó maga, vagy családtagjai állították össze a szakácskönyveket, helyi ételekből vagy kompilációval, böjtös fejezetekkel is ellátva, elsősorban üzleti haszontól vezérelve. Erre utalhat a szerzőség hiánya is.⁴³ Már Láng Gusztáv is felvetette Tótfalusi szerzőségének a lehetőségét, az ő olvasatában a szerző aprólékos megfogalmazása egy másik gyakorlatias célt szolgál: „... annak a polgári rétegnek ajánlotta munkáját, melynek tagjai nem tarthattak szakácsot, receptjeiben ezért szakszerűségre, oktató teljességre kellett törekednie – vajon nem ennek a filológus képzettségű nyomdásznak köszönhetjük a tankönyvszerű szakácskönyv modern típusát?”⁴⁴ – teszi fel az azóta is megválaszolatlan, de jogos kérdést. Kovács Sándor Iván egy további érdekességre figyelt fel. Az 1695-ös kiadásban⁴⁵ az 57., 73. és 100. oldalon az egyes receptcímek nem kerültek középre, hanem úgynevezett fattyú sorban, vagyis a megelőző recept utolsó szavával azonos sorba lettek szedve, aszimmetrikus hatást keltve.⁴⁶ Kovács egy hanyag nyomdászinst gyanúsít meg, azonban az 1698-as példányban ugyanazon mulasztásokkal találkoztunk. Meglátásunkban, mivel úgy a feltételezett 1692-es,⁴⁷ mint a fennmaradt 1693-as⁴⁸ kézírásos változatokból hiányzik az 1695-ös „mely most meg bővítettén...” betoldás, nem a szakácskönyv sejtett szerzőit kell gyanítanunk e kézírásokban, hanem ennek az olcsó népkönyvnek a lehetséges legkisebb anyagi ráfordítással – újrashasznosított nyomóformákkal – történő többszöri kiadását. Még akkor is, ha tudjuk a Tótfalusi *Mentségéből*, hogy betűhiánnyal küszködtek. Ez megmagyarázza azt is, hogy a pótlás miért került a kötet végére. Mivel a nyomdász idővel egyre szebb betűket metszett, lehet, hogy a régieket már nem értékelte annyira, ezért is hagyta őket évekig „hiában” állni a formákban.

atott »Szakácsmesterségnek könyvecskéje«. Tehát nem kizárt, hogy a szerző, aki a Vendéglősök Egyletének díszelnöke volt, hozzáfért egy eredeti, 1689-es kiadáshoz. Schalkház: *A magyar konyha*. 73.

43 Notaker: *Printed Cookbooks*. 139–141.

44 Láng: *Ízek, konyhák*. 7.

45 Helyesbítés: A kolozsvári Román Akadémiai Könyvtárban lévő 1695. évi kiadás jelzése: B. M. V. u. 189. Kovács Sándor Iván eltérő jelzetet közölt tanulmányában. Kovács: „A gyomros matéria”. 73.

46 Uo. 76.

47 Csak egy róla készült másolatot ismerünk. Lásd Deé – László: *Grófi iktári Bethlen Zsuzsanna*. 43–48.

48 A csíksomlyói kézirat másolat. Lásd Varga: *A Tótfalusi-szakácskönyv*.

A MÉG FEL NEM FEDEZETT BŐSÉG

Közel kétszáz évnek kellett eltelnie, amíg a Tótfalusi által nyomtatott szakácskönyv, feltételezhetően egy újabb kort tükröző, legalábbis címében az erdélyiségre utaló kiadvány 1886-ban Marosvásárhelyen *Erdélyi Szakácskönyv* címmel nyomdafestéket látott.⁴⁹ Erről a kötetről sajnos még leírás sem ismerünk, könyvárveréseken sem jelent meg eddig, unikális ritkaságnak nyilvánították.⁵⁰ Ugyanígy kiemelendő Zilahy Ágnes és Tutsek Anna munkássága, akiket származásuk Erdélyhez, műveik pedig Budapesthez kötnek. Ezt követően jobbra Romániában nyomtatták a következő nemzedék műveit, legtöbbit a két világháború közötti időszakban, mintegy hatvanat, de nem szabad megfeledkezni az újrakiadásokról sem, ezek is meghaladják a félszázat. Ez a kiadói bőség nemcsak a női szerzők emancipációs törekvéseinek, a polgári haladás igényeinek, hanem a cenzúra toleranciájának is köszönhető, hiszen a téma politikummentessége elősegítette ezt. Ugyanakkor egy 1934-es vélemény a gazdasági válsággal magyarázza a szakácskönyvek iránti érdeklődésnek ezen mértékét: „Tapasztalták-e, hölgyeim, hogy a konyhakönyv birodalom rendkívül föllandult? Úgy látszik, nem csak azért, mert egyre nagyobb a termelés a könyvben, hanem azért is, mert ebben a cudar világban evéssel is próbálja feledtetni az ember szenvedéseit és csalódásait”.⁵¹

Az erdélyi szakácskönyvkiadásról az egyik legkimerítőbb cikket Kovács Nemere jegyezte a *Romániai magyar irodalmi lexikonban*.⁵² Emellett *A magyar gasztronómiai és borászati irodalom bibliográfiája 1695–1950*⁵³ és az 1949–1977 időszak technikai bibliográfiája is bővíti a címek számát.⁵⁴ Ám az adatok szétszórtsága, a számos, nyilvántartásba nem kerülő magánkiadás miatt úgy tűnik, sohasem lehet megnyugtatóan lezártnak tekinteni ezt a tematikus listát. A kutatást nehezíti a múltbeli könyvtárak téma iránti közömbössége, ezt még tetézi a régi szakácskönyveknek viszonylag gyakran észlelhető állományból való törlése.⁵⁵ Erre feltételezhetően az eltulajdonítások miatt került sor, mivel a régi szakácskönyvek piaci értéke emelkedő tendenciát mutat. Az utóbbi

49 Vásárhelyi: *Erdélyi Szakács-könyv*.

50 Horváth: A legrégebb magyar nyelvű szakácskönyvek. 24.

51 Sz. n.: Ami eszembe jut. 7.

52 Kovács: Szakácskönyvek.

53 Horváth: *A magyar gasztronómiai*.

54 Jenei: Magyar nyelvű műszaki bibliográfiánk.

55 Jelen tanulmány szerzőjének személyes tapasztalata.

időben pedig a könyvtári köteles példány megszűnésével együtt a szét-szórt magánkiadások dömpingje teszi szinte átláthatatlanná a helyzetet.

Itt említem meg, hogy az előbb felsorolt bibliográfiákból jelen ismereteim szerint a következő, Erdélyben kiadott szakácskönyvek hiányoznak: Steinbach Béláné Réczey Anna: *Szakácskönyv* (Szatmárnémeti, 1914, 1917); Ignáczné Makkai Kornélia: *A háztartástan kézikönyve* (Kolozsvár, 1924),⁵⁶ Friesch Eufémia: *3000 recept* (Kolozsvár, 1928); Görög Ferenc: *Házi kincstár* (Kolozsvár, 1930[?]); Schwarz Lipotné (átnézte): *Eubiotikus – vegetárius erdélyi kis szakácskönyve* (Budapest, 1932); Vajna Miklósné Zathureczky Viola: *Szakácskönyv* (Sepsiszentgyörgy, 1923, II. kiadás Déva, 1937); Fodor Livia: *A jó konyha titka francia módra készítve* (Nagyvárad, 1934); Székely Edmond: *Kosmovitális diéta* (Máramarossziget, 1937); Galambor Sándorné: *Legújabb gazdaságos, kipróbált házilag készített tészták módosított receptjei* (Kolozsvár, 1939); Tamás Istvánné: *Szakácskönyv három részből és egy vegetár kiadásból, I. rész* (Kolozsvár, é. n.); Lendvay Ferenc (szerk.): *A jó háziasszony naptára* (Arad, 1937), *Asszonyok naptára* (Arad, 1937), *A család naptár. Szakács és süteményes könyv* (Temesvár, 1935); *Kolozsvári Bíró gyógyszerész diétás tanácsadó* (k.n., 1930); *Marosvásárhelyi Nord fagylyaltgyár, fagylyalt receptek* (k.n., 1937); szerző nélkül: *Finom hentesáruk készítési módja* (Marosvásárhely, é. n.).

A második világháborút követően a megjelenő címek száma viszonylag csekély, az ötvenes-hatvanas éveket Dán Franciska, Szmuk Irén nyitják, majd Mann Endre, Mauthner Klára, Komsa Anna. Nagy példányszámban keltek el s több kiadást is megértek Lőrinczy Jolán háztartási tanácsadói. Ezeket a Technikai Kiadó gondozta, mely a magyar köteteknek román nyelvre vagy román műveknek magyarra fordítását is biztosította. A legnépszerűbbnek mondható a Majtényik Erik, Barabás István, Szócs István szerkesztette, az Előre Kiskönyvtár sorozatban 1973-ban megjelent háromkötetes *Az én szakácskönyvem*, az 1989 utáni időszak legtöbb kiadást megért összeállítása pedig a Gergely Éva: *Erdélyi ízek szakácskönyve* c. kiadvány.

AZ ÖRÖKSÉGESÍTÉS MINT ÚJRAKIADÁS

Az ételrecept-gyűjtemények iránti növekvő érdeklődés világjelenség, tudományos megismerésként izgalmas téma, történelmi dokumentum, témavariációi határtalanok. Bajor Andor szavait idézve: „...érdekes olvasmány.

56 Ignácz Róza író nő édesanyja. Makkai: Mindenkinék. 72.

De csak annak, aki könyv nélkül is tud főzni”.⁵⁷ Ezért a róla szóló diskurzus sem lehet végesebb, mint maga a tárgy. Ha hozzákapcsolható bármi, érzéki vagy fiktív, reális személy, történet, emlék és bármi, ami emberi, vagy múlt és jövő, hagyomány és örökség, akkor szakácskönyvi szóhasználattal élve „ugyanaz más módon”, vagyis lezárhatatlan. Olykor jelentéktelen, szétzilált, meggyötört, pecsétes, hiányzó gerinccel, lapokkal, háborúkat átvészelt kötetek is a közösség kulturális öröksége rangra emelkedhetnek, ha új értelmezésekkel, tartalmakkal látják el őket. Ugyanígy válhat helyi örökséggé egy szakácskönyv kéziratos másolata is, ha helyi archívumban találnak rá, s helytörténettel kapcsolatba hozható személyek tulajdonát képezte.⁵⁸ Másként fogalmazva, ha antropológiai megközelítésben értelmezzük például azt a magyar nyelvű szakácskönyvet, amely a francia konyha elnevezést tűzi ki címlapjára, az a korabeli közösség más kultúrák felé való nyitottságaként elemezhető. Tehát az örökség és örökségesítési folyamat olyan interdiszciplináris módszerek alkalmazásával jön létre, amely jó esetben a témában jártas kutató tapasztalatával megerősítve úgy illeszti össze az adatokat, hogy a helyi szellemiség részévé válhat.

Egy szakácskönyv minél régebbi, annál érdekesebbnek, izgalmasabbnak tűnik. A régiek világát viszont vétek lenne a mával összemossa idealizálni, magunkat pedig az elődök közvetlen örökösének tekinteni, minthogy gyakran szembesülünk ilyen értelmezésekkel. Ahhoz, hogy a valóság talaján maradhassunk, de az elmúlt korok iránti nosztalgiánkat is kielégíthessük, elhivatott szakemberekre (történészekre, etnográfusokra és antropológusokra) van szükségünk. Ők az adott kor társadalmi, gazdasági viszonyainak mellérendelésével rávezetnek azokra a tényekre, amelyek, ha nem feltétlenül folytonosságot, de a latensen jelen levő múlt puzzle-darabjaiból elfeledett összefüggéseket tárhatnak fel. Például, ha a források azt bizonyítják, hogy az úri és polgári származásúak egy részének kivételével az elődök többségének étkezésére a szakácskönyvek kevésbé vagy egyáltalán nem hatottak, az nem azt jelenti, hogy befolyásuk a közösség szintjén elhanyagolandó lenne.⁵⁹ Ugyanis az információ nemcsak vertikálisan, hanem síkban is terjedhet, például a cselédek közvetítésével, így a paraszti táplálkozás irányába hatásuk pontszerűen kimutatható, még akkor is, ha a lehetőségek és a szokásrend legtöbbször felülírta a korszerűt. Viszont a közösség szempontjából egy szakácskönyv a későbbi nemzedékek

57 Bajor: Recenzió. 6.

58 Deé – László: *Grófiaktári Bethlen Zsuzsanna*. 43–48.

59 Gunszt: A paraszti életforma.

értéktárában megfelelően népszerűsítve új dimenziókat nyerhet, a régi parasztok mai utódainak kulináris szokásaiba zökkenőmentesen beépülhet, ha „elsődlegesen a közkultúra igényeinek („akarásának”) eredményeként válnak átörökítendő művekké”⁶⁰ – mint ahogyan azt Keményfi Róbert a Horváth Ilona neve alatt megjelent szakácskönyvek magyarországi terjedésének eltérő dinamikáját vizsgálva megállapította.⁶¹ Habár a folytonosság hiánya miatt tudományos szempontból a gazdag paraszti konyha, de még a polgári jólét folyamatosságáról szóló gazdag konyhai hagyomány is olyan elméletnek tekinthető, amely eltekint a történelmi törésektől, az egyéni sorsoktól, mégis az örökségátviteli gyakorlatnak része, amikor kulturális folytonossággal manipulálva mítoszt teremt.⁶²

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Bajor: Recenzió.

Bajor Andor: Recenzió egy szakácskönyvről. *Utunk*, 19 (1964) 50. sz. 6.

Bálint: Ingyen lakoma.

Bálint Tibor: Ingyen lakoma. *Új Élet*, 27 (1985) 7. sz. 16.

Bomher: *Ospăț*.

Bomher, Noemi: *Ospăț din cuvinte. Imaginarul hranei în cărțile de bucate*. Alfa, Iași, 2005.

Deé – László: *Gróf iktári Bethlen Zsuzsanna*.

Deé Anikó – László Lóránt: *Gróf iktári Bethlen Zsuzsanna és szakácskönyve*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2019.

eszes: Szakácskönyvnapok.

eszes: Szakácskönyvnapok. *Székely Nép*, 59 (1944) 62. sz. 12.

Fehér: Saint-Hilaire Jozefa.

Fehér Béla: Saint-Hilaire Jozefa és más ködlovagok. Nemzeti konyhánk gót betűs irodalmáról. In: Cserna-Szabó András – Fehér Béla (szerk.): *Ede a levesben. Gasztrokrimik*. Magvető, Budapest, 2011. 83–93.

Fejér: Egy háromszéki kézirat receptkönyv.

Fejér Anikó: Egy háromszéki kézirat receptkönyv 1828-ból. *Aluta*, 12–13 (1980–1981) 137–155.

60 Keményfi: Táplálkozás. 135.

61 Horváth Ilona (született Brassó, 1906) első szakácskönyvét post mortem bővítette F. Nagy Angéla H. I. neve alatt 1973-ig. Hatása az ötvenes évektől kimutatható a magyarországi konyhán. In: Keményfi: Hagyománylánc és Keményfi: Egy magyar.

62 Marinescu: *Sociologia*. 232.

Gagy: Örökségesítők.

Gagy József: Örökségesítők. Két példa. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018. 101–118.

Gulyás: Ki és mit olvas.

Gulyás Gábor: Ki és mit olvas Marosvásárhelyen. *Székely Nép*, 1941. november 9. 11.

Gunszt: A paraszti életforma.

Gunszt Péter: A paraszti életforma a XX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle*, 27 (1985) 3–4. sz. 419–434.

Hárs: Szakácskönyv.

Hárs József: *Szakácskönyv 1828*. Angelicus Kft. Kiadó, Sopron, 1991.

Herepei: Adatok Tótfalusiról.

Herepei János: Adatok Tótfalusiról és korának könyvtörténetéről. Pataki István professzor, Tótfalusi pártfogója. In: Keserű Bálint (szerk.): *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei*. JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest–Szeged, 1971. 135–142.

Herepei: Hogyan nevezzük.

Herepei János: Hogyan nevezzük Tótfalusi Kis Miklóst. In: Keserű Bálint (szerk.): *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei*. JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest–Szeged, 1971. 143–146.

Horváth: A legrégibb magyar nyelvű szakácskönyvek.

Horváth Dezső: A legrégibb magyar nyelvű szakácskönyvek és egyéb gasztronómiai emlékek könyvárveréseken IX. rész. *MBÉ, Minőségi Borok Ételek / Életek*, 2021. nyár. 24.

Horváth: *A magyar gasztronómiai*.

Horváth Dezső: *A magyar gasztronómiai és borászati irodalom bibliográfiája 1695–1950*. Terc, Budapest, 2012.

Jakab – Vajda: Örökség.

Jakab Albert Zsolt – Vajda András: Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Uők (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai*. (Kriza Könyvek 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018. 7–28.

Jenei: Magyar nyelvű műszaki bibliográfiánk.

Jenei Dezső: Magyar nyelvű műszaki bibliográfiánk. *Korunk*, 37 (1978) 4. sz. 281–290.

Kapitány – Kapitány: A gasztronómiai érdeklődés.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A gasztronómiai érdeklődés szociokulturális okai, szemiotikai jelei. In: Balázs Géza – Balázs László – Kapitány Ágnes (szerk.): *Gasztroszemiotika. Az étkezés jelei.* (Magyar szemiotikai tanulmányok 27.) Magyar Szemiotikai Társaság–Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 15–32.

Keményfi: A hungarikumok.

Keményfi Róbert: A hungarikumok néprajzi kutatásának módszertanához. <https://docplayer.hu/21900400-A-hungarikumok-neprajzi-kutatasanak-modszertanahoz.html> (letöltés: 2023. január 9.).

Keményfi: Táplálkozáskultúra.

Keményfi Róbert: Táplálkozáskultúra, írásbeliség, emlékezet. *Néprajzi Látóhatár*, 23 (2014) 1–2. sz. 129–158.

Keményfi: Egy magyar.

Keményfi Róbert: Egy magyar gazdasszony ételreceptgyűjteménye. *Néprajzi Látóhatár*, 23 (2014) 3–4. sz. 5–31.

Keményfi: Hagyománylánc.

Keményfi Róbert: Hagyománylánc versus emlékezet. Elemi írka, mint süteményesfüzet. Táplálkozáskultúra és írásbeliség. In: Jakab Abert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére.* BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet–Erdélyi Múzeum-Egyesület –Krizsa János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2017. 743–755.

Keszeg: Gasztronómia.

Keszeg Vilmos: Gasztronómia és emlékezet. *Erdélyi Múzeum*, 73 (2011) 1. sz. 177–188.

Kicsi: A személyekről.

Kicsi Sándor András: A személyekről vett ételnevekről. In: Uő: *Konyha és lélek.* Orpheusz, Budapest, 2007. 109–133.

Kisbán: Étkezések, ételek.

Kisbán Eszter: Étkezések, ételek – új formák és intézmények az újkori magyar táplálkozáskultúrában. In: Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században.* Viski Károly Múzeum, Kalocsa, 1997. 9–24.

Kovács: Szakácskönyvek.

Kovács Nemere: Szakácskönyvek. *Romániai magyar irodalmi lexikon.* <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=129> (letöltés: 2023. január 7.).

Kovács: „A gyomros matéria”.

Kovács Sándor Iván: „A gyomros matéria”. In: Király Erzsébet (szerk.): *Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. Századi kéziratos*

szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. (Magyar Hírmondó) Magvető Kiadó, Budapest, 1981. 5–141.

Kovács: Szabó T. Attila.

Kovács Sándor Iván: Szabó T. Attila emlékezete. *Tiszatáj*, 51 (1997) 11. sz. 83–88.

Kövi: *Erdélyi lakoma.*

Kövi Pál (szerk.): *Erdélyi lakoma.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980.

Kuczi – Kiss: A hagyományteremtés.

Kuczi Tibor – Kiss Márta: A hagyományteremtés kimenetelei. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Siófokról indultam... Farkas János 1933–2016.* Rézler Gyula Alapítvány–Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 116–137.

Kuti: Az utolsó pillanatban.

Kuti Klára: Az utolsó pillanatban. Bornemissza Anna szakácskönyve és egy korszak vége. *Soproni Szemle*, 73 (2019) 1. sz. 168–176.

Kuti: *Rend és rendetlenség.*

Kuti Klára: *Rend és rendetlenség. Táplálkozás és háztartásvezetés az erdélyi fejedelmi udvarban.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2022.

Láng: Ízek, konyhák.

Láng Gusztáv: Ízek, konyhák, szakácsok. *A Hét*, 1983. május 6. XIV. 19. 7–8.

Lengyel: A szakácskönyv-szervező.

Lengyel András: A szakácskönyv-szervező „Emma asszony”. *Kalligram*, 26 (2017) május. 76–94.

Makkai: Mindenkinnek.

Makkai Ádám: Mindenkinnek, akit Ignác Róza emléke érdekel! *Korunk*, 9 (2000) 10. sz. 72–74.

Markarjan: A kulturális hagyomány.

Markarjan, Edvard Sz.: A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás.* (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1988. 67–103.

Marinescu: *Sociologia.*

Marinescu, Angelica Helena: *Sociologia alimentației. Teorii, perspective și tendințe contemporane.* Tritonic, București, 2016.

Merkies: Cookbooks.

Merkies, Anje: *Cookbooks as Sources of Scottish–Canadian Identity, 1845–1934.* *The Great Lakes Journal of Undergraduate History*, 2 (2014) 1. sz. 21–38.

Nagy: ...Mert csak vidámat.

Nagy Olga: ...Mert csak vidámat szeretünk mesélni. *Dolgozó Nő*, 16 (1960) 1. sz. 24.

Notaker: Printed Cookbooks.

Notaker, Henry: Printed Cookbooks: Food History, Book History, and Literature. *Food & History*, 10 (2012) 2. sz. 138–159.

Panek: Konyha-show.

Panek Zoltán: Konyha-show. *Utunk*, 35 (1980) 7. sz. 4.

Pop: Mennyit ér.

Pop, Doru: Mennyit ér egy hagyma? *Látó*, 30 (2019) 10. sz. 84–86.

Schalkház: *A magyar konyha*.

Schalkház Lipót: *A magyar konyha*. Bernovits G., Kassa, 1894.

Shils: A hagyomány.

Shils, Edward: A hagyomány. Bevezetés. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1988. 15–66.

Simon: A hagyomány.

Simon Krisztián: A hagyomány és a kulturális örökség fogalma. In: Bihari Nagy Éva – Keményfi Róbert – Marinka Melinda – Kavecsánszki Máté (szerk.): *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2016. 642–657.

Sonkoly: Örökség és történelem.

Sonkoly Gábor: Örökség és történelem: az emlékezet technikái. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. OSZK–Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 53–59.

Szentpéteri: *Az én szakácskönyvem*.

Szentpéteri Lajosné: *Az én szakácskönyvem*. Füssy József nyomdája, Torda, 1911.

Sz. n.: Szakácskönyv, mely száz évig készült.

Sz. n. [Sz. Szappanyos Gabriella]: Szakácskönyv, mely száz évig készült, és ma sincs befejezve. A társszerzők: négy nemzedék, négy magyar asszony. *Hölgyfutár*, 1 (1934) 3. sz. 17.

Sz. n.: Ami eszembe jut.

Sz. n. [Sz. Szappanyos Gabriella]: Ami eszembe jut. *Hölgyfutár*, 1 (1934) 6. sz. 7.

Szőcs: Ami a földdel.

Szőcs István: Ami a földdel és az éggel összeköt. In: Kövi Pál (szerk.): *Erdélyi lakoma*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980. 9–22.

Túry – Túry: Ételek és hagyományok.

Túry Krisztina – Túry Ferenc: Ételek és hagyományok a nemzeti identitás és a globális tükrében. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 9 (2008) 2. sz. 109–123.

Varga: A Tótfalusi-szakácskönyv.

Varga András: A Tótfalusi-szakácskönyv forrása. *Magyar Könyvszemle*, 124 (2008) 3. sz. 312–318.

Vásárhelyi: *Erdélyi Szakács-könyv*.

Vásárhelyi Sándorné: *Erdélyi Szakács-könyv*. Szilágyi Károly Ny., Marosvásárhely, 1886.

Zelena: *Die Kochkunst*.

Zelena, Franz: *Die Kochkunst für herrschaftliche und bürgerliche Tafeln, oder allerneuestes Österreichisches Kochbuch* (letöltés: 2023. január 7.).

Keszeg Vilmos

VISSZATÉRÉS A HAGYOMÁNYOKHOZ: AZ ÖRÖKSÉGESÍTÉS ÉS AZ ÉRTÉKESÍTÉS MINT REVITALIZÁCIÓS STRATÉGIÁK

Returning to Traditions: Heritagization and Commercialization as Revitalization Strategies

Cultural history has described the process of withdrawal from folk culture as a bifurcation of European culture, wherein folk and elite cultures diverged, distancing themselves from each other. Subsequently, from the late eighteenth century onwards, a new process unfolded: the rediscovery of folk culture and, concomitantly, a return to folk traditions. This study chronicles this unfolding phenomenon. It delves into the nature of organic tradition, highlighting the distinctions between organic and organized traditions. Then, it elaborates at length on the problematic aspects of patrimonialization, the teaching of traditions in schools, and the production and commercialization of traditions in the market. In conclusion, it delineates three distinct orders in the utilization and approach towards traditions: the order of use, commercialization, and consumption, as well as the order of heritagization.

Keywords: tradition, organic and organized tradition, withdrawal from folk culture, return to folk tradition, commercialization, education, patrimonialization

Az alábbi gondolati utat többször bejártam, bizonyos szakaszait egyetemi, valamint különböző pedagógusképző programok keretében tartott előadásaimban. Minden alkalommal hol újabb példákat, hol újabb szempontokat állítottam középpontba. Ilyen előzmények után szükségesnek, az időt pedig elérkezettnek tartom arra, hogy a gondolatokat újra egymás mellé állítsam és vitára bocsássam.¹ Annál is inkább, mert az előadásom többször megle-

1 Az alábbi gondolatmenet folytatja és kiegészíti korábbi írásaimat: Keszeg: Tradition, patrimoine, mémoire; Úó: Keresztútban a népi kultúra.

petést, enyhe értetlenkedést váltott ki. Amiatt, hogy nem feltétlen lelkesedéssel beszéltem a népi hagyományok örökségesítéséről, különösen ennek szemléletéről és módszereiről, iskolában, táborokban történő oktatásáról, fesztiválokon, vásárokon történő értékesítéséről.

Hogy tévedés ne essék, már most leszögezem, az örökségesítést a felvilágosodás utáni legjelentősebb szemléleti mozgalomnak, a népi kultúrát a kulturális, ezen belül esztétikai és cselekvésre ösztönző kvalitásai révén méltónak és alkalmasnak tartom arra, hogy az oktatásban és különböző képzésekben szerepet kapjon, illetve a pedagógiai szándékot is indokoltnak vélem. Fontosnak tartom ugyanakkor néhány fogalom, gondolat, valamint érv aránytalanabb kifejtését.

1. A NÉPI HAGYOMÁNY MINT ORGANIKUS KULTÚRA

A köztudat a hagyomány természetét a következő jegyek alapján tartja számon: közösségi (kollektív), anonim, orális, variálódó, alkalomhoz kötött, ősi, szinkretikus. Valójában azonban mindenik sajátosság figyelmes értelmezést tesz szükségessé. A közösségi jelleg csupán azt jelenti, hogy a hagyomány bárki számára hozzáférhető. Azonban régióként, közösségenként és egyénenként másként-másként épül fel, például egy érettségiző évfárat tudásának normatív, egységes voltától eltérően. Ugyanazt a hagyományelemet sokan ismerhetik és használhatják. Az elemek azonban közösségi keretben valamilyen formában személyekhez kötődnek (egy halottbúcsúztató vers valakiről szól és valakinek az írásműve; a székely kaput valaki faragja meg, valaki megrendelésére; egy népdal valakinek a kedvenc nótája stb.). A népmesék valóban variálódnak, az epizódok kombinálódnak; a népdalok szövege és dallama is folyamatosan változik; az ima, a ráolvasás szövege azonban változatlan formában fejt ki hatását. Szokások, receptek, szövegek, rigmusok, tárgyak valóban nagy számban kötődnek egy-egy alkalomhoz. De bőven vannak olyan elemek is, amelyek alkalomtól függetlenül kerülnek felhasználásra. A népköltészet jelentős része valóban az orális kommunikáció, a beszélés sajátosságait érvényesíti (akusztikus kódok, gesztusok, a beszélés és a hallgatás változtatása, a kontextusra való nyitottság, a szövegazonosság hiánya, a memorizálás kényszere), a 16. századtól viszont fokozódó mértékben igénybe veszi az írást (vizualitás, zárt és explicit szöveg, az emlékezet kihelyezése,

a használat kontextusainak megváltozása),² később pedig a képi nyelvet. A kultúra elemei nem ősiségük révén válnak hagyománnyá, hanem azáltal, hogy egymás utáni több, legalább három generáció veszi használatba őket.³

Most azonban fontosabbnak tartjuk kitérni arra, amiről a néprajzi diskurzus ritkábban tesz említést. Működése idején a hagyomány több primer funkciót ölt magára. Közülük hármat emelünk ki.

1.1. A hagyomány használata primer közösséget szervez, szociális kapcsolatokat működtet

Ilyen a mesemondó és hallgatói, a vicceket mondók, az elhunyt hozzátartozó sírját látogató, temetőt világító rokonok, a névnapozók, a temetési szertartáson, a lakodalomban részt vevők közössége. Ezek a közösségek alkalmilag szerveződnek, és bizonyos rendszerességgel gyűlnek össze. Egy-egy résztvevő elmaradhat, mások felzárkóznak a közösséghez. Ezek a közösségek formálódhatnak egy formális csoport tagjaiból (munkatársak, utcaközösség, szomszédság), egy alkalmi csoport tagjaiból (nász- és gyásznap, utazóközösség), lehetnek egy szolgáltatás kommunikációs felei (kántálók és felköszöntött családok, locsoló legények és meglocsoló lányok, egy fafaragó és a megajándékozott személy).⁴ Egy lokális közösség tagjai folyamatosan, újabb és újabb formációban élik meg az összetartozás élményét. A férfiak és a nők, a fiatalok, a felnőttek és az idősek, a szomszédok, a foglalkozási csoportok hol külön, hol pedig együtt vesznek részt egy-egy hagyományban. Naponta mindenki a szerepek sokaságában jelenik meg, szólít meg és hallgat meg másokat. A hagyomány azoknak a mindenki által ismert cselekvésmintáknak az összessége, amelyek megteremtik a „hely” (a társadalmi milió, a táj és az ember) egységét, az „összetartozás horizontját”, a cselekvések, viszonyulások térbeli és kulturális keretét, az együttélés közvetlen világát.⁵ Arjun

2 A populáris írásgyakorlatok és -szokások rendszerének bemutatása: Keszeg: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*.

3 A gondolatot Edward Shils fejti ki. Shils: *A hagyomány*. 35–37.

4 A közösség fogalom „kiteljesedéséről és széthullásáról” Tóth G.: „A közösség”. A közösségek lehetnek beszélő, emlékező, kooperáló stb. közösségek. A *beszélő közösséget* a társalgás szabályait ismerő, a beszédeseményekben részt vevő egyének alkotják. Kifejtése Hymes: *A nyelv és a társadalmi élet*. 478. Az *emlékező közösségek* többnyire azonos emlékekkel rendelkeznek, emlékeiket az emlékezési eseményben megosztják egymással, az emlékeket együtt értelmezik. Keszeg: *Belépni az emlékezetbe*. 36–37. A *kooperáló közösségek* bemutatása Szabó: *Kooperáló közösségek*.

5 A 18. századtól kezdődően, a technika terjedésének hatására történik meg a horizont felbomlása, elmozdulása. Bausinger: *Népi kultúra a technika korszakában*. 53–88.

Appadurai a *lokalitás* fogalmát dolgozta ki a társadalmi közvetlenség, az interaktivitás technológiáinak, a kontextusok közötti kapcsolatok jelölésére. A mindennapi érintkezés meghatározó komponense a *lokális szubjektum*, aki a rokonság, a szomszédság, a barátok és ellenségek körében termelődik és él. A lokalitás kontextusai azok a környezetek, amelyekben a társadalmi élet reprodukálódik.⁶ A társadalomtudományokban az Alfred Schützől származó, az 1930-as évektől jelen lévő *mindennapi élet (Life-World)* terminus az individuum köré szerveződő közvetlen valóság, életvilág. Ennek részét képezi a kognitív struktúrák, az emberi-társadalmi aktivitások, a társadalmi kapcsolatok rendszere.⁷ Az együtt, egymás szemé láttára végzett aktivitások az egyénnek a közösségbe, a közösség életébe való bevonódását,⁸ a társadalomba való beágyazódását valósítja meg.⁹ Ebben a folyamatban erős, tartós, dinamikus és dialektikus viszonyok alakulnak ki és állandósulnak (összetartozás és kívül-, illetve szembenállás, biztonság és bizonytalanság, elmondás és elhallgatás).¹⁰

1.2. A hagyomány emlékezetkultúra

Természeténél fogva a hagyomány emlékezetkultúra. Korábbi kulturális (cselekvési és interpretációs) mintákat elevenít fel, újakat talál ki¹¹ és örökít

- 6 Appadurai: A lokalitás teremtése. 3–15. Ebbe az irányba mutat A. Gergely András *helyi társadalom* és Szabó Á. Töhötöm *kooperáló közösségek* fogalomra épülő értelmezése. A. Gergely: *Urbanizált méhkas*; Szabó: *Kooperáló közösségek*.
- 7 Ismerteti Niedermüller: A mindennapok folklórja. 193.
- 8 A *személyes bevonódás* szociológiai kategória. Azt jelzi, hogy a létező probléma milyen jelentőséggel bír az egyén számára, s hogy ennek függvényében milyen mértékben észleli azt. Muzafer Sherif az attitűd három zónáját különbözteti meg: az elfogadás, az elutasítás és az el nem kötelezettség sávját. Idézi Griffin: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. 185–195.
- 9 A *beágyazottság* gazdaságszociológiai fogalom. Megalkotója Mark Granovetter. Az 1985-ben megfogalmazott elmélet szerint a gazdasági tevékenység alapját a személyes kapcsolatok képezik, ezek révén az egyén a társadalomba *ágyazódik be*. Granovetter: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása.
- 10 A kapcsolati dialektika kifejtése: Leslie Baxter és Barbara Montgomery. Griffin: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. 168. Az eredeti forrás: Baxter – Montgomery: *Relating Dialogue and Dialectics*. 6.
- 11 A hagyományról az a vélekedés él a köztudatban, hogy apokrif jellegű, azaz eredete, születési ideje, valamint kezdeményezőjének kiléte ismeretlen. Ennek a közhelynek az ellensúlyozására Eric Hobsbawm 1983-ban – egy munkacsoport kutatása alapján – megalkotta a *kitalált hagyomány (Inventing Traditions, Invention of Tradition)* terminust. Az általa kezdeményezett terminus szerint időről időre szükségessé válik új hagyományok „kitalálása”, érvénybe léptetése. Ez az igény akkor születik meg,

át. A hagyományt az emlékezet, valamint az állandó használat tartja életben. Az emlékezet egyaránt megőrökíti a cselekvések mintáit, valamint a hagyomány gyakorlásával kapcsolatos emlékeket. A hagyomány egyik része folyamatosan elfelejtődik, másik része pedig csupán a használatból kerül ki, és lappangó formában, passzív állapotban vár felújításra. És végül nagy része használatban van.¹²

Itt most arra szeretnénk kitérni, hogy a hagyomány a generációk közötti kapcsolattartást, a generációk közötti szolidaritást, egymás iránti felelősségérzetet alapozza meg és működteti.¹³ A kortárs társadalom kihelelyezi az események és a személyek emlékét, az utókor pedig folyamatosan visszatér ezekhez az emlékekhez, felújítva a múlt és a jelen, az elhunytak és az élők kapcsolatát. Ez a gyakorlat a közösség két sajátos formáját kelti életre és működteti: az azonos emlékekkel rendelkező emlékezetközösséget és az emlékeztetést gyakorló emlékezőközösséget.¹⁴

Az emlékeztetési gyakorlatok között vannak a kulturális és a kommunikatív emlékeztetés különböző, változatos formái.¹⁵ Ezeket két nagy csoportba soroljuk be.

amikor egy társadalomban tudatosodik az együttléti alkalmak, a közös rítusok és viselkedési minták hiánya. Ez a helyzet a társadalom atomizálódása, a társadalom gyors fejlődése, változása miatt áll elő. A valamely intézmény, társadalmi réteg vagy csoport által megalkotott hagyomány alkalmas arra, hogy a társadalom különvált rétegeit és csoportjait újabb egységbe integrálja. Eric Hobsbawm definíciója szerint a kitalált hagyomány olyan gyakorlatok együttese, amelyek a folytonos ismétlés és a viselkedés rituális begyakorlása által a társadalom új egységét, valamint a jelen és a múlt új kapcsolatát teremtik meg. A kitalált hagyományok csoportjai a politikai és a társadalmi kitalált hagyományok. Magyar nyelven: Hobsbawm: Tömeges hagyomány-termelés.

12 A hagyományos és az új kulturális elemek együttélése az *élő örökség*.

13 A „korok szolidaritása”, a múlt, a jelen és a jövő szolidáris kapcsolata Marc Bloch által kifejtett gondolat. A szerző a mentalitás, a tárgyak, az írott szövegek, az emlékezet családon belül generációról generációra való átörökítését érti alatta. Bloch: *A történetész mestersége*. 38–60.

14 Az emlékeztetőkutatás irodalmában az *emlékeztetőközösség* terminus honosodott meg. Maurice Halbwachs, aki a család, a valláskövetők és az arisztokrácia emlékezteti tartalmak alapján történő szerveződését modellálta, a közösség definícióját nem fogalmazta meg. Valójában az *emlékeztetőközösség* terminus mellett célszerű az *emlékező közösség* fogalom használata is. Ez utóbbi az azonos emlékeztetési gyakorlatok alkalmazása (tartalom, helyszín, szertartás, szokások, attitűdök) révén létrejövő közösséget jelenti. Halbwachs: *Les cadres sociaux de la mémoire*; Keszeg: *Belépni az emlékeztetbe*. 36–37.

15 Assmann: *A kulturális emlékezet*.

Először azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a hagyományhoz hozzákapcsolódik, az emlékezetben él és használatának helyzetében expliciten vagy kimondatlanul felidéződik a hagyomány korábbi használatának, a hagyománnyal való találkozás kontextusa.¹⁶ Olyan mikrotörténetek ezek, amely tartalmazzák magát a hagyományt, a hagyomány aktivizálóját, a hagyomány használatának helyzetét, körülményeit, forgatókönyvét és normáit. Egy mesével együtt az egyénben hosszasan együtt él a mesemondás helyzetének hangulata, a mesemondó mesélői habitusa, a mesehallgatók reakciója. Egy-egy sütemény előállítás, felszolgálása és fogyasztása felidézi a süteménnyel való találkozás helyzetét, a recept eredetét, a sütemény elkészítésének korábbi történeteit, a fogyasztók reakcióit. Egy-egy örökölt földműves, konyhai eszköz, öltözetdarab magával hordozza előállítójának, használójának emlékét, a konkrét tárgy használatának történetét. Fél Edit és Hofer Tamás 1961-ben vetették fel a tárgyak és az egyének sorsának összefonódását s ennek következtében a tárgyak emlékeztető szerepét.¹⁷ Az utóbbi években esettanulmány készült az ebédlő családi emlékezetet őrző tárgyairól,¹⁸ a családon, rokonságon belül folytonosan „vándorló” viseletdarabok (kendő, pártá, mellény, szalag, pendely, szoknya, csizma) egyének és rokonsági viszonyok emlékét több generáción át őrző szerepéről.¹⁹

A fenti példákat továbbgondolva jutunk arra a következtetésre, hogy az egyén tudásrendszere nem objektív, személytelen, elméleti tudáshalmaz. Tudásának minden eleme térhez, helyzetekhez és egyénekhez kapcsolódik. Ezek az emlékek beleértési tartományként feldúsítják a hagyomány jelentését, motiválják és szabályozzák a hagyomány elemeinek használatát. A beleértési tartomány egyik része csupán az egyén számára evidens, másik része megosztásra kerül és közösségi szinten állandósul.²⁰ Minden

16 A Tyler Burge (1993) és a Kourken Michaelian (2012) kutatásait továbbgondoló Csibra Gergely az epizodikus emlékezetéről a következő kijelentéseket teszi: folyamatosan felidézi, kontextualizálja a maga forrását; az emlék felidézésekor az egyén „felelősséget vállal a tartalomért”, legitimálja a maga „szavahihetőségét”; az egyén kommunikálja a maga emlékeit, ennek célja és következménye „jogok és kötelezettségek” statuálása, azaz „a múlttól való kommunikáció nem érdektelen”. Csibra: Miért emlékezünk? Nemes Gáspárnak, az Universität Heidelberg tudományos kutatójának köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a tanulmányra. Itt köszönöm meg a témával kapcsolatos hosszas és elmélyült beszélgetéseket is.

17 Fél – Hofer: A parasztember szerszámai. 502–505.

18 Szojka: Tárgyak – generációk – történelmi sorsfordulók. 423.

19 Fülöp: Keszkenők és asszonyok. 373, 381–384; Tötszegi: *A mérai viselet*. 99–109.

20 A beleértési tartomány konvencionális, a kultúra elemeihez a közösségen belül hozzátapadó jelentés. „Megvan a maga »beleértési tartománya« a családnak, a nemnek, a nemzetnek, az osztálynak, a napnak, az évnek, a korszaknak. A közös

közösség számon tartja az egyének kedvenc tanítását, szavajárását, elszólását, viccét, ételét.

A kortársi, nemzedéki emlékezet a közelmúlt 80-100 évét tekinti át. Jan Assmann így írja le a ritmusát: „történetileg tapad a csoporthoz; az idők során keletkezik, és idővel – pontosabban hordozóival – elenyészik. Ha megtestesítői kihalnak, újabb nemzedéki emlékezetnek adja át a helyet”.²¹ Amikor a hagyomány elveszíti funkcióját, a hagyomány emléktartalma passzív tudássá alakul át. Ha pedig a hagyomány túléli az egyént, egy darabig még élte az egyén emlékét, majd más személyekre kezd emlékeztetni.

1.3. A hagyomány biografikus szerepe

A hagyomány szervesen beépül az egyén életébe, meghatározza kulturális és gazdasági életvitelét, pályáját, szociális hálóját, társadalmi ismertségét, státusát és presztízsét. A hagyomány egy elemével való találkozás, annak átvétele fordulópontot jelent, azáltal, hogy megváltoztatja az életpálya minőségét, az egyén kompetenciáját. Egy-egy hagyomány egész életén elkíséri az egyént, egyéb hagyományok használata egy-egy életszakaszra jellemző.

Egy-egy egyén a népi kultúra egy területén specialistává válik, szolgáltatásként termeli újra a hagyományt. Ilyenek a népi mesterségek profit-szerző művelői (kádár, szűcs, kapufaragó, juhász), a népi tudást tőkeként felhalmozó és azt közösségüknek biztosító specialisták (gyógyító, jós, vőfély, mesemondó, lakodalmi szakács). Sokan azonban alaptevékenységük mellett érvényesítik, önellátó tevékenységként használják a hagyományt (egy háziasszony gasztronómiai, népgyógyászati tudása, egy szülő és nagyszülő meserepertoárja, mondókaismerete, a felnőttek lakásdíszítő kézimunkái).²²

környezet, illetve a hozzá tartozó társadalmi csoport bővülésének arányában a megnyilatkozásba beleértett mozzanatok egyre állandóbbakká lesznek”. (Bahtyin: A szó az életben. 21–22.) A beleértési tartományba tartozik egy szöveg vagy tárgy létrehozója, címzettje, használója (előadó, tulajdonos).

21 Assmann: *A kulturális emlékezet*. 51.

22 Magyarországon az 1953. évi 10.440. számú kormányrendelet kezdeményezte a *Népművészet Mestere* cím adományozását. Kezdetben az előterjesztés a helyi közösség részéről történt, ma különböző intézmények és egyesületek tehetik meg a kezdeményezést, az énekesek, mesemondók, táncosok, tárgyalakotók és zenészek kategóriában. A díj története: Gombos: *A díj története*. Romániában a népi alkotók a *Tezaur uman viu* (élő emberi értékek) címben részesülnek, a 2009. évi 2491. számú minisztériumi rendelet alapján. A népi specialisták kutatásának megalapozása: Keszeg: *Specialisták*.

2. LEHET-E HAGYOMÁNY NÉLKÜL ÉLNI?

A kérdésre egyszerű válasz is adható. Egy bizonyos hagyomány nélkül igen, de a természete miatt hagyománynak nevezett kultúra nélkül nem. Minthogy a kérdésben különböző jelentésárnyalatok húzódnak meg, a válaszok is különböznek.

Minden közösség kialakítja a maga hagyományvilágát, a hagyományok különböző repertoárját. Ahol bizonyos kulturális igények kialakulnak, bizonyos kulturális funkciók kifejlődnek, ott a hagyomány egyes területei hosszú időn keresztül aktívan fennmaradnak. A lakodalom költészetének bizonyos verstípusai, akárcsak bizonyos népballada- és mesetípusok vidékenként megvannak vagy nincsenek meg. A természeti adottságok hiányában a mezőségi mitológiából hiányzik a bányarém hiedelemköre, tárgyi kultúrájából hiányzik a faragott kapu. Ezek a hiányok azonban nem keltenek hiányérzetet. A közösség kultúrájának szerkezete ezek nélkül az elemek nélkül teljes. A kultúra egyensúlya akkor bomlik meg, amikor a helyi hagyomány használata – tiltás, életformaváltás, elnéptelenedés, népes társadalmi csoportok beköltözése stb. következtében – gátlás alá kerül, vagy pedig amikor politikai, kultúrpolitikai kezdeményezésre új kulturális elemek rendszeres alkalmazása kezdődik el. Mind a hagyományos elemek kiszorulása, mind az új elemek jelenléte hosszú időn keresztül érzelmi feszültséget állandósít. A feszültség formái a nosztalgia, a frusztráltság, a folytonos ellenézés.

Visszatérve az eredeti kérdéshez, nem csupán az ember, hanem általában egyetlen élő populáció sem tud hagyomány nélkül élni. A hagyomány kulturális információ, minta, termék. Emellett a hagyomány közvetíti használatának motivációját, szabályait, történetét és tapasztalatait. Ebből az következik, hogy a hagyomány, a hagyományos jelleg, a hagyományozódás nem csupán a népi kultúra sajátossága. Hagyományokkal rendelkezik az értelmiségi réteg, a munkásosztály, az iparos réteg, a falu és a város, a felekezeti közösség, a munkahelyi közösség, a baráti társaság, akárcsak a hálózati közösség, a Facebook-közösség.

A hagyománynak mindig van egy gyakorolt, aktív (örökölt, exogén forrásból átvett és újonnan kitalált hagyományok), valamint van egy passzív (használatból kikerült, de még el nem felejtett) rétege. Az élő hagyomány alkalmas arra, hogy kiiktassa, passzív állapotba juttassa, elfelejtse egyes elemeit, mindegyre megújítsa önmagát.²³

23 A hagyományhoz való viszonyulás termeli a közösség, a társadalom dinamikáját, feszültségeit: a hagyományhoz (örökséghez) való hozzáférés követelése, a hagyomány elutasításához való jog gyakorlása egy időben érvényesülhet. Bourdieu: Les contradictions de l'héritage.

3. KIVONULÁS A NÉPI KULTÚRÁBÓL

Az európai művelődéstörténet a 16–18. századtól tartja számon azt a folyamatot, amely során az elit eltávolodott a néptől, más kultúrát kezdett használni. Ahogy mondani szoktuk: kivonult a népi kultúrából.²⁴ Iskolába, egyetemre járt, könyvet olvasott, teológiai elvek szerint élte vallásos életét, tudományt művelt, az elméjét pallérozta, társalgott, vitázott és érvelt, támogatta és élvezte a művészeteket, aki tehetett, utazott a vármegyében, az országban és Európában, anyanyelve mellett klasszikus és európai nyelveket sajátított el. Az eltérő életmódnak és mentalitásnak tulajdoníthatóan a kultúra megkettőződött, különvált a hivatalos és a népi, az elit- és a népi kultúra, vagy ahogyan Robert Redfield nevezte, a nagy- és a kishagyomány.²⁵ Az egyiket intézmények tartották fenn, működtették, a másikat maguk a használók. Ők döntöttek az átvételéről, az átadásáról, alkalmazásának helyzetéről. Ebben a hosszú folyamatban jó ideig „az elit részt vett a kishagyományban, de a köznép nem volt részese a nagyhagyománynak”. A nemesek, a papok, az írástudók „a nagyhagyományt komolyan vették, míg a kishagyományt szórakozásnak tekintették”.²⁶

A viszonyuk nem volt zökkenőmentes. Az állami törvénykezés és a megyei adminisztráció folyamatosan szabályozta az együttélés, az életvitel kereteit (tulajdonjog és öröklés, osztozkodás, munkakötelezettség és -tilalom, -vállalás, ünnepnapok, családtagok, szomszédok közötti viszonyok, környezethasználat, terményértékesítés, letelepedés, névhasználat stb.). A feudalizmus korának törvényei egybehangolták a rendek és rétegek viszonyait és életvitelét, előírták az állami intézmények szerep- és hatáskörét, mentalitásokat és létfeltételeket (biztonságot és kiszolgáltatottságot) állandósítottak. A polgári kor törvényei jelentősen újraszervezték a társadalmi viszonyokat, az életvitelt, a pályamodelleket és a mentalitásokat. Ezekben jelentős mértékben a nemzeti, részben az európai szellemiség érvényesült. A 20. század további radikális változásokat hozott, amelyek a népi kultúra kontextusát formálták át (a kisebbségi státust meghatározó, az államosítást és a kollektivizálást elrendelő törvények).

24 A fogalmat P. Burke kezdeményezte, és ő írta le először a folyamatot. Burke: *Népi kultúra*. 315–325. Ekkor már rendelkezésére álltak a spanyol, angol, német, dán, orosz és francia példák. Uo. 375. 57. sz. jegyzet. A folyamat Európa jelentős részében a 17. században lefolyt, megkésett formáira a 18. században került sor.

25 A kettős kultúramodellt a szociálintropológus Robert Redfield dolgozta ki az 1930-as években. Redfield: *Peasant Society and Culture*. 41–42.

26 Burke: *Népi kultúra*. 44–45.

Az egyház keresztény teológiai tanokat, európai énekkultúrát léptetett életbe és érvényesített. Állandósította a vallás–hiedelem oppozíciót, új imádkozási gyakorlatot és repertoárt írt elő, jelentős szerepe volt a mágia formáinak a gazdálkodásból, életvezetésből, ember- és állatgyógyászatból, a szociális kapcsolatok területéről való ki-, illetve leszorításában. Az emberi élet rítusai, és részben a kalendáris rítusok forgatókönyve egyházi normákhoz (előírásokhoz és tiltásokhoz) igazodott.

Évszázadokon keresztül a felekezeti, a 19. századtól az állami oktatás gondoskodott a tudásszerzésről és -tárolásról, az alfabetizáció révén pedig elérhetővé tette a Gutenberg-galaxist.²⁷

A nép kategóriájába sorolt társadalmi rétegek (paraszttság, kézművesség, munkásság) évszázadokon keresztül éltek az állami intézmények által működtetett keretben, munkájuk révén hozzájárultak a társadalom fenntartásához, ezzel egy időben azonban jelentős mértékben kirekedtek a nemzeti kulturális programból. Ez idő alatt született meg az a feudális, falusi, földműves és állattartó életformához kapcsolódó szociális, anyagi-gazdasági és szellemi kultúra, amelyet a népi kultúraként tartunk számon. És amely paradox módon több országban a nemzeti szellemiséget képviselte az idegen vagy kozmopolita elit szemlélettel szemben.²⁸ Ezekben az évszázadokban a hivatalos (elit) és a népi kultúra egymással párhuzamos úton haladt.²⁹

A népi kultúra ellen irányuló legnagyobb hatású akkultúrációs, a mentalitást és az életformát érintő folyamat a 15–18. század közötti reformáció, boszorkányüldözés, az ipari forradalom, a jobbágyfelszabadítást követő munkaerőmigráció, valamint az államosítás és a kollektivizálás.

27 A törvényhozás, az egyház és az oktatás a népi kultúrára irányuló, akkulturalizáló és korlátozó hatásáról: Keszeg: Keresztűzben a népi kultúra.

28 Ahol a társadalmi elit idegen nyelv és kultúra használatára tért át (német, skandináviai, lengyel, cseh, magyar), ott a köznép kultúráját *népi (volk) kultúrának* nevezték. Ahol az elit kultúrája is nemzeti nyelvű és szellemiségű maradt, ott a nép kultúrája *populáris kultúra* (angol, francia, olasz, spanyol). Az eltérő fogalomhasználat okát Hofer Tamás fejtette meg. Hofer: Népi kultúra, populáris kultúra. A népi kultúrából való kivonulás egyik jele volt a regionális népnyelvnek való háttér fordítás, a nemzeti nyelv választékos használata, vagy gyakran egy idegen, „művelt” nyelv felvétele. Languedocban a nemesség franciául beszélt a provanszál helyett, Walesben az elit az angol, Csehországban a német, Norvégiában a dán, Finnországban a svéd nyelvet használták. A példák forrása: Burke: *Népi kultúra*. 316–317.

29 Ezt a viszonyt Hermann Bausinger a „párhuzamos különidejűség” fogalmával írta le. Bausinger: Párhuzamos különidejűségek.

4. VISSZATÉRÉS A NÉPI KULTÚRÁHOZ

Alighogy befejeződött az elitnek a népi kultúrából való kivonulása, korábbi szórványos előzmények után a 19. századtól kezdve újabb és újabb, változatos indokkal elkezdődött a népi kultúrához való visszatérés. Amennyiben a szakirodalom a kivonulást szociokulturális folyamatként írta le, ugyanígy vehetjük számba a visszatérés folyamatát. Az alábbi történeti áttekintés vázlatosan adatolt. Célunk nem lehet a folyamat kimerítő bemutatása. Ez a folyamat tulajdonképpen az előző évtizedekben is a figyelem homlokterében állt. De míg korábban a foklorizmus paradigmájában, az új, idegen környezetbe került hagyományelemek funkció- és jelentésváltozására esett a hangsúly, mi a nem népi (nem paraszti) társadalmi kategóriák népi kultúra felé fordulását mint szociális és kulturális orientációt és ennek következményeit emeljük ki.

A 19–20. század művészei előszeretettel kerestek ihletet falun, témát, szemléletet, formakultúrát, ritmust. A népiességnek nevezett stílusirányzat a szépirodalomban és a zenében a 18. században ösztönösen, a 19. században tudatosan, programszerűen bontakozott ki.³⁰ Művészek figyelmé irányult a falu, társadalma és kultúrája felé, és ez az érdeklődés magával hozta a néppel való kapcsolat felvételét, a népi kultúra kutatását, gyűjtését és követését.³¹ A szépirodalom, a zeneszerzés, a zenei előadó-művészet (vokális zene, hangszerhasználat), a képzőművészet (festészet, szobrászat), az építészet és a lakáskultúra, az iparművészet (ruha- és tárgytervezés) gazdagon merítettek a népi kultúra kelléktárából.

A kiegyezést követően, a 19. század utolsó évtizedeitől új polgári jellegű művelődési eseményekre került sor (a szabadságharc évfordulójának megünneplése, jótékonycélú segélyestek, tudományépszerűsítő előadások, mozgóképvetések, fürdőévadnyitás, a nőszövetség, a tűzoltóegylet, a dalegylet műsoros estje, tanévnyitó ünnepség, kiállításmegnyitó, a két világháború

30 Célja a „folklor hagyományaihoz tudatosan idomított formanyelvvel és a vidéki-paraszti élet vagy a városi plebejus világ motívumaira épülő tematika” kifejezése. *Esztétikai kislexikon. Népiesség* (szócikk) 507.

31 A népi kultúra művészetben való követése a művészi folklorizmus. Verebélyi: *A folklorizmus fogalma és jelenségei*; Bíró – Gagy – Péntek (szerk.): *Néphagyományok új környezetben*; Voigt: *A folklorizmusról*. Az irodalomtörténet és a folklorisztika népiességkoncepciójáról született legfrissebb, a szakirodalmat összefoglaló tanulmány: Mikos: *A népiesség fogalma*. Ebből a következő gondolatot emeljük ki: „A népiesség fogalmának folklorizmusra váltásával a folklorisztika kissé elhatárolta magát a 19. századi irodalmi népiesség, valamint a 20. századi népi irodalom lényegi problémáinak tárgyalásától is, nem csupán saját kora revival mozgalmaitól”. Mikos: *A népiesség fogalma*. 93.

között szervezett magyar napok, terményünnepek és -kiállítások, választási kampányrendezvények). Ezek ünnepi műsorában rendszeressé vált a népdaléneklés, a helyi zenészek és táncsoportok fellépése.³² A népdaléneklés szorgalmazásában két mozgalomnak volt jelentős szerepe.

- 32 A Tordán 1891–1940 között megjelent *Aranyosvidék* című politikai, társadalmi és közgazdasági hetilap tudósításaiból gyűjtöttük a következő adatokat. 1899. február 11-én Alsójárában a helyi daloskör a „legszebb magyar népdalokat” énekelte olyan sikerrel, hogy a fellépőket visszatapsolták. 1908. február 9-én a várfalvi polgári daloskör adott elő népdalokat. A tordai állami polgári fiú- és leányiskola évfárázó ünnepségén 1908. június 26-án a leányiskola dalosköre a program 10. pontjában népdalokat énekelte. Újtordában 1908. augusztus 2-án táncvigalomra kerül sor. A vegyes kar népdalt, a műkedvelő zenekar kuruc nótákat énekelte, Szénási József pedig tárogatón játszott. 1910. február 19-én Kövenden az EMKE Daloskör négytagú férfikara mutatott be népdalokat. 1910. február 20-án Tordaszentlászlón az Ifjúsági Dalkör jótekonny célú táncestélyén zenekari kísérettel Biró János népdalokat énekelte. 1910. május 7-én Tordán a létesítendő Tanítók Otthona javára a lányiskola tornatermében szerveztek mősoros táncmulatságot, amely keretében Nagy Ilona cimbalmon népdalokat játszott. 1910. október 15-én a tordai Vigadó nagytermében a Torda-Aranyos vármegyei Általános Tanítóegyesület adott hangversenyt, ez alkalommal Endes Mariska népdalt énekelte zongorán, kísérte Koszta Lajos zenekara. 1910. december 26-án Alsójárában karácsonyi műsorra került sor, ahol többek között Ferenczy Jenő cimbalmon adott elő népdalokat, hegedűn kísérte Mándics László. 1912. január 13-án a felvinci Vigadó nagytermében dalestély zajlott. A vegyes műsor népdalegyveleggel indult, a dalegylet előadásában. 1912. június 22-én nyílt meg a Bányafürdő. A városi zenekar, a Tordai Dalkör, a Tordai Önkéntes Tűzoltó Testület és Péter Gyula cigányzenekara zászlók alatt vonult ki a város központjába. A tűzoltók díszgyakorlata és térzene után a dalkör előadásában magyar népdalok hangzottak el.

A tordai daloskör 1858/1863/1872 táján újrászerveződött, és hosszabb-rövidebb kényszerszünetekkel máig a helyi közművelődés és az erdélyi daloskultúra szolgálatában áll. Folyamatosan fellépett helyi eseményeken, regionális és országos dalosrendezvényeken. A város lakossága örömmel követte műsoraikat és sikereiket. A daloskör repertoárját az 1930-as évektől sikerült rekonstruálni. Énekszámok között szerepeltek vallásos és klasszikus zenei számok, mellettük pedig népdalok. A két világháború között a műsorokba új réteggé épültek be a nép-, bor-, katona-, diákdal-feldolgozások: *A temetőkapu* (1948); *A Vargák ablaka* (1948); *Árválányhaj* (1931, 1932, 1933, 1934, 1936, 1937, 1938, 1948); *Betlehemi pusztán örvendetes hír van* (1994); *Csillagos dalok* (1948); *Én elmegyek* (1948); *Esik eső* (1948); *Fiátfalvi halastóba* (1933); *Fölszállott a páva* (1948); *Gúnydal* (1932); *Három szabólegények* (1948); *János bácsi hegedűje* (1948); *Köröskörül borús az ég alja* (1931, 1932, 1933, 1934); *Látod-e, babám* (1948); *Megyen már a hajnalcsillag* (1950); *Mennyből az angyal* (1994); *Napkeletre nézzetek, tépett lelkű emberek* (1994); *Párosító* (1948); *Regősénekek* (1932); *Száraz ágtól* (1950); *Széles a Duna* (1948); *Szüret után van az idő* (1936); *Tavaszi szél* (1948); *Üristen szent fia születék e világra* (1994); *Utca, utca* (1952); *Vásárhelyi csárdában* (1948); *Végigmentem* (1952); *Volt nekem egy kendermagos* (1931). A mozgalom monografikus bemutatása: Keszeg: *A tordai dalárda*.

A Romániai Magyar Dalosszövetség 1921-ben alakult meg Brassóban, a Brassói Magyar Dalárda kezdeményezésére. Innen Kolozsvárra helyezte át a székházát. Egymás után, gombamódra keltek életre a dalegyletek, városokon és falvakon. Az 1930-as évben már 138 tagot számlált, később 367-re duzzadt a számuk. A dalosszövetség egybehangolt zenei életet hívott életre. 1927-től kezdve karnagyképző tanfolyamokat biztosított. Folyamatosan ajánlott és biztosított énekanyagot. Országos és kerületi dalosversenyekeket szervezett, zsűrizéssel, gazdag programokkal. Múltjuk számontartására ösztönözte a dalárdákat. Olykor a más nemzetiségek egyleteivel is kapcsolatot kezdeményezett. A dalegyletek rendszeresen látogatták egymást, közös fellépéseket szerveztek. A második világháborút követően 1946-ban alakult újra (Bartók Béla Dalosszövetség).³³

Magyarországon 1931–1948 között bontakozott ki a *Gyöngyösbokréta* mozgalom, 100 helyi szervezettel, 4000 taggal. A mozgalom célja volt a néptánc, a népdal, a népzene és a népi játék, a népviselet felújítása, újratanítása.³⁴ A néptánc, valamint a népzene, a népdal és a népviselet felújítása céljával szerveződött a *Röpülj, páva* mozgalom 1969–1981 között. Hatását bizonyítja, hogy mintegy 800 pávakör alakult meg. A Magyar Televízió rendszeresen közvetítette a vetélkedőkről készült felvételeket. A felkészülés dalválogatást, esetleg helyi gyűjtést, valamint közös éneklést, fellépéseket feltételezett. A csoportokat zenei képzettséggel rendelkező pedagógusok, művelődésszervezők, énekesek, kutatók és önkéntes gyűjtők segítették.³⁵ 2012-ben a mozgalom *Fölszállott a páva* névvel született újjá. A Médiaszolgáltatás-Támogató és Vagyonkezelő Alap kezdeményezte, szervezésében szerepet vállalt a Hagyományok Háza, népszerűsítésében pedig a Duna Televízió. A mozgalom évről évre nagyobb méreteket ölt. Ösztönzi a táncsoprotok és az énekesek felkészülését és tapasztalatcseréjét, ugyanakkor felkarolja a viselet, a játék, a szokások felkutatását, színpadra vitelét, népszerűsítését.

Az ipar tárgyformákat, gyártási technológiákat keresett, vagy pedig munkaeszközöket, gyártástechnológiákat kínált a hagyományos gazdálkodás számára. A 19–20. században a Monarchiában, majd Erdélyben, Magyarországon és Romániában a gazdálkodás, a termelés újrászerveződésére került sor. Az ipari forradalom jelentős termeléstehnológiát terjesztett

33 Történetéről: Benkő: A romániai Magyar Dalosszövetségről; Uő: A romániai Magyar Dalosszövetség; Keszeg: *A tordai dalárda*.

34 A mozgalom története: Pálfi: A Gyöngyösbokréta története; Dóka – Molnár: *A Gyöngyösbokréta*.

35 A pávaköri mozgalom történetének vázlata: Juhász: Láthatatlan értékeink.

el és munkaerő-rekrutációt, -képzést hajtott végre. A hagyományok tekintetében a hatása ambivalens volt, hiszen bizonyos termelési hagyományokat felszámolt, perifériára szorított, másokat revitalizált, megújított formában népszerűsített, életképessé, jövedelmezővé tett. Jelen összefüggésben csupán arra térünk ki, hogy a technológia (gépesítés) előretörése és az üzemszervezés olykor hagyományos mesterségeket, családi, kisipari vállalkozásokat emelt kisüzemi, üzemi keretbe, a szocializmus korában kisipari, ipari szövetkezetek keretébe, s ezáltal átmenetileg új kontextusba helyezte a hagyományos szakmai tudást, a termelői tapasztalatokat, a munkaeszközöket és a munkaerőt.³⁶

A polgárosodás, az iparosítás következtében fellépő foglalkozási reorientáció veszélybe sodort egy-egy foglalkozási ágat. A 19–20. század fordulóján, majd a két világháború közötti időszakban mozgalom indult a családi házvezetést megsegítő, esetleg jövedelmet hozó mesterségek, foglalkozások újratanítására. A kezdeményezések eredhettek a minisztérium, országos szövetségek, egyesületek, a helyi hatóságok, oktatási intézmények, de akár magánszemélyek részéről is (Háziipari Szövetség, Erdélyi Gazdasági Egylet, Nőszövetség, Székely Társaság, Erdélyi Pártfogó Egyesület, Katolikus Legényegylet Országos Tanácsa, Szociális Missziótársulat stb.). A tanfolyamok a szükséges optimális oktatási és gyakorlati órából, vizsgából és eladással egybekötött kiállításból álltak. A képzés történhetett település, régió vagy Erdély szintjén, pedagógusok vagy a szakma elismert művelőinek közreműködésével.³⁷

36 A Tompa család 1921-ben érkezett Tordára. Az országban és külföldön is ismert edénygyárat nyitott, amely ötvözte az erdélyi és a 17–19. század között számon tartott tordai kerámiagyártás hagyományait az üzemi szervezéssel és a gépi technológiával. Virágkorában 100 fizetett alkalmazottal is rendelkezett. Felhasználták a helyi mesterek nyersanyagforrásait, a hagyományos tordai kerámiagyártás receptjeit, színezéstechnikáját, mintakincsét, kielégítették a piaci igényeket. Az államosítás után a gyárat bezárták. Tompa: A Tompa testvérek kerámiagyára; Suba: *Torda és környéke fazekassága*. 36–42.

37 Újtordán a Székely Társaság 1907 elején kosárfonó tanfolyamot szervezett Azary Mihály vezetésével. 40 tanuló végezte el; a tanfolyam végéig 220 gazdasági, kézi és egyéb célra használt kosarat kötöttek. A kosarak egy részét kiállításra vitték. A torockói kézimunka népszerűsítése 1892-től kezdődött Thoroczky Sándor felhívása, Téglás István tanfelügyelő támogatása nyomán, „a háziipar támogatása, a műizlés fejlesztése, az értékesítés, szegény iskolás gyerekek támogatása” végett. Csiki Viktorné tanítónő Torockószentgyörgyön hosszas munkával gyűjtötte össze és tanította a mintákat. Érdemeit Izabella hercegnő is elismerte. 1911-ben csipketanfolyamot kezdeményezett, a torockói technika alkalmazásával. A torockói kézimunkák felújítását Buzogány Elekné Némethy Eliz tanítónő kezdeményezte

A magyar nemzeti értékek pártolása végett 1844-ben jött létre a Magyar Védő Egyesület. Elnöke Batthyány Kázmér, alelnöke Teleki László, védnöke pedig Kossuth Lajos volt. Szándéka széles pászmát fogott át, a közmívelődés fejlesztését, a nemzeti érzés ápolását, a nemzeti kötelezettségek árnyalt leosztását az ünnepekre, az évszakokra, a családra, az iskolára, a társadalom különböző osztályaira, a nőkre. A kereskedőket arra biztatta, hogy vásárokon, kiállításokon vegyenek részt, forgalmazzák termékeiket, szorítsák háttérbe az idegen árut. A termelőket arra ösztönözte, hogy tökéletesítsék termékeiket, kedveltessék meg, tegyék híressé a magyar ipart. Az egyesület első közgyűlését 1845. november 17-én tartotta, 138 vidéki egylet részvételével. Ugyanekkor alakult meg, és a Védő Egyesülettel párhuzamosan, gyakran vele karöltve működött az Erdélyi (később: Magyar) Gazdasági Egyesület. Teleki Domokosnak az erdélyi földbirtokosokhoz intézett felhívása nyomán 1844-ben kelt életre, a mezőgazdaság és az állattenyésztés érdekeinek képviselője és modernizálása, az agrároktatás szervezése végett. Kényszerszünetekkel máig működik.

A Védő Egyesület és a Gazdasági Egyesület – hol közös – szervezésében a 19. század végétől ipari, kézműves és mezőgazdasági terménybemutatókra, -kiállításokra került sor. Ezek egy időben népszerűsítették a

az 1800-as évek végén. 1909 őszén összetobozta a torockói asszonyokat, kézimunkázásra, az írásos hagyományok folytatására ösztönözte őket. Mintákat és méreteket válogatott és ajánlott (törülköző, szalvéta, asztalterítő, függöny, ágyterítő, asztalfutó). Mintegy 80 asszony jelentkezett. Az elkészült darabok értékesítése városi kiállításokon történt. Tordán 1910-ben fazekas- és kályhaiipari tanfolyam indult, kiküldött szakoktató, Farkasházi Fischer Vilmos vezetésével. A tanfolyamra 20 személy jelentkezett. A résztvevők tárgyait a Vigadó kistermében és a Sterl cukrászda kirakatában állították ki. Bécsből is érkezett megrendelés. 1910 őszén nyolc héten át folyó mestertanfolyam zajlott asztalosok részére. A tantárgyak a következők voltak: műhely- és szakrajz, könyvvitel, üzleti levelezés, költségvetés. 1911-ben Torockón dr. Asztalos Lajos polgári fiúiskolai rajztanár tanfolyamon oktatott magyar motívumokat, amiket a bútorkészítők a tulipános ládákra festhettek. A mintákat a Háziipari Szövetség javasolta dr. Flóris fővárosi rajztanár gyűjteményéből. 1912-ben a mészkei alabástrom feldolgozására irányuló háziipari tanfolyam indult, a minisztériumi előírásoknak megfelelően. 1936-ban a Szociális Misszió szervezésében gr. Bethlen Ödönne tanerők közreműködésével féléves háztartási és kézimunka tanfolyamot kezdeményezett. A kézimunkákat kiállításon mutatták be. A siker láttán a kézimunka, szövészet és háztartásvezetés tanfolyamot októbertől megismételte, nyolc hónapon keresztül. Célja, „*hogy a mai kisebbségi sorsban élő leányainknak elfoglaltságot nyújtson és kenyeret is adjon kezükbe*”. Az adatok az *Aranyosvidékből* származnak.

termékeket és irányították a figyelmet a helyi, a regionális és a nemzeti gazdálkodási hagyományokra.³⁸

Természeténél, hivatásánál és radikális nézőpontjánál fogva a magyar nyelvű sajtó indulásától kezdve hol az elmaradott, hol az érintetlen faluról cikkezett. Olykor egyazon korban is ellentétes álláspontokat karolt fel, hangoztatott, befolyásolta, radikalizálta a faluval, a lakosságával és a kultúrájával kapcsolatos közvéleményt. A médiának tulajdoníthatóan került be a köztudatba a hagyományok elgyökértelenedéstől megóvó ereje, a múltat megőrizni, konzerválni tudó képessége, ugyanakkor a hagyományok mulékony volta, a használóknak való kiszolgáltatottsága, a hagyományokkal szembeni felelősség. Ugyanakkor, a másik oldalon a médiában a falu, a hagyomány gyakran az elmaradottság, az elavultság, a konzervativizmus mintapéldájaként jelent meg.³⁹

A 19. század végén kiépülő vidéki hírlaphálózat a földművesek, az iparosok és a kereskedők számára is szócsővé vált, megnyitotta a termelők és a kereskedők előtt a nyilvánosság terét. 1945 előtt sokan éltek ezzel a lehetőséggel. Ennek következtében a családi vállalkozások gondjai és eredményei transzparenssé váltak.⁴⁰

38 Tordán a Magyar Védő Egyesület, ennek szakosztálya, a külföldi áruknak hadat üzenő Sorompó-liga, valamint a vármegyei szinten működő Gazdasági Egylet terménykiállítását hirdetett és szervezett meg. A kiállítás 1906. október 1–6. között tartott nyitva. Az eredetileg iparkiallításnak tervezett eseményen mintegy 850 termelő és kereskedő mutatkozott be, a következő kategóriákban: gabonafélék, kerti termények, szőlészet–borászat, mezőgazdasági gépek, állattenyésztés, (vas- és fém-, gép- és közlekedés-, bánya- és agyag-, fa-, bőr-, sörte- és szörme-, fonó- és szövő-, textil-, papír-, élelmezés-, sokszorosítás- és egyéb) ipari termékek, férfi és női kézimunkák. A kiállítást 9600 személy tekintette meg, több vármegye területéről. A kiállítók 27 500 korona értékű áruforgalmat bonyolítottak le. Keszeg: A lokális–regionális gazdálkodás rekontextualizálása.

39 A romániai magyar néprajzi diskurzusnak egy behatárolt, 15 020 tételből álló bibliográfiai adatbázis felhasználásával történt elemzése azt bizonyította, hogy a hivatásos néprajzkutatók és az anyaországi szerzők mellett a sajtóban korszakról korszakra a romániai magyar újságírók és a rokon szakmák művelőinek nagy száma értekezett a hagyományok formáiról és állapotáról. A forrásként használt irodalomjegyzékben 1492 tétel származik az 1919–1940 közötti korszakból, 515 szerző tollából, közülük 157 romániai magyar szerző. Az 1941–1944 közötti időszakból 635 tétel származik, 197, közülük 76 romániai magyar szerző tollából. Az 1945–1989 közötti időszakból a tételek száma 5720. Ez az irodalom 1136 személy tollából származik, közülük 685 romániai magyar szerző. Keszeg: Kisebbségben Romániában.

40 Az 1891–1940 között megjelent tordai hetilap, az *Aranyosvidék* a második évfolyamában indította a *Nyílttér* rovatot, a reklámok, hirdetések számára. Az első évben lapszámonként 2,87 reklámot közölt. Az egy számba bekerülő reklámok maximális száma 6. Egy év leforgása alatt a lapban 34 vállalkozó mutatkozott be,

A kialakuló turizmus a természet és a városok mellett a falut vette célba, az álló idő megtekintésére ösztönözte a városok lakóit. A turizmus az 1891-ben megalakult Erdélyi Kárpát-Egyesületnek köszönhetően jelentősen professzionalizálódott. Rendszeressé vált a túrázás és a kiszállás, kialakultak a turistaútvonalak és -célpontok, kínálatok, kisebb-nagyobb állandó vagy alkalmi kirándulóközösségek formálódtak, sajátos, a kirándulás idejére érvényes viselkedési szabályok jelentek meg, kialakult a kirándulás eszközkészlete (öltözet, segédeszközök). A kirándulás az élmény-, az ismeretszerzés, a szociális és kulturális érzékenyítés, az érdeklődés és a szimpátia kifejezésének, a fizikai erőnlét gondozásának formájává vált. Ennek a folyamatnak jelentős része volt a falu és kultúrájának felfedezése, megtekintése, a falusi életforma megtapasztalása.⁴¹ Egyelőre nem rendelkezünk az Erdélyi Kárpát-Egyesület történetének az erdélyi népi kultúra felfedezésére és megismertetésére tett erőfeszítéseinek és eredményeinek összefoglalásával.⁴²

A néprajztudomány a hagyományok megismerését, gyűjtését tömegmozgalommá alakította. A Magyar Néprajzi Társaság (előbb Magyarországi Néprajzi Társaság) közvetlenül a megalakulása (1889) után már tudatában volt annak, hogy a sürgető feladatok elvégzéséhez nem elégséges a képzett szakmai társadalom, szükség van az önkéntes gyűjtők széles körére. 1890-ben a következő felhívással fordult tagtársaihoz: *Gyűjtsünk tagokat! Félezer taggal kezdi meg társaságunk nyilvános pályáját. Szép szám, de vajmi csekély azokhoz a nagy feladatokhoz képest, a melyek előttünk állanak. Kérjük tagtársainkat, terjesszék körükben társaságunk eszméjét, szerezzenek neki híveket, a kik anyagilag és szellemileg támogassák a társaságot nagy céljai elérésében. Tanulmányi körének úgy felette*

egyénenként egy vagy több alkalommal. Keszeg: „Nyílttér” a 19. századi tordai hírlapirodalomban.

41 Az említett 1906-os tordai iparkiállítás szervezői a távolról érkező látogatóknak a következő kirándulásokat helyezték kilátásba: „A kiállítás megtekintése után a kirándulók meglátogatják a sófürdőt, a sóbányát és a tordai hegyhasadékot, este pedig díszelőadás lesz a színházban. A kiknek ideje engedi, másnap kirándulhatnak, harmadnap pedig a révi cseppkőbarlangot, a kalotaszegi varrottas készítését Bánffy-Hunyadon, és Kolozsvár nevezetességeit tekinthetik meg. A kalauzólást erdélyrészi osztályunk és tordai fiókegyesületünk az Erdélyi Kárpát-Egyesülettel karöltve szívesek magukra vállalni”. (*Aranyosvidék*, 1906. szeptember 22. XVI. 38.)

42 Az egyesület *Erdély* című „Turistasági, fürdőügyi és néprajzi” folyóiratának első két sorozatában (1892–1917, majd 1940–1948) az ismétlődő kulcsfogalmak között szerepelnek a máig népszerű települések és tájegységek (Torockó, Szék, Székelyföld, Kalotaszeg, Mezőség, csángók stb.), valamint a látványossággá váló kulturális elemek (varrottas, székely kapu / faragott kapu, népviselet, népszokás, népdal stb.).

*fontos mint közérdekű voltánál fogva a mi társaságunk arra van hivatva, hogy a haza összes népeit nagy kultúrmunkára egyesítvén a legszámosabb tagú tudományos egyesület legyen az országban. Hogy ezt mihamarabb elérjük, az főleg tagtársaink buzgóságától függ.*⁴³ Hogy a 19. század végétől kezdve sokan kaptak betekintést a gyűjtésmódszertanba, és ösztönzést a gyűjtőmunkába való bekapcsolódásra, az különösen két intézménynek köszönhető. Az egyik az oktatás, a másik pedig a sajtó és a könyvkiadás.

A 19. század második felében a kollégiumokban feltűnedeznek azok a tanárok, akik külföldi vagy hazai tanulmányaik idején tudomást szereztek a népköltészeti szövegek és a kézműves tárgyak gyűjtéséről. Többkevesebb tanáccsal ellátva diákjaikat terepre küldik, vagy arra biztatják őket, hogy családjukban, környezetükben végezzenek gyűjtést. A visszatért diákok munkáját iskolai feladatként vagy önképzőkori szereplésként könyvelik el, értékelik. Ez az első generáció, amely az iskolában esetlegesen, de eléggé nagy eséllyel tudomást szerez a népköltészet, -művészet létéről, természetéről, és betekintést kap a gyűjtés módszertanába. Ezt a tudásukat a továbbiakban megosztják a családban, az olvasókörökben, a kaszinókban.⁴⁴

Médiatörténeti tény, hogy az 1780-as évtől datálható magyar nyelvű sajtó 1782-től folyamatosan támogatta és ösztönözte az önkéntes gyűjtőmozgalmat. Hol szakintézmények felhívását tette közzé, hol maga a lap készített elő és vezetett le egy-egy tematikus gyűjtést. A gyűjtési felhívás

43 *Ethnographia*, 1 (1890) 9–10. Borító.

44 Olosz Katalin két tanár úttörő szerepét tárta fel. Szabó Sámuel (1829–1905) Nagyenyeden, majd 1856–1858 között Heidelbergben, Göttingenben és Párizsban tanult. 1858–1868 között a marosvásárhelyi, majd 1868–1896 között a kolozsvári református kollégium természet-, vegytan és magyar irodalomtörténet tanára volt. A népi hagyományok iránti érdeklődését a nagyenyedi kollégium tanára, Gáspár János gyűjtőmozgalma alakította ki. 1862-ben kezdeményezte a folklórgyűjtést. Diákjai gyűjtését az önképzőkör keretében maga olvasta fel, magyarázó megjegyzések kíséretében, és több szöveg bekerült a diákok kéziratolapjába. Az évek során mintegy 900 folklórszöveg került Szabó Sámuel tulajdonába. Szabó: *Erdélyi néphagyományok*.

A kolozsvári unitárius főgimnázium tanára, Kanyaró Ferenc (1859–1910) diákjai két hullámban, 1892–1905 között népballadákat és népdalokat örökítettek meg. Olosz Katalin 421 epikus verset azonosított és tett közzé Kanyaró Ferenc gyűjtőkörének feljegyzésében. Kanyaró: *Erdélyi népballadák*. Mind Kanyaró Ferenc, mind Szabó Sámuel a korábbi Székelyföld-központú gyűjtések után a kutatás számára tereppé alakította Marosszék, valamint a Székelyfölddel határos tájegységeket (Mezőség, Aranyosszék, Beszterce vidéke). Szabó Sámuel a román folklór megfigyelésére és gyűjtésére is biztatta diákjait.

megkonstruálta a mozgalom keretét: motiválta a felhívás célját, történeti, kulturális és szociális kontextusba ágyazta a gyűjtést; szakembert állított a mozgalom élére; gyűjtésmódszertani tájékoztatót, kérdőívet szerkesztett, mintaszövegeket közölt. Ezt követően ismételt felhívásokkal, nyilatkozatokkal a gyűjtésben való részvételre lelkesített. Begyűjtötte, kiértékelte a pályamunkákat, népszerűsítette a kiemelkedő teljesítményeket, lehetővé helyezte az összegyűlt anyagot. Az eseményben új egység, a nép, a sajtó, az újságolvasó közönség és az akadémiai szféra együttműködése jött létre.⁴⁵

Az olvasás történetében az 1950–1970-es éveket az olvasás újabb forradalmaként kell számon tartanunk. Ezekben az évtizedekben az alfabetizáció kötelezővé és tömegméretűvé vált, a könyvírás és -kiadás ipari méreteket öltött, a könyvterjesztés és -kölcsonzés hálózata kiépült, a könyvvásárlási és az olvasási kedv jelentősen fellendült. A néprajzi, különösen a folklorisztikai, népmese-, népdal-, népballada-kiadványok olvasmánnyá váltak. A mennyiségben és minőségben legjelentősebb kisebbségi könyvtermést felmutató Kriterion Könyvkiadó 1969-ben létesült. Az 1970-es években és az 1980-as évek első felében a néprajzi kiadványok 10-30 ezer példányban jelentek meg és keltek el. 1985-ben az egyik kötetből 50 ezer példány készült és lett gazdára.⁴⁶

A múzeumok Európa-szerte a 18–19. században születtek meg. A kezdetek idején a kulturális kuriózumokat tették láthatóvá, majd a 19. században a nemzeti kultúra panteonjává váltak. A néprajzi múzeumok a népi tárgyakat, a munkafolyamatokat, a lakáskultúrát jelenítették meg. Hosszú időn át, a közelmúltig a múzeumok szemléletét a tárgytipológia határozta meg. Az utóbbi évtizedekben történt meg a tárgyak individualizálása, biográfiával való ellátása, szociális kontextusba állítása.⁴⁷ A kiállítótermek a használatból kikerült tárgyak tárházából a lokális-regionális-nemzeti identitások kifejezőivé váltak. A múzeumban történt meg a nép rehabilitálása, találkoztak össze a nemzet társadalmi és

45 A tordai *Aranyosvidék* című lap a második évfolyamában, 1892. december 25-én népköltészeti gyűjtésre szólította fel olvasóit. Két pályadíjat ígért kiosztani azon két pályázónak, „a ki Torda-aranyosmegye határán belülről legtöbb, legérdekesebb mesét, mondát, anekdotát, babonát, verset, nótát, tréfát, példabeszédet, közmondást, szójátékot, bölcs igazságot, stb. szed össze, mint a nép költői kedélyének megnyilatkozását, s mint a magasabb költészetnek is magvát”. A pályázatra 6 pályamunka érkezett. Keszeg: Borbély Sándor.

46 Dávid: Új idősámítás. A néprajzi gyűjtés mint kutató és kutatott állandósuló akciója, illetve a néprajzi irodalom mint a „rölkünk szóló irodalom” értelmezése: Keszeg: Az etnográfiai leírás.

47 Fabre – Voisenat: *Domestiquer l'histoire*.

kulturális rétegei, regionális csoportjai, a hazaiak és az idegenek. A múzeumlátogatás a templombajárás mellett fontos vasárnapi programmá vált.⁴⁸ A megyei és városi múzeumok (Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Gyergyószentmiklós) mellett két hullámban, az 1960-as években, majd az 1990-es években a helyi értelmiség kezdeményezésére tájházak, tájmúzeumok, néprajzi, helytörténeti múzeumok, néprajzi szobák, iskolamúzeumok, néprajzi gyűjtemények nyíltak meg. Ezek száma Erdély és a Partium területén 200 fölött van.⁴⁹

A két világháború közötti időszakról kezdve a templomok előszeretettel fogadták be a népi textíliát, a cserépedényeket, a faragott és festett bútorokat.⁵⁰

Európában a 18. századtól vannak adatok a népviseletnek a nemesi öltözködésbe való átvételére. Erdélyben a 19. század közepétől a főnemes, majd a 20. század során a polgárosszonyok és az értelmiségiek szívesen öltöttek magukra népi viseletdarabokat. Erdélyben, különösen a Székelyföldön az 1920–1930-as években bontakozott ki a szótteszmozgalom.⁵¹

A gyöngyösbokréta- és a páva-mozgalmak éneklésre és táncrea buzdították a fiatalokat. Az 1970-es években egyetemisták járták be a falvakat, népviseleti darabokat öltöttek magukra, népdalt, -zenét és -táncot tanultak. A táncházmozgalom mind Erdélyben, mind Budapesten ifjúsági,

48 Chastel: La notion de patrimoine.

49 Bereczki: *Erdélyi tájházak*.

50 Az aranyosgyéresi református templom számára a konfirmálók 1965-ben kalotaszegi úrasztali terítőt, 1966-ban kalotaszegi varrottas szószejtakarót, 1967-ben kalotaszegi varrottas padterítőket, 1971-ben „szépséges torockói varrottas úrasztali terítőt”, 1974-ben írásos kézimunkát vásároltak. Forrás: *Az aranyosgyéresi református Egyházközség Historia Domusa. 1962–*.

51 Szöcsné Gazda: A kutatástól a tömegmozgalomig. Tordán 1906 decemberében megalakult a Magyar Védő Egyesület női szakosztálya. Ide 60 nő iratkozott be. Az első rendezvényét farsang idejére hirdették meg. A helyi lap ezt heteken keresztül „honi estélyként” emlegette. Javaslat szerint a hölgyeknek „magyar népviseleti ruhában” kellett megjelenniük, ehhez kizárólag magyar iparcikkeket kellett vásárolniuk. A javaslat elhangzását követően egy felszólaló a javaslatot kiegészítette: a viseletet ne csupán multságokon viseljék, hanem állandóan (*Aranyosvidék*, 1907. január 12. XVII. 2. 3.). A javaslat tovább érlelődött a tordai nők beszélgetéseiben. Egy hét elteltével a tervezett rendezvény neve „magyar népviseleti honi-estély”-re változott. A szervezők kalotaszegi, székely, palóc, alföldi, esetleg más viseletet ajánlottak. Az időpontot január 26-ra rögzítették, 1500 báli meghívót címeztek meg. Miután egy olvasó azon morfondírozott, hogy az estély népviselet parádévá alakul, a szervezők újrafogalmazták a rendezvény célját. Azt kell kideríteni, hogy „magyar szövethől milyen báli ruhát lehet csinálni” (*Aranyosvidék*, 1907. január 12. XVII. 2. 6.). A rendezvény jó hangulatban zárult, „magyaros őszinte jókedvet ébresztett” (*Aranyosvidék*, 1907. február 2. XVII. 5.).

értelmiségi kezdeményezés. Mindkét országban ugyanabban az időben, az 1970-es évek elején indult. A néptánc, a népdal és a népzene kutatása, tanulása és gyakorlása a középiskolás és az egyetemi ifjúság új szabadidős foglalkozásává vált. A tánc háznak nevezett kultúrházakban és a táborkokban gyakorolt mozgás- és énekkultúra jelentős társadalmi elterjedtségre tett szert, népdalénekesek tűntek fel, folkegyüttesek, zenészbandák alakultak, tánclemezeken készültek. A magyarországi tánclemezeken *Élő népzene* (Living Hungarian Folk Music), *Tánc ház* (Folk Dancing Rooms) sorozattal jelentek meg. A generáció emblematisz alakja volt és maradt Sebestyén Márta énekes, a Sebő és a Mákvirág együttes. Romániában az Electrecord lemezkiadó gondozta a vokális és hangszeres népzenei lemezeket. Az erdélyi városokban folkegyüttesek alakultak (Barozda, Venyige, Regösök, Ördögsekér, Szarkaláb), ők szolgáltatták az élőzenét a néptánc-hoz. Gyakran hívtak meg parasztembereket, akik a tánc lépéseket tanították. A magát előszeretettel „nomád nemzedéknek” nevező mozgalom tagjai falvakat látogattak, a paraszti kultúrát még hagyományból ismerő idős személyekkel beszélgettek; népdalokat, népmeséket, népi hangszerkészítést és -használatot, tánc lépéseket tanultak tőlük. Ugyanilyen figyelemmel fordultak a kézműves-foglalkozások felé (szövés, fafaragás).⁵²

Az iskolák és a gyerekklubok néprajzi szakköröket hirdettek meg (kerámia, faragás, néptánc, népdal).

1989 után új kitalált hagyományok születtek meg. A településnapok programja lehetővé tette a lokális identitás megszervezését és promoválását, mind a helyi társadalom, mind a külvilág irányába. A rendezvények programjában kiemelt helyet foglal el a helytörténeti múzeumok, tájházak megtekintése, a helyi hagyományok színpadi életre keltése, a település múltjával való foglalatosság.⁵³ Szintén 1989 után tűntek fel a helyi hagyományokat népszerűsítő és piacosító terményünnepek, -fesztiválok (disznótor-, szalonna-, juhász-, kürtőskalács-, pogácsa-, töltött káposzta-, csipkebogyó-, bodza-, alma-, cseresznye-, káposzta-, krumpli-, gulyás-, pálinkafesztivál stb.). Ezek a hagyományos, helyi étkezés termékeit (gyümölcsök, italok, gomba, dzsemek, töltött káposzta, kolbász, szalonna) népszerűsítik és teszik elérhetővé, egyéb vonzó látványosságok és programok (koncertek, főzőversenyek) mellett. Ugyanezeket az elemeket integrálja az agroturizmus rendszere, amely keretében a hagyományos háztartást megőrzött családok vendégül látják az

52 Bíró – Gagy: „mi főleg csináltuk, mások magyarították”; Halmos – Hoppál – Halák: „Meg kell a búzának érni...”; Könczei: *A romániai magyar néptánc házmozgalom.*

53 Pozsony: *Háromszéki ünnepek.* 265–270.

érelklődőket, házi készítményekkel vendégelik meg őket, életvitelszerűen vonják be őket a népi életformába (kenyérsütés, disznóvágás, állatgondozás, gyümölcsszedés, szekerelés, lovaglás, szövés), a folklór elemeivel (ének, hangszeres zene, tánc, mesélés) nyújtanak élményt.

A népi kultúrához való visszatérésben különböző motivációk húzódnak meg. Ezeknek egy csoportja a népi hagyománytól távol szocializálódott, másik csoportja a népi életformából önkéntesen vagy kényszerből kilépett társadalom érdeklődéséből eredt (arisztokrácia, polgárság, értelmiségi réteg, munkásság, városlakók, idegenek). Ez az érdeklődés lehet kulturális, gazdasági és professzionális jellegű, szolgálhatja az élményszerzést (megtekintés, fogyasztás), a profittermelést és -szerzést (előállítás, reprodukálás, forgalmazás), az identitásépítést (etnikus és kulturális szimbólumok használata), a szociális háló építését, szakmai tevékenység végzését (a népi kultúra kutatása, népszerűsítése, tanítása, revitalizálása, konzerválása). A folyamat különböző formái koronként vagy régióként egybehangoltak vagy elszigeteltek. A visszatérést mindig individuális választás és döntés előzi meg, a visszatérés a kultúrának csupán egy szeletét veszi célba, és mindössze alkalomszerű, átmeneti jellegű, nem válik az életforma részévé.⁵⁴ Az egyén szolgáltatásként jut hozzá, vagy maga nyújtja szolgáltatásként a hagyományt. A hagyomány egy heterogén társadalom átmeneti együttlétét alapozza meg. Hogy erre alkalmas legyen, jelentős módosulásokat szenved: kiemelődik eredeti tárgyi, szociális, proxemikai közegéből, funkciót, jelentést változtat, szerkezete, megjelenési formája megváltozik, elvárásokhoz, pragmatikus (nevelési, értékesítési, terápiás, közösségépítő, patrimonizációs) logikákhoz igazodik hozzá.

5. A NÉPI KULTÚRA TOVÁBBÉLÉSE HAGYOMÁNYOS ÉS ÚJ KONTEXTUSOKBAN

Az alábbiakban a népi kultúra továbbélésének lehetséges formáit, típusait nevezzük meg.

1. A hagyományos kultúra egy eleme túléli saját kontextusát, eredeti vagy megváltozott funkcióban él tovább. A jelenséget a szakirodalom a *survival* műszóval nevezi meg.

54 A folyamat korai formáit elemző Hermann Bausinger a népi kultúrához való tartozás illúzióját az egyensúlyozó és a hitvalló identitáshoz rendeli hozzá. Bausinger: A folklorizmus fogalmához. 439–440.

1.1. Leggyakoribb formája a hagyomány használatból való kikerülése és az emlékezetben való továbbélése. A kultúra emlékezetben fennmaradó elemei organikus módon éltethetik személyek, egy életforma, szokások és rítusok emlékét.

1.2. A hagyomány elemei szerevezett formában válnak az emlékezet-kultúra részévé, mind a bennszülöttek, az elköltözöttek, mind pedig az idegenek által megtekinthetővé. (Például emléktárgy a lakásban, emlékszoba a településen, lokális folklórantológia.)

1.3. A hagyományos elemek eredeti kontextusban maradnak, megváltozott funkcióval.

1.4. Egy megszűnt hagyományelemet a maga kontextusban mesterségesen élesztnek újra. A jelenséget a szakirodalom *revival* néven tartja számon.

2. A kultúra egyes elemei megmaradnak a maguk szociális kontextusában.

2.1. A hagyomány eredeti környezetében, új kontextusban él tovább. (Például márciuska, búcsúpogácsa a síron.)

2.2. A kultúrát használók migrációjának tulajdoníthatóan egyes elemek megváltoztatják tárgyi és kulturális környezetüket. (Például városon, külföldön folytatják életüket, primer vagy emlékeztető funkcióban.)

2.3. A hagyomány felelevenítése eredeti környezetében történik meg, de más társadalmi közegből érkezőket szólít meg (interkulturális kommunikáció).

3. A hagyományos elemek új kontextusban élnek tovább.

A hagyomány rekontextualizálásának értelmezésében két alapvető fogalom kidolgozására került sor.

A *folklorizmus* fogalmával megnevezett posztfeudális mozgalom a népi (paraszti) hagyományt egy számára új, idegen környezetbe juttatta el, és az eredetitől eltérő jelentéshez és funkcióhoz juttatta. A mozgalom a feudális paraszti társadalom kultúráját szelektíven rekontextualizálta, ipari, városi, értelmiségi közegbe emelte át. Tanulmányában Hermann Bausinger a folklorizmust a hagyományokból való kiszakadást követő identitásválsággal magyarázta, amely helyzetben sor kerül az elveszett hagyományok tudatos keresésére, a hagyományhoz való visszatérés illúziójának megélésére.⁵⁵ A magyar nyelvű szakirodalom a folklorizmus négy típusát különítette el: a tudományos, a művészi, a reprezentációs

és a mindennapi folklorizmust.⁵⁶ A folklorizmus organizált hagyomány, egy emlékezetbe visszaszorult, használatból kikerült kultúra felkutatása, revitalizálása, újraértelmezése, használatba vétele. A hagyománytól eltérően a folklorizmus elemei és gyakorlatai nem primer, hanem alkalmilag szerveződő élményközösséget hoznak létre, nem működtetnek társadalmi emlékezetet, átmeneti és alkalmi jelleggel vannak jelen az egyén életében, tehát nem rendelkeznek biografikus funkcióval, nem termelnek szolidáris kapcsolatot a generációk között. Az új környezetben a kultúra elemei más kultúrák elemeivel kerülnek kapcsolatba, együttes felhasználásra.

A *patrimónium*, az *örökség* terminus az 1960-as években tűnt fel. Előbb az építészeti, a természeti örökség, az 1970-es években a kulturális örökség fogalma terjedt el. A *patrimónium* maga a hagyomány. Míg azonban a hagyomány elsősorban a szellemi és a tárgyi kultúra, az életforma és a mentalitás elemeit jelentette, a *patrimónium* jóval szélesebb területet nevez meg (például természet). Valójában a *patrimonizáció* maga is folklorizmus. Miközben a folklorizmus a népi hagyományok elemeit új környezetbe juttatja, a *patrimonizáció* a hagyományt a legújabb környezetben veszi használatba: a globalizáció, a hálózati társadalom, a multimediális kommunikáció kontextusában. Amíg a folklorizmusban a revitalizációs gyakorlatok megelőzik a mozgalom ideológiáját, a *patrimonizáció* esetében a gyakorlat az előzetesen kidolgozott ideológiának és programnak rendelődik alá. Amíg a folklorizmus esetében az egyének figyelme személyes motiváció alapján a hagyomány egyes elemeire irányul, a *patrimonizáció* általában a (népi és nem népi) hagyomány intézményes archiválására és nemzeti, regionális és lokális társadalmi szinten való revitalizálására törekszik. Amennyiben a *patrimonizáció*hoz tudományos, kutatói szándékok is kapcsolódnak, ezek nem leíró, nem tipológiai természetűek. Intenzívebben fordulnak a legitimáció és legalizáció, az identitás-, lokalitásképzés, az intra- és interkulturális kommunikáció, a megőrzés és a népszerűsítés, az értékesítés, az integrálhatóság technikai és stratégiai irányába.

A terminológiával kapcsolatos viták során hangzott el az a feltételezés, hogy asszimilálhatja, elhomályosíthatja a *kultúra* fogalmát. A kulturális örökség nem csupán a kultúrát nevezi meg, hanem a kultúrához való tudatos viszonyulást is.⁵⁷ További értelmezés szerint az örökségszemlélet elterjedése radikálisan megváltoztatja a környezethez való

56 Bíró: Egy új szempont esélyei.

57 Sonkoly: Léptékváltás a kulturális örökség kezelésében.

viszonyulást: az élettér, a mindennapi élet teljes egésze muzealizálódik.⁵⁸ A kultúra örökséggé való átértékelése azzal a nyilvánvaló előnnyel jár, hogy a kultúrát hozzáférhetővé teszi, valamint garantálja a megmaradását. Meggyőződésünk szerint a kulturális örökség szintagma jogi és adminisztratív természetű. Mint örökségnek a megőrzése, átadása és átvétele garantálttá és kötelezővé válik. Az ifjú generációnak jogában van megörökölni a hagyományt, a felnőtt generációnak pedig kötelessége azt megőrizni és hozzáférhetővé tenni a következő generáció számára. Új besorolása radikálisan változtatja meg a kultúra s ezen belül a népi kultúra státusát és használati módját. Egyrészt, a kultúrát az örökség egyéb területeivel együtt egy (új) boltozat alá vonja, s a megőrzés tárgyává teszi (természeti örökség, ipari örökség). Továbbá, a kulturális örökség fedőnév alá kerül a kultúra minden területe, amelyek között ugyan evidens az összefüggés, ám a mindennapi használatban a közöttük lévő kapcsolatnak nem volt kialakult rutinja. A kultúra területeinek új adminisztratív felügyelete és használata a területek között új kapcsolatokat állandósít. A kulturális örökség ernyője alá vont területek közül a besorolás a népi kultúra státusát és használati módját érinti a legérzékenyebben. A népi kultúra sorsáról (át- vagy elhagyásáról, variálásáról/aktualizálásáról) mindeddig a használó közösség, a „nép” döntött. A népi kultúra megléte, szerepe, funkciója csupán a használók számára volt nyilvánvaló. Az örökségesítés kiragadja a használók kezéből, kimerevíti (megszünteti variálódását, aktualizálódását), számára idegen környezetben honosítja meg, ismeretét, tiszteletét és őrzését kötelezővé, azaz a tömegkultúra, a populáris kultúra részévé teszi. A népi kultúra új használati formája lett a színpadon, múzeumban való megjelenítés, valamint a szórakoztató, játékos formában való népszerűsítés, a hagyományőrző specialisták általi tanítása.⁵⁹

58 Az örökségesítés története és értelmezése: Poulot: *Le sens du patrimoine*; Babelon – Chastel: *La notion de patrimoine*; Poirrier – Vadelorg: *Pour une histoire des politiques du patrimoine*; Smith: *Uses of Heritage*.

59 Az erről a témáról Kolozsváron szervezett konferencia előadásai: Keszeg: *À qui appartient la tradition?* Ebben a kötetben fogalmaztuk meg azt a gondolatot, hogy az örökségesítés ott indokolt kezdeményezés, ahol a populáris kultúra valóban társadalmi megalapozottság nélkül maradt, elfelejtődött; ahol revitalizálására az örökségesítés az egyetlen lehetséges eljárás. Kelet-Európában a népi kultúra közösségi használatban őrződött meg; az örökségesítés ezt a kultúrát mesterségesen ragadja ki organikus kontextusából, új használati szabályokat és jelentéseket kapcsol hozzá (Keszeg: *Aranyos-vidék. Honismereti könyv*).

6. KIÉ A NÉPI KULTÚRA?

Miért is kell firtatnunk ezt a kérdést? Hogy lássuk, kinek van jogában eldönteni, továbbéljen-e a hagyomány, vagy kikerüljön a használatból, illetve milyen formában éljen tovább. Hogy ez a kérdés valóban nem egyértelmű, az a korábbiakban már kiderült.

6.1. A kézenfekvő válasz, hogy a népi kultúra azok tulajdona, akik hagyományként átveszik és használják. Azaz azoké, akik a szocializálódás folyamatában ismerik meg és döntenek arról, hogy átveszik-e vagy elvetik, szójátékkal élve, elhagyják vagy áthagyják. Ezen a szinten az átvétel, az átadás és a használat kulturális közösséget szervez generációk és kortársak között. A közösség kohézióját az azonos, dinamikáját az eltérő attitűdök határozzák meg. Ez az *organikus hagyomány*,⁶⁰ amely életvitelszerűen épül be az egyén és környezete gyakorlatába. Ez az a kultúra, amelyet a mindennapi élet fogalmának meghatározásakor Alfred Schütz úgy jellemez, mint amely mögött kognitív struktúrák húzódnak, amely rendszeres aktivitásokban nyilvánul meg, s ezáltal a közösség tagjai között kapcsolatokat állandósít, tart fenn.

6.2. A népi kultúra – akárcsak általában a kultúra – köztulajdon, mindenki számára elérhető, és eredeti kontextusán kívül is szabadon használható. Ebben az esetben a népi kultúra elindul a *tömegkultúrává* válás útján, felöltve annak sajátosságait. A különböző környezetekben élő, különböző kultúrákat használó, különböző meggyőződésű sokak kultúrájává válik, s ahhoz, hogy sokan megismerjék és használják, leegyszerűsödik, uniformizálódik.⁶¹

A köztulajdonként értelmezett népi kultúrából való merítésre a különböző rétegek kultúrák is jogot éreznek. Ezek mindenike más-más szándékkal közeledik a kultúrához, és szándékának megfelelően használja fel a népi kultúra elemeit (ifjúsági kultúra, turizmus, médiakultúra, polgári egyesületek, szórakoztatóipar, terménykereskedelem stb.).

6.3. A népi kultúrára már a felfedezése korában a *nemzeti kultúra* részeként tekintettek, nemzeti érdeké vált az összegyűjtése; megismerése a nemzeti büszkeséget fokozta, letétbe helyezése, láthatóvá tétele, népszerűsítése alapvető kulturális paradigma. A népi kultúra nemzeti tulajdonba

60 Az organikus és organizált folklór fogalom használatát Faragó József kezdeményezte. Faragó: A szerves (organikus) és szervezett (organizált) folklór.

61 A gondolatot T. W. Adorno fejti ki: a kultúra kampányszerű terjesztése, a társadalmi tekintéllyel való összekapcsolása a kultúra ideológiává válását, a művelődés hanyatlását váltja ki. Adorno: A félműveltség elmélete.

vétele Magyarországon az 1997-es CXL. számú törvény megjelenését követően, a magyar nyelvterületen pedig 2012-ben a *XXX. törvény a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról* életbe léptetésével történt meg.⁶² Románia a nemzeti jellegű anyagi kulturális javakat 2000-ben a 182. számú törvényben vonta védelem alá (*Legea nr. 182 din 25 octombrie 2000 privind protejarea patrimoniului cultural național mobil*). A törvényt a következő években több rendelet erősítette meg és egészítette ki. 2008-ban a 26-os számú törvény a szellemi kulturális javak védelmét írta elő (*Legea nr. 26 din 29 februarie 2008 privind protejarea patrimoniului cultural imaterial*).

6.4. Korábbi kezdeményezéseket követően az UNESCO közgyűlése 1989-ben Párizsban fogadta el az *Ajánlások a hagyományos kultúra és a folklór védelmére* címet viselő alapidokumentumot. Ez szólította fel a tagországokat, hogy „a folklór védelméért felelős hatóságok, minisztériumok és testületek, továbbá a folklórban érdekelt különféle szervezetek és intézmények” „jogi rendszabályok” vagy „más lépések” segítségével garantálják a hagyományos kultúra és ezen belül a folklór védelmét, figyelembe véve, hogy a folklór „az emberiség egyetemes örökségének”, azaz a *világörökségnek* a része.⁶³

Amikor a népi kultúra a tömeg-, a nemzeti és az egyetemes kultúra részeként kerül használatba, intézmények által organizált kultúrává válik.

A kultúrának ugyanazon eleme élhet mind organikus, mind organizált formában. Első esetben – amellett, hogy a kultúra eleme a mindennapi élet része – az alkotó és a használó, a fogyasztó, az alkotás és a befogadás, a használat nem válik el egymástól. Még azokban az esetekben sem, amikor a népi kultúra egyes területeit a közösség egy specialistája (gyógyító, mesemondó, vőfély, kádár stb.) dominálja. Ilyenkor a specialista és a környezete feltételezi egymást, együttműködik. Második esetben a termelői és a fogyasztói, vásárlási magatartás általánossá válik. A harmadik és a negyedik esetben a hagyományok őrzése, felügyelete hivatás-, foglalkozásszerűen történik.

Az utóbbi évtizedekben megjelent a használatból kikerült hagyományok eredeti közegben történő, szervezett őrzése a hagyományörző szervezetek, csoportok által. Az ő esetük azért érdekes, mert az ő foglalatosságuk egyszerre organizált és organikus. Minthogy az általuk őrzött hagyomány

62 A folyamat összefoglalása: Paládi-Kovács: A nemzeti kulturális örökség.

63 Az alapidokumentumot Magyarországon Verebélyi Kincső értelmezte. Verebélyi: *A folklór jogi védelme*. Verebélyi Kincsőnek köszönöm a témával kapcsolatos kiegészítő gondolatait.

kiiktatódott az életvitelből, felújítása, életben tartása szervezett formában történik. De minthogy a hagyományőrzés maga is állandósult, rendszeres közösségi cselekvéssé alakult (próbák, rendszeres összeülések, közönség előtti fellépések, kiszállások), beépült az egyének és a közösség életébe.

7. TANÍTHATÓ-E A NÉPI KULTÚRA?

Természetesen igen. Valójában a hagyományt eredeti közegében is tanították, a közösség ifjú tagjait belenevelték a hagyományba. A folyamat összetett volt, hiszen a család, a szomszédság és a rokonság, a (falu)közösség minden tagja részt vette benne. A gyermek és az ifjú nem csupán ismereteket szerzett, hanem életvezetési, cselekvési mintákat, attitűdöket, értelmezési normákat, értékítéleteket, tapasztalatokat, társalgási forгатókönyveket; konfliktusokat, normasértéseket tapasztalt meg; visszajelzéseket, megerősítéseket kapott. Ezeket az oktatási-nevelési gyakorlatokat 1981-ben az *etnopedagógia* terminust használva foglaltam össze és példáztam.⁶⁴ Ezt követően Vasas Samu ugyanezzel a szóhasználattal nagylélegzetű munkában gyűjtötte össze a kalotaszegi gyermeknevelési eljárásokat.⁶⁵

Az *etnopedagógia* fogalma valójában korábban, már 1967-ben feltűnt, G. N. Volkov 1974-ben közölt összefoglaló munkájában. „Az etnopedagógia tárgya a népi (etnikus) nevelés sajátosságainak, törvényszerűségeinek vizsgálata. [...] Tanulmányozza a népi kultúra által alkalmazott nevelési eszközöket, megoldásokat”.⁶⁶ Ezzel egyidőben Amerikában is hasonló kutatások folytak. A H. G. Burger által használt terminus jelentése alapvetően más: „a kultúrákőzi (vagyis az etnikus sajátosságokból fakadó, kulturális sajátosságokat figyelembe vevő) pedagógiai tevékenység”.⁶⁷

És most itt, a népi kultúra saját világán kívőli oktatásánál szeretnénk elidőzni.

A népi mesterségek oktatásával kapcsolatos kezdeményezésekről már korábban szőltunk. A szocializmus korszakában az iskolai szakkörök és a gyermekklubok kínálatában feltűntek a népi hagyományokra épülő foglalkozások (néptánc-, népdaloktatás, szővés, korongozás). Ugyanakkor a magyar nyelv és irodalom tan- és olvasókönyvek, zenekönyvek közöltek folklórszemelvényeket, nyújtottak összefoglaló folklorisztikai ismereteket.

64 Keszeg: *Etnopedagógiai folyamatok*.

65 Vasas: *A kalotaszegi gyermek*.

66 Volkov: *Etnopedagógika*; Sándor: *Az etnopedagógia fogalma*. 52.

67 Burger: *Ethno-Pedagogy*. Ismerteti Sándor: *Az etnopedagógia fogalma*. 52.

A nép- és honismeret tantárgyként való oktatása 1989 után került bevezetésre, kettős céllal, a népi kultúra, valamint a népi kultúra regionális változatainak megismerésén alapuló nemzeti identitástudat alakítása, illetve más népek kultúrájának megismerése, az interkulturális kommunikáció megalapozása végett. Ennek kereteit Magyarországon az 1995-ben életbe lépett, majd a 2003-ban módosított Nemzeti Alaptanterv teremtette meg.⁶⁸

Mi az, aminek a hagyományt oktató pedagógusnak tudatában kell lennie?

7.1. Az óvodában és az iskolában a tanterv által előírt, az oktató által választott, kidolgozott *tananyag* tanítására kerül sor. A népi kultúra a nemzeti kultúra része, ezért kell megismerkedni vele. Ugyanakkor a népi kultúra más, mint a városi, a 21. századi, az értelmiségi, a hivatalos, az iskolai kultúra. Az oktatás célja a kulturális másság szemléltetése, a mássághoz való viszonyulás gyakorlása, a kulturális előítéletek felszámolása. Mi az, amit a rendelkezésre álló gazdag anyag bemutatásával a fiatal korosztályban tudatosítani kell a népi kultúráról?

7.1.1. A népi kultúra egy társadalmi, foglalkozási rétegnek a maga számára létrehozott és megőrzött kultúrája. A kultúra elemei sajátos funkciókat tölthetnek be, szervesen kapcsolódtak a csoport életéhez. Használatára különböző helyzetekben került sor. Ezekben a helyzetekben a közösség egyedei egy szereprendszernek megfelelően vettek részt. A munkának, a lakodalomnak, a temetésnek, a táplálkozásnak, a háztartásvezetésnek, az éves kalendárium alkalmainak, a testápolásnak, a kapcsolattartásnak megvolt a sajátos szokása, tárgykészlete, folklórja. A kultúrát és annak elemeit csupán ebben a kontextusban lehet értelmezni; organikus kontextusuk nélkül ezek az elemek akár nevetségesnek, egzotikusnak is minősülhetnek. Szintén a kontextusban találjuk meg a variálás okát: a kontextus teszi lehetővé a hagyomány felidézését, illetve szükségessé teszi a változtatást.

Ha találós kérdésről beszélünk, akkor el kell mondanunk, a felnőttek mikor adtak fel egymásnak rejtvényt, és milyen hangulatban, milyen következménnyel zajlott le a próbatétel. Mint ahogy a táncnak is megvolt az ideje, helye, szabálya; elsősorban nem előadói műfaj volt.

7.1.2. A népi kultúra részét képezik olyan objektumok is, amelyek nem törekszenek esztétikai értékre (használati tárgyak, mindennapi szófordulatok).⁶⁹

68 Baksa: *Néprajz az iskolában*; Karácsony Molnár – Kraiciné Szonkoly: *Hon- és népismeret*.

69 A kultúra részét képezi a nyelvi agresszió, a trágárság is. Klaniczay: *Trágárság és civilizáció*.

7.1.3. A népi kultúrának történeti rétegei vannak. A regősének, a hősének, a népballada, a katonadal, a mágia alkalmazása stb. ugyanúgy egy behatárolt korszak tartozéka, mint ahogyan egy költő életműve kapcsolódik kora szellemiségéhez, irodalmi ízléséhez, társadalomtörténeti sajátosságaihoz. A tárgytipusok (viseletdarabok, munkaeszközök) mindenike sajátos fejlődési utat tett meg, és koronként más-más társadalmi és tárgypopulációba illeszkedett, koronként változott az értéke, a hozzá való viszony.

7.1.4. A népi kultúra regionális-lokális változatokban élt. Ez részben az elszigeteltséggel, részben pedig a különböző régiók táji-természeti adottságaival, valamint az eltérő társadalmi, gazdasági és történelmi körülményekkel magyarázható.

7.1.5. A népi kultúra a maga módján kapcsolódott az európai, a nemzeti, a hivatalos és a kisebbségi kultúrákhoz.

7.1.6. A hagyomány folyamatosan használatban van. Ha nem felel meg az egyén, a közösség igényének, akkor elavul, elfelejtődik. Egy élő kultúra nem fél a változástól, a felejtéstől; az élő kultúra esetében a felejtés a fejlődést szolgálja. A kultúra a használat során erősödik, a kultúra őrzésére való berendezkedés esetén veszíti el rugalmasságát. Félő, hogy ugyanez történik a tananyaggá vált népi kultúrával is, amennyiben nem kap helyet a gyerek későbbi életében.

7.2. A népi kultúra felhasználható a fiatalok *készségfejlesztésére*. A népzene és a népdal a zenei adottságok, a mesélés a narratív készség, a gyermekmondókák a ritmusérzék és a nyelvi kreativitás, a motívumok és a formakultúra a formaérzék, a kézművesség a kézügyesség, a tánc a mozgáskultúra, a játék az együttműködési hajlandóság fejlesztésében. Továbbá, a népi kultúra felhasználható a vallásos nevelésben, az ökológiai szemlélet, a természetszeretet alakításában. Ezekben az esetekben nem a népi kultúra bemutatása a cél, a készségfejlesztésen csupán a hajlandóságot mutató fiatalok vesznek részt, az oktató pedig valamilyen szakpedagógus (tanító, magyar-, zene-, testnevelés-, vallás-, földrajztanár).

7.3. És van még egy harmadik lehetséges, ugyanakkor fontos pedagógiai cél: *a családi, a lokális identitás alakítása, a gyerekeknek a primer közösségbe való visszaintegrálása, a primer közösség hagyományainak tudatosítása.*

És ezzel visszaérkezünk a korábban felvetett, válasz nélkül maradt kérdésekhez.

Természeténél fogva a tananyag a diákokat rendszerint kiemelte közvetlen környezetükből, és egy pedagógizált univerzumba emelte őket,

amelyben a terek mindenki számára ugyanazzal a relevanciával bírnak. Mondjuk, a tananyag részletesen szólt Afrikáról, miközben az iskolában nem esett szó a szülőfaluról. A szülőföldre való rátekintés a 19. század második felében vált pedagógiai elvvé, amelyet az iskolák hol alkalmaztak, hol nem.⁷⁰ Örvendetes, hogy a népi kultúra oktatásával az iskolák újra visszatálnak ehhez az elvhez.

Még ha nem is beszélünk róla, akkor is szomorú tény, hogy a gyerekek jelentős mértékben kiszorultak a családból. Az óvoda és az iskola pedig befogadta őket. Először csak néhány órára, aztán délutánra is. Először csupán iskolaidőben, utóbb már hétvégi és vakációs programot is nyújt a gyerekek számára. Születésnapot szervez, locsolást, kántálást, éneket tanít, táncot, mondókát, az iskolában sütnek, főznek, színházba mennek, műemléket, múzeumot látogatnak, mesét olvasnak, gyümölcsöt szednek, piros tojást festenek, lucaszéket faragnak, boszorkánynak öltöznek, Mikulás jár osztályról osztályra.

És amiről korábban is szó volt: a gyerekek az iskolában tanulják meg, mi a hagyomány. Ha átfogalmazzuk a népi kultúra természetét kifejező metaforát: immár nem apáról fiúra, hanem tanárról diákra száll a hagyomány. Ha a gyerekek felnőnek, akkor maguk vonják le a kimondatlan tanulságot: a családjuk, a környezetük elherdálta a hagyományt,⁷¹ amit, lám, az iskola összegyűjtött és visszaadott nekik. Úgy tűnik, a családnak nincs mondanivalója számukra. Az iskola pedig akarva vagy akaratlanul berendezkedett a család helyettesítésére.

Ha az oktató mesét mond az osztálynak, minden gyerek kapja a következő hétre azt a feladatot, hogy otthonról hozzon egyet. Aztán hozzon éneket, mondókát, locsolóverset, receptet, a szülők és nagyszülők lakodalmi képét, képet a nagyszülők viseletéről, beszámolót a család elhunytjainak sírjánál tett látogatásról.

70 Torda-Aranyos vármegye tanítói 1897-ben vitatták meg a vármegyét és az egyes településeket bemutató tananyag kidolgozásának forrásait, szemléletét. 29 tanító 24 helység földrajzi, valamint 13 helység történelmi leírását készítette el. A tanítók megbízásából a kéziratokat Kovács Dániel szerkesztette és másolta egybe. A kézirat *Községek ismertetése Tordaaaranyosmegyéből az elemi iskolai III. osztály tananyagának megfelelő terjedelemben* címmel került iskolai használatba. A Román Akadémia kolozsvári fiókjának kéziratárában található. Jelzete: Ms U 1670/A. Több település-tankönyv nyomtatásban is megjelent. A kezdeményezés bemutatása: Keszeg: *A történelmi emlékezet alakzatai*.

71 A szóhasználatban: egy webhely az elhagyatott műemlékeket *Elherdált örökségünk* címmel mutatja be.

Hogy nem minden hozott népdal, mese, mondóka fog vetekedni a Kriza János által gyűjtött „vadrózsákkal”? Az egyáltalán nem baj, hiszen a gyűjteményekbe a folklórkutatók általában a legszebb szövegeket válogatták be. A kiadatlan, csupán archivált változatok között több a töredékes változat.

Hogy nem mindenik gyerek talál a családban, a szomszédságban népi viseletdarabot? Nem baj, hiszen hagyománya az iparos, a munkás, és az értelmiségi családnak is van. Azaz minden gyereknek van mit magával hoznia az iskolába. A tananyagként megismert népi kultúra mindössze mintaként szolgál a saját hagyomány felfedezéséhez. Amit a gyerekek otthonról hoznak egy-egy órára, az pontosan az egymás mellett élő hagyományok sokféleségét fogja szemléltetni. Ugyanakkor a hagyományokról beszélve a gyerekeknek a családjukat és szülőföldjüket kell felfedezniük, és nem arra kell rádöbenteni őket, hogy van előnyösebb és van előnytelen szülőföld, családi környezet.

Úgy hiszem, a szülőket, nagyszülőket, keresztszülőket és a szomszédokat boldoggá tenné, ha az iskola hozzájuk irányítaná a gyerekeket, hogy átvegyék tőlük az elődeiktől örökölt hagyományt. Úgy hiszem, a gyerekek boldogan ismernék fel, hogy hagyomány az ő családjukban is van. Hogy amit az édesanyjuk az ünnepi asztalra tálal a családi recept szerint, az maga a hagyomány. És úgy hiszem, a pedagógusok is elégtétellel hallgatnák a gyerekek beszámolóját.

Örvendetes módon sok pedagógus dolgozott ki tanítványai számára tanegység szillabuszt, munkafüzetet. A sok közül az egyik az a honismereti tankönyv, amelyet alulírott 2014-ben jelentetett meg *Aranyos-vidék. Honismereti könyv* címmel. Szándékomat az előszóban a következőképpen fogalmaztam meg: „Jó ideje már annak, hogy a planétánk egyre kevesebb titkot tartogat, képek, dokumentumfilmek, utazási beszámolók, honlapok formájában a legtovábbi vidékek is megismerhetőek. Az újságot, a tévéadásokat, az internetkultúrát rendszeresen követő ember naponta tájékozódik arról, ami a nagyvilágban történik. Mi viszont most arra a világra szeretnénk ráirányítani a figyelmet, amely születéstől körülvesz bennünket, s ahol életünk nagy része eltelik. Ennek a világnak, környezetnek az ismerete legalább annyira fontos, mint a nagyvilágé. S erről a világról megfogyatkozott a tudásunk. Ezeknek az ismereteknek egyik részét a tankönyv tartalmazza. Másik részét a tankönyv olvasója kell hogy megkeresse, felfedezze. Ezek az ismeretek a helyi, a családi emlékezetben lappanganak. Csak akkor válnak láthatókká, amikor szükség van rájuk.

A tankönyvben szereplő kérdések és feladatok azt teszik szükségessé, hogy az Olvasó maga is kutatóvá váljék, felfedezze, feltárja és megörökítse ezt a lappangva létező tudást.” A tananyagba mintegy 120 feladat illeszkedik, amely az iskolásokat arra ösztönzi, hogy szüleikkel, szomszédjaikkal, a település lelkészeivel, polgármesterével, vállalkozóival kezdeményezzenek beszélgetést, járják be az utcákat, a temetőt, az ipari egységeket, készítsenek fényképeket, térképeket, lapozzák át családjuk irattárát, fényképalbumait, gyűjtsenek forrásokat, adatokat és történeteket a település szerkezetéről, múltjáról, intézményrendszeréről, az életkörülményekről, a gazdálkodás hagyományairól, a természeti környezetről, szokásokról, a viseletről, az építészetről, a beszéd szokásokról.⁷²

8. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Nehéz, szinte lehetetlen a hagyomány tömör, explicit és érvényes, azaz különböző szempontoknak eleget tevő megnevezése, leírása. Egyaránt tekintettel kellene lenni a hagyomány jellegére, természetére (anyagi, szellemi, szociális), keletkezési idejére (ősi, régi, kortárs, aktuális), topográfiájára (földrajzi eredete és elterjedtsége, felbukkanása), állapotára (elfelejtett, emlékezetben él, folyamatos, eredeti formában felújított, újraalkotott; használatban lévő, muzealizált, archivált; eredeti, utánpótlás), szociális kontextusára (eredeti vagy új szociális kontextusban), funkciójára (eredeti vagy új funkció; pragmatikus, gazdasági, reprezentációs, ideológiai, kulturális, esztétikai), a társadalmi szerepekre (bennszülött használók, bennszülött hagyományőrök, bennszülött kiárúsítók és animátorok; idegen vállalkozó termelők, forgalmazók, animátorok, piac-, fesztiválszervezők, menedzserek; látogatók, nézők, vásárlók; kutatók, gyűjtők, muzeológusok, örökségvédők, művelődésszervezők).

Ezeket a szempontokat érvényesítve a hagyományok státusának, a hagyományokhoz való viszonyulásnak három rendjét választjuk külön.

A *használati rezsim* a hagyomány elemeit a mindennapi életben veszi igénybe. A hagyomány többnyire a családi-lokális-regionális örökségből származik, a rendszeres életviteli, szociális, kulturális, gazdasági tevékenység szerves része. A hagyomány átvételét az életvitelből, a mentalitásból eredő organikus érvek motiválják. Ugyanazok, amelyek bizonyos elemek elavulását is indokolják.

72 Keszeg: Aranyos-vidék. Honismereti könyv.

Az értékesítési-fogyasztási rezsim piacositja a hagyomány egy elemét. A hagyomány származhat mind a helyi élő vagy felújított örökségből, mind idegen forrásból. Gyakori formája a kereskedelmi forgalmazás (használati tárgyak, konyhai és lakberendezési tárgyak, díszítő- és emléktárgyak, viselet-darabok, étkezési cikkek stb.), valamint előadói szolgáltatás (előadás, fesztivál, médiaszereplés). Termelése, forgalmazása profit- vagy presztízstermelés céljával történik. Beszerzésére és megtekintésére egyszeri alkalommal kerül sor.

Az örökségesítési rezsim a hagyományelemeket kitüntetett figyelem, felügyelet tárgyává teszi; új motivációk alapján ösztönöz átvételükre és használatukra. Az örökségesítési eljárások a hagyomány kutatása, archiválása, muzealizálása, népszerűsítése. Ebben a folyamatban megtörténik eredetük felkutatása, eredeti formájuk és funkciójuk visszaállítása, valamint a védelem alá helyezésük, hitelességük garantálása, felügyeletük intézményi hatáskörbe illesztése. Az örökségesítés a kulturális ökonómia új rendszere. A kultúra olyan elemeire is kiterjeszti az érdeklődését, amelyek egy adott közösségben véglegesen elveszítették használati értéküket, és vagy az emlékezetbe költöztek, vagy feledésbe merültek. Előszertetettel nyomozza ki és népszerűsíti az ősi, változás, továbbfejlődés előtti formájukat. A rájuk irányított figyelem, felelevenítésük, életre keltésük tehát egy kollektív konszenzus ellenében munkál; az adatközlői tudás töredékes és a személyessége miatt esetleges, az élő hagyomány pedig „ellenőrizetlen”.

Mind az értékesítési-fogyasztási, mind az örökségesítési rezsim külső (étikus) érveket rendel hozzá a kultúra használatához. Ezek között szerepel a kulturális emlékezet mint morális kötelesség.

KÉZIRATOS FORRÁSOK

Kovács Dániel: *Községek ismertetése Tordaaranyosmegyéből az elemi iskolai III. osztály tananyagának megfelelő terjedelemben*. A Román Akadémia kolozsvári fiókjának kéziratára, Kolozsvár, Ms. U 1670/A.

Az Aranyosgyéresi Református Egyházközség Historia Domusa. 1962. Aranyosgyéresi Református Egyházközség irattára.

SAJTÓ

Aranyosvidék, 1892, 1906–1907, 1910–1912.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Adorno: A félműveltség elmélete.

Adorno, Theodor W.: A félműveltség elmélete. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 2003. 96–113.

Appadurai: A lokalitás teremtése.

Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. *Regio*, 12 (2001) 3. sz. 3–31.

Assmann: *A kulturális emlékezet*.

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999.

Babelon – Chastel: *La notion de patrimoine*.

Babelon, Jean-Pierre – Chastel, André: *La notion de patrimoine*. Liana Levi, Paris, 1994.

Bahtyin: *A szó az életben*.

Bahtyin, Mihail M.: *A szó az életben és a költészetben*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Baksa: *Néprajz az iskolában*.

Baksa Brigitta: *Néprajz az iskolában. A néprajzi ismeretek tanításának múltja és jelene*. (Néprajzi értekezések 4.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2015.

Bausinger: A folklorizmus fogalmához.

Bausinger, Hermann: A folklorizmus fogalmához. *Ethnographia*, 94 (1983) 3. sz. 434–440.

Bausinger: Párhuzamos különidejűségek.

Bausinger, Hermann: Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia*, 100 (1989) 1–4. sz. 24–37.

Bausinger: *Népi kultúra a technika korszakában*.

Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris–Századvég Kiadó, Budapest, 1995.

Baxter – Montgomery: *Relating Dialogue and Dialectics*.

Baxter, Leslie – Montgomery, Barbara: *Relating Dialogue and Dialectics*. Guilford, New York, 1996.

Benkő: A romániai Magyar Dalosszövetségről.

Benkő András: A romániai Magyar Dalosszövetségről. *Művelődés*, 23 (1970) 9. sz. 23–25.

Benkő: A romániai Magyar Dalosszövetség.

Benkő András: A romániai Magyar Dalosszövetség. *Művelődés*, 50 (1997) 9. sz. 10–12.

Bereczki: *Erdélyi tájházak*.

Bereczki Ibolya (szerk.): *Erdélyi tájházak és néprajzi gyűjtemények*. Magyarországi Tájházak Szövetsége–Krizsa János Néprajzi Társaság, Noszvaj, 2013.

Bíró: Egy új szempont esélyei.

Bíró Zoltán: Egy új szempont esélyei. In: Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Kriterion, Bukarest, 1987. 26–48.

Bíró – Gagy: „mi főleg csináltuk, mások magyarították”.

Bíró Zoltán – Gagy József: „mi főleg csináltuk, mások magyarították” (Montázs a táncház-jelenségről). In: Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Kriterion, Bukarest, 1987. 162–183.

Bíró – Gagy – Péntek (szerk.): *Néphagyományok új környezetben*.

Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Kriterion, Bukarest, 1987.

Bloch: *A történész mestersége*.

Bloch, Marc: *A történész mestersége*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

Bourdieu: Les contradictions de l'héritage.

Bourdieu, Pierre: Les contradictions de l'héritage. In: Uő (dir.): *La misère du monde*. Édition du Seuil, Paris, 1993. 1091–1103.

Burger: *Ethno-Pedagogy*.

Burger, H. G.: *Ethno-Pedagogy. A Manual in Cultural Sensitivity, with Techniques for Improving Cross-Cultural Teaching by Fitting Ethnic Patterns*. Southwestern Cooperative Educational Laboratory, Inc., New Mexico, 1968.

Burke: *Népi kultúra*.

Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Budapest, 1991.

Chastel: La notion de patrimoine.

Chastel, André: La notion de patrimoine. In: Nora, Pierre (dir.): *Les Lieux de mémoire*. II. 2. Gallimard, Paris, 1986. 569–592.

Csibra: Miért emlékezünk?

Csibra Gergely: Miért emlékezünk? *Magyar Filozófiai Szemle*, 63 (2019) 3. sz. 46–62.

Dávid: Új időszámítás.

Dávid Gyula: Új időszámítás kezdete a hazai magyar néprajzi könyvkiadásban (A Kriterion Könyvkiadó első évei). In: György V. Imola – Keszeg Vilmos – Tekei Erika (szerk.): *A néprajztudomány története. Intézmények, kutatók*,

- kutatók.* (Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 20.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2012. 123–132.
- Dóka – Molnár: *A Gyöngyösbokréta.*
Dóka Krisztina – Molnár Péter (szerk.): *A Gyöngyösbokréta. Írások és dokumentumok a mozgalom történetéből.* 2011. <https://folkradio.hu/folkszemle/cikk/28/a-gyongyosbokreta> (letöltés: 2023. február 24.).
- Eszztétikai kislexikon.*
népiesség (szócikk). In: Szerdahelyi István – Zoltai Dénes (szerk.): *Eszztétikai kislexikon.* (3. kiadás.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 507–508.
- Fabre – Voisenat: *Domestiquer l’histoire.*
Fabre, Daniel (sous la direction de) – Voisenat, Claudie (textes réunis par): *Domestiquer l’histoire. Ethnologie des monuments historiques.* Éditions de la Maison des sciences de l’homme, Paris, 2000.
- Faragó: A szerves (organikus) és szervezett (organizált) folklór.
Faragó József: A szerves (organikus) és szervezett (organizált) folklór. In: Verebélyi Kincses (szerk.): *A folklórizmus egykor és ma.* (Folklór, Társadalom, Művészet 4–5.) Bács-Kiskun Megyei Művelődési Központ, Kecskemét, 1978. 29–36.
- Fél – Hofer: A parasztember szerszámai.
Fél Edit – Hofer Tamás: A parasztember szerszámai. *Ethnographia*, 72 (1961) 4. sz. 487–535.
- Fülöp: Keszkenők és asszonyok.
Fülöp Hajnalka: Keszkenők és asszonyok a 20. század végén. Egy tárgycsoport idővonatkozásai. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000. 372–390.
- A. Gergely: *Urbanizált méhkas.*
A. Gergely András: *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1993.
- Gombos: A díj története.
Gombos András: A díj története. <http://nepmuveszetmesterei.hu/index.php/a-dij-tortenete> (letöltés: 2023. november 7.).
- Granovetter: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása.
Granovetter, Mark: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája.* Aula Kiadó Kft., Budapest, 1994. 61–78.
- Griffin: *Bevezetés a kommunikációelméletbe.*
Griffin, Em: *Bevezetés a kommunikációelméletbe.* Harmat Kiadó, Budapest, 2001.

Halmos – Hoppál – Halák: „*Meg kell a búzának érni...*”.

Halmos Béla – Hoppál Mihály – Halák Emese (szerk.): „*Meg kell a búzának érni...*”: *A magyar táncművészet 40 éve*. Európai Folklór Intézet, Budapest, 2012.

Halbwachs: *Les cadres sociaux de la mémoire*.

Halbwachs, Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Librairie Félix Alcan, Paris, 1925.

Hobsbawm, Eric: Tömeges hagyomány-termelés.

Hobsbawm, Eric: Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest, 1987. 127–197.

Hofer: Népi kultúra, populáris kultúra.

Hofer Tamás: Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. In: *Uő: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. MTA Néprajzi Kutatóintézete–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék–L’Harmattan, Budapest, 2009. 207–222.

Hymes: A nyelv és a társadalmi élet.

Hymes, Dell: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 458–495.

Juhász: Láthatatlan értékeink.

Juhász Erika: Láthatatlan értékeink: A pávaköri mozgalom múltja, jelene, jövője. In: Prof. Dr. Rajnai Zoltán – Dr. Fregan Beatrix – Dr. Ozsváth Judit (szerk.): *Tanulmányok, publikációk és előadások az 5. Báthory-Brassai Konferencia programjából*. Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2014. <https://docplayer.hu/1199187-Tanulmanyok-publikaciok-es-eloadasok-az-5-bathory-brassai-konferencia-programjabol.html> (letöltés: 2023. október 26.).

Kanyaró: *Erdélyi népballadák*.

Kanyaró Ferenc: *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905*. Kritikai kiadás. Kanyaró Ferenc szétszóródott hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2015.

Karácsonyné Molnár – Kraiciné Szonkoly: *Hon- és népismeret*.

Karácsonyné Molnár Erika – Kraiciné Szonkoly Mária (szerk.): *Hon- és népismeret, néphagyomány az oktató-, nevelőmunkában*. Az 1996. október 4–5-i országos konferencia anyaga. Budapesti Tanítóképző Főiskola, Budapest, 1998.

Keszeg: Etnopedagógiai folyamatok.

Keszeg Vilmos: Etnopedagógiai folyamatok. Hagyomány és újítás a népi kultúrában. *Korunk*, 40 (1981) 10. sz. 731–734.

Keszeg: Az etnográfiai leírás.

Keszeg Vilmos: Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 315–340.

Keszeg: *Specialisták*.

Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek*. I–II. (Sapientia Könyvek 41.) Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2006.

Keszeg: *A történelmi emlékezet alakzatai*.

Keszeg Vilmos: *A történelmi emlékezet alakzatai*. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 18–43.

Keszeg: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*.

Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet*. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2008.

Keszeg: Borbély Sándor.

Keszeg Vilmos: Borbély Sándor aranyosszéki folklórgyűjtése a 19. század végén. In: György V. Imola – Keszeg Vilmos – Tekei Erika (szerk.): *A néprajztudomány története. Intézmények, kutatók, kutatások*. (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 20.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2012. 205–228.

Keszeg: „Nyílttér” a 19. századi tordai hírlapirodalomban.

Keszeg Vilmos: „Nyílttér” a 19. századi tordai hírlapirodalomban. A hírlapok reklámszövegeinek autobiografikus funkciói. In: Tőkés Gyöngyvér – Sántha Ágnes (szerk.): *Új média, médiakonvergencia, kulturális változások*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2013. 15–44.

Keszeg: *À qui appartient la tradition?*

Keszeg Vilmos (ed.): *À qui appartient la tradition? / Who owns the tradition?* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014.

Keszeg: *Aranyos-vidék. Honismereti könyv*.

Keszeg Vilmos: *Aranyos-vidék. Honismereti könyv*. Kriza János Néprajzi Társaság–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014.

Keszeg: A lokális–regionális gazdálkodás rekontextualizálása.

Keszeg Vilmos: A lokális–regionális gazdálkodás rekontextualizálása: az 1906-os tordai ipar- és gazdasági kiállítás. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2014. 185–246.

Keszeg: Tradition, patrimoine, mémoire.

Keszeg Vilmos: Tradition, patrimoine, mémoire. In: Keszeg Vilmos (ed.): *À qui appartient la tradition? / Who owns the tradition?* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014. 7–15.

Keszeg: Keresztűzben a népi kultúra.

Keszeg Vilmos: Keresztűzben a népi kultúra: interpretációs és kontextualizációs kísérletek. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018. 29–78.

Keszeg: *Belépni az emlékezetbe.*

Keszeg Vilmos: *Belépni az emlékezetbe. Emlékezési alakzatok és gyakorlatok.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2022.

Keszeg: *A tordai dalárda.*

Keszeg Vilmos (szerk.): *A tordai dalárda történetének korszakai.* Hiperborea Kiadó, Torda, 2022.

Keszeg: Kisebbségben Romániában.

Keszeg Vilmos: Kisebbségben Romániában: a kultúra és a kultúrakutatás új kontextusban. 2023 (megjelenés alatt).

Klaniczay: Trágárság és civilizáció.

Klaniczay Gábor: Trágárság és civilizáció (Háy Ágnes gyűjtése alapján). In: Niedermüller Péter (szerk.): *Folklór és mindennapi élet. (Válogatott tanulmányok).* (Folklór, Társadalom, Művészet 7.) Népművelési Intézet, Budapest, 1981. 60–100.

Könczei: *A romániai magyar néptáncművelés.*

Könczei Csongor: *A romániai magyar néptáncművelés története.* Romániai Magyar Néptánc Egyesület, Kolozsvár, 2022.

Mikos: A népiesség fogalma.

Mikos Éva: A népiesség fogalma a néprajztudományban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119 (2015) 1. sz. 89–107.

Niedermüller: A mindennapok folklórja.

Niedermüller Péter: A mindennapok folklórja, avagy a folklór mindennapjai. In: Uő (szerk.): *Folklór és mindennapi élet. (Válogatott tanulmányok).* (Folklór, Társadalom, Művészet 7.) Népművelési Intézet, Budapest, 1981. 192–219.

Paládi-Kovács: A nemzeti kulturális örökség.

Paládi-Kovács Attila: A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya. Örökség, hagyomány, néprajz. http://real.mtak.hu/21208/1/A_nemzeti_kulturalis_orokseg_fogalma1_u_113028.756736.pdf (letöltés: 2023. november 30.).

Pálfi: A Gyöngyösbokréta története.

Pálfi Csaba: A Gyöngyösbokréta története. *Táncudományi Tanulmányok*, 7 (1970) 115–161.

Pozsony: *Háromszéki ünnepek*.

Pozsony Ferenc: *Háromszéki ünnepek. Dolgozatok háromszéki népszokásokról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2015.

Poirrier – Vadelorg: *Pour une histoire des politiques du patrimoine*.

Poirrier, Philippe – Vadelorg, Loïc (dir.): *Pour une histoire des politiques du patrimoine*. (Travaux et documents 16.) Comité d'histoire du ministère de la culture – Fondation Maison des sciences de l'homme, Paris, 2003. 253–268.

Poulot: Le sens du patrimoine.

Poulot, Dominique: Le sens du patrimoine: hier et aujourd'hui (note critique). *Annales*, 48 (1993) 6. sz. 1601–1613.

Redfield: *Peasant Society and Culture*.

Redfield, Robert: *Peasant Society and Culture*. University of Chicago, Chicago, 1956.

Sándor: Az etnopedagógia fogalma.

Sándor Ildikó: Az etnopedagógia fogalma – a szájhagyományozó kultúra közvetítésének terminológiai kérdései. *Új Pedagógiai Szemle*, 72 (2022) 7–8. sz. 43–55.

Shils: A hagyomány.

Shils, Edward: A hagyomány. Bevezetés. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest, 1987. 15–66.

Smith: *Uses of Heritage*.

Smith, Laurajane: *Uses of Heritage*. Routledge, London–New York, 2006.

Sonkoly: Léptékváltás a kulturális örökség kezelésében.

Sonkoly Gábor: Léptékváltás a kulturális örökség kezelésében. *Tabula*, 12 (2009) 2. sz. 199–209.

Suba: *Torda és környéke fazekassága*.

Suba László: *Torda és környéke fazekassága*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2005.

Szabó: *Kooperáló közösségek*.

Szabó Á. Töhötöm: *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.

Szabó: *Erdélyi néphagyományok*.

Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely, 2009.

Szojka: Tárgyak – generációk – történelmi sorsfordulók.

Szojka Emese: Tárgyak – generációk – történelmi sorsfordulók. Egy „paraszt-ebédlő” száz éve. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000. 409–433.

Szöcsné Gazda: A kutatástól a tömegmozgalomig.

Szöcsné Gazda Enikő: A kutatástól a tömegmozgalomig: az 1930-as évekbeli háromszéki szöttesmozgalom története. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák.* (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2014. 247–278.

Tötszegi: *A mérai viselet.*

Tötszegi Tekla: *A mérai viselet változása a 20. században. A mérai magyar női viselet és kontextusai.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.

Tompa: A Tompa testvérek kerámiagyára.

Tompa Sándor: A Tompa testvérek kerámiagyára. *Szabadság*, 1977. május 13. IX. 106. sz. 5.

Tóth G.: A „közösség”.

Tóth G. Péter: A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In: Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás.* L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, Budapest–Pécs, 2002. 9–32.

Vasas: *A kalotaszegi gyermek.*

Vasas Samu: *A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés népi hagyományai Kalotaszegen.* Kráter Kiadó–Colirom Rt., [Budapest], 1993.

Verebélyi: *A folklorizmus fogalma és jelenségei.*

Verebélyi Kincső (szerk.): *A folklorizmus fogalma és jelenségei.* II. Előadások. (Folklor, társadalom, művészet 9.) Népművelési Intézet, Kecskemét, 1981.

Verebélyi: *A folklorizmus fogalma és jelenségei.*

Verebélyi Kincső (szerk.): *A folklorizmus fogalma és jelenségei.* III–IV. Előadások. (Folklor, társadalom, művészet 10–11.) Népművelési Intézet, Kecskemét, 1982.

Verebélyi: *A folklór jogi védelme.*

Verebélyi Kincső: *A folklór jogi védelme.* Európai Folklor Intézet, Budapest, 1999.

Voigt: *A folklorizmusról.*

Voigt Vilmos: *A folklorizmusról.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1990.

Volkov: *Etnopedagógika.*

Volkov, G.N.: *Etnopedagógika.* Csebokszari, 1974.

Újvári Dorottya

MAGÁNÜGY-E A PRIVÁT KÉP?

Is a Private Image a Private Matter?

In scientific research, personal stories and emotional involvement are usually neglected, as they are considered to make the subject frivolous and may even undermine its scientific value. However, after years of researching private photographs from a feminist as well as a social-historical perspective, I have come to realise that this is not always the case. Personal photographs, that tell the story of the private lives of their makers, operate according to a different logic than works created for the general public. It is not art dictionaries that will bring us closer to understanding and deciphering them, but knowing (and feeling) the dynamics of how we create, view and preserve our photographs. It is not enough, of course, to start from how this happens today, but we also need to explore and understand the strategies that photographers and collectors in the past used to build their family and private collections, the situations in which they took their photos, how they exhibited them, when they looked at them. This requires knowledge of the visual culture of the period, the rules of interaction and manners, photographic techniques, etc. So what can we do with private photos? How can we interpret the mass of private photographs becoming public? And how can they be used in historical research? I will try to answer these questions by discussing the (local) research possibilities of private images, in addition to the research on the history of photography and feminist art history. These old photographs and albums are, after all, pieces of a heritage in the process of disappearing and transforming, which, without interpretation, are increasingly turning into the pile of nostalgia objects.

Keywords: private photographs, feminism, social history, visual culture, history of photography, art history

Január 11. a romániai fotóművészet napja, ami számomra 2023-ban így indult: reggel egy telefonos interjúra készültem az emléknapról. De kávézás közben még nem a szakirodalmat böngészttem, hanem görgettem a

Facebookon, és megálltam egy bejegyzésnél, amelyet a Régi fotók Erdélyből nevű csoportba tettek ki.¹ Egy tizenegy gyerekes lövétei család portréja volt az 1940-es évekből. Az első gondolatom egyből a testiség témaköréhez kapcsolódott: mennyire megterhelő lehet a női testnek tizenegy gyermeket kihordani, megszülni? Milyen érzései lehettek ennek a nőnek, mielőtt anyává vált volna, mit érzett az első, a második, hát a kilencedik gyerek kihordásakor? Akarta mindezt? Egyáltalán voltak eszközei mindezek végiggondolására? Egyáltalán a saját teste (és élete) feletti kontrollra milyen lehetőségei adódtak? Körülbelül eddig jutottam, amikor kinyitottam a hozzászólásokat. Ott nem voltak jelen hasonló gondolatok, a csoporttagok arról írtak, hogy régen milyen szép is volt minden. Ha kevés is jutott, tisztességes emberek lettek. Bezzeg most. Megfigyeléseimet nem folytattam tovább, inkább készültem a nemsokára esedékes interjúra. Aztán csörgött a telefon, Rostás-Péter Istvánnal a képek jelentéséről, fényképhagyatékokról és ezek bemutatási lehetőségeiről kezdtünk el beszélgetni. Egyik kérdését egy történettel indította: reggel a Facebookon látott egy képet egy tizenegy gyerekes székelyföldi családról. Belenézett a hozzászólásokba, amelyek az épp aktuális népszámlálásra is reflektáltak, hiszen volt, aki megjegyezte, hogy ha ma is így lenne, nem fogyna a magyar...

Egy kép, rögtön négy történet. Mit lehet így kezdeni a privát képekkel, hiszen úgy tűnik, inkább szólnak a szemlélőről, és kevésbé önmagukról? Hogyan segíthető, irányítható a publikussá váló régi fényképek értelmezése? És egyáltalán, miként hasznosíthatók mindezek történeti kutatásokban? A következőkben úgy próbálok meg ezekre válaszolni, hogy a fotótörténeti kutatások, a feminista művészettörténeti megállapítások mellett kitérek a privát képek (helyi) kutatási lehetőségeire is. Hiszen ezek a régi fényképek, albumok egy eltűnőben és átalakulóban lévő örökség darabjai, amelyek interpretáció nélkül egyre gyakrabban átcsúsznak a nosztalgiatárgyak halmazába.

SZEMÉLYES OKOK

A tudományos kutatásból általában hanyagolni szokás a személyes történeteket, az érzelmi bevonódást, mert úgy tartják, azok komolytalanná teszik a témát, sőt, alá is áshatják annak tudományos értékét. Azonban évek

1 Az említett csoportot Szócs Edgár hozta létre, és az Azopan Archívum (azopan.ro) kiindulási pontjának számított. Az archívum hivatalos csoportja jelenleg 45 700 tagot számlál (2023. január). Erdélyben, sőt valószínűleg egész Romániában a legnépesebb régi képeket tematizáló csoport.

óta feminista, valamint társadalomtörténeti szempontú művészettörténeti megközelítésből kutatva a privát fotókat, rájöttem, hogy ez nem minden esetben követendő gyakorlat. A személyes fényképek, amelyek a készítőik privát életéről számolnak be, másfajta logika mentén működnek, mint a nagyközönség számára létrehozott alkotások. Ezek megértéséhez és megfejtéséhez nem a művészeti szótárak fognak közelebb vinni minket, hanem az, ha tudjuk (és érezzük), hogy milyen dinamika mentén hozzuk létre, nézegetjük és őrizzük meg a fényképeinket. Természetesen nem elegendő abból kiindulnunk, hogy ma mindez miként megy végbe (ám ennek is fontos tudatában lennünk), azt is fel kell tárnunk és meg kell ismernünk, hogy az előző korszakok képkészítői és -megőrzői milyen stratégiák mentén alakították ki családi és privát fényképgyűjteményeiket, milyen helyzetekben fényképezkedtek, hogyan állították ki, mikor nézegették képeiket. Ehhez ismernünk kell az adott kor vizuális kultúráját, viselkedési és érintkezési szabályait, fényképezési technikáját stb.

Carlo Ginzburg egyik esszéjében a nyomok, apró jelek alapján történő ismeretbővítésnek a történetét tárgyalja. Ezt a típusú tudásszerzést *feltételezésen alapuló módszernek* nevezi,² és amellet érvel, hogy a mai tudományos kutatásokból sem kellene mellőzni. Ez ugyanis nem a 19. században misztifikált értelmezést kapó intuíciót jelenti, hanem az alapos megfigyelésekből származó következtetéseket, amelyeket bárki levonhat.³ Módszerét a privát képek kutatásakor is érdemes alkalmaznunk, úgy gondolom, hogy főként annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy miért készülhetett a kép. Hiszen ez sok esetben valamiféle szubjektív és erősen személyes indíttatáshoz kapcsolódik.

A személyes ok mint egy-egy kutatást elindító tényező megjelenik a családi, személyes fényképek és albumok vizsgálatában is, erre Bíró Eszter hívta fel a figyelmet egy 2020-as tanulmányában. Bíró írásában Martha Langford, Marianne Hirsch, Emiko McAllister és Annette Kuhn szövegeit vizsgálva mutatta ki, hogy mindegyik szerző elméleti szövegeiben észrevehető a személyes hangvétel, mind feministák, és a képek *mélyrétegeiben* fellelhető tartalmat tudatosan és performatívan hívják elő.⁴ A későbbiekben szó lesz a performativitásról, amit a fényképek elemzésekor alkalmazhatunk, előtte viszont tekintsük át, hogy milyen kapcsolatai vannak a privát

2 Ginzburg tanulmányának nincs még magyar fordítása, a *conjectural method* megnevezést jobb híján *feltételezésen alapuló módszernek* fordítom.

3 Ginzburg: Morelli, Freud and Sherlock Holmes. 29.

4 Bíró: Performativitás és érzelem. 184–185.

képeknek és a feminista művészettörténetnek, valamint azt is, hogy magyar nyelvterületen milyen elméleti és elemző szövegek íródtak a témában.

A KÁNON DIFFERENCIÁLÁSA – FEMINISTA MŰVÉSZETTÖRTÉNET-ÍRÁS

A művészettörténetben a feminista művészettörténet megerősödésétől kezdődően, az 1980-as évektől van jelen az a típusú diskurzus, amely lehetőséget kínál a családi, privát képekkel való foglalkozásra. E diskurzus legitimizálja is azokat a kutatásokat, amelyek nem a híres művészek életművével foglalkoznak, hanem tágabb, társadalomtörténeti diskurzusba helyezett témákat tárnak fel. Nagyjából ekkortól válnak kategorizálhatóvá is azon kutatások, amelyekben hangsúlyos szerepet kapnak a művészet és alkotás társadalmi vetületei. Ugyanakkor a feminista művészettörténészek azok, akik felhívják a figyelmet arra, hogy a gender, azaz a társadalmi nem konstrukciói milyen összefüggésben vannak a művészetekkel, az alkotással, ezek megítélésével és utóéletével.

Linda Nochlin 1971-ben megjelent *Why Have There Been No Great Women Artists?*⁵ című esszéje irányadónak bizonyult a feminista művészettörténeti vizsgálódások alakulásában. Írásában rámutatott arra, hogy a társadalmi berendezkedés, az intézmények domináns férfiközpontúsága ellehetetlenítette a nők érvényesülését. Mivel rendszerszintű a nők elnyomása, ezért szerinte fölösleges is ugyanebben a rendszerben – amelyet a domináns és elitista férfínézőpont alkot meg – a nők művészeti tevékenységét vizsgálni. Sokkal fontosabb a társadalmi rendszerek működésének a feltárása, valamint az új elméleti keretek megteremtése, amely egyrészt inkluzív, másrészt nem a magasművészet, valamint a teremtő zseni kettősével képzelet el a művészetet.⁶

A klasszikusnak nevezhető művészettörténet-írás perspektívájából a művészet hierarchikus, s ennek a hierarchiának a tetején foglal helyet a (lehetőleg monumentalista) festészet és szobrászat. Azon alkotások, amelyek az emberek mindennapi életéhez kötődnek, s így használhatóságuk is szempont, alacsonyabb szintre kerülnek. Ezt kategorizációjuk – iparművészet, alkalmazott művészet, dekoratív művészet stb. – is megerősíti, és egyben el is különíti őket a szépművészettől, képzőművészettől. A reneszánsz

5 Nochlin: *Why Have There.*

6 Uo. 152.

korszakában kialakult csoportosítás összefügg a művészeti akadémiák létrejöttével, amely egyes művészeti ágakat az intellektuális foglalkozások körébe emelt. A századok alatt még hangsúlyosabbá vált a szépművészet és az iparművészet szétválasztása, sőt, erőteljes társadalmi vetülettel is kiegészült: a kézműves és a művész már más társadalmi osztály tagja volt. Erre pedig hamar ráépült a nemek szerinti kategorizálás is: kialakultak a női témák és a nők által használt alkotási technikák. Így lett például a hímzés és a varrás sajátosan női kézművesség, vagy a festészetben belül a virágfestészet sajátosan női téma. Ezzel az elkülönítéssel arra is lehetőség kínálkozott, hogy a nőket, valamint alkotásaikat a perifériára szorítsák a képzőművészet területén: a nők és az általuk megfestett virágok „egymás tükörképei” lettek, ezek megfestése pedig a női lét természetéből adódott, és nem valamilyen intellektuális, kulturális igényből.⁷

A művészeti ágak közötti különbségtételkor és a hierarchikus rendszer kialakuláskor a létrehozás tere, valamint a célközönség is szerepet kapott. Magától értetődő, hogy az otthon terében és a családnak készült alkotások nem kerülhettek be a képzőművészet világába. Márpedig a családi fényképek és -albumok pont ennek a környezetnek a *termékei*. Mindezek kutatására, értelmezésére nem kínál lehetőséget a klasszikus művészettörténet és művészetfelfogás, amely esztétikai kritériumokra épít, és hierarchikus rendszerével az alternatívák kizárására, de legalábbis kiszorítására törekszik.

A feminista művészettörténezők a marxista szemlélet hatására a fogyasztás és a termelés logikáját is beépítették a művészeti vizsgálódásaikba. Griselda Pollock meglátásában ezt a gondolatmenetet követve kiiktatható az a narratíva, amely szerint a zseni személyes szükséglet által vezérelve alkot – hiszen a műtárgyak, ahogyan az összes termék, közönséget hoz létre, jelen esetben egy olyat, amelyet a műélvezet foglalkoztat. Ez a termelés tehát kettős: nemcsak a tárgyak létrehozásából áll, hanem a közönség megteremtéséből is. A zseni mítoszának pedig az a viszonyulás is ellentmond, amely a modern műértelmezések alapját adja, és kimondja, hogy az értelmezés csak akkor valósulhat meg, ha ismerjük a korszak társadalmi környezetét, amelyben az adott alkotás létrejött. Mindezek mellett, mondja Pollock, nem lehet csak a fogyasztás és termelés témakörében értelmezni a művészetet. Szerinte célravezetőbb a művészi alkotásokhoz nem tárgyakként viszonyulni, hanem egyfajta gyakorlatként felfogni a művészetet.⁸

7 Pollock: *Feminist Interventions*. 58.

8 Uo. 6–7.

Az 1988-ban megjelent esszéjének megállapításai a mai napig érvényesek a művészettörténeti diskurzus tekintetében, annak ellenére, hogy diverzifikálódtak a kutatási témák. Például a mai napig jellemző, hogy a művészettörténész szakma (gondolok itt főként a kelet-európai, ezen belül is a magyar művészettörténetre) csak óvatosan nyúl a vizuális művészetek gyakorlatait szociális és feminista nézőpontból elemző tanulmányokhoz,⁹ sőt, akár kerüli is az ilyen típusú megközelítéseket, társadalomtörténeti vizsgálódásként kategorizálva ezeket.¹⁰

A privát albumok és fényképek kutatásához nemcsak elméleti vizsgálást kínál a feminista művészettörténet (vagy ahogyan Pollock nevezi: a művészettörténeten belüli feminista intervenció),¹¹ hanem támpontokat is. Ezek közül az egyik a fentebb már említett *alkotás mint gyakorlat* megközelítés. Ehhez két elemzési szempontot mutat fel Pollock: a reprezentáció más területeivel együtt a művészeti gyakorlatot is az (osztályok, rasszok, nemek közötti) társadalmi küzdelem részeként kell felfognunk. Az alkotásokat, azaz az alkotó gyakorlatot pedig a létrehozott jelentéseik alapján elemezhetjük, kiemelten kezelve azt, hogy ezek a tárgyak kik számára, valamint milyen eszközökkel készülnek.¹² Az 1992-ben megjelent *The Expanding Discourse. Feminism and Art History* című tanulmánykötet tartalmazza Anne Higonnet 19. századi női albumokról írt tanulmányát, amelyet akár témaadónak is tekinthetünk, s emellett az első olyan publikációnak, amely a bővülő művészettörténeti diskurzusba emeli az albumokat. Higonnet a rajzokat, akvarelleket, fényképeket tartalmazó albumokat a női önkifejezés legkevésbé ismert elemeinek nevezi, annak ellenére, hogy a közép- és felső osztályokba tartozó nők Európa-szerte készítettek ilyen összeállításokat. Mindez többek között azért alakult így, mert ezek az alkotások sehogyan sem illeszkednek bele a magasművészet által meghatározott általános művészetfelfogásba. Az albumok *más kritériumoknak* felelnek meg: a nők nemi konvenciók általi önreprezentálását mutatják, hiszen az albumkészítés és az amatőr festés gyakorlatának meghatározó elemeit a nőiség, a női lét adja.¹³ Ebből kiindulva és ezt elfogadva

9 Uo. 10.

10 Az utóbbi években több kiadvány is megjelent a női művészekről, valamint a nőművészetéről, például a Bordács Andrea: *Múzsák lázadása. Válogatott írások nőművészekről és női művészekről* és Martos Gábor: *Önarckép nyakláncal. Női alkotók a műkereskedelemben* című munkák.

11 Pollock: *Feminist Interventions*. 14.

12 Uo. 9.

13 Higonnet: *Secluded Vision*. 171.

beszélhetünk egy olyan, specifikusan női vizuális kultúráról, amely sajátos, rá jellemző viszony- és szabályrendszerrel rendelkezik. A tanulmány ennek a 19. századi megjelenési formáit és változásait elemzi, felhíva a figyelmünket arra, hogy az albumokat készítő nők legtöbbször úgy gondolta, hogy az általa végzett alkotási gyakorlat jelentősége háttérbe szorul a múzeumok és galériák falain látható alkotásokkal szemben. Mindezek ellenére azonban fontosnak tartották a tapasztalataikat vizuális formában kifejezni, de ez a marginalitás mindenképp befolyásolta munkáikat, valamint ezek recepcióját. A nők által készített tárgyak anyaghasználatában is különbséget lehet észre. Ezek leginkább efemer anyagokból készültek – papír, vízfesték az alapjuk –, valamint méretben is jóval elmaradnak a kiállítások és múzeumok tereihez méretezett magasművészeti alkotásoktól, amelyek jóval időtállóbbak is, mert legtöbbször vászonra készülnek olajfestékkel.¹⁴ Hiszen, mondja Higonnet, „a magasművészet éppen azért magas – azaz domináns –, mert olyannyira megtagadja az alternatívákat, hogy még azok számára is normatívvá válik, akiket kizár”.¹⁵

A művészi alkotás mint gyakorlat nézőpont, valamint az ehhez kötődő művészeti hierarchiát dekonstruáló megállapítás adja az albumokkal való foglalkozás alapját. Ezt pedig kiegészítik az elemzésekhez használt *más kritériumok* – az időtállót felcserélő efemer, a naggyal szemben a kicsi, a személytelen helyett a személyes, a publikus helyett a privát vizsgálata. A feminista művészettörténészek által javasolt kutatási irányok, szándékoltan vagy szándékoltatlanul, de visszaköszönnek a kortárs fotótörténeti tanulmányokban, elemzésekben.

PRIVÁT FOTÓ, SZEMÉLYES KÉPEK:

EGY KUTATÁSI TERÜLET MEGNEVEZÉSEI ÉS CÉLKITŰZÉSEI

Családi képek. Privát fotó. Csak kettő, a szakirodalom által használt fogalmak közül, amelyek minimális eltéréssel, de ugyanazt nevezik meg: azokat a fényképeket, amelyek saját, személyes használatra készültek. De ahogyan fentebb már utaltam rá, elemzésemben a privát albumok, személyes albumok kifejezés használatát részesítem előnyben. Ehhez kapcsolódóan pedig a privát fotó megnevezést tartom megfelelőbbnek a valamivel elterjedtebb családi képek helyett. Patricia Holland megállapításait követve úgy gondolom, hogy

14 Uo.

15 Uo. 183. [Saját fordítás.]

a személyes többet fejez ki, mint a családi. A kettő természetesen nem zárja ki egymást, azonban a privát az egyénről szól, az individuumból. Így képes a privát fotó a modern nyugati ember világképébe jól beilleszkedni: lehetőséget ad a saját identitásának felfedezésére és megélésére.¹⁶

Megfigyelhető, hogy a privát fotóval a fényképezés igazán globálissá válásakor kezdtek el a kutatók intenzívebben foglalkozni. Ez egybeesik a 20. század második felének végétől érzékelhető történelemszemléletbeli váltással is. Ekkortól hangsúlyosabban előtérbe kerültek a mindennapi élettel foglalkozó kutatások, a nő- és családtörténet. Természetesen ebbe a vonulatba tartozik az előző alfejezetben már említett feminista művésztörténet térnyerése is. Az új kutatási témákhoz a privát képek már nemcsak illusztrációként kapcsolódhattak, hanem forrásként is.¹⁷ Azonban a privát képek felé irányuló figyelem, írja Holland, azzal a veszéllyel fenyeget, hogy ezeknek a fényképeknek eltűnik, szétszóródik a személyességük. Ezt a személyességet nem feltétlenül a képek kvalitása adja, hanem leginkább kontextusuk. Így aki ezt ismeri, az a fényképek *használójának* nevezhető. Mindazok, akik nincsenek ezeknek a képek kiegészítő információknak a tudatában, a képek *olvasóivá* válnak. Holland történeti detektív munkának nevezi ezt a típusú vizsgálatot, amely azt is feltételezi, hogy a személyes képek publikussá válnak.¹⁸ A detektív munka fő irányát is megnevezi: a privát képeket a saját szabályaik szerint kell megközelíteni, azaz teret kell hagyni a játékoságnak, egyszerűségnek.¹⁹ Ez egybecseng Higonnet fentebb idézett véleményével az albumok és a nők által létrehozott alkotások *más kritériumok* szerinti létrejöttéről és értelmezési kereteiről. Hiszen a trivialisitás, magától értetődőség is szembeállítható a misztifikálással, bonyolítással, amely gyakran jellemzi a magasművészetként számon tartott alkotások értelmezését. A fényképek külső jellemzői – technikai kivitelezés, kompozíció – úgyszintén megerősíthetik ezt a szembenállást, mivel a privát képekre kevésbé jellemző az a fajta szigorú megtervezettség, komponáltság, amely a hagyományos esztétikát követő művészfotók sajátja.

Holland cikkében hivatkozik Jo Spence brit feminista fotósra, íróra is, akinek munkásságában már az 1980-as évektől kezdve jelen voltak a családi képek. Ő egyike volt az első alkotóknak, akik a fényképezéshez terápiás lehetőségként viszonyultak. Spence családi képeinek felhasználásával próbált reflektálni saját személyiségére, különböző életszakaszaira,

16 Holland: 'Sweet it is to scan...' 122.

17 Uo.

18 Uo. 121.

19 Uo. 123.

kifejtve, hogy egy ilyen jellegű elemzés elsőként mindig magánjellegű kell legyen, de később természetesen megoszthatóvá válhat. Spence saját családi képeinek, valamint az ezek alapján készített újabb fotóinak és szövegeinek a nyilvánosságra hozását társadalmi-politikai tettként értékelte – ezekben beszélt például az anyjával való konfliktusáról, családjá társadalmi mobilitásáról stb. A családi, személyes képek vizsgálatával ugyanis több tárható fel, mint például az, hogy mit hagytak ki különböző korokban a házasság vagy gyerekkor vizuális megjelenítéseiből. Ezek a képek újfajta, dinamikus történelemszemléletet adhatnak, valamint jóval tudatosabb viszonyulásmódot, amelyben a feltáró (legyen szereplő vagy akár külső értelmező) nemcsak objektum, hanem szubjektum is. De Spence szerint ez csak akkor valósulhat meg, ha a fényképeink értelmezésekor képesek vagyunk túllépni a saját történetünk keresésén, valamint a különbségek kiemelésén.²⁰

Adja magát a kérdés, hogy akkor mégis milyen tudásanyag nyerhető ki a privát fotókból. Milyen értelmezések, következtetések levonására alkalmasak ezek a képanyagok? A kutatók egybehangzóan a kultúra, kulturális emlékezet jobb megismerését nevezik meg válaszul. Ugyanakkor az 1980-as években íródott munkák, valamint a nemrég megjelentek egyaránt az alternatív történetírás lehetőségét emelik ki a privát fotók kutatásán keresztül.

A legjelentősebb korai kutatás, amely a családi filmek és fényképek körütekintő vizsgálatát tűzte ki célul, az amerikai antropológus, Richard Chalfen munkája. Az azóta is idézett *Snapshot Versions of Life* című kötetben Chalfen megközelítőleg kétszáz fehér, középosztálybeli amerikai fénykép- és filmhagyatékát vizsgálta, amelyek 1940 és 1980 között jöttek létre.²¹ Vizsgálódásának fő kérdése ahhoz kapcsolódott, hogy ezek a képek milyen kommunikációs rendszereket alkalmaznak és indítanak be. Megfigyelte, hogy ezeket a fotókat, mozgóképeket azok értik meg könnyedén, akik a létrehozó közösséghez tartoznak. Ebből következik, hogy a családoknak van egy sajátos otthoni kommunikációjuk, amelyre ő a *home mode* kifejezést alkalmazta. A *home mode* kommunikáció alapja, hogy a fotós vagy filmes és a nézők is ismerik azokat a személyeket, akiket az említett médiumokon keresztül ábrázolnak.²² Elemzésében az *amatőr fényképezés* kifejezéssel jellemzi a privát képeket, valamint néhány esetben *családi fényképekként*

20 Spence: *Disrupting the Silence*. 56.

21 Chalfen: *Snapshot Versions*. 2.

22 Uo. 8.

is utal ezekre. A *privát/személyes* kifejezés is megjelenik, de ezt a kommunikáció típusára használja.²³ Chalfen mellett, hogy elemzést is ír az adott fényképkorpuszokról, albumokról és filmekről, nagyon sok kérdést fogalmaz meg. Ezek egy része visszaköszön majd a magyar szakirodalomban, főként Bán András privát fotót feltáró törekvéseiben. A *Snapshot Versions of Life* kiindulópontját is három kérdés adta: miként épültek be a képek a társadalmi kommunikációba? Hogyan használják az emberek a fényképezőgépet szabadidős tevékenységeik során, és ezáltal milyen kulturálisan jelentős kijelentéseket tesznek magukról? Valamint: hogyan gondolkodnak és adnak értelmet az emberek a privát képeiknek, filmjeiknek ezek megtekintésekor?²⁴ Elemzéseiben, például albumok leírásakor, Chalfen nagy hangsúlyt fektetett a számszerűsítésre. A képeken szereplő személyek, az elrendezés, a típusok keresése, majd meghatározása és megszámlálása, százalékká alakítása mind releváns információkat tud nyújtani.

Az a megközelítés, amely szerint a fényképek a kultúránk szerves részei, többször is megjelenik Chalfennél. A szerző már az első fejezetben a *Kodak-kultúra* kifejezést használja arra a komplex összefüggérendszerre, amely az otthoni kommunikáció képalapú részét képezi. Azoknak az értékeknek, eszméknek és ismereteknek a rendszerét érti ez alatt, amelyeket közös megegyezéssel elfogad a társadalom, és alkalmaz is a mindennapokban, amikor fényképez, fényképeket néz, használ.²⁵ Tanulmányának egy további fejezetében azt is kifejti, hogy miért nagyon hasonló minden család, kisebb közösség fényképgyűjteménye: mivel a csoportok egy azonos kultúra tagjai – elemzésében fehér, középosztálybeli amerikaiak –, így ugyanazokon a konvenciókon osztoznak.²⁶ Ez természetesen igaz azokra a privát fotókra is, amelyek az elemzett albumokban szerepelnek. Azonban mindegyik rendelkezik egyedi vonásokkal, amelyet a mikrotörténet feltárása tud értelmezhetővé és nyilvánvalóvá tenni.

A privát képek magyar nyelvű kutatása nagyjából Chalfen előbb említett könyvének megjelenésekor kezdődött, az 1980-as évek második felében. A kezdeti projektekről, gyűjtésekről Bán András visszaemlékezés-jellegű esszejéből tájékozódhatunk, amely nemcsak a téma kutatásának indulását vázolja, hanem azt is megjelöli, hogy mi lehetne a kortárs irány a privát fotó vizsgálatokor.

23 Uo. 7.

24 Uo. 4.

25 Uo. 10.

26 Uo. 142.

Magyarországon a '80-as években két fő kezdeményezés is volt, amelyek a privát képek gyűjtését, kutatását szorgalmazták, mutat rá Bán. Az egyik egy magángyűjtemény, a Kardos Sándor operatőr által létrehozott Horus Archívum volt. Ez ma is létezik, kiállításokon, publikációkban találkozhatunk a Kardos által több évtized alatt összegyűjtött anyaggal. A másik kezdeményezés intézményhez kötődött: a Művelődéskutató Intézetben működő Privát Fotó és Film Kutatócsoport hozzávetőlegesen 100 000 fényképet gyűjtött össze és mintegy száz életútinterjút készített. Ebben a munkában Bán András és Forgács Péter vettek részt.²⁷ Az összegyűjtött anyagból kiállítást is szerveztek 1989-ben, valamint kutatásaikból – főként vizuális antropológiai témában – a Művelődéskutató Intézet öt füzetet is kiadott.²⁸ A Kutatócsoportot is vezető Bán szerint a privát fotók iránti érdeklődésük abból adódott, hogy ezek a képek lehetőséget adtak egy alternatív társadalomkutatásra, majd történetírásra. Annak ellenére, hogy a „hatalom determinálta beszéd árnyékában” jöttek létre, nem a politikai ideológiák, hanem a családi és helyi hagyományok által – Bán értelmezésében szabadon – mutatták be a kultúrát, az ízlést, tehát a mindennapi életet.²⁹ Ugyanakkor azt is kiemeli, hogy ebben az időszakban kezdték el a művészek is inspirációs forrásnak használni a privát fotót, a korszakra jellemző *konceptualista művészetfelfogás* pedig őket is befolyásolta.³⁰ A fényképezés, fotótörténet magyar nyelvű szakirodalmában Bán fejt ki azt, hogy a művészettörténeti szabályok szerint nem lehetséges megírni ennek a jelenségnek/médiumnak a történetét. Emellett arra is rávilágít, hogy a nyugati kutatók sem tudnak pontos definíciókat megfogalmazni, s bár többen is hasonló témákat kutatnak – családi és privát fényképeket –, azonban ezek meghatározásában a képlékenység visszatérő elem.³¹ Ennek ellenére egy 2000-ben megjelent cikkében³² meghatározza a családi és a privát fotót. Családi fotónak nevezi azokat a képeket, amelyek nem a nagyközönség számára készülnek, míg privát fotónak azt, amely személyenként változó emlékeket, érzelmeket tud előhívni. A privát fotó ezen mechanizmusa a szakemberekre is hatással van. Az analóg fényképezés háttérbe kerülésével³³ Bán szerint már fotómuzeológiáról beszélhetünk,

27 Bán: Búcsú a privát fotótól. 104.

28 Uo. 106.

29 Bán: A privát fotó keresése. 7.

30 Uő: Búcsú a privát fotótól. 104.

31 Uő: A privát fotó keresése. 8–9.

32 Uo. 5–12.

33 Bán az analóg megszűnését említi 2008-as cikkében (Bán: Búcsú a privát fotótól. 111.), azonban az analóg fényképezés nem tűnt el, egyre többen fényképeznek filmre, az alternatív analóg kultúra megerősödése észlelhető.

így a mai kutatók feladatát abban látja, hogy megtalálják és kibontsák azon összefüggéseket, amiket a privát képek előhívnak.³⁴ A fotók tülelemzése, mutat rá Bán is, akárcsak a fentebb már idézett Jo Spence, elősegíti a „képek kiürülését”, mivel az ezekről való beszéd lesz a fontos, nem pedig a szemlélésük, amelynek során Bán szerint egyfajta esztétikai élményt is átélhetünk.³⁵ A cikkek keletkezésekor a privát képekről és képekből kiinduló diskurzusok még nem is voltak olyan arányúak, mint amivel ma találkozhatunk szakmai és nosztalgiafórumokon.³⁶ Ahogyan azonban Holland, Spence és Bán is felhívta a figyelmet, nagyon sok múlik azon, hogy milyen módon történik a képek értelmezése.

ÖRÖKSÉGGÉPEK. PRIVÁT FOTÓK A NYILVÁNOSSÁGBAN

A privát képek iránti érdeklődés megélénkülése először a szakmai és művészi közegben volt érezhető. A világháló elterjedése, majd a digitalizálás egyre könnyebbé válása – most már akár a mobiltelefon kamerájával is minőségi reprodukciót tudunk készíteni a régi fényképekről – azonban már tömegekhez juttatja el a múlt században vagy akár az az előttiben készült felvételeket. Online archívumok és intézmények adatbázisai vagy akár a közösségi médiában létrehozott csoportok adnak teret és valamennyire keretet is ezeknek a gyűjtéseknek. A korábban egy szűk körnek szánt fotókból nyilvános képek lettek. A fotók *használói* eltűntek, helyettük pedig sok *olvasó* jelent meg: kutatók és kíváncsi nézelődők egyaránt figyelemmel követik a növekvő gyűjteményeket.

Egyből adja magát a kérdés, hogy a történészek, művészettörténészek vagy örökséggel foglalkozó szakemberek hogyan tudnak viszonyulni és akár hozzátenni bármit ehhez a privátfotó-özönhöz. Hogyan tudják segíteni a tudatos(abb) *olvasást*, ezáltal pedig a múltunk és kultúránk behatóbb megismerését? A kérdésekre nem adható egyetlen, pontos válasz. Különböző praktikák vannak, és változatos nézőpontok. Ahogyan a fentiekben vázoltam, számomra ezekből azok a követendők, amelyek inkluzív és komplex szemléletmódot képviselnek, érvényesül esetükben a mindennapi élet és a tárgyi kultúra kutatása, a női és feminista perspektíva, a hierarchiák kiiktatása és a művészet gyakorlatként való felfogása. Ezeket

34 Bán: Búcsú a privát fotótól. 111.

35 Uő: A privát fotó keresése. 11.

36 Nosztalgiafórumnak nevezem azokat az interneten hozzáférhető csoportokat, amelyekben a régi, leggyakrabban privát képek megosztása a cél.

figyelembe véve sikerülhet a privát fotóknak nemcsak a jobb megértése, hanem a társadalmi hasznosítása is. A kortárs kutatásokban pedig egyre inkább érvényesülnek ezek a tendenciák. Gil Pasternak cikkében jó összefoglalóját találjuk ennek a témának. Az amatőr fényképezés kutatásának lehetőségeit tárgyalva kifejti, hogy a fényképezést ebben a kontextusban folyamatként, gyakorlatként érdemes vizsgálni.³⁷ Hiszen ha folyamatként tekintünk a fényképezés jelenségére, akkor egyből feltűnik mindaz a komplexitás, amit ez jelent: sokféle hangot kell feltárni és megismerni – amelyek között ott találjuk az aktív használóit a médiumnak, a közömbös alanyokat vagy éppenséggel a passzív fogyasztókat is.³⁸ Pasternak felveti, hogy a fotótörténet metodológiai hiányosságaira és vakfoltjaira épp az amatőr fotográfiai kutatásokban látott viszonyulás lehetne a megoldás. Ez felszabadíthatná a fotótörténetet a kötött akadémiai keretek közül, amely jelenleg a kanonizált és az új fotótörténetek kettősében létezik.³⁹ Az amatőr fényképezés témakörét ugyanis olvasztótégelyként is felfoghatjuk, amelyben változatos témák jelennek meg, a fényképezés jelentései, a használatai közötti határok pedig elmosódnak. Így létrejöhet a médiumnak egy sokkal rugalmasabb vizsgálata, amelyben feltárhatóvá válik az is, hogy miként észleljük a fényképeket fizikai vagy akár virtuális környezetben. A fotótörténetészek számára pedig kutatható lesz, hogy mindazok, akik a fotográfiát használják, hogyan gondolkodnak róla, milyen viselkedésre készítetik őket a képek, vagy éppen mit tesznek a képek által. Pasternak az amatőr fotós kutatások megközelítéséből kiinduló módszertant *politikai értelmezésnek* nevezi, és kihangsúlyozza, hogy ez egy olyan holisztikus projekt, amelyben mindenképp kerülni kell a fényképezésre és ennek felhasználására vonatkozó végső és kizárólagos definíciókat, és amelyben nem alakítható ki alá-fölérendelő viszony a vizuális, verbális, textuális és taktilis között.

Kanyarodjunk most vissza a cikk elején említett lövétei család fényképéhez, a virtuális térben megosztott régi fotóhoz. Hogyan viselkedtek a nézők ennek hatására? Több mint ezren kedvelték a képet, 187-en megosztották, és 32 hozzászólás is érkezett.⁴⁰ Mit tettek a csoporttagok a fotót szemlélve? Kifejtették a véleményüket – erre most ne térjünk ki –, valamint

37 Pasternak: Photographic Histories.

38 Uo.

39 Új fotótörténetnek nevezi azt az irányvonalat, amely az 1970-es évektől van jelen, és a fotót főként marxista, posztstrukturalista és feminista elméletek mentén kutatja.

40 A bejegyzés itt érhető el: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=8428586017213784&set=gm.1417959158736713&idiorvanity=262439524288688> (letöltés: 2023. április 13.).

emlékeztek. Jens Ruchatz értelmezése alapján ez a kép *nyomként* működött, amelyben a múltnak nem a reprezentálását láttuk, hanem annak a produktumát.⁴¹ A múlt így egy médiumon keresztül őrződött meg, fényképként lett az örökség része. Örökség és emlékezet, a fényképek esetében is, elválaszthatatlanok egymástól. Sőt maga a fényképezés már a megjelenésétől kezdődően részese volt az örökségről való diskurzusnak – megörökíthetővé váltak az emlékek, legyenek azok fizikai képződmények, például épületek, vagy akár a szellemi részei: események, rítusok stb.⁴²

A fényképek, akkor is, ha privát képek, átalakítják az egyéni emlékezetet, és társadalmivá teszik azt – hiszen létrejöttük is társadalmi elvárások alapján történik. A privát fotó John Berger szerint azonban kiegészül még egy nagyon fontos és nem elhanyagolható jellemzővel: azáltal, hogy egy megélt élet emléke, kontinuitása van.⁴³ Ebben a kontinuitásban látja a fényképek felhasználásának és társadalmi hasznosságának kulcsát. Berger elméleti munkássága, művészetértelmezése kiemelten fontos számomra, ebben személyes, világnézeti okok is erősen közrejátszanak. Azonban a *Uses of Photography* című esszéje mindenki számára útmutatást jelenthet, aki a fényképek értelmezési lehetőségeiről gondolkodik. Következtetései egybecsengenek a fentebb vázolt kutatási irányokkal, de ami még jelentősebb, azt is kijelölik, hogy mindez miként válik hasznosíthatóvá. A privát fotó folytonossága – amelyet a kontextusa, története ad – egy olyan jellemző, amelyet a nyilvános képekre is kiterjeszhetővé kellene tenni. Ez azt feltételezné, hogy a nézők (olvasók) ismerjék a múltat, legyenek tisztában saját történetükkel, környezetük történelmével. Így létrejöhetne egy alternatív fotográfia, amely társadalmi és politikai emlékezetbe helyezhetné a fényképeket, és az emlékezet révén ezek a fényképek folytonosságot kapnának.⁴⁴ Ahhoz, hogy ez működjön, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy nincs egyetlen megközelítés. „Sugárirányú rendszer” kell a képek köré, amelyet változatos szempontokból – személyes, mindennapi, politikai, gazdasági stb. – rakunk össze.⁴⁵ Ha mindezeket a megközelítéseket, vagy legalább egy részüket tudatosítjuk, valamint felhasználjuk (nemcsak szakmai téren, hanem bármikor fényképekkel találkozáskor), a fotók már nemcsak illusztrációk lennének ideológiákhoz, véleményekhez vagy a történelemhez, hanem

41 Ruchatz: *The Photograph*. 370.

42 Sterling: *Heritage*. 18–19.

43 Berger: *Uses of Photography*. 49–60, 53.

44 Uo. 57.

45 Uo. 60.

összetett és megkerülhetetlen darabjai a múltnak, amelyek egyszerre mutatják és képezik az örökségünket.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Bán: A privát fotó keresése.

Bán András: A privát fotó keresése. In: R. Nagy József (szerk.): *Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény*. I. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2000. 5–12.

Bán: Búcsú a privát fotótól.

Bán András: Búcsú a privát fotótól. In: Bán Zsófia – Turai Hedvig (szerk.): *Exponált emlékek. Családi képek a magán- és közösségi emlékezetben*. Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége. AICA Magyar Tagozata, Budapest, 2008. 102–111.

Berger: Uses of Photography.

Berger, John: Uses of Photography. For Susan Sontag. In: Uő: *Understanding a Photograph*. Vál., bev. tan. Dyer, Geoff. Penguin Books, London, 2013. 49–60.

Bíró: Performativitás és érzelem.

Bíró Eszter: Performativitás és érzelem – Egy új fényképfeltárási módszer kialakulása: Annette Kuhn, Marianne Hirsch, Emiko McAllister és Martha Langford találkozása. In: Fisli Éva (szerk.): *Fotográfusnők. Konferenciakötet*. Magyar Fotótörténeti Társaság, Budapest, 2020. 184–193.

Bordács: *Múzsák lázadása*.

Bordács Andrea: *Múzsák lázadása. Válogatott írások nőművészekről és női művészekről*. Savaria University Press, [Szombathely], 2021.

Chalfen: *Snapshot Versions*.

Chalfen, Richard: *Snapshot Versions of Life*. University of Wisconsin Press, [Madison], 1987.

Ginzburg: Morelli, Freud and Sherlock Holmes.

Ginzburg, Carlo: Morelli, Freud and Sherlock Holmes: Clues and Scientific Method. *History Workshop Journal*, 9 (1980) 1. sz. 5–36.

Higonnet: Secluded Vision.

Higonnet, Anne: Secluded Vision. Images of Feminine Experience in Nineteenth-Century Europe. In: Broude, Norma – Garrard, Mary D. (eds.): *The Expanding Discourse. Feminism and Art History*. IconEditions, New York, 1992. 171–185.

Holland: 'Sweet it is to scan...'

Holland, Patricia: 'Sweet it is to scan...' Personal photographs and popular photography. In: Wells, Liz (ed.): *Photography: A Critical Introduction*. Routledge, London–New York, 2000. 119–162.

Langford: *Suspended Conversations*.

Langford, Martha: *Suspended Conversations: The Afterlife of Memory in Photographic Albums*. McGill-Queen's University Press, Montreal&Kingston–London–Ithaca, 2001.

Martos: *Önarckép nyaklánccal*.

Martos Gábor: *Önarckép nyaklánccal. Női alkotók a műkereskedelemben*. Typotex, Budapest, 2021.

Nochlin: Why Have There

Nochlin, Linda: Why Have There Been No Great Women Artist? In: *Uő: Women, art, and power: and other essays*. (Icon editions) Harper & Row, New York, 1988. 145–178.

Pasternak: Photographic Histories.

Pasternak, Gil: Photographic Histories, Actualities, Potentialities: Amateur Photography as Photographic Historiography. In: Pollen, Annebella – Baillie, Juliet: As part of Either/And. Online commissioned essay series for the National Media Museum, 2014. <https://web.archive.org/web/20211231114213/http://eitherand.org/reconsidering-amateur-photography/photographic-histories-actualities-potentialities/> (letöltés: 2023. március 30.).

Pollock: Feminist Interventions.

Pollock, Griselda: Feminist Interventions in Art's Histories. *Kritische Berichte-Zeitschrift Für Kunst- und Kulturwissenschaften*, 1 (1988) 5–14.

Ruchatz: The Photograph.

Ruchatz, Jens: The Photograph as Externalization and Trace. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.): *Cultural Memory Studies*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2008. 367–378.

Spence: Disrupting the Silence.

Spence, Jo: Disrupting the Silence: The Daughter's Story. *Oral History*, 18 (1990) 1. sz. 54–60.

Sterling: *Heritage*.

Sterling, Colin: *Heritage, Photography, and the Affective Past*. Routledge, London, 2020.

MÚHELY

WORKSHOP

Kádár Ágota

**ELSŐ ASSZONY-ÉPÍTÉSZEINK ÖRÖKSÉGE
ERDÉLYBEN A SZÁZADFORDULÓN.
SZEMELVÉNYEK PAULAS ERIKA
ÉS PRÉDA ILONA ÉLETPÁLYÁJÁBÓL**

The Heritage of the First Women Architects in Transylvania at the Turn of the Century. A Case Study about the Careers of Erika Paulas and Ilona Préda

This paper explores the careers of two Transylvanian women architects at the turn of the century, Erika Paulas and Ilona Préda. The study aims to discuss the achievements of women's work, and to integrate it in the cultural heritage narrative. The paper discusses women's opportunities for further education, especially in the field of construction. The case studies are analyzing the careers of two women in turn-of-the-century architecture in Hungary and Transylvania, who, despite the gender discrimination they have encountered in the field of construction, designed public buildings.

Keywords: feminism, social history, women architects, cultural heritage, architectural heritage

BEVEZETÉS

Az európai kulturális örökség gazdag és sokszínű programkínálatában eddig nem foglalkoztak a nők történelmével és örökségével (az egyetlen Extraordinary Women kezdeményezésén kívül), így joggal állapítható meg, hogy a kulturális örökség területe, annak ellenére, hogy egyre bővülő tudományágnak tekinthető, eddig jórészt hanyagolta a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos kérdéseket. Az UNESCO 2014-es nemek közötti egyenlőségről szóló nyilatkozata az egyedüli, ami a nők jogaira fókuszál. Ennek oka, hogy a kulturális jogokra – ahogyan Sarah Ellen Shortliffe fogalmazott – egyfajta nemi vakság jellemző.¹ Az UNESCO és intézményei

1 Shortliffe: Gender and (World) Heritage.

inkább a kisebbségi és őshonos kultúrák jogait és értékeit védik, a nemek és nők kérdéseit ritkán említik a sokszínűségről szóló vitákban.² Ennek oka a marginalitás, így csak egy-egy tanulmány fejezetein belül érintik a kérdéskört, ahelyett, hogy kész megoldással szolgálnának a női örökség kulturális örökségbe való inklúziójához.³ Laurajane Smith örökségtudományi szakember szerint a nők kizárása abból is fakad, hogy az örökség fogalma eredendően patriarchális alapokon nyugszik. Ezt a gondolatot az „engedélyezett örökségi diskurzus” fogalmával illette, mely alatt azt érti, hogy az örökség megőrzésében, értékelésében és értelmezésében az osztályspecifikus értékek és felfogások domináltak. Ebben a maszkulin (történelmi férfi elit) nézőpont volt a vezető érték, amely egy elfogult örökségesítést hozott létre,⁴ s habár a nők szerepe és jelenléte a különféle történelmi korszakokban vitathatatlan, nem tulajdonítottak semmilyen formáló erőt benne nekik, mint ahogyan a művészetekben s implicite az örökségben sem.⁵ Smith szerint a kérdés orvoslásának egyik lehetséges lépése a női nézőpontok és tapasztalatok hozzáadása az örökségdiskurzushoz,⁶ úgy, hogy az érintett szakemberek olyan irányelveket és modelleket dolgozzanak ki, amellyel a múzeumi és más örökségvédelmi intézmények jobban integrálhatják a nemek közötti egyenlőség és a sokszínűség kérdéseit.⁷ Ahhoz azonban, hogy bármiféle integrációról beszéljünk, láthatóvá kell tenni a női örökséget. Jelen tanulmány két erdélyi építésznot szeretne bemutatni, akiknek munkássága részben már ismert a szakmabeliek előtt,⁸ azonban még nem készült róluk alapos biográfia. A tanulmány első részében a női oktatáspolitikai anomáliáira hívnám fel a figyelmet, ezt követően pedig két esettanulmányon keresztül szemléltetem a nők elképzelt vagy elképzeltetlen helyét az építészetben.

NŐOKTATÁS ÉS SZAKKÉPZÉSEK MAGYARORSZÁGON A SZÁZADFORDULÓN

A 19. század utolsó harmadában fogalmazódott meg az igény arra, hogy olyan leányiskolák létesüljenek, melyek a fiúk középiskolaival azonos szintű

2 Colella: «Not a mere tangential outbreak». 252–256.

3 Uo. 250–251.

4 Smith: *Heritage, Gender and Identity*. 159.

5 Miles: *Az idő leányai*. 11, 16–21; Labadi: *Representation of the Nation*. 162.

6 Labadi: 167–168.

7 Colella: «Not a mere tangential outbreak». 267–269.

8 Mészáros: „...*Haladásunk legújabb tanúsítója...*”.

női képzést tudnak biztosítani. Ennek okán állította fel Budapesten 1875-ben Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter az első állami felsőbb leányiskolát, amit Molnár Aladár vezetésére bízott. Javaslatuk szerint „a nőnek épp úgy joga van neveltetését illetőleg az állam gondoskodását igénybe venni, mint a férfinak...”⁹ Erdélyben az 1881-ben alapított Kolozsvári Állami Felső Leányiskolát pár éven belül további osztályokkal bővítik, 1911-ben pedig a római katolikus egyház kezdeményezésére megnyitják a kétemeletes Marianum Római Katolikus Tan- és Nevelőintézetet.¹⁰ A női szakiskolákba való jelentkezés terén az óvó- és tanítónőképző intézetek vezettek, mivel ez a szakma biztosította a legtöbb nőnek a megélhetést. Később, az ipari és kereskedelmi oktatás ellátásának kedvezve, női ipar- és felsőkereskedelmi iskolák létesültek.¹¹

A nők felsőoktatását tekintve ki kell emelnünk az 1895. évet, ekkor nyitotta meg ugyanis Wlassics Gyula kultuszminiszter a nők számára is a tudományegyetemeket. Célja az volt, hogy a női hallgatók bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályákon indulhassanak el, vagyis ez a nyitás nem vonatkozott egyformán minden fakultásra.¹²

Az 1895–1914 közötti időszakról elmondható, hogy a budapesti Műegyetem nem igazán foglalkozik a nőkérdéssel és annak problémájával, ennek bizonyítéka, hogy ez idő alatt két női jelentkező felvételijét is elutasítják.¹³ A Műegyetemmel ellentétben a budapesti Felső Építőipari Iskola már 1910-től engedélyezte a lányok felvételijét, bár effajta elkötelezettségüket továbbra is kifogásolták. Az *Építő Ipar* cikkírója szerint örvendetes ügy, hogy „a nők majdnem minden pályán érvényesíteni és hasznosítani kívánják munkaerejüket”, de nehezményezte alkalmasságukat a pályán, „mert az építőipar gyakorlásához... nagy felelősségre, erősebb fizikai szervezetre van szükség, ami a női nemben általában hiányzik...”¹⁴ A női tanulókra hasonló kritériumok vonatkoztak, mint a fiú társaikra (nem részesültek kedvezményben, sem könnyítésben tanulmányaik során). A felvételi vizsgájukat nehezítette az a tény is, hogy gyakorlati ismeretekkel nem igazán rendelkeztek.¹⁵ Később, egy 1912-es szervezeti szabály vitája során merült fel újból a nők felvételének ügye,

9 *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*. 1913. 20–22.

10 Uo.

11 Pukánszky: *A nőnevelés*. 169–170.

12 Kéri: *Lánynevelés*. 348.

13 Uo.

14 *Építő Ipar*, 1917. szeptember 16. XLI. 37. sz. 229.

15 Mészáros: „...Haladásunk legújabb tanúsítója...” 190.

az általános vélekedés csupán a háború utolsó éveiben lazult fel annyira, hogy a magyarországi Nőegyletek Szövetsége 1917-ben hathatólagosan indítványozta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál, hogy a jogi és műegyetemi karok képzései a nők számára is elérhetőek lehessenek. Apponyi Albert szorgalmazására a nők 1918-tól nyerhettek felvételt a Műegyetemre, de ezt az engedélyt hamarosan visszavonták.¹⁶ 1919-ig csak a tudományegyetemi bölcsészethallgató nők vehettek fel építészeti tárgyakat, s „vendéghallgató”-ként látogathatták az előadásokat és gyakorlati órákat, illetve a tanárok engedélyével vizsgázhattak is azokból.¹⁷ A 20-as évek végén azonban újabb visszaesés figyelhető meg, 1927-től kezdődően a nők már csak korlátozott számmal vehettek részt a Műegyetem képzésein.¹⁸

A MAGYAR NŐ HELYE AZ ÉPÍTÉSZETBEN

A századfordulós Magyarországon, s legfőképp Budapest építkezéseiben nem bizonyult rendkívüli és elrettentő jelenségnek a nők aktív részvétele a nap-számosok között, hiszen a munkáltatók számára munkaerejük olcsónak számított.¹⁹ Így a fentebb említett *Építő Ipar* cikkírójának fölöslegesnek bizonyultak az aggályai, mivel több nő is alkalmasnak bizonyult nehéz fizikai munkák elvégzésére. A női segéderő rohamos növekedésével egyetemben értelemszerűen szükségessé vált a rájuk vonatkozó munkaügyi szabályok leszögezése is. Ennek értelmében egy 1911-ben hozott törvénybe beiktatták az építkezéseken alkalmazott nőkre vonatkozó jogszabályokat, miszerint: „a nőket nem dolgoztathatják éjjel, este 10 óra után haza kell engedni őket, és reggel 5-től állhatnak ismét munkába. A 14 év alatti lányok legfeljebb 8 órát dolgozhatnak, az ennél idősebb lányok pedig legfeljebb 9 és fél órát. Napidíjuk 18–24 fillér között mozog”.²⁰ Habár a törvénycikk egyértelműen alkalmasnak ítéli a nőket ezekre a feladatokra, a korszellem nem volt elfogadó a jelenséggel szemben.

16 Uo. 191.

17 Várnay-Sternberg: *Ha az otthont a nő építi*. 112.

18 Mészáros: „...Haladásunk legújabb tanúsítója...”. 190–191.

19 Uo. 188.

20 1911. évi XIX. tc. az iparüzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról.

Magyar Vilmos építésznek a korabeli sajtóban közölt cikkei jól szemléltetik a közbeszédben zajló nemi alapú sztereotípiákat, melyek normaként rögzültek a feminin szerepkörökkel kapcsolatban. Magyar úgy tartja, hogy az olyan fizikai erőt igénybe vevő állásoktól, mint amilyen az építőipar is, el kell bátortalanítani a „feminin egyedeket”, mivel az építőmesterség gyakorlati részében a nők nem képesek helyállni.²¹ Magyar nem a nők értelmi képességét vagy a fizikai erejüket kérdőjelezi meg, hanem a gyakorlati kompetenciáikat, mint amilyen az irányítás vagy az üzleti szellem.²² A helytállásukra és fizikai adottságaikra ugyanis számtalan példa van, gondolok itt a fővárosi munkálatokon részt vevő napszámos asszonyok jelenlétére, akik a leírások szerint képesek voltak maltert hordani és téglát cipelni.²³ Ami azonban a női építész szakmán belüli elhelyezkedését illeti, maguk a nők is belátják nemükből fakadó hátrányukat. Várnay-Sternberg Marianne, az első magyar női építész megfogalmazásában az építés egy nő számára megpróbáltató feladatnak bizonyul, mely gyakran kíméletlen versenyhelyzetet kialakítva kevésbé felel meg a nők lelki alkatának, mint a tervezés nyugodtabb körülményei. Várnay szerint a női építészek bizonyos női vonást visznek az architektúrákba, amely külön jelentőséggel bír, mivel a szakmai tudás mellett a társadalom elismerését is ki kell vívniuk maguknak.²⁴

Fontos tisztázni azonban, hogy az 1914 előtti időszakban a magyar nők hivatalosan nem építészek, hanem építőmesterek lehettek, vagyis csupán építőmesteri oklevelet szerezhettek.²⁵ Fabinyi Lili szerint az első világháború utáni megváltozott helyzetben a fővárosi építkezéseken egyre több nő fogja vezetni a munkálatokat, s ez egyre inkább nem lesz már szokatlan jelenség. Az új nőtípus ismérve pedig az *asszony-építész* lesz, kiknek a tanulmányokat követő gyakorlatban az épülő terveken meg kellett tanulni a falazást, vakolást, téglakötést, egyszóval a kőművesmunka minden fortélyát. Tehát a szakiskolában nyert bizonyítvány – melyet kétéves gyakorlattal bővíthettek ki – nemcsak jogot biztosított számukra minden kőműves, kőfaragó és ácsmesterség önálló üzésére, hanem egyesek még az építőmesteri vizsga letételéig is eljuthattak.

21 *Építő Ipar*, 1909. november 14. XXXIII. 46. sz. 424.

22 Mészáros: „...Haladásunk legújabb tanúsítója...” 187.

23 Mollinány: *Betévedt Európába*. 66.

24 Várnay-Sternberg: Ha az otthon a nő építi. 113.

25 Mészáros: „...Haladásunk legújabb tanúsítója...” 191.

Ezáltal pedig önálló tervezésre és építésre jogosított okmányt szerezhettek, melyet önálló vállalkozásokban vagy állami intézményeknél, a szakmában maradván kamatoztattak. Ennek eredményeképpen magán-, városi és államépítészeti irodákban, minisztériumokban dolgozhattak tovább karrierjükön az *építész asszonyok*.²⁶

A következőkben a magyar századfordulós építészet kapcsán két Erdély területén élő és alkotó, építész szakmában is helytálló nőről lesz szó, kik nagyban hozzájárultak az *asszony-építész* legendaszerű imázsához. Ezeket az *építész kisasszonyokat* azonban nem a korabeli szaklapokban, mint a *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye* vagy az *Építő Ipar* fogjuk megtalálni, hanem más sajtóközlemények (napilapok, folyóiratok) hírvataiban és cikkeiben. Ezekben böngészve néhány női életpálya halvány körvonalára bukkanhatunk a műszaki tudományok terén.²⁷

PAULAS ERIKA (1875–?), AZ ELSŐ ÉPÍTŐMESTERNŐ

Magyarországon Paulas Erika volt az első nő, aki építőmesteri foglalkozásra érzett hivatást. Élettörténetét és szakmai előmenetelét Mészáros Zsolt kutatásából, illetve a sajtóban szerény számmal megjelent hirdetések alapján lehet részletesen megismerni.

Paulas Erikát a *Magyarország* 1900. január 12-i számában a besztercei főmérnök, Paulas Ernő József lányaként emlegetik. Mint ilyen, Besztercéről való kisasszonyként tűnik fel, aki Zürichben végezhetette tanulmányait,²⁸ s a cikkíró szerint kissé tört magyarsággal beszélt.²⁹ A műszaki tudományokhoz, illetve az

1. kép. Paulas Erika
építésmesternő arcképe
az *Uj Idők újság lapjain* (1900)

26 Fabinyi: Magyar építésznők. 242.

27 Mészáros: „...Haladásunk legújabb tanúsítója...”. 191.

28 *Magyarország*, 1900. január 12. VII. 11. sz. 8.

29 Neÿ: Az első magyar képesített építőmesternő. 109–110.

építészethez valószínűleg már apja irodájában kislányként kedvet kaphatott. Vélhetően ott tanulta meg a műszaki rajzolás alapjait, aminek később Zürichben, a felsőbb leányiskolában s a műegyetemen nagy hasznát vette.³⁰

További érdekes, de ellentmondó dolgokat tudunk meg a *Pesti Napló* 1900. augusztus 25-i számából: a nőemancipáció bajnokaként emlegett Paulas nem szász, hanem svájci származású, és 1875 körül született Zürichben. Az apja feltehetőleg 1883-ban költözhetett Besztercére. Paulas Erika itt járhatott polgári iskolába, s itt figyelnek fel rajzolói tehetségére is, ugyanis 1892-től, tehát már 17 éves korától rajzolói munkát kapott Beszterce város mérnöki hivatalában, ahol apja is alkalmazott volt.³¹ Háromévi gyakorlat után 1895-ben tette le a kőművesi vizsgát.³²

Paulas a Magyar Királyi Felső Építő Ipariskolában tanult Budapesten, mely építészeti szakosztályának működését az 1898–1899. tanévben kezdte meg. Rendes szaktanfolyamán 3 év alatt 120, téli tanfolyamán 80 tanuló diák végzett. A nyilatkozatok szerint az intézet végzett tanulóinak díjazása havi 60–360 koronáig terjedt, az átlag díjazás 100–140 korona körül állott. Az egyetlen nő a felsorolásban Paulas Erika, aki ekkor már Kolozsváron építőmester, feltehetően alkalmazott növendékük volt, és a téli tanfolyamukat látogatta. Szaktudását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy havi fizetése 300 koronára rúgott, ezt pedig csak Pollák Manó budapesti műépítő fizetése haladta meg.³³ 1900-ban már szigorlatra jelentkezett a budapesti Műegyetemen az építőmesteri képzés „megvizsgálására” szervezett bizottság elé, amikor egy kétemeletes ház (vagy vendéglő) megépítését említi nevével, de hogy melyik erdélyi szász városról és épületről van szó, arról nincs tudomásunk.³⁴

Ugyancsak kérdésesnek bizonyul a besztercei Erdészeti palota építése, mely az *Uj Idők* cikkírója szerint „szép és jelentős épületnek bizonyul”, s az első építménynek számít, melyet Magyarországon női kéz tervezett.³⁵ Ezt a hírt erősíti a *Magyar Polgár*: „első s kétségkívül nagy horderejű és nagyérdekű eset ez, hogy egy nő állami építkezést végezzen. Paulas, mint legolcsóbb ajánlattevő, a napokban nyerte meg végleg a 300 000 korona

30 *Magyarország*, 1900. január 12. VII. 11. sz. 8.

31 *Pesti Napló*, 1900. augusztus 25. LI. 232. sz. 5.

32 Uo.

33 *Az iparoktatás*. 249–250.

34 *Budapesti Hírlap*, 1900. január 15. XX. 14. sz. 4; *Magyarország*, 1900. január 12. VII. 11. sz. 8.

35 Farkas: *Erzsébet*. 454.

költséggel előirányzott beszercei erdőigazgatósági palota építését, s a minisztérium is jóváhagyta a műépítész-kisasszonnyal a megkötött vállalkozási szerződést”.³⁶ Az *Uj Idők* egy későbbi számában már megcáfolja korábbi tudósítását, s leszögezi, hogy nem Paulas Erika tervezte a beszercei erdészeti palotát. A hírtöredékből kiderül, hogy a földművelési miniszter Aigner Sándor budapesti építész bízta meg az épület tervezésével és a munkálatok levezetésével. Paulas Erika ezen a tervpályázaton tulajdonképpen részt sem vett, a történetbe úgy került be mint vállalkozó építőmester, aki az árlejtés legolcsóbban beadott árajánlatát tette, továbbá ő lett megbízva az épület ipari munkáinak lebonyolításával.³⁷

A huszonnyolc éves építőmester munkájával elnyerte a hatóság elégedettségét, s erről hivatalos bizonyítványt mutatott fel. Megszerezte a kőművesmesteri képesítést, mindezeket eredetiben, mellékelt okiratokkal igazolta, s arra kérte a bizottság tagjait, hogy az elméleti elővizsgálatokat („vizsgákat”) ezek miatt ne kérjék számon rajta. Ezt a bizottság „minden aggodalom nélkül” elengedte neki, de az építőmesteri vizsga gyakorlati részét nyilvánosan kellett kiállnia. Ez azt jelentette, hogy valamely nagyobb középület munkálatainak vezetését önállóan kellett teljesítenie a vizsgabizottság jelenléte és ellenőrzése alatt. A bizottság a nőben azokat a férfiasnak vélt tulajdonságokat kereste, amelyekre egy építkezésnél szükség van a személyzettel való bánásmód és felelősségtudat szempontjából: „...az építkezéseknél előforduló nagyszámú szerencsétlenség legnagyobb részéről ugyanis az szokott kiderülni, hogy azok rendesen az építőmesterek intézkedéseinek hiányossága, vagy azok végrehajtása körül tapasztalható erélytelenség miatt következtek be...”. Tehát a jelentkezőnek, legyen az nő vagy férfi, meg kell mutatnia, hogy nem csak építeni, de parancsolni is tud.³⁸ Az *Építő Ipar* 1900. április 26. számában hivatalos közleményként jelenik meg, hogy az „építőmesteri képzettség megvizsgálására szervezett Bizottság Paulas kisasszonynak, az 1900. évi április hó 17-én letett szakvizsgálat alapján, a képesítő bizonyítványt kiadta”.³⁹ Paulas Erika bebizonyította, hogy „az építőmesterség nem kizárólag férfiakkal való életpálya, s ráléphet e szakmára a nő is, ha kellő hivatással és értelmességgel bír, s ha erős akarattal és szorgalommal

36 *Magyar Polgár*, 1900. szeptember 21. XXIII. 216. sz. 7.

37 Igric: A tudomány tévedései. 499.

38 *Magyarország*, 1900. január 12. VII. 11. sz. 8.

39 *Építő Ipar*, 1900. május 3. XXIV. 17. sz. 1.

szánja rá magát és mindazt megtanulja és elsajátítja, ami eme sok tudást, ügyességet s ezenkívül nagy gyakorlati érzéket is követelő ipar üzésére okvetlenül szükséges”.⁴⁰

A *Pesti Napló* 1900. április 28-i lapjában a napi hírek között Paulas Erikát már építőmester kisasszonyként említik. A *Hazánk* 1900. július 12-i számában a napi hírek között pedig arról olvashatunk, hogy már ő felel Borgóprundon (Beszterce-Naszód vármegye) a községi szálloda munkálataiért.⁴¹ 1901. május 18-tól augusztus 1-ig a Kolozsvári Magyar Királyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskolában dolgozhatott, ami részben tanműhelyként, részben államilag segélyezett szakiskolaként működött 1884-es alapításától. Habár Paulas csak pár hónapot tartózkodott az intézményben, „ez idő alatt magaviselete teljesen megfelelő volt, semmi rosszat vagy kárt nem okozott és gyakorlati úton is teljesen megfelelő volt”.⁴²

De pontosan hol fejtette ki szaktudását Erdélyben az építőmester-nő? Besztercén és Kolozsváron bizonyosan megvillogtathatta tehetségét, ezenkívül a 20. század elején Medgyesen⁴³ is említik, ahol a *Pesti Napló* 1900. augusztus 25-i tudósításából az derül ki, hogy a városvezetés megbízásából kórházat épített.⁴⁴ A napilap további adatokat is közöl Paulas besztercei megrendeléseiről: „Erika kisasszonyról annyit tudunk, hogy mindenféle előképzettség nélkül, pusztán szorgalomból, nála nagyobb mestereket legyűrve és lenyűgözve, egy kaszárnyaépület pontos és szépen kidolgozott tervét mutatta be”, melynek részleteit a *Pesti Napló* nem közölte.⁴⁵

Paulas leginkább mediatizált munkája a Kolozsvári Református Kollégium új épülete volt, mivel ennek építése különféle nézeteltéréseket eredményezett.⁴⁶ A régi kollégiumot az 1798-as tűzvész után Leder József tervei szerint újra kellett építeni, s az 1900-as évek elején már a növekvő igényeknek eleget téve kellett gondolkodni egy új épület megépítéséről, amely a tágas iskolaudvart a Petőfi utcai sarokrészen határolta

40 Neÿ: Az első magyar képezített építőmesternő. 109–110.

41 *Hazánk*, 1900. július 12. VII. 163. sz. 6.

42 *Az iparoktatás*. 266, 275.

43 Panțel: Activitatea Institutului de Cercetări. 6.

44 *Pesti Napló*, 1900. augusztus 25. LI. 232. sz. 5.

45 Uo.

46 Boștenaru Dan – Meilă: German Church Architecture. 92.

volna.⁴⁷ Erről több korabeli újság is tudósít. Az 1900-ban meghirdetett (az akkori Petőfi utca sarkán felhúzendő) új épület pályázatára összesen 54 ajánlat érkezett, melyek közül a legolcsóbb ajánlatot választották, de ezt a választást a város polgárai elégedetlenkedve és az építőiparban dolgozók részéről ellenállással fogadták.⁴⁸ A *Magyar Polgár* tudósítója szerint „hatvan forintnyi különbség miatt szaladt az ev. ref. főtanoda Besztercére, hogy onnan hozzon Kolozsvárra építőmestert, illetőleg építőmester-kisasszonyt, aki – szakemberek véleménye szerint – jóformán műkedvelő számba megy a helybeli vállalkozókkal szemben és megközelítőleg se tud olyan garanciákat nyújtani, mint a mi előkelő mestereink. Ez a méltatlan eljárás természetesen árt a vidéken és kolozsvári építés-vállalkozók körében, mely helytelen protekció ügye és idegen vállalkozóknak ad lehetőséget a minden tekintetben jobb helybeli magyar vállalkozóknál”.⁴⁹ A lapban nem említik az építész(nő) nevét, de minden bizonnyal Paulas Erikára kell gondolnunk, kinek alkalmazása több okból kifolyólag is ellenszenvet váltott ki, egyrészt mivel nő volt, másrészt, s úgy tűnik, ez volt a súlyosabb ok, idegen volt. A helyi mesterek és munkások munkássztrájkot hirdettek a megbízók által kijelölt külföldi származású építész-mester kisasszony alkalmazásának ügyén. Erre válaszolva, a *Magyar Polgár* híreiben Paulas Erika okleveles építőmester kitér az érintett vádakra, miszerint a főtanoda elöljárói és építő bizottsága egy idegen vállalkozóra bízta az építést (mert nem szász nemzetségű, s mivel Zürichben született, nem hazai vállalkozó, hanem külföldi), s ez közel sem elfogadható ok. Paulas Erika, mint kiderül, a kolozsvári építőmestereket nem tartja nagyra becsülendőnek, hiszen gúnyosan emlegeti a pályázati versenyre érkezett munkák közül a kolozsváriakét.⁵⁰ A kolozsvári mestereket és munkásokat a válasz nem győzte meg, s továbbra is elfogadhatatlannak tartották, hogy egy külföldi nő miatt mellőzzék a helybeli magyar mestereket. A munkanélküli kőművesek küldöttségének panaszára dr. Nagy Mór helyettes polgármester értekezletet hívott össze, melynek célja volt, hogy a munkaadók és munkások meghallgatásával megoldást keressenek

47 Gaal: Házak és emberek. 11.

48 Mészáros: „...Haladásunk legújabb tanúsítója...”. 192.

49 *Magyar Polgár*, 1901. március 13. XXIV. 60. sz. 5.

50 Mészáros: „...Haladásunk legújabb tanúsítója...”. 192.

„eme panaszos ügyben”, de további fejleményekről és a döntésről már nem szólnak a lapok.⁵¹

A *Magyar Polgár* kolozsvári napilapban a kollégium építésének menetéről és a kijelölt mesterekről is szó esik: „a föld-, kőműves-, kőfaragó-, cserepező-, üveges és szobafestő munkákra Paulas Erikát nevezték ki”. Az ácsmunkával Nagy Ferencz és Deretei Ferenc voltak megbízva. A lap felsorolja még Wittmann és Ullman asztalosokat, Máthé Mihály bádogost, Weisz Jakab mázolókat. A betonmunkálatokkal Tessilori és Gurizatti voltak megbízva, míg a szobrászmunkát Berta és Schneider, illetve Lakatos Németh István végezték. Erre összesen 189 000 koronát szántak.⁵² A korabeli ember minden bizonnyal döbbenettel szemlélte, hogy egy ekkora és ilyen jellegű építkezésnél a munkálatok fő része egy nőre van bízva, melyre ez idáig magyar területen nem igazán volt példa.

Az épületet a magyar államsegély segítségével tudták megvalósítani 1901–1902 között, s a terveket és az építőmunkálatok menetét, a sok negatív visszajelzés ellenére is, a már említett Paulas Erika kivitelezte. A kollégium új kétemeletes palotája Kápolnai Lajos mérnök ellenőrzése alatt épült, összesen tizenkét tanteremmel, melyben laboratóriumi és múzeumi helyiségek voltak kialakítva. A régi épületet pedig így már főként bentlakásként használták.⁵³ A *Budapesti Hírlap* 1901. márciusi számában az újdonságok között Paulas Erikát mint iskolaépítő kisasszonyt említik: „a kolozsvári evangélikus református gimnázium épületét, mint tudósítójuk táviratozza, Paulas Erika, az első magyar építész nő fogja felépíteni”.⁵⁴

Paulas Erika volt tehát az első nő, aki Magyarországon műépítő lett, s szeretett volna ilyen körökben megmaradni és mozogni. Ennek érdekében Budapesten telepedett le, s levelet is írt az építész és műszaki szakemberek tudományos szervezetének, a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek, afelől érdeklődve, hogy *mint nő lehet-e tagja az egyesületnek*.⁵⁵ Az egyesület néhány vezető tagja már hangoztatta, hogy az egyesület a női tagok fölvetelésének kérdésében a Kisfaludy-Társaság hasonló politikáját követi,

51 *Magyar Polgár*, 1901. március 19. XXIV. 65. sz. 5.; uo. 1900. június 30. XXIII. 148. sz. 4.

52 Uo. 1901. március 11. XXIV. 58. sz. 5–6.

53 Gaal: Házak és emberek. 11.

54 *Budapest*, 1901. március 12. XXV. 71. sz. 5.

55 *Budapesti Hírlap*, 1901. január 3. XXI. 3. sz. 6.

tehát nem akartak nőket befogadni.⁵⁶ Az 1901-ben tartott közgyűlésen a belügyminiszter már néhány pontban módosította a meglévő szabályzatot (1901. évi július hó 9-én jóváhagyott új alapszabályok), miszerint „csak technikusok léphetnek be az egyesületbe és szakképzett hölgyek is helyet foglalhatnak”. Ennek a szervezetnek első női tagjaként Paulas Erika neve szerepel.⁵⁷ A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet évkönyvében a tagok között folyamatosan, az 1902. (ekkor még a Fehérvári út 44. szám alatt lakik), 1903., 1904., 1905., 1906., 1909., 1911., 1912., 1913. években szerepel mint rendes tag. 1911 után már mint Schuller Rezsóné dr., szül. Paulas Erika építőmester tűnik fel az évkönyvek szerint, aki Nagyszébenben lakik a Kereszt u. 16. szám alatt, tehát feltételezhetően visszaköltözik Erdélybe, de továbbra is tagja maradt annak az egyesületnek, mely annyira megnehezítette felvételét.⁵⁸

PRÉDA ILONA

A soron következő rész az első „kőműves kisasszonyról” szól, akit a *Magyar Ipar* cikkírója szenzációként emleget: „Építész kisasszony már van, de a kőművesmesterségben az első az a szamosújvári leány, Préda Ilona, aki elsőnek ragadta meg a vakoló-lapátot”.⁵⁹ Préda Ilonáról még talán annyi adattal sem rendelkezünk, mint Paulas Erikáról. Szamosújvári hajadon kőművesmesterként tűnik fel a *Szeged és Vidéke* 1903. június 24. számában, kit „igen okos és törekvő leánynak tartanak a tanulmányok terén”, s főleg a gyakorlati tárgyakban sikeres.

2. kép. Préda Ilona arcképe a Tolnai Világlap 1909-es hasábjában

56 *Pesti Napló*, 1901. január 3. LII. 3. sz. 6.

57 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*. 121.

58 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet évkönyve*. 1902–1906, 1909, 1911–1913.

59 *Magyar Ipar*, 1903. július 5. XXIV. 28. sz. 691.

Népiskola értesítőjében az 1891/92-es tanév végi osztálynévsorban ott találjuk Préda Ilonát is a VI. leányosztályban.⁶⁰

A Besztercei Polgári Leányiskolát jó eredménnyel végezte, két évig volt kőművestanonc, melynek gyakorlatát jól elsajátította, a Besztercei Államépítészeti Hivatalnál szintén két éven át mint műszaki díjnok dolgozott.⁶¹ Elvégezve iskoláit „nem szaladt külföldi egyetemekre továbbtanulni”, hanem helyette inkább Besztercén maradt (az újság szerint bölcsen tette), s ott kezdett el foglalkozni a kőművesmesteri pályájával. Minősítései szerint volt kőművesinas, segéd és építész egy helyi építő vállalkozásánál is.⁶²

A marosvásárhelyi lapokban több ízben megjelennek róla tudósítások: „Egy rendkívüli szép, elegáns és nagy műveltséggel bíró nő jelentkezett az itteni kőműves-, ács- és kőfaragó-mesteri bizottság előtt, hogy az építészeti vizsgát letéve, mint önálló kőműves-mester működhessen”. Ezek bizonyossága szerint Préda Ilona valamikor az 1900-as évek első éveiben került Marosvásárhelyre. Hogy már ezelőtt gyakorlott volt az építészetben, azt az támasztja alá, hogy egy kiváló besztercei mester tanítványaként említik. A Marosvásárhelyen tartott építészeti írásbeli vizsgák nyolc napon át tartottak, a mesternő kitűnő eredménnyel tette le ezeket, s ennek elismeréséért döntött a szakbizottság egyhangúlag arról, hogy odaítéli Préda Ilonának az építőmesteri oklevelet.⁶³ A korabeli újság merész újtóként emlegeti, ki elsőnek ragadta meg a vakolólapátot.⁶⁴ Azonban „nem elégedett meg a malteroskanállal, sem az ácsszekercével, hanem egy építőmester babérjaira vágyott. Tanult éjjel-nappal és pompás terveket készített, Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter mint budapesti tudósító méltányolta gyakorlati képzettségét és tervezésben való igazolt jártasságát, s elengedte neki az építőmesteri szakvizsgát, így nemsokára pályázati tervek alá írhatja magát. A szakmában első a nők között Préda Ilona” – írta a *Somogyi Hírlap* 1908-ban.⁶⁵ A *Székely Lapok* cikkírója pedig már egyenesen példaképként tekint rá, mivel szorgalmával és kitartásával az intézet fiú növendékeire is rendkívül jó hatással volt.⁶⁶

60 *Állami elemi népiskola*, 1891. 11. évf. 152. sz. 5.

61 *Székely Lapok*, 1903. május 7. XLIII. 104. sz. 2.

62 *Magyar Polgár*, 1903. június 22. XXVI. 138. sz. 6.

63 *Szeged és Vidéke*, 1903. június 24. II. 152. sz. 7.

64 *Pécsi Közlöny*, 1903. július 8. XI. 152. sz. 5.

65 *Somogyi Hírlap*, 1908. július 5. V. 152. sz. 6.

66 *Székely Lapok*, 1904. március 27. XLIV. 71. sz. 2.

A *Székelység* lapja szerint már 1903-tól megbízzák egy Újradnán építendő templom munkálatainak lebonyolításával,⁶⁷ de ennek elhelyezkedéséről és mibenlétéről nem szolgálnak több információval. Erről a *Székely Lapok* 1904-es száma tudósít, kiemelve, hogy ez volt az első vállalkozása, melyet egy nem messze fekvő, erdő koszorúta kis faluban emelt.⁶⁸ Emellett még megemlíti Préda Ilona másik munkáját, a beszercei kaszinó építését, amit 550 pengő értékben végzett.⁶⁹ A kőművesmester kisasszonynak a *Székelység* napilap hírrovatírója szerint már vállalatai is voltak, teljes elismeréssel beszélnek róla. Elhivatottságát pályája iránt egy amerikai munka felajánlása is jelzi, melyet visszautasított, hogy idehaza tudja értékesíteni ismereteit.⁷⁰

KÖVETKEZTETÉSEK

A századforduló nem kedvezett a nők szakmai előmenetelének, s a női hivatások között nem szerepelhetett az építészet sem. Ennek ellenére nők is részt vettek 1884–1949 között műszaki egyetemi képzéseken mint „rendkívüli hallgatók”. Sárosi Béla szerint „ha az asszony merész, erre a pályára is rámerészkedik, s megbecsülhetetlen értékkel bír a női építészeti vállalkozása”.⁷¹ Cikkének megírásakor már több mint három építőmesternővel is számolnunk kell Magyarországon területén. Az első Paulas Erika volt, aki a mesteri diplomát megszerezve vállalkozásaival közismertté vált az építész körökben idehaza. A második Préda Ilona volt, és harmadikként zárkózott fel hozzájuk 1909-ben Erdélyi Szerén, aki szintén építőmesteri képesítést szerzett.⁷² Az 1920-as évektől egyre több női építész, illetve építésmérnök jelenik meg Magyarországon területén – Bánó Ilona, Hirsch Emma, Kohlbach Ella, Várnay Marianne (Sternberg Marianne), Fleisch Etelka – ami azt bizonyítja, hogy a tanulmányban bemutatott életpályák egyre elfogadottabbak lesznek.⁷³ Magyarországon és Erdély területén tehát egyre több építőmesterséggel foglalkozó *kisasszonyt* találunk a századfordulón. A szórványos említések s a mindössze rövid

67 *Székelység*, 1903. június 23. VI. 142. sz. 2.

68 *Székely Lapok*, 1904. január 12. XLIV. 8. sz. 2.

69 *Magyar Nemzet*, 1942. március 4. V. 51. sz. 4.

70 *Székelység*, 1903. november 26. VI. 272. sz. 2.

71 Sárosi: Az asszonyok érdekes újsága. 24.

72 *Magyarország*, 1914. április 2. XXI. 81. sz. 10–11.

73 Kovács: Ki az első magyar építésznő?

véleménynyilvánítások a sajtóban sajnos nem adnak elég információt ezen életpályák felállítására, s mint ilyen, a bizakodó művészettörténész, ki velük foglalkozna, csupán ezekre támaszkodhat, s remélheti, hogy a helyi érvényű elkallódott iratok között talál még róluk valamit.

FORRÁSOK

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 1902.

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet évkönyve, 1902–1906, 1909, 1911–1913.

Állami elemi népiskola. Beszterce, 1891.

SAJTÓ

Budapest, 1900–1901.

Budapesti Hírlap, 1900.

Építő Ipar, 1900, 1909.

Hazánk, 1900.

Magyar Ipar, 1903.

Magyar Polgár, 1900–1901, 1903.

Magyarország, 1900, 1909, 1914.

Pécsi Közlöny, 1903.

Pesti Napló, 1900–1901.

Somogyi Hírlap, 1908.

Szeged és Vidéke, 1903.

Székely Lapok, 1903–1904.

Székelység, 1903.

Tolnai Világlapja, 1909.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Az iparoktatás.

Az iparoktatás az 1899–1901. években. M. Kir. Kereskedelemügyi Minister, Budapest, 1901.

- Boştenaru Dan – Meilă: German church architecture.
Boştenaru Dan, Maria – Meilă, Alexandra: German Church Architecture. *Journal of Urban and Landscape Planning*, 3 (2018) 87–98.
- Colella: «Not a mere tangential outbreak».
Colella, Silvana: «Not a mere tangential outbreak»: Gender, feminism and cultural heritage. *Il Capitale culturale*, 18 (2018) 249–273.
- Fabinyi: Magyar építésznők.
Fabinyi Lili: Magyar építésznők. *Uj Idők*, 23 (1917) 10. sz. 242.
- Farkas: Erzsébet.
Farkas Imre: Erzsébet. *Uj Idők*, 6 (1900) 27–52. sz. 454.
- Gaal: Házak és emberek.
Gaal György: Házak és emberek a Farkas utcai templom vonzáskörében. *Művelődés*, 58 (2005) 3. sz. 9–14.
- Igric: A tudomány tévedései.
Igric: A tudomány tévedései. *Uj Idők*, 6 (1900) 27–52. sz. 499.
- Kéri: *Lánynevelés*.
Kéri Katalin: *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*. Akadémiai doktori értekezés. Pécs, 2015.
- Kovács: Ki az első magyar építésznő?
Kovács Dániel: Ki az első magyar építésznő? <https://epiteszforum.hu/ki-az-első-magyar-epiteszno> (letöltés: 2023. december 8.).
- Mészáros: „...Haladásunk legújabb tanúsítója...”.
Mészáros Zsolt: „...Haladásunk legújabb tanúsítója: az asszony építész”. Magyar női építészek a múlt századelőn. In: Kovács Zsolt – Orbán János (szerk.): *Táguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Maros Megyei Múzeum–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2013. 187–197.
- Miles: *Az idő leányai*.
Miles, Rosalind: *Az idő leányai. A nők világtörténelme*. Ballasi Kiadó, Budapest, 2000.
- Mollinár: *Betévedt Európába*.
Mollinár Gizella: *Betévedt Európába*. II. Garabonciás, Budapest, 1990.
- Neÿ: Az első magyar képesített építőmesternő.
Neÿ Béla: Az első magyar képesített építőmesternő. *Építő Ipar*, 24 (1900) 17. sz. 109–110.

Pukánszky: *A nőnevelés.*

Pukánszky Béla: *A nőnevelés története.* Gondolat, Budapest, 2013.

Sárosi: *Az asszonyok érdekes újsága.*

Sárosi Béla: *Az asszonyok érdekes újsága. Érdekes asszonyfejek. Az Érdekes Újság, 6 (1918) 20. sz. 23–24.*

Shortliffe: *Gender and (World) Heritage.*

Shortliffe, Sarah Ellen: *Gender and (World) Heritage. The Mith of a Gender Neutral Heritage.* In: Bourdeau, Laurent – Gravari-Barbas, Maria – Robinson, Mike (eds.): *World Heritage, Tourism and Identity. Inscription and Co-production.* Routledge, 2016. e-book.

Smith: *Heritage, Gender and Identity.*

Smith, Laurajane: *Heritage, Gender and Identity.* In: Graham, Brian – Howard, Peter (eds.): *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity.* Routledge, Abingdon, 2018. 159–178.

Várnay-Sternberg: *Ha az otthont a nő építi.*

Várnay-Sternberg Marianne: *Ha az otthont a nő építi.* In: Püskösti Andor (szerk.): *Mindent tudok.* (Az Újság könyve 8.) Az Újság Részvénytársaság, Budapest, 1929. 111–114.

Béres Kinga Renáta

**BODOR PÉTER ZENÉLŐ KÚTJA(I) –
ESETTANULMÁNY A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
LOKÁLIS IDENTITÁSÉPÍTÉSBEN JÁTSZOTT
SZEREPÉRŐL ÉS HASZNOSÍTHATÓSÁGÁRÓL**

Péter Bodor's Musical Well(s) – A Case Study on the Role of the Cultural Heritage Plays in Identity Building

The study discusses Péter Bodor's musical fountain(s) from the point of view of cultural heritage. I am mainly looking to answer how the mentioned artifacts fit into the concept of cultural heritage, but I also try to discuss if there is a real need to replace Bodor's fountain, and if so, where should the council locate this. The article explores the theoretical and practical problems which could occur if such a decision is taken. The study also presents a brief history of the Bodor fountain, the legends attached to it, the contemporary (mostly political) debates regarding its relocation, and I will also offer some possible solutions regarding the integration of the artifact in the urban landscape. During the investigation, I relied on the literature dealing with (cultural) heritage and memory, as well as on Charters adopted by the general assembly of ICOMOS, the local press and Council Protocols.

Keywords: Péter Bodor, Marosvásárhely (Târgu Mureș), cultural heritage, identity-politics

BEVEZETŐ

Jelen írás a 19. századi Marosvásárhely egyik meghatározó emlékhelyét, a Bodor-kutat szándékozik elemezni a kulturális örökség és emlékezet szemszögéből. A tanulmány első felében röviden ismertetném a kút viharos történetét Marosvásárhelyről egészen a budapesti Margitszigeten való

megjelenéséig. A tanulmány második felében pedig arra a 2000-es évek elején változó intenzitással megjelenő helyi közéleti kérdésre próbálok reflektálni, hogy legyen-e újra Bodor-kút Marosvásárhelyen. A tanulmány során arra is kitérek, hogy ha a kutat újból felépítenék, akkor milyen elméleti és gyakorlati problémákkal kellene szembenézni, egyáltalán hol kellene ezt a városi tájban elhelyezni. Saját nézőpontom alátámasztására több elméleti érvet is felhozok, s egyben a városi táj fogalmának alapos ismertetésére is kitérek.

A BODOR-KUTAK RÖVID TÖRTÉNETE

Marosvásárhelyen a 18. század végétől több közkutat létesítettek, tekintettel arra, hogy rendszeresen foglalkoztak a vízellátás kérdésével, ami nem csak a háztartások számára volt fontos, hanem a tűzoltás miatt is. A városi tanács 1800-ban határozta el, hogy a piacra (mai Főtér) kutat építtet, melyet – a tűzoltás céljából – víztartállyal is el akartak látni.¹ A tér, melyet a 19. század elején folyami kővel burkoltak, kínálta magát egy köztéri emlék létrehozására, ezért itt kapott helyet a Bodor-kút (1. kép). Ezt egyfajta modernizációs törekvésnek is felfoghatjuk, mivel a korabeli Európára is jellemző volt, hogy reprezentatív köztéri kutat alakítottak ki a város központjában.²

A Bodor-kút 1820–1822 között épült fel, Bodor Péter³ ezermester tervei alapján.⁴ A kút történetében már a tervezéskor megjelenik egy romantizáló elem, hiszen Bodor a kutat vizsgálati fogságban ülve tervezte, mert pénzhamisítási ügybe keveredett.⁵ A kút különlegességét a kupolába rejtett zenélőóra-szerkezet adta, mely vízmeghajtással működött, s mely Európa-szerte híressé tette. A kút zenéje hatóránként szólalt meg, dokumentáció

1 Pál-Antal: *Marosvásárhely*. 29–31.

2 Orbán: *Hasznosság*. 286.

3 Erdőszentgyörgyön, Maros vármegyében született 1788-ban. Élete nagy részét Marosvásárhelyen töltötte. Már gyerekkorában sikerült meglepnie a környezetét az általa készített elmés szerkezeteivel. Tehetségét a Zejk család ismerte fel, az ő segítségével tanult előbb a marosvásárhelyi református kollégiumban, majd a bécsi Politechnikumban géptanban képezte magát. 1816-ban tért vissza Marosvásárhelyre, és itt kezdte el kamatoztatni tehetségét. Keresztes: *Marosvásárhely*. 73.

4 Pál-Antal: *Mesterségem címere*. 60; Orbán: A „szerencsétlen művész”. 57.

5 A hagyomány szerint a művész hírhedt pénzhamisító volt, a pénzt pedig úgy hamisította, hogy a szerkezetet a küszöbre helyezte, a bankóprés pedig minden belépő láb nyomására egy-egy bankót nyomtatott. Pál-Antal: *Mesterségem címere*. 43.

hiányában azonban nem tudni, hogy milyen dalokat játszott.⁶ A kút zene-szerkezete rövid időn belül leállt, ehhez pedig egy helyi legenda is kötődik. Úgy tartják, hogy amikor Bodort bankóhamisítás miatt halálbüntetésre ítélték, kivégzése előtt az volt az utolsó kívánsága, hogy még életében egyszer láthassa a kutat. Felment a kúthoz, kivett egy csavart belőle, és a kút többé nem zenélt.⁷ A szakirodalom nyilván eltérő magyarázatot ad a szerkezet meghibásodására, a kutatók ugyanis úgy vélik, hogy a szerkezet az 1836. december 8-i hóvihár miatt állhatott le. A zenegépet megjavítani nem tudták, ezért leszedették az alkatrészeket, a rézsípokot eladták, a városi tanács pedig a hiányzó zenét cigányzenészekkel próbálta pótolni.⁸ Az évek során a kút állapota egyre rosszabb lett, ami a helyiek érzékenységét is zavarta, egyre több nosztalgikus hangvételi írás jelent meg a sajtóban, s ekkoriban kezdtek a kúttal kapcsolatos legendák is szárnyra kapni. A korabeli sajtóban több közlemény is hangsúlyozza a felújítás fontosságát; a konkrét munkálatok azonban elmaradtak, s így a kutat 1911-ben lebontották, majd sorsa végleg megpecsételődött, amikor a vezetékes vízhálózat kiépítésével a helyére színházat terveztek. A város központját, a régi Vásárhely archaikus képét a Bodor-kút hiánya teljesen megváltoztatta. A kút addig funkcionális és közösségi tér szerepet töltött be a város életében. A zenélő szerkezetnek köszönhetően a város lakói nem csak a vízért keresték fel, hanem a zenéje miatt is, a zeneszerkezet meghibásodását követően pedig a cigány muzsikusok által keltett hangulat miatt lett népszerű. Azok, akik ellátogattak a kúthoz, itt beszéltek meg ügyes-bajos dolgaikat, itt adtak egymásnak találkoztót a fiatalok és az öregek egyaránt.⁹

A kút eltűnt, ráadásul az első világháború kitörése miatt nem épült fel helyébe a színház sem, helyette az impériumváltást követően egy ortodox

6 Páll Andor 1936-ban a következőt írta a kútról: „Rövid néhány hónap alatt Európa-szerte ismertté vált, hogy milyen csodálatos kút látható az erdélyi városkában. Az erdélyi református főiskolák ösztöndíjas növendékei ugyanis, akik Utrechtben, Edinburgh-ban és más európai egyetemi városban tanultak, elvitték a csodakút híretét külföldre is. Így történt, hogy alig épült fel Bodor Péter híres kútja, már Lengyelországból, Romániából, Ausztriából, Németországból, Hollandiából és Skóciából jöttek tömegesen az idegenek, hogy megcsodálják”. Keresztes: *Marosvásárhely*. 73–74; Orbán: A „szerencsétlen művész”. 57–58; Pál-Antal: *Mesterségem címere*. 65, 72.

7 A legenda azért torzít, mert Bodort nem halálra ítélték, hanem letöltendő börtönbüntetésre.

8 Keresztes: *Marosvásárhely*. 74; Pál-Antal: *Mesterségem címere*. 70.

9 Keresztes: *Marosvásárhely*. 74.

katedrális jelent meg.¹⁰ Tipikus példája ez az első világháborút követő szimbolikus térbirtoklásoknak, a román nemzeti és vallási jelkép egyik napról a másikra megváltoztatta a nyilvános tér jellegét.

A Bodor-kút Marosvásárhely Főteréről eltűnt ugyan, azonban 25 év múlva Magyarországon megjelent a rekonstruált változata. A kút újjászületése a Margitszigeten Páll Andornak¹¹ köszönhető, akinek az újjáépítéssel az volt a célja, hogy az elszakított terület művészi és történelmi értékeiből megmentsen egy olyan objektumot, mely az értékek mellett szép látványosság, idegenforgalmi érdekesség, de a múltra is emlékeztesse az akkori és a későbbi generációt.¹² Páll a kút részletes tervrajzai (2. kép) mellett a felépítésének költségvetését is kidolgozta. Úgy gondolta, hogy a főváros vagy a közmunkatanács könnyen támogathatná, mivel példásan kamatozó befektetés lehetne az idegenforgalom szempontjából.¹³ A tervek elkészítésében egyetlen gondot az eredeti dokumentáció hiánya jelentette. Páll kutatásai során dr. Teleki Domokos gróf levéltárában megtalálta a kút terveiről készült hiányos másolatot, melyet még a kút működésének megkezdése előtt készített Mikolai Tóth István táblai jegyző.¹⁴

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1935 májusában elfogadta a kút felépítéséről szóló terveket. A helyszíni szemlét is elkezdték, a döntésük a Margitsziget északi részére esett, a létesítendő sziklakert végére.¹⁵ A kút rekonstrukcióját dr. Teleki Domokos gróf is támogatta, és ő is azt szorgalmazta, hogy Budapesten építsék újra az ezeremester emlékére.¹⁶

A kút 1935–1936 között épült fel.¹⁷ A rekonstrukció egyetlen negatívuma a zeneszerkezet pénzbedobással való működtetése volt, mert ezáltal veszített autenticitásából, ha ez esetben beszélhetünk egyáltalán erről. A kút ebben a formájában elvesztette eredeti vízellátási, közösségi funkcióját, és

10 Pál-Antal: *Mesterségem címere*. 72; Keresztes: *Marosvásárhely*. 74; Marosi: „Tekintetes Tanács!” 33.

11 Páll Andor marosvásárhelyi származású, budapesti gépészmérnök, a felsőipariskola igazgatója és műszaki író volt. Sok évet foglalkozott az iparoktatással és iparfejlesztéssel. Számos műszaki munkálatban vett részt, mint például a külön automata telefonközpontok létesítése, a MÁVAG indiai mozdonyszállítása. *ÜIL*. XIX–XX. 4982; *Magyarság*, 1934. május 20. XV. 113. sz. 33.

12 *Pesti Napló*, 1936. június 28. LXXXVII. 147. sz. 35–36.

13 *Magyarság*, 1934. május 20. XV. 113. sz. 33.

14 Keresztes: *Marosvásárhely*. 74.

15 *Fővárosi Közlöny*, 1935. augusztus 13. XLVI. 42. sz. 1315; *Fővárosi Közlöny*, 1935. augusztus 23. XLVI. 43. sz. 1347; *Építőmesterek Lapja*, 1935. augusztus 15. XXII. 33. sz. 6.

16 Ágostházi: Bodor-kút. 28–29; *Esti Hírlap*, 1977. december 24. XXII. 302. sz. 9.

17 *Pesti Napló*, 1936. június 28. LXXXVII. 147. sz. 35–36.

inkább idegenforgalmi vonzerőre tett szert. Méretben, arányban és részletképzésben azonban hűnek tekinthető.¹⁸ A Bodor-kút a Margitszigetet még egy évtizedig sem díszítette, mert az 1944–45. évi ostrom alatt jelentősen megsérült. Restaurálni 1954 nyarán sikerült.¹⁹ A felújítási munkálatokat Pfannl Egon építőművész vezetésével végezték, a zenélő berendezés javítását későbbre hagyták, mert nem találtak olyan megfelelő szakembert, aki erre a munkára vállalkozott volna, és ez idő alatt alternatív elektronikus megoldásokkal orvosolták a problémát.²⁰ Az 1954-es restaurálás után számos alkalommal végeztek kisebb-nagyobb javításokat a Bodor-kúton. Mindenik restaurálás során próbáltak hűek lenni az eredeti kúthoz, főként a zenélőszerkezet tekintetében. A próbálkozások azonban sikertelenek voltak. Minden alkalommal egy újabb emléktáblát helyeztek el. Az időjárás viszontagságai miatt a kút zenéje folyton elnémult, mintha Bodor tényleg megbabonázta volna a zenélőszerkezetet.

A rekonstrukciónak, úgy vélem, nem a művészettörténeti érdemeit kell itt kiemelni, mivel a kutat azért rekonstruálták, mert az elszakított területekről egy olyan művészi és történelmi értéket akartak megmenteni, mely szép és egyedi. A kút egymagában emlékmű, mely szándékos emlékértékkel bír. Emléket állít az utókornak egy elmés, különlegesnek számító ezermesterről és annak alkotásairól.

LEGYEN-E ÚJBÓL BODOR-KÚT MAROSVÁSÁRHELYEN? KÚT ÉS KULTÚRPOLITIKA

A kérdés megválaszolása nem egyszerű feladat, azonban úgy tűnik, hogy a helyi vezetőséget az utóbbi évtizedekben többször is aktívan foglalkoztatta ez a kérdés. Ebben az alfejezetben ezt a kérdéskört vizsgálom, a sajtóra és tanácsülési jegyzőkönyvekre támaszkodva. Elsősorban fontosnak tartom tisztázni a kút rekonstrukciójának célját. A sajtóban közzétett adatok arra engednek következtetni, hogy a fő cél és egyben az ötlet eredete az, hogy a város egy keveset visszanyerjen a régi történelmére utaló arcképéből, hiszen lassan ebből semmi sem maradt. Volt, aki úgy gondolta, hogy a városnak hasznot hozna, történelmi hagyományként és turisztikai látványossággként egyaránt. Az ötlet egyik fő támogatója szerint a Bodor-kút újraépítése hidat

18 Ágostházi: Bodor-kút. 28–29.

19 *Béke és Szabadság*, 1954. szeptember 8. V. 36. sz. 4.

20 *Amerikai Magyar Népszava*, 1985. április 5. LXXXVI. 14. sz. 20; *Turista Magazin*, 1971. december 1. XVII. 12. sz. 14.

képezne a jelen és a múlt között, illetve sokat jelentene Marosvásárhely magyar lakosságának,²¹ főként, hogy a kút iránti vágyakozást Bodor legendás személye is táplálja.

A kút kérdés már az 1989-es rendszerváltás után megjelent a városi képviselő testület felvetésében, azonban konkrét előrelépések nem történtek. Fodor Imre polgármestersége idején a tervet a tanács elé terjesztették, eredménytelenül. 2006-ban a kút kérdés ismét napirendre került. Az alpolgármester, Csegzi Sándor, egy budapesti látogatás során megmutatta az indítvány tárgyát a Margitszigeten Dorin Florea volt polgármesternek. A látogatás eredményesnek bizonyult, mert Florea beleegyezett a kút újraépítésébe.²² Ezt követően Bálint István városi tanácsos 2007-ben az indítványt megújította, és benyújtotta a szükséges dokumentumokat a városi tanácshoz, melyben kérvényezte a Bodor-kút felállítását a Rózsák terén és a szükséges kutatások elindítását. Az indítvány eredményesnek bizonyult, mivel 2007 januárjában elfogadták a javaslatot és jóváhagyták a virágóra áthelyezését a Rózsák teréről, de a kút méreteit kisebbre szabták.²³ Az elfogadott határozat nem maradt vita nélkül. A román tanácsosok nem akartak beleegyezni a virágóra elköltöztetésébe, mert szerintük az a város fontos eleme, és azt javasolták, hogy a kút inkább mellé építsék. A kút visszaállítását mindenki támogatta. A határozatot követően azonban nem született döntés a kút elhelyezéséről.²⁴ Nehéz ugyanis egy olyan objektumnak méltó helyet találni, melynek eredeti helye foglalt. Potenciális helyszíneként felmerültek még: a virágóra és a Főtér alsó részén lévő ismeretlen katona szobrának helye, a vár, a Somostető, a Színház tér és egyéb olyan területek, ahol körülötte sétányt lehetne kialakítani.²⁵

A volt alpolgármester szerint érzelmi szempontból a Bodor-kútnak a Főtéren van a helye, de építészeti szempontból nem, mert még zsúfoltabbá tenné a sűrűn beépített Főteret. Szerinte a helyszín tekintetében a Somostető lenne alkalmas, mivel az egy olyan tér, ahol a kút méreteit tekintve megfelelően érvényesülhetne.²⁶ A kút Somostetőn való elhelyezése a Margitsziget hangulatát idézné. Az ismeretlen katona szobrával kapcsolatban azt

21 *Központ*, 2013. április 18–24.; *Központ*, 2013. április 11–17. 5.

22 Pál-Antal: *Mesterségem címere*. 126.

23 Tanácsülési Jegyzőkönyv. 2007. január 25. 13; Tanácsülési Jegyzőkönyv. 2007. július 5. 224.

24 *România Liberă*, 2007. július 6; *Transindex*, 2007. július 9.

25 Pál-Antal: *Mesterségem címere*. 127; *Krónika*, 2007. július 10; *Központ*, 2013. április 11–17.

26 *Krónika*, 2007. július 10; *Központ*, 2013. április 11–17. 5.

javasolták, hogy várjanak addig, amíg elköltöztetik a Főtér alsó részéből a román hősök temetőjébe. A tanácsosok, jogosan, úgy gondolták, hogy a szobrot az elkövetkezendő két évtizedben nem fogják a jelenlegi helyéről áthelyezni, ismerve a kelet-európai szoborköltöztetések kapcsán kialakult vitákat, ezért úgy döntöttek, hogy a virágóra mellé, a Bolyai utca folytatásában építik újra a kutat.²⁷

Annak ellenére, hogy nem volt még konkrét helyszín, a kút tervezéseinek munkálatai elkezdődtek. Megszerezték a margitszigeti Bodor-kút terveit, az egyetlen olyan dokumentációt, melynek alapján fel lehet építeni a kutat.²⁸ Keresztes Gyula, a város volt főépítésze elkészítette a kút méretarányos tervét, és arról is elkezdtek tanácskozni, hogy milyen zenét játsszon majd a kút.²⁹ 2013-ban a *Központ* áprilisi számában közzétették a kút terveit. A helyszín továbbra is vitákat szült, annak ellenére, hogy 2007-ben „döntés” született. Csegzi Sándor úgy vélekedett, hogy addig nem fog végleges döntés születni a kút helyének kijelöléséről, amíg ténylegesen el nem dől, hogy mi lesz a város központjával.³⁰ Ezzel kapcsolatban nem történt előrelépés, a város központja pedig máig a 2013-as állapotában van. A kút újraépítése kérdésének előrehaladását az sem segítette, hogy Dorin Florea folyamatosan különböző kifogásokra (nem keresték elő neki a régi terveket, pénzhiány) hivatkozott.³¹

A Bodor-kút virtuális hangja ismét elnémult. 2015-ben és 2016-ban utalások voltak ugyan ezzel kapcsolatban, de egyik sem jelentős. Marosvásárhelyen nem épült meg a kút rekonstruált változata, de 2018-ban Bodor-émlékszobát nyitottak Erdőszentgyörgyön a Rhédey-kastélyban. Az emlékszoba egyik fontos eleme a kút makettje (3. kép).³²

KÚT, ÖRÖKSÉG, EMLÉKEZET. BODOR-KÚT A VÁROSI TÁJBAN

Az alábbiakban a Bodor-kút elhelyezésére kívánok a kulturális örökség és városi táj fogalmi keretei között reflektálni. Először a (kulturális) örökség és emlékezet néhány, számunkra releváns aspektusára térek ki, illetve azo-

27 *Krónika*, 2007. július 10.

28 Pál-Antal: *Mesterségem címere*. 127.

29 *Központ*, 2013. április 18–24.

30 *Központ*, 2013. április 11–17. 5.

31 *Székhelyhon*, 2013. június 13.

32 *Népújtság*, 2018. október 21.

kat a tényezőket ismertetném, melyekkel szembe kellene hogy nézzenek az építetők, ha végül döntés születne a kút történeti városi tájon belüli rekonstruálásáról.

A kulturális örökséget a műemlékvédelem hozta létre, ám e két ágazat között lényeges különbség van. Míg a műemlékvédelem a műemlékek szakszerű védelméért felel, addig a (kulturális) örökség inkább emocionális kötődéseket jelez. Az örökség arra fókuszál, hogy a múltból kiragadott – általában a jelenben – értékként definiált tárgyi vagy szellemi értékeket megőrizzen és továbbadjon, ezeket pedig különböző módszerekkel próbálja továbbéltetni.³³ Az örökségbe minden beletartozik, amit meg tudunk örökölni, őrizni. Ebből is erednek a definíciós nehézségek, a témával foglalkozó kutatók is hangsúlyozzák a fogalom univerzalitását, képlékenységét. Jelen tanulmány szempontjából fontos azt is kihangsúlyozni, hogy a kulturális örökségnek két kategóriája van: tárgyi és szellemi. A tárgyi örökségbe minden olyan objektum beletartozik, mely kézzelfogható. A szellemi örökséget a hagyományok, legendák képzik. A két kategória közös tulajdonsága az emlékezet, mely által dokumentálni, kutatni, rekonstruálni lehet a múlt történéseit, cselekvéseit, még ha teljes egészében nem is biztosít konkrét tényeket. Ennek következtében az örökség és az emlékezet együtt való értelmezése megkérdőjelezhetetlen. A Bodor-kút mindkét örökségtípusra találó példa. Egyrészt ott a tárgyi örökség – pontosabban annak valamikori emlékezte –, s ennek a kézzelfogható örökségnek a felépítésére, mint láttuk, több próbálkozás is született. Másrészt ott a Bodor-emlékezet, amit a művész munkásságát, egyéniségét s főként az élettörténetét idővel kiszínező városi legendák jelentenek, melyek alapján elmondható, hogy a Bodor-kút kettős örökség státusszal bír, mivel a szellemi örökség kritériumrendszerének is megfelel. A művésznek a helyi legendáriumba való beemelése már megtörtént, most arra térnék ki, hogy miként lehetne például eredményesebben kampányolni a tárgyi örökség rekonstruálása érdekében. Nem személyes meglátásaimat fogom az elkövetkezőkben ismertetni, hanem egy pár éve még aktualitással bíró kérdésre szeretnék a kulturális örökség szakirodalmán keresztül reflektálni.

A kérdés tekintetében indokolt tanulmányozni a Rigai Kartát, mely a kulturális örökséggel összefüggő rekonstrukciók hitelességéről szól. Ki kell azonban hangsúlyoznunk, hogy a legtöbb karta, nyilatkozat, egyezmény

33 Riegl: *Örökség és történelem*; Riegl: *A modern műemlékkultusz*; Chastel: *Az örökség*; Erdősi – Sonkoly: *A kultúra melankóliája*; Sonkoly: *A kulturális örökség*; Csonka Takács (szerk.): *UNESCO Egyezmény*.

és ajánlás a kulturális örökség rekonstrukciója ellen foglal állást.³⁴ A Rigai Karta szerint a rekonstrukció: „felidézés, interpretálás, egy korábbi forma helyreállítása vagy utáneztként történő megépítése”. A helyreállítás-megőrzés és/vagy a rekonstrukció célja a kulturális örökség jelentőségének fenntartása és visszaállítása. A kartában az alábbiakra is kitértek: „kivéve bizonyos körülményeket, amely esetekben a rekonstrukció az adott helyszín továbbéltetéséhez szükséges; vagy amikor az örökségi ‘hely’ hiányossá vált valamilyen károsító vagy átalakító hatás következtében; és amikor éppen a rekonstrukció tudja visszaadni a hely eredeti jelentőségét; illetve az ad választ valamely tragikus veszteségre, amelyet természeti vagy emberi eredetű katasztrófa okozott”.³⁵ Ez az érvelés kellően alátámasztaná azokat a véleményeket, melyek a Bodor-kút újrapítése mellett szólnak, mert ahogyan a kezdeményezők is elmondták, ez a rekonstrukció kicsit visszaadna a hely eredeti jelentőségéből, a közösség pedig visszanyerné általa múltjának egy szeletét. Igaz, a kutat eredeti helyére már nem lehetne visszaállítani, az új helyszín kiválasztása azonban egyre problematikusabb. A karta kimondja, hogy a rekonstrukció akkor jöhet létre, ha megfelelő és megbízható felmérési és történeti dokumentációk (képi, levéltári, fizikai jellegű dokumentációk) állnak rendelkezésre. Ez esetben csak a képi dokumentációra és egy másolati tervre lehet csupán hivatkozni, mivel tudomásunk szerint nem maradtak fenn eredeti tervek a kútról.

Lényeges, hogy „a rekonstrukció nem hamisíthatja meg az adott, átfogó települési vagy táji összefüggéseket; nem károsíthatja a meglévő és értékhordozó történeti részeket; és minden esetben biztosítottnak kell lennie, hogy a rekonstrukcióról, annak szükségességéről és indokoltságáról a helyi és az országos szintű hatóságok és az érintett közösség bevonásával lefolytatott, széles körű és nyílt konzultációs folyamattal határoznak”.³⁶ A kút esetében az engedély megvan, de továbbra is csak egy (félíg elfogadott) határozat formájában.

Fontos kiemelni, hogy a kulturális örökségen alapuló rekonstrukciós kísérletek nem építészeti és műemlékvédelmi szempontokat követnek, ezért is reagálnak a szakmabeliek ellentmondásosan az újjáépítéseket illetően. A kulturális örökség védőpajzsa alatt történő hasonló beavatkozások identitáskonzolidáló jelleggel bírnak, és gyakran keverednek konfliktusba az épített örökség konzerválásáért felelős műemlékvédelemmel. Az örökséget

34 *Karták könyve*. 255–256.

35 Uo.

36 Uo.

ugyanis nem a hitelesség iránti elköteleződés jellemzi, „az emberek nem a hely történetét keresik, hanem a hangulatát, a lelkét, azt a képességét, hogy emlékeket és álmokat tud magába sűríteni”.³⁷ A rekonstrukciós kísérletek ezért olyan helyszíneket céloznak, melyek érzelmi kötődéseket váltanak ki.

Az Európai Unió 16. sz., 2004-es Kutatási jelentése három részre osztotta a várost, melyek a következők: kiemelkedő és nem kiemelkedő örökségi területek, illetve új, de jelentős városi elemek.³⁸ Úgy vélem, hogy az új Bodor-kút számára egy olyan kiemelkedő helyszínt kellene találni, ami harmonikusan illeszkedik a történeti városi tájba. A történeti városi táj fogalma a városi örökség több évtizedes fejlődésének jelenlegi összefoglalása. Az UNESCO 2011-es Ajánlása mentén így értelmezhető: „kulturális és természeti értékek és jellegzetességek történeti rétegződéseként kialakult városi körzet, ami túlnyúlik a ‘történeti központ’ vagy ‘együttes’ fogalmán, hogy magába foglalja a szélesebb városi kontextust és annak földrajzi keretét”. Továbbá fontos identitásformáló jellege van, vagyis a városi örökségnek lokális igényeket kell elsősorban kielégítenie, aktuális üzenettel kell bírnia az ott élők számára.³⁹ Ilyen környezetbe kellene tehát a kútnak újra megjelennie. A zöldövezet drasztikus csökkenése miatt a várban való újjáépítés gondolatát többen is kritizálják, habár a kutat mégis a váron belül, a Történeti és Régészeti Múzeum szomszédságában lehetne elképzelni, ahol eredeti méreteiben lehetne visszaállítani. Amennyiben a kút újjáépítésének kezdeményezői eltekintenének az eredeti méretek betartásától, a kihasználatlan vársétány felső vége is szóba jöhetne. A kút egy olyan környezetben lenne, mely teljes mértékben a helyi magyarság történetét őrzi és élte tovább, és nem bontja meg a történeti városi táj egységes koncepcióját sem.

Személy szerint viszont úgy vélem, hogy egyelőre nincs szükség a rekonstrukcióra, mivel számos épület szorul konzerválásra, restaurálásra, s ezeknek előnyt kellene élvezniük. A műemlék épületek karbantartása mellett a város központjának a rendezése is sürgősebb kérdés. Vélhetőleg a város vezetősége is így látja, mivel a 2020-as évektől már nem foglalkozik aktívan a kút rekonstrukciójának kérdésével. Tekintettel azonban a helyi közösség nosztalgikus múltképre, úgy vélem, hogy valamilyen szinten mégis meg kellene teremteni az emlékezésnek ezt a helyét. Úgy gondolom, hogy az erdőszentgyörgyi makett mintájára, a Rózsák terén az Avram

37 Frykman: *Hely, valami másnak*. 192.

38 Sonkoly: *A kulturális örökség*. 68.

39 Uo. 69–70.

Iancu-szobor körül felállíthatnának egy bronz makettet a zenélő kútról, mely jelezné, hogy valamikor a katedrális helyén a híres Bodor-kút állt.

FORRÁSOK

Tanácsülési Jegyzőkönyv. 2007. január 25. [https://www.tirgumures.ro/portal/servicii/2007/hotarari.nsf/all/019882D824D95041C225784700531CD4/\\$FILE/13.pdf](https://www.tirgumures.ro/portal/servicii/2007/hotarari.nsf/all/019882D824D95041C225784700531CD4/$FILE/13.pdf) (letöltés: 2022. április 22.).

Tanácsülési Jegyzőkönyv. 2007. július 5. [https://www.tirgumures.ro/portal/servicii/2007/hotarari.nsf/all/97C30CB4871E5029C225784700531DA6/\\$FILE/224.pdf](https://www.tirgumures.ro/portal/servicii/2007/hotarari.nsf/all/97C30CB4871E5029C225784700531DA6/$FILE/224.pdf) (letöltés: 2022. április 22.).

SAJTÓ

Amerikai Magyar Népszava, 1985.

Béke és Szabadság, 1954.

Építőmesterek Lapja, 1935.

Esti Hírlap, 1977.

Fővárosi Közlöny, 1935.

Krónika, 2007.

Központ, 2013.

Magyarság, 1934.

Népújtság, 2018. október 21. <https://www.e-nepujtság.ro/articles/bodor-peter-emlekszobat-nyitottak-erdoszentgyoergyoen> (letöltés: 2022. április 23.).

Pesti Napló, 1936.

România Liberă, 2007. július 6. <https://romanalibera.ro/actualitate/proiecte-locale/fantana-muzicala-in-loc-de-ceas-floral-la-targu-mures-100296> (letöltés: 2022. április 22.).

Transindex, 2007. július 9. <http://itthon.transindex.ro/?hir=14802> (letöltés: 2022. március 13.).

Szekelyhon, 2013. június 13. <https://szekelyhon.ro/aktualis/marosszek/iden-semlesz-zenelo-kut-marosvasarhelyen/print> (letöltés: 2022. március 17.).

Turista Magazin, 1971.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Ágostházi: Bodor-kút.

Ágostházi László: Bodor-kút a szigeten. *Budapest*, 24 (1986) 5. sz. 28–29.

Chastel: Az örökség.

Chastel, André: Az örökség fogalma. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. (Atelier füzetek 7.) L'Harmattan, Budapest, 2004. 97–132.

Csonka Takács (szerk.): *UNESCO Egyezmény*.

Csonka Takács Eszter (szerk.): *UNESCO Egyezmény a szellemi kulturális örökség megőrzéséről*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2010.

Erdősi – Sonkoly: A kultúra melankóliája.

Erdősi Péter – Sonkoly Gábor: A kultúra melankóliája. *Világosság*, 4 (2005) 6. sz. 73–90.

Frykman: Hely, valami másnak.

Frykman, Jonas: Hely, valami másnak. Egy kulturális képzetrendszer elemzése. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. (Atelier füzetek 7.) L'Harmattan, Budapest, 2004. 181–210.

Karták könyve.

Fejérdi Tamás (szerk.): *Karták könyve. Műemlékvédelmi, örökségvédelmi dokumentumok gyűjteménye*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, Budapest, 2011.

Keresztes: *Marosvásárhely*.

Keresztes Gyula: *Marosvásárhely régi épületei*. Difprescar Kiadó, Marosvásárhely, 1998.

Marosi: „Tekintetes Tanács!”

Marosi Ildikó: „Tekintetes Tanács!” Marosvásárhely városképének alakulása a 20. század elején. *Korunk*, 15 (2004) 10. sz. <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00082/2004honap10cikk752.htm> (letöltés: 2023. január 15.).

Orbán: A „szerencsétlen művész”.

Orbán János: A „szerencsétlen művész”. Néhány szempont Bodor Péter munkásságának értékeléséhez. *Korunk*, 26 (2015) 1. sz. 56–69.

Orbán: Hasznosság.

Orbán János: Hasznosság és szépség határán. Közutak Marosvásárhelyen a 19. század első felében. In: Sarkadi Nagy Emese – Kovács Zsolt – Weisz Attila (szerk.): *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2011. 285–304.

Pál-Antal: *Marosvásárhely.*

Pál-Antal Sándor: *Marosvásárhely vízellátás-története.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2018.

Pál-Antal: *Mesterségem címere.*

Pál-Antal Sándor: *Mesterségem címere: Bodor Péter. Egy zseniális székely elme.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2015.

Riegl: *A modern műemlékkultusz.*

Riegl, Alois: *A modern műemlékkultusz lényege és kialakulása.* In: *Uő: Művészettörténeti tanulmányok.* Balassi Kiadó, Budapest, 1998. 7–47.

Riegl: *Örökség.*

Riegl, Alois: *Örökség és történelem: az örökség ideje.* *Regio*, 11 (2000) 4. sz. 3–25.

Sonkoly: *A kulturális örökség.*

Sonkoly Gábor: *A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei.* *Regio*, 11 (2000) 4. sz. 45–66.

Sonkoly: *A kulturális örökség.*

Sonkoly Gábor: *A kulturális örökség történeti értelmezései.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 2016.

ÚIL

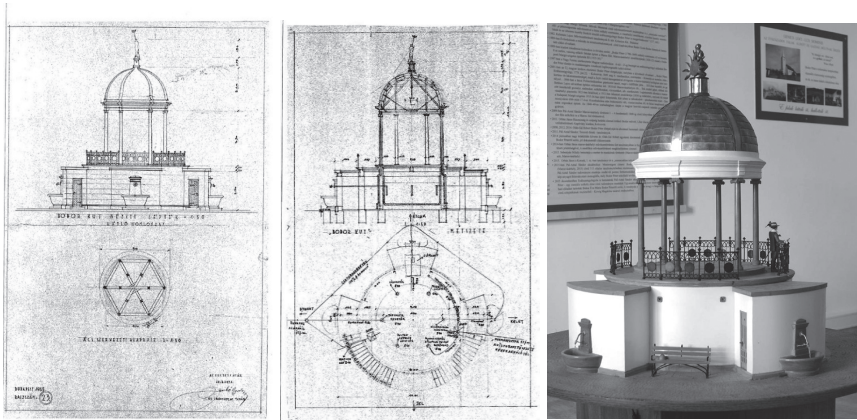
Új Idők Lexikona. XIX–XX. (Nád – Pozdor). Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1941.

KÉPJEGYZÉK

1. Az eredeti Bodor-kút. <https://kepeslapok.wordpress.com> (letöltés: 2023. december 8.).
2. A margitszigeti Bodor-kút 1935-ös tervrajzai. <http://www.kitervezte.hu/epuletek/orokseg/margitszigeti-zenelo-kut-budapest> (letöltés: 2023. december 8.).
3. A Bodor-kút makettje az erdőszentgyörgyi Rhédey-kastélyban.

1. kép

2. kép

3. kép

Kiss Anna-Ilona

„SEHOGYAN SEM ILLESZKEDIK, VISZONT OTT VAN”. AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉPÍTETT ÖRÖKSÉGÉNEK KÉT ESETE: A SZATMÁRNÉMETI ÚJ KÖZPONT ÉS A MAROSVÁSÁRHELYI SZÍNHÁZ TÉR

“It Does Not Fit In Any Way, But It Is There”. Two Cases of the Built Heritage of State Socialism: The New City Centre in Satu Mare and the Theatre Square in Târgu Mureş

Romanian cities are full of buildings left over from the socialist era. At the moment it is obvious that as a society we don't know what to do with them. Some think they should be dissolved, others think these buildings also have values that we should show to our children. The time of modernist socialist architecture has left a lot of examples in almost every city in Romania. In my work I focus on Satu Mare and the Administrative Palace in the new city centre, as well as on the National Theatre at the Theatre Square in Târgu-Mureş.

Keywords: socialism, socialist modernism, socialist realism, architecture, representation, symbolic space occupation

ELÖLJÁRÓBAN

Az elmúlt tíz év igazán nagy fellendülést jelentett az erdélyi épített örökség védelmének tekintetében. Elvileg könnyű dolgunk van akkor, amikor több száz éves épületet kell megmenteni, olyat, amely újabb bizonyítékaul szolgálhat az erdélyi gyökereknek, az identitásunknak. Ilyen esetekben senkinek nem kérdés, hogy ezeket az épületek meg kell menteni, biztosítani kell az utókor számára is a megismerés lehetőségét, hiszen mindamelllett, hogy

eszmei értékkel bírnak, építészeti szempontból is fontos, kiemelkedő elemei a környezetünknek.

Mesteri dolgozatomban – amelynek most egy szeletét olvashatja az érdeklődő – épített örökségünk egy olyan szegmensével foglalkoztam, amely egyrészt még hivatalosan nem kapta meg az épített örökség címkét, másrészt – és talán ez még fontosabb – az emberek, a helyi közösségek, a társadalom megítélésében soha nem fog olyan státusba kerülni, mint a kastélyaink, Árpád-kori templomaink, fennmaradt középkori lakóépületeink. A kutatás során a szatmárnémeti Közigazgatási Palotát és az új központot, illetve a marosvásárhelyi Nemzeti Színházat és a Színház teret vizsgáltam művészettörténeti, építéstörténeti és antropológiai szempontok szerint. Az épületfelméréseket és leírásokat korabeli sajtóanyagok feltárása követte, majd egy kérdőíves kutatás keretén belül vizsgáltam a helyi közösség és a terek kapcsolatát. Jelen összefoglaló tanulmányban mindössze a szocreál és a szocmodern fogalmainak tisztázására vállalkozom, ezt követően pedig a két tér összehasonlításának konklúzióit foglalom össze.

#SZOCREÁL #SZOCMODERN

Ha valaki Instagramon keres rá a címben is használt tagekre, láthatja, hogy egy teljes világ nyílik meg, amelyben oldalak tucatjai foglalkoznak a szocialista blokk építészeti örökségével. Rieder Gábor szerint ez egy nyugatról érkező retróhullám,¹ amely utópisztikusan igyekszik érzékenyíteni a nézőt, aki nyugaton élve valóban egy kuriózumnak látja a szétfilterezett betontömböket, míg keletről nézve a saját realitásunkat szemléljük némi beletörődéssel. A jelenség arra a terminusokról szóló vitára hívhatja fel a figyelmet, amely a 2000-es évek Magyarországot jellemezte. Maga Rieder egy 2005-ös cikkében is próbál rendet tenni a szocreál és szocmodern terminusai között, habár a hivatalos álláspont akkor még az volt, hogy az 1950-es évek művészete mindenképp szocreál, ez szorul pontosabb korszakolásra, így tehát a szocmodern a szocreál egy korszakaként értelmezhető, főként a 60-as évektől kezdődően.² Ahhoz, hogy megértsük, mi is hozhatott változást a szocialista blokk építészetében és művészetében, meg kell vizsgálnunk Nikita Hruscsov 1954-ben elhangzott beszédét, amelyet a desztálinizáció első mérföldköveként tartanak számon, noha ez nem jelentette ugyanazt a

1 Rieder: Szocmodern. 70.

2 Uő: Szocreál. 5.

„*Sehogyan sem illeszkedik, viszont ott van*”. Az államszocializmus épített...

folyamatot mindegyik szatellitállamban. Hruscsov ugyan konkrétan nem jelentette ki, de mindenképp leszámolt a szocialista realista építészet ismérveivel, bár ennek inkább gazdasági tényezők képezték a hátterét,³ mintsem esztétikai problémák. A nyersanyagok és erőforrások „helyes” felhasználása létszükségletté vált az akkori Szovjetunióban, mivel a sztálini diktatúra és személyi kultusz felvirágzása „pazarló módon” használta fel a rendelkezésre álló erőforrásokat. A szocialista, proletár állam épülésével egyre nagyobb igény keletkezett az urbánus környezetek kiépítésére, azok logisztikai kidolgozottságára, a mindennapi élethez szükséges infrastruktúra megteremtésére. A tömegeknek lakhatást, iskolát, kórházat kellett biztosítani.

Románia tekintetében Miruna Stroe⁴ és Augustin Ioan⁵ nyújt egy átfogó képet arról, hogy mi is történt az országban a hruscsovi hatalomátvétel után. Stroe szerint míg a Szovjetunióban egyértelmű volt a hatalomváltás és az azzal járó új politikai törekvés, addig Romániában nem történt hatalomátvétel. A párt főtitkára továbbra is Gheorghe Gheorghiu-Dej volt, akinek a desztalinizáció koncepciója idegen elgondolás volt. Ennek köszönhetően egy „csendes”, átmeneti periódus következett, amelyben a szocialista realista építészet lehanyaglott, és egy „irányított” modernizmus került az előtérbe. A párttitkárnak néhány évébe telt, ameddig hivatalosan is el tudta fogadni a szemléletváltást, amelyet egyébként az építészeti körök már egy ideje hangoztattak (indusztrializáció, típusépítészet stb.). Noha a szocialista realizmust mint kreatív megoldást nem tartották rossznak, túldíszítettségéért mindenképp hibáztatható volt.

Románia tehát hezitálva fogadta az új irányelvet, és noha politikai ideológia volt, a román építészek jó része elfogadta azt. Gheorghe Gheorghiu-Dej 1958-as beszédében a hruscsovi gondolatot emelte ki, ezzel hivatalosan is a modernista irányelv mellett kötelezte el magát, s egy négyéves átmeneti periódus után Románia is elérkezett a szocialista modern építészet mezsgyéjére. Ennek pedig egyik legszembetűnőbb eredménye a romániai városokban épülő lakónegyedek létesítése volt. Megkezdődött a román városok szisztematizálása, a panelszerű lakónegyedek és további létesítmények (bölcsőde, óvoda, árúház, postahivatal stb.) kiépítése. Az átmeneti időszakban jellemző volt, hogy a már megkezdett építkezéseket leállították, vagy a már meglévőt teljesen átépítették az új standardoknak megfelelően (például Jászvásár, Craiova, Ploiești).⁶

3 Stroe: *The impact*.

4 Stroe: *Locuirea*.

5 Augustin: *Arhitectura*. 184–217.

6 Stroe: *Locuirea*. 100.

A szocialista modern váltás másik kiemelkedő és igen reprezentatív mintája az új városközpontok kialakítása, újjáépítése. „A Ceaușescu-korszak második felét három ideológiai alapozottságú fejlesztési prioritás dominálta: iparosítás, urbanizáció, homogenizáció”.⁷ Az egykori főterek elfoglalásának számos példájával találkozunk, meghatározó építészeti stílusuk pedig hűen tükrözi a szocialista modern irányvonalat, noha a Hruscsov-féle típusépítészet és a nyersanyagokkal való körültekintő gazdálkodás nem felétlenül jellemző ezen épületek megszületésének körülményeire. Elsősorban két típusú főtérépítésről/-átépítésről beszélhetünk: az egyik, amelyben lerombolták az épülő új főtér helyén lévő régi épületeket (ilyen például Csikszereda), vagy a két városrésztípus keveredett, tehát csak részlegesen bontották meg a régit, vagy hozzáépítették a régihez az újat (például Marosvásárhely vagy Szatmárnémeti).⁸ Az új városközpontokban jellemzően adminisztratív épületek, kulturális intézmények kaptak helyet. A típusépítészet leginkább a szakszervezetek művelődési házainál (lásd Nagybánya, Suceava, Târgu Jiu, Ploiești, Galați stb.) figyelhető meg. Az új városközpontok esetében pedig kiemelten fontos szerepet kapnak a terek. Ceaușescu Romániája urbanisztikai szempontból a ’80-as évekre elért egy építészeti és ideológiai kettősséghez. Látszólag próbált igazodni a Szovjetunióhoz, ugyanakkor folyamatos, apró lépéseket tett az önállósodás felé.

Miruna Stroeval ellentétben Ioan Augustin úgy véli, hogy Románia sokáig ingadozott a „lecsupaszított klasszicizmus és a klasszicista modernizmus” között.⁹ A román építésznek nehezebb esett lemondani a szocialista realista védjegyekről, így az átmenet lassú volt, ami a két világháború közötti időszak építészeti stílusainak fejlődési ívére utal vissza: sorra vették a neoklasszicizmust, a lecsupaszított klasszicizmust, a klasszicizáló modernizmust, visszanyúltak a népi építészethez azért, hogy megérkezzenek a Bauhaus meztelenségének az elfogadásához.¹⁰ 1956 Romániában is elhozta azt a fordulópontot, amikor áthatóbb módon kezdenek el a lakhatás problematikájával, az építészettel és az urbanisztikával foglalkozni. Ioan Augustin is úgy látja, hogy az 1958-as Gheorghe Gheorghiu-Dej-beszéd – amely teljességgel átveszti a hruscsovi narratívát – jelenti a tudatos ideológiai fordulópontot Románia esetében. Mégis, ennek ellenére, még befejeztek olyan egyértelműen szocialista realista projekteket, mint a bukaresti Lufthansa és az Eva-ONT tömbházak a Magheru sugárúton. Továbbá a népi építészet

7 Molnár: *Elmúlt jelen*. 114.

8 Uo.

9 Augustin: *Arhitectura*. 197.

10 Uo. 200.

„*Sehogyan sem illeszkedik, viszont ott van*”. Az államszocializmus épített...

fúziója a modern építészettel egyértelműen fontos maradt, hiszen az egyszerre volt baloldali és autentikusan nemzeti. Augustin továbbá problematizálja azt is, hogy az 1955-ös III. Építészek Szövetségének Kongresszusán teljes mértékben reakció nélkül hagyták az '54-es hruscsovi beszédet, sőt ezt követően is egyfajta kritika nélküli állapottal jellemzi az építészeti köröket. Augustin azt mondja, hogy Hruscsov beszéde részben egy figyelmen kívül hagyott manifesztuma a kelet-európai építészetnek, hiszen a modernitásra való törekvés – előregyártott, tipizált, erősített betonhasználat, hatékonyságára való törekvés – irányvonalának megfogalmazása, a „forma követi a funkciót” ideológiájának megtestesülése. Részben pedig azt mondja, hogy nem az, hiszen a beszéd mindössze egy politikai diskurzus volt, amelyben a friss párttitkárnak úgy kellett leszámolnia a sztálinista éra maradványaival, hogy közben még az a rezsim vette őt körül. Úgy kellett leszámolnia a múlttal, hogy közben ne sértse a szovjet állam alapjait.¹¹

A korszakot kívülről szemlélők szerint a modernitás megjelenése a szocialista országokban egy kulturális válasz volt a modernségere való vágyódás után.¹² Fontos szem előtt tartani, hogy a modernitás is azt tűzte ki célul, hogy megépíti az egyenlő emberek városát, miközben szakít a hagyománnyal és a történelemmel.¹³ A drasztikus városrendezési stratégiák nem a szocialista országok sajátos elképzelései voltak, Giedion és Le Corbusier is azon vitáztak, hogy miként adják át az utcát az autós forgalomnak, hogyan építsenek autópályákat és gyorsforgalmi utakat.¹⁴ Vagyis a nyugaton megjelenő társadalmi problémákra és a gyorsan fejlődő városok élhetőbbé tételére is hasonlóan drasztikus megoldások születtek. Az ipari negyedek gombaszerű növekedése is a nyugati modernitásnak köszönhető,¹⁵ a jelenség valójában a kapitalista országok szocialista mása, hiszen a keleti blokk is – bár kevesebb sikerrel – ugyanúgy törekedett a gazdasági fejlődésre és fellendülésre.

SZATMÁRNÉMETI – A KÖZIGAZGATÁSI PALOTA ÉS AZ ÚJ KÖZPONT

1985-ben adták át hivatalosan Szatmárnémeti új központját, amely magába foglalta a Közigazgatási Palotát, a Szakszervezetek Művelődési Házát,

11 Uo. 214.

12 Kip – Sgibnev: Introduction. 4.

13 Uo. 5.

14 Uo. 6.

15 Uo. 7.

a Szamos áruházat, az Október 25. teret és a több mint 1000 lakrésznek helyet adó tömbházakat. A tervezés és kivitelezés mellett, hogy szervesen hozzátartozott a párt drasztikus és folyamatosan teret foglaló városrendezési és urbanisztikai stratégiájához, illetve szimbolikus térfoglalásához, neves építészek keze munkáját viseli (1. kép).

Az összkoncepció Rupprecht Károly szatmári műépítész diplomamunkájából származik, aki már 1967-ben, a bukaresti Ion Mincu Műépítészeti Egyetem elvégzésekor problematizálta szülővárosa tereinek kihasználatlanságát, megoldásképp pedig az új központ megtervezésével állt elő.¹⁶ Inspirációul a nyugati országokban tett látogatása szolgált, főként Orléans, ahol miközben a szűk utcákon haladtak a főtér irányába, egyszer csak „felrobbant a tér”, megváltozott az arányok és a tömegek játéka.¹⁷ A korabeli sajtó igen sokat foglalkozott a neves építésszel, akiből 1973-ban a megyei tervezőintézet főépítésze lett, négy év múlva pedig annak igazgatója, végül a néptanács településfejlesztési és beruházási főosztályának vezetője, s egyúttal a megye főépítésze.¹⁸ Az 1985-ben az *Előrében* megjelent interjúból kiderül, hogy Rupprecht fő célja az volt, hogy a város nyisson a Szamos fele, az új központot ebben a szellemben tervezte meg, továbbá hangsúlyosan kiemelte, hogy nem volt kérdés a régi központ megtartása, az új pedig igazi összhangra, összjátékra lett tervezve; ez az összhang pedig főként a változó magasságú épületek jelenlétében rejlik, a tetők és tűzfalak változatosságában, illetve a terek zártságában.¹⁹ Rupprecht már ezekben a korabeli anyagokban említést tesz a városrész meg nem valósult objektumairól, sőt a megosztó szakmai véleményeket is méltatta.²⁰

Természetesen a városrész megtervezéséhez és megvalósulásához nem volt egy ember elegendő. A Közigazgatási Palota tervezése a kor egyik legjelentősebb szakemberének, Nicolae Porumbescu szucsávi építésznek a nevéhez fűződik, akinek az életművében számos jelentős alkotással találkozunk; ilyenek a nagybányai és szucsávi szakszervezetek művelődési házai, a Sport Hotel Brassópojánán, a bukaresti állami cirkusz épülete stb. Kétség sem fér hozzá, hogy a szatmári Közigazgatási Palotát a Porumbescu-életmű kiemelkedő alkotásaként tarthatjuk számon, amely az építész utolsó nagy munkája volt. Porumbescu állt az élén annak a munkacsoportnak

16 Bodó: Komputer. 3.

17 Uo.

18 Sike: A Ceaușescu korszak évgyűréi. 2.

19 Uo.

20 Uo.

„*Sehogyan sem illeszkedik, viszont ott van*”. Az államszocializmus épített...

is, amely a Szakszervezetek Művelődési Házát, illetve a Szamos áruházat tervezte. De fontos megemlíteni azoknak a fiatal, pályakezdő építészeknek a nevét is, akik részt vettek a munkafolyamatok némelyikében: Varga Lajos, Gábosi Tamás, Iacobuți Gheorghe, Nagy Zsolt, Gyüre Lajos (2. kép), Gheorghiu Aurelian, Földesi Katalin és Mátyás András.²¹

A munkálatokat 1972-ben kezdték meg, a Közigazgatási Palota 1984-ben készült el. A Szamos áruházat – amely öt emelettel és a városban elsőként mozgólépcsővel ellátott épület volt, illetve 10 500 nm-en terül el²² – 1985 tavaszán adták át. A 600 férőhelyes Szakszervezetek Művelődési Háza még építkezés alatt állt ekkor.²³ 1986-ban, a pártvezér és felesége, Nicolae és Elena Ceaușescu szatmári látogatásán is kiemelt programpont volt az új központ meglátogatása, a házaspár elismerő szavakkal méltatta az igencsak egyedi építészeti alkotást.²⁴

Azzal kapcsolatban, hogy Szatmár miként viszonyult a drasztikus városrendezéshez, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Egyértelmű, hogy nem kis döbbenetet váltott ki a városlakókból a formavilágában igencsak eltérő épületegyüttes, amely bármennyire is igyekezett kiemelni emberközpontú mivoltát, feltételezhetően nem vált azzá. Az építészeti hagyományok tisztelete mellett a tervezők a lakosság igényeire is odafigyeltek, hiszen a tér tervezésekor szempont volt a sétányok, pihenők, árkádok kialakítása, illetve kis kávézó/teázó helyiségek létesítése. A kérdés csupán az, hogy ez valóban elegendő-e ahhoz, hogy az emberek magukénak érezzék a teret.

Noha a korabeli sajtó nem emlegeti – hiszen nem tehet –, nem volt egyértelmű az első perctől, hogy az új központ a Szamos bal oldalára épül, egyesek a régi központ helyét találták megfelelőnek. Gyüre Lajos szerint a Szamos-menti építkezés és a régi központ megmentése jórészt Nicolae Porumbescunak köszönhető, aki harcolt azért, hogy a meglévő műemlékeket ne rombolják le. Mint ilyen, érthető, hogy az építkezésről tudósító újságíróknak feladatuk volt érzékenyíteni a lakosságot, kiemelve a két városközpont közötti összhangot, nem utolsósorban pedig azt, hogy a tér és az azokat körülvevő épületek valójában az *új ember* szolgálatában jöttek létre, hiszen bejárható távolságon belül lehet lakni, kapcsolatban lenni a párttal, kultúrát fogyasztani és a szabadidőt eltölteni.

21 Uo.

22 Sike: Nicolae Ceaușescu elvtárs látogatása. 3.

23 Uő: A Ceaușescu-korszak évgyűrii. 2.

24 Uő: Vizita de lucru a tovarășului. 3.

MAROSVÁSÁRHELY – A MAROSVÁSÁRHELYI NEMZETI SZÍNHÁZ ÉS A SZÍNHÁZ TÉR

Marosvásárhely és a színház története nem az államszocializmus korában kezdődik. Már az 1800-as évek eleje óta tervezett a város színházát építeni, majd Bernády progresszív városfejlesztési tervei között is szerepelt. A pályázatot Komor Marcell és Jakab Dezső nyerték, de a munkálatok hosszú éveken keresztül húzódtak, főként pénzügyi okokból kifolyólag.²⁵ A háború és az impériumváltás egyértelműen átírta a színház megépülésének lehetőségeit, noha 1919–1920 között az új román államigazgatás sem vetette el a színház építésének tervét.²⁶ Ez idő alatt a városban működő társulat különböző helyszíneken játszott, az Apolló-palotában, majd a Kultúrpalota megépülését követően annak nagytermében. Egészen 1973-ig, amikor átadták a Marosvásárhelyi Nemzeti Színház új épületét, átadója pedig maga a párttitkár, Nicolae Ceaușescu volt.

A város új központjának tervezője a bukaresti építész, Constantin Săvescu volt, aki az *Arhitectura* magazinnak adott interjújában többek között arról beszélt, hogy a város régi főtere egy 30 000 fős városra volt tervezve és kivitelezve, amely már nem felelt meg az új elvárásoknak, mivel a város lakossága négyszer akkora nőtt, mint a századforduló környékén volt.²⁷ Marosvásárhelynek tehát új tere, új üzlethelységekre, új lakóépületekre volt szüksége. Săvescu elmondása szerint soha nem állt szándékában „közelebb vinni” a színház épületét a régi főtérhez, hiszen az új, impozáns és expresszív színháznak szüksége volt a ma is előtte elterülő tere. A tér létrejöttének pedig egy akadálya volt, a Barátok temploma, amelyet végül 1972-ben lebontottak (csak a torony maradt meg). A színház formavilágára hatással volt a Művelődési Palota (ma Kultúrpalota) Tükörterme, illetve a Román Kommunista Párt székhelyének épülete (ma Városháza). Săvescu elmondása szerint a színházat úgy tervezte, hogy az előbb említett két épület esztétikai és építészeti színvonalát mindenképp elérje az új színház is, azokkal valamilyen fajta szimbiózisban legyen.

A korabeli állapotokat, hangulatot megismerni kizárólag az archív sajtóanyagokból van lehetőségünk. A *Vörös Zászló* hasábjain szép számmal jelentek meg a városrendezéssel kapcsolatos cikkek, melyek közül több is propagandajelleggel íródott (3. kép), s nem feltétlenül tükrözte a

25 Gál: Párhuzamos látomások. 178.

26 A 2022-ben Gáspárik Attilával készült interjú részlete – a színház történetéről szóló kötete kiadás előtt áll.

27 Săvescu: Convorbire.

„*Sehogyan sem illeszkedik, viszont ott van*”. Az államszocializmus épített...

valós társadalmi közhangulatot. Mint ahogy egyetlenegy cikkében sem tesz említést a Barátok templomának 1972-ben bekövetkezett lebontásáról sem. A bontási munkálatokról, amely során kizárólag a templom tornyát tartották meg, illetve az állam a terület tulajdonjogával együtt a járószint alatti kriptákban nyugvó 97 egyházi és világi személyiség sírjainak gondozását is átvállalta. A Marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltárban egy iratcsomót őriznek a templom bontási ügyével kapcsolatban, amelyből kiderül, hogy az állam mindenképp a tulajdonába szeretné venni a Rózsák tere 10. szám alatti ferences templomot, amelyhez kolostor és számos melléképület is tartozik. A gyulafehérvári püspökség és a marosvásárhelyi kultúrprefektus 1968 óta tárgyalta a kiegyezés lehetőségét és megvalósításának körülményeit. Végül területcserében állapodtak meg, a Barátok templomáért cserébe a ferencesek az Ady és a Szabadság utca sarkára költözhettek. A fenti kiegyezés a katolikus egyház és a városvezetés között zajlott, és noha minden bizonnyal beszédtema lehetett a város lakói körében, főként a gyülekezeti tagok köreiben, a város napilapja erről semmilyen említést nem tett.

A SZATMÁRNÉMETI ÚJ KÖZPONT VERSUS A MAROSVÁSÁRHELYI SZÍNHÁZ TÉR

A tér mindig társadalmi tér is, az azt használó emberek cselekvései formálják, alakítják az arra vonatkozó diskurzusokat és gondolkodásmódot.²⁸ Mesteri disszertációmban a szatmárnémetieknek és marosvásárhelyieknek a két térhez való kötődésére voltam kíváncsi, egy mentális térképet szerettem volna készíteni. Az érdekelt, hogy melyek azok az épületek, amelyek a leginkább előfordulnak a térképeken, milyen városszerkezetet rajzolnak fel a megkérdezettek, melyek azok az épületek, amelyek a legkevesebbszer kerülnek fel. Amikor az egyén a térképet rajzolja, a környezet képét teszi a papírra, ami az ő hirtelen, jelenben való érzete alapján és a múltbeli történések emlékének kettősségén alapul.²⁹ Időközben felmerült egy kérdőív összeállításának szükségessége is, hiszen a térképek valóban nagyon hasznos lenyomatai lehetnek az emberek kognitív városképének, de olyan kérdésekre, hogy mit gondolunk bizonyos épületekről, miért vélekedünk így vagy úgy róluk, nem válaszol. Az adatgyűjtés 2022. március és április folyamán zajlott,

28 Mester: Mentális térképezés. 296.

29 Lynch: *The Image*. 4.

a Szatmárnémetire vonatkozó kérdőívet 43-an töltötték ki magyar nyelven és ketten román nyelven, míg a marosvásárhelyit 310-en magyar nyelven és 12-en román nyelven.

Mindkét város esetében felmerül a szimbolikus térfoglalás, a hatalom reprezentálása és a városban élő magyar közösségek kulturális és történelmi emlékeinek – valamilyen szintű – megcsonkítása. Ennek ellenére míg a szatmári közösség az építkezést kimondottan és kizárólag a szimbolikus térfoglalás oldaláról élte és sok esetben éli meg ma is, addig Vásárhelyen, noha a város nagyobb árat fizetett érte (a Barátok templomának és az ahhoz tartozó ferences kolostornak a lebontása megbontotta a régi városközpont egységét), a térformálást nem tekintették kizárólag politikai lépésnek. Vásárhely esetében azért volt sokkal elfogadóbb a közösség, mert a cél valamilyen mértékben szentesítette az eszközt, a város közössége elveszített valamit, de egy régóta áhított dolgot kapott érte cserébe. Nemcsak az építkezés tárgya volt így legitimált, hanem a rendszer teljes és drasztikus beavatkozása is, amely által önmagát igyekezett igazolni. Szatmár esetében azért is erősebb az ellenállás, mert az új központ kiépítése nem volt megalapozott, nem a közösség, hanem az állam igényeire válaszolt, még akkor is, ha a várost ezáltal különösen nagy veszteség nem érte.

Mindkét város esetében sérült – vagy átalakult – a városkép, de nem ugyanolyan mértékben. Míg Szatmáron maga Nicolae Porumbescu (tervező-építész) is megtette a tőle telhetőt azért, hogy a régi városközpont évszázados egységét ne bontsák meg az épülő új központ miatt,³⁰ addig Marosvásárhely ezt nem tudta elkerülni. A legnagyobb ellenszenv így Vásárhely kapcsán éppen a templomrombolás tényéből adódik. Függetlenül ettől, ma Szatmárnémetiben is és Marosvásárhelyen is találkozunk olyan épületekkel a régi városközpontban, amelyek az államszocializmus idejében kerültek oda. A szatmári Moda vagy Divatház és a vásárhelyi Grand Hotel vagy a Művész mozi épületei mind drasztikusan nyúltak bele a valamikori városzövetbe, így tehát elmondhatjuk, hogy az új városközpontok létrejötte nélkül sem maradtak volna érintetlenek ezek a történelmi terek. Érdekes továbbá, hogy egyik városban sem (pontosabban Vásárhely esetében talán kis mértékben) tud a közösség úgy tekinteni ezekre az építkezésekre, mint a fejlődés valamilyen jelenségére. Sok esetben a drasztikus, hirtelen megjelenés és a kényszerhelyzet elfogadásának körülményeit írták le az adatközlők.

30 Noha ez csak részben valósult meg, a mai Coposu sétány épületei mind az államszocializmus alatt épültek, a valamikori Batthyány utca épületei mind eltűntek.

„*Sehogyan sem illeszkedik, viszont ott van*”. Az államszocializmus épített...

Ez felveti a kérdést, hogy mi történt a városok fejlődésének szempontjából az építkezéseket megelőző 25–30 évben, a II. világháborút követő rezsimváltás után egészen az új központok, az ütemszerű lakónegyedek és az erőltetett tempójú ipari övezetek megépüléséig. Ez volt az a szocialista realista periódus, amely egyrészt messzemenően nem terjeszkedett olyan ütemben, mint a szocialista modernizmus, hiszen teljesen más ideológiai alapokon nyugodott, másrészt pedig olyan formavilágot követett (klaszszicista jegyek, Sztálin-barokk), amelyek sokkal inkább ismerős formák és vonalak voltak az erdélyi lakosság kognitív városképén. Míg a nyugati államokban bár elvétve, de már a 19. század végétől megkezdődött a modernnek nevezett építkezési stílus használata, egyre bátrabban terveztek absztrakt formákat és szokatlan épületeket, és egyre égetőbbé vált a gyorsan industrializálódó városokban a lakhatás kérdése, addig ez Kelet-Európára és főként Erdélyre nem volt jellemző. Nem volt ez másként Magyarországon sem, mivel a bérpaloták építését követően, a századforduló utáni rövidebb építkezési fellángolástól eltekintve, nem voltak számottevő építészeti beruházások.³¹ A budapesti építkezésekkel lépést tartani nem feltétlenül lehetett, de ahol látszólag sikerült, az a bánsági Temesvár, illetve a partiumi Arad és Nagyvárad voltak. Az olyan provincialis településeknek, mint Szatmárnémeti és Marosvásárhely, esélyük sem volt olyan ütemben fejlődni és ezáltal például olyan fokú lakosságnövekedést előidézni, hogy az maga után vonja a lakhatásigény gyors megoldását, ebből adódóan pedig a közigazgatási intézmények növekedését.³² A világháborúk még inkább késleltették ezt a fejlődési folyamatot, majd a román állam ideológiai alapokon nyugvó nyugat- és burzsoáellenessége a '60-as évek végéig megakadályozta ezeknek az építkezési formáknak a beszivárgását a vasfüggöny mögé. Aztán a hirtelennek ható ideológiai váltásnak köszönhetően gombamódra kezdtek szaporodni a lakónegyedek, a művelődési központok, az új városközpontok. Mivel nem volt átmenet, a lakosságnak a századfordulós épületektől a „Sztálin-barokkon” keresztül kellett eljutnia a modern formaviláig, amelyet érthető módon egy drasztikus váltásnak élt meg. A formavilág mellett az anyaghasználat is tájidegen volt, így valójában semmilyen kapcsolódási felület nem maradt az emberek számára.

31 Gyáni – Kövér: *Magyarország*. 127–163.

32 Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy ezek a városok semmit sem fejlődtek, hiszen a szóban forgó periódusban Marosvásárhely esetében éppen a városépítő Bernády regnált. Arra próbálok rávilágítani, hogy a fejlődési folyamatok teljesen más lépcsőfokán álltak ezek a városok.

A két városközpont létrejötte egyértelműen tükrözi azt az egységes elképzelést, amelyek medrében ezeknek az épületegyütteseknek létre kellett jönni. Mindkét városban egy-egy központi épület köré szerveződnek a különböző szolgáltatásokat biztosító létesítmények: bevásárlóközpont, teraszok, lokálok, éttermek és kávézók. A terek viszonylatában is hasonlóságot fedezhetünk fel: a tér mindkét esetben alkalmas arra, hogy számottevő tömeget legyen képes befogadni. Amikor nem ez a feladata, akkor lehet sétálni rajta, a szökőkutaknál hűsölni és a fák árnyékában egy padon megpihenni. Marosvásárhely esetében a koncepciót továbbfejlesztették, és pályázati kiírás mentén terveztették a ma is álló térplasztikákat, amelyek, a művészettörténészek szerint, Erdély legjobban sikerült modernista alkotásai.³³ Mindezek alapján pedig elmondhatjuk, hogy az államvezetés részéről, kisebb-nagyobb változtatásokkal, de egy egységes koncepció állt az új városközpontok megépítése mögött.

A rendszerváltás utáni felújításokra tekintve talán egy országos tendenciára mutathatunk rá, ha ezt a két esetet megfigyeljük. A tereket tíz év eltéréssel újítták fel.³⁴ Mindkét esetben megőrizték az alapvető formavilágot, tehát drasztikus változásokon nem ment át a két tér – leszámítva a Szatmárnémetiben megépülő biciklis felüljárót, amely teljes mértékben átvágja a Szakszervezetek Művelődési Házának Szamos felőli látványát, de a tér valamikori egységébe nem nyúltak bele. Ennek ellenére több ízben egyfajta lecsupaszításnak lehetünk tanúi. Egyrészt az eredeti járólapokat egységes, gránitszürke színű lapokra cserélték. A tereken lévő virágágyásokat részben vagy teljesen megszüntették. A kültéri bútorokat (padok, világítótestek, virágkaspók) egyhangú verziókra cserélték. Mindkét város esetében az összkoncepció részét képező szökőkutakat átalakították: Szatmárnémeti esetében teljes mértékben eltüntették a Porumbescu által tervezett, lecsapott szárú, kereszt formájú szökőkutat, ennek helyén ma egy, a járószintre hozott, elektromos berendezés által működtetett szökőkút került, amelyhez beépített zene és fényjáték is tartozik. Marosvásárhely esetében a kutat átépítették, de a jellegzetes gömb plasztikáit megtartották. Míg Szatmár esetében talán elmondhatjuk, hogy a tervezőktől nem állt távol a korral való leszámolás igénye, hiszen a térnek minden jellegzetes, az összkoncepcióra utaló jegyét igyekeztek megszüntetni, addig Marosvásárhely esetében ez a szempont talán nem érvényesült. Erről a Barátok temploma falainak a járószinten való érzékeltetése tanúskodik

33 Vécsei: Átkomponált.

34 Marosvásárhely 2010–2011, Szatmárnémeti 2022.

„*Sehogyan sem illeszkedik, viszont ott van*”. Az államszocializmus épített...

a leginkább, amely egyszerre kritizálja az államszocializmust és kapcsol vissza az azelőtti idők emlékeihez. Összességében véve egyik esetben sem egyértelmű, hogy mi volt a cél a terekkel, azonfelül, hogy új köntösbe öltöztetik őket. Olyan gyakran egyik városban sem kerül tömegrendezvényre sor, hogy éppen ezeket a tereket kelljen fenntartani ilyen célokra. Noha úgy tűnik, ez az elképzelés igen erős lehetett. Míg a Marosvásárhelyen lekérdezett kérdőívekben több alkalommal visszatérő elem, hogy szükség lenne több zöldövezetre a téren, a visszaparkosításra, addig a mindennapi élet azt mutatja, hogy a tér valójában egy élő része a városnak. A Luxor menti lokálok teraszai tavasztól őszig jórészt tele vannak, a szintkülönbségekből adódó beugrókban működő éttermeknek és cukrászdáknak is megvan a maguk klientúrája, míg a szökőkút menti fák árnyékába helyezett padok javarészt tele vannak az unokájukkal időt töltő nagyszülőkkel. Ennek fényében tehát nem mondhatjuk azt, hogy a tér kihasználatlan, üres lenne. Arra viszont biztos lennének még megoldási lehetőségek, hogy olyan funkciót kapjon a hely, amely a város lakosságának szélesebb rétegeit is megszólítja. Szatmár kapcsán nem tudom megmondani, mennyire vette a város a birtokába a teret, hiszen a terepkutatásom ideje alatt még javában újítták azt.

Ami kimondottan a két épület, tehát a Közigazgatási Palota és a Nemzeti Színház kapcsán elmondható, hogy építészeti stílusukat tekintve minden bizonnyal a nyugati modern építészetre utalnak, helyenként a helyi építészeti összkép sajátosságaival és népi elemekkel ötvözve. Mindenképp egyedülálló épületei a városoknak, amelyek megérdemlik azt, hogy az utókor is lássa őket. Függetlenül attól, hogy titkon a nyugati modernitás fele tekintettek, az államszocialista elvek attól még érvényesültek, tehát az építész diplomával nem rendelkező Ceaușescué volt az utolsó szó, amikor ilyen méretű beruházások forogtak kockán. A nyugat csak formailag lehetett minta, hiszen erőforrások és nyersanyagok tekintetében más standardok szerint folytak az építkezések. Az építőanyag kizárólag az országban volt előállítva, de a települések gyárai is fontos szerepet kaptak, amikor a két épület belső berendezéséről, bútorairól volt szó. A hazai alapanyagok, legalábbis azok, amelyeket nem exportáltak más országokba, kevés kivétellel ugyan, de egy gyengébb minőségről árulkodnak. Ez a felvetés pedig átvezet egy következő ponthoz.

Mindkét épület esetében talákoztunk azokkal a fenntartási nehézségekkel, amelyek megnehezítik a bennük működő intézmények mindennapi életét. Méreteikből adódóan elsősorban az épületek kifűtése jelent

problémát. A melegítés nem jelentett gondot az államszocializmus ideje alatt, hiszen a fűtés kérdése történetesen nem volt olyan problematikus, mint mondjuk a vízé vagy az áramé. Ezeknek az intézményeknek fillérekkel kellett fizetniük a melegítésért. Ma, amikor ezek a szolgáltatók már nem állami kézben vannak, nem tesznek sem kivételt, sem kedvezményt. A fűtés mellett gond a nyílászárók nem megfelelő minősége, amelyek valójában hozzájárulnak ezeknek az épületeknek a nagyfokú hőveszteségéhez. Továbbá gondot jelent a villamos rendszer elavultsága. Az épületek méreteiből adódóan ezeknek az alapvető szükségleteknek a korszerűsítése hatalmas összeget emésztene fel, így ezek a beavatkozások az intézmények önerejéből nem megvalósíthatók. A funkcionalitás kapcsán továbbá olyan problémák merülnek fel, mint amelyekkel a színház esetében találkoztunk: a bal oldali zseb hiánya, a kihasználatlan terek és folyosók az épületen belül. Tehát szembe kell nézni azzal a valósággal is, hogy noha grandiózus, szimbolikusan teret foglalt, valós igényekre is válaszolt, de az átgondolatlanságnak és sok esetben az igénytelenségnek köszönhetően egy-egy elfecsérelt és gyengén kivitelezett épületet látunk.

Ha a kérdőívek és a mentális térképek mentén figyeljük a két esetet, egyértelműen kijelenthetjük, hogy a szatmári Közigazgatási Palota és a vásárhelyi színház is a szerves részét képezi a városnak. Ennek ellenére mindkét közösségből vált ki ellenszenvet, amelyet a kérdőívek során részletesen is taglaltak a megkérdezettek. Szatmár esetében az ellenállás főként abból adódik – azon túl, hogy esztétikailag nem tartják szépnek az épületet –, hogy a jelenleg is működő intézményeket (polgármesteri hivatal, megyei tanács, prefektúra) a bürokráciával, a hatalommal és az elnyomással asszociálják, amelyet egy, a múlt rendszerből átmenekített jelenségnek tartanak. Vásárhely esetében erős az ellenállás a lebontott ferences kolostor és templom miatt, de enyhítő tényező, hogy a városnak szüksége volt a kőszínházra. Mindkét esetben visszatérő narratíva, hogy az épületek a „kommunista időkre, a régi rendszerre, Ceaușescura” emlékeztetik a járóelőket, de szó sincs arról, hogy kizárólag ennyiről szólna. Mindkét településen a régi városközpontok épületei jelentik a kapcsolódási pontot, a kulturális és etnikai hovatartozás egyértelmű megtestesülését. Ezzel áll szemben – vagy részben szemben – az új központ és a Színház tér, amely nem ad olyan kapcsolódási felületet, mint a történelmi városközpontok.

Az utolsó összehasonlítási szempont a politika és a kultúra kapcsolatát vizsgálja a két épületegyüttes esetében. Azt is mondhatnánk, hogy Szatmáron a politikának ad otthont az épület, míg Vásárhelyen a

„*Sehogyan sem illeszkedik, viszont ott van*”. Az államszocializmus épített...

kultúrának. De ez egy igencsak lecsupaszított és egyoldalú megfigyelés lenne. Valójában azt kell látnunk, hogy mindkét épület, és nem csak ezek az épületek, a politika és az államvezetés részbeni áldozatai. Amennyiben csak a jelenlegi helyzetre fókuszálunk, azt látjuk mindenhol, hogy a magas fenntartási költségek és a funkcionalitásbeli problémák elsősorban abból adódnak, hogy az állam nem biztosítja ezeknek az épületeknek a korszerűsítését. Mindössze annyihoz járul hozzá, hogy ezek az épületek ne omoljanak a bennük dolgozókra. Jogosan tehetjük fel a kérdést: vajon az államnak célja-e eltüntetni ezeket az épületeket, így szeretne megszabadulni a szocialista emlékhelyektől? Ha arra gondolunk, hogy a román állam az éves összköltségvetésének elenyésző részét fordítja kultúrára, hogy több száz éves épületek restaurálását nem finanszírozza, függetlenül attól, hogy azt milyen etnikum építette, akkor azt kell mondanunk, hogy nem, nem célja eltüntetni. A Nemzeti Színház igazgatója szerint azért nem, mert nem is gondolkodik erről. Az állam struccpolitikája viszont éppen ahhoz járul hozzá, hogy ezek az épületek egyre rosszabbul nézzenek ki, tarkítsák a városképet, szégyenfeltok legyenek, ezáltal pedig még inkább fokozzák az ellenszenvet. Feltételezésem, hogy egy korszerű és a gondozottságról árulkodó épület esetében minden bizonnyal megváltoznának vagy legalábbis enyhülnének az ellenséges viszonyulások is. Természetesen addig, ameddig ebben valamilyen politikai érdek nem érvényesül, ezekre az újításokra még várni kell.

SAJTÓ

Bodó: Komputer.

Bodó Barna: Komputer és vakolókanál. Egy új tér újdonsága. *Előre*, 1988. május 31. XLII. 12595. 3.

Sike: A Ceaușescu korszak évgyűrüi.

Sike Lajos: A Ceaușescu korszak évgyűrüi. *Előre*, 1985. július 24. XXXIX. 11711. 2.

Sike: Nicolae Ceaușescu elvtárs látogatása.

Sike Lajos: Nicolae Ceaușescu elvtárs látogatása Elena Ceaușescu elvtársnővel együtt Szatmár megyében. *Előre*, 1986. május 22. XL. 11 966. 1–3.

Sike: Vizita de lucru a tovarășului.

Sike Lajos: Vizita de lucru a tovarășului Nicolae Ceaușescu, împreună cu tovarășa Elena Ceaușescu. *Scînteia*, 1986. május 21. LIV. 13082. 1–3.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Augustin: *Arhitectura*.

Augustin, Ioan: *Arhitectura (supra)realismului socialist*. Paideia, București, 2012.

Gál: Párhuzamos látomások.

Gál Zsófia: Párhuzamos látomások – Kolozsvár és Marosvásárhely középületei a századfordulón. In: Fazekas László – Ferenczi Szilárd – Fodor János – Gál Zsófia: *Minta és felzárkózás. Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődéstörténetének összehasonlítása Szvacsina Géza és Bernády György polgármestersége idején*. Iskola Alapítvány Kiadó–Lektor Kiadó, Kolozsvár–Marosvásárhely, 2021. 149–200.

Gyáni – Kövér: *Magyarország*.

Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

Kip – Sgibnev: Introduction.

Kip, Markus – Sgibnev, Wladimir: Introduction: Modernism and the (Post-) Socialist City. *Europa Regional*, 22 (2014) 1–2. sz. 3–12.

Lynch: *The Image*.

Lynch, Kevin: *The Image of the City*. Massachusetts Institute of Technology, Cambridge–Massachusetts–London, 1990.

Mester: Mentális térképezés.

Mester Tibor: Mentális térképezés. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösség tanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum PTE-BTK Kommunikáció és Média-tudományi Tanszék, Pécs, 2007. 296–316.

Molnár: *Elmúlt jelen*.

Molnár Bea (szerk.): *Elmúlt jelen. A romániai magyarok története a kommunizmustól a rendszerváltásig*. Iskola Alapítvány Kiadó, Kolozsvár, 2021.

Rieder: Szocreál.

Rieder Gábor: Szocreál és szocmodern. Minek nevezzek? *Műértő*, 8 (2005) 7–8. sz. 5.

Rieder: Szocmodern.

Rieder Gábor: Szocmodern = szoc(ializmus) + modernizmus. In: Sasvári Edit – Hornyik Sándor – Turai Hedvig (szerk.): *Keretek között. A hatvanas évek művészete Magyarországon (1958–1968)*. Vince Kiadó, Budapest, 2017. 60–83.

Săvescu: Convorbire.

Convorbire cu arhitectul Constantin Săvescu. *Arhitectura*, 22 (1974) 1. sz. 31–39.

„Sehogyan sem illeszkedik, viszont ott van”. Az államszocializmus épített...

Stroe: *Locuirea*.

Stroe, Miruna: *Locuirea între proiect și decizie politică. România 1954-1966*. Simetria, București, 2016.

Stroe: *The impact*.

Stroe, Miruna: *The impact of the political decision on mass housing built in Romania after Khrushchev's speech*. https://www.academia.edu/3744925/The_Impact_of_the_Political_Decision_on_Mass_Housing_Built_in_Romania_after_Khrushchev_s_Speech (letöltés: 2021. június 20.).

Vécsei: Átkomponált.

Vécsei Hunor: Átkomponált kompozíció. <https://web.archive.org/web/20131205034709/http://www.vasarhely.ro/heti-kincs/atkomponalt-kompozicio> (letöltés: 2022. június 22.).

KÉPMELLÉKLET

1. A szatmárnémeti Új Központ a Gyüre Lajos építész által készített maketten (a szerző felvétele).
2. Nicolae Porumbescu és Gyüre Lajos az Új Központ makettje felett. Gyüre Lajos gyűjteménye (a szerző felvétele).
3. A Népgyűléssel egybekötött színház épületének átadása. Vörös Zászló, 1973. október 14. XXV. 261. 2.

1. kép

2. kép

A Színház-téren tartott népgyűlésen

3. kép

Silló Dalma Orsolya

AZ EZER SZÉKELY LEÁNY NAPJA A KORONAVÍRUS ÁRNYÉKÁBAN

The Day of the Thousand Szekler Girls in the Shadow of Covid-19

The Day of the Thousand Szekler Girls, held in Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc) since 1931, is a significant cultural heritage of the Szekler people. For more than 90 years now, the joint folk dance and folk music performances of the villages representing the region and the joint revelry have been a symbol of local solidarity. The event, which has endured difficulties and forced interruptions, is unbreakable, and local intellectuals, politicians and church leaders are all united in their support for its necessity.

Keywords: Csíksomlyó, Szekler people, folk, cultural heritage

Jelen tanulmányban a világjárvány és örökség kapcsolatát vizsgálom az Ezer Székely Leány Napja kapcsán. Első lépésként az 1931 óta évről évre megrendezésre kerülő rendezvény lokális identitások fenntartásában játszott szerepét igyekszem bemutatni. Szintén ebben a részben a rendezvény gyökereit, létrejöttének körülményeit és a tulajdonképpeni indíttatását ismertetem, illetve azt, hogy miként kapcsolódik ez a szellemi örökséghez. A szöveg második felében a rendezvény eredeti üzenetének folyamatos aktualizálására reflektálok, az utolsó egységben pedig a mindannyiunk életét nagyban befolyásoló koronavírus-járvány hatásairól szólnék a szóban forgó rendezvény kapcsán.

A közösségek napjainkban egyre többet foglalkoznak értékeikkel, örökségükkel, amely értelemszerűen nem csak az anyagi javakban tükröződik. A szellemi-kulturális örökség (immateriális javak) az anyagi értékek helyett a szellemiekre helyezi a hangsúlyt.¹ Ellentétben a tárgyi örökség műemlékvédelmi megnyilvánulásaiival, a szellemi örökségben érdekelt személyek – örökségszítók – nem konzerváló örökségvédelemben gondolkodnak,

1 Fejős: A néprajz. 69.

hanem a hagyományok életben tartását tűzik ki célul.² A szellemi örökség többrétűleg, több formában és területen is megnyilvánul, mégpedig a szóbeli hagyományokban, a nyelvekben, a hagyományos, folklorisztikus előadó-művészetekben, adott társadalmi, etnikai szokásokban, rítusokban, az ehhez kapcsolódó eseményekben.³ Az Ezer Székely Leány Napja pedig jól idomul az immateriális kulturális örökség ezen szellemiségéhez.

A rendezvény nem előzmények nélküli, vissza lehet vezetni egészen a 19. század második felében megrendezésre kerülő világ-, majd idővel regionális kiállításokra, amelyek lehetőséget adtak a népművészeti tárgyak, kellékek bemutatására,⁴ illetve a Katalin-, valamint Mária-körökre, melyeket a szülőföldjüktől elköltözni kényszerült székely leányok hoztak létre.⁵ Ugyancsak a kezdetekhez kötődik a Katolikus Nőszövetség és a szociális testvérek munkálkodása, illetve a székely ifjúságot és nőket támogató mozgalmaknak, szervezeteknek, intézményeknek, múzeumoknak a tevékenysége. Az Ezer Székely Leány Napja létrejöttében hatalmas szerepet játszott Domokos Pál Péter tanító, akinek munkássága meghatározó lesz a kialakulóban levő népviselet-mozgalmakra is. Lehetne azt is mondani, hogy ő volt az, aki a térségben az örökségesítésért ebben az időszakban a legtöbbet tett, neki köszönhetjük a ma is nemzeti szimbólumként használatos székely ruhákat. Domokos Pál Péter a szó klasszikus értelmében vett örökségesítő, „aki a népet szolgálja, a dolgozók érdekeit képviseli”, s mindezt áldozattal és kockázattal teszi.⁶ A rendezvény létrejöttéért sokat tett a helyi értelmiségiek köréből kiemelkedő Vámszer Géza is, aki feladatának tekintette a néptáncoknak, a népdaloknak a továbbörökítését, illetve a szőttes bálók megrendezését.⁷ Ki kell még emelni a dr. Hirsch Hugóné Filep Judit által színpadra vitt „ősregi székely lakodalmak”-at, ahol szintén találkozott a korabeli néptánc, népdal és a népviselet.⁸ A rendezvény létrejötténél tehát olyan társadalmi szereplők – egyesületek, intézmények – bábáskodtak, akiket értékmentő szándékok vezéreltek.⁹

2 Uo. 74.

3 Csonka Takács: Előszó. 3.

4 Szőcsné Gazda: A sepsiszentgyörgyi. 198.

5 Daczó: Ha ezer székely leány útra indul.

6 Gagyi: Örökségesítő. 102.

7 Domokos Pál Péter rádiófelvétel. 241–242.

8 Bándy – Vámszer: Székely táncok. 243–244.

9 Munkásságuk akár harcként is felfogható, ők harcolnak ugyanis a meglévő tárgyak, szellemi értékek megmentéséért és továbbadásáért. Gagyi: Örökségesítő. 101.

Az említett törekvéseknek köszönhetően fogalmazódott meg az az igény, hogy a népviselethez, dalokhoz és táncokhoz kötődő egyéni kezdeményezéseket egy nagy közös mederbe tereljék. Így született meg az Ezer Székely Leány Napjának ötlete. A rendezvény kedvező fogadtatásra lett Erdély-szerte, sikerében jelentős szerepet játszottak a kolozsvári szociális nővérek, főként Zachariás Flóra és Stettner Andrea, akik úgy vélték, hogy az alkalom kedvezően hat majd a fiatalok mindennapjaira, mivel általa „tömegeket hangolnak jókedvre a vallásosság, a tiszta erkölcs, az összetartozás és az ősi viselet iránt”.¹⁰

Ennek fényében került sor 1931-ben az első Ezer Székely Leány Napjára. Főszerzői Domokos Pál Péter, a szociális testvérek, illetve az Erdélyi Katolikus Nőszövetség s az őket segítő ferences testvérek voltak, valamint a helyi értelmiségiek.¹¹ Az esemény június 7-én az úrnapi körmenet részeként debütált,¹² a „Hitében erős, erkölcsében tiszta, őseik hagyományához ragaszkodó édesanyákat és önazonosságában szilárd ifjúságot akarunk” jelmondat alatt.¹³ A reggeli szentmisét az ünnepi felvonulás követte. A rendezett sorokban elől vonultak a gimnázium tanulói, majd a tanárok és a város előljárói.¹⁴ Az egykori csíksomlyói székház (a mai fertőző kórház) udvarán zajlott az esemény többi programpontja, amelyek az akkori hírközlések szerint minden elvárást felülmúltak. Önfeledten mulattak, táncoltak, énekeltek a város és a környező falvak lakói, felelevenítve őseik hagyományait, népszokásait. A köszöntőbeszéd a rendezvény identitás-megtartó törekvéseit hangsúlyozta, az alkalmat „a magyar nemzeti viselet feltámadásának ünnepe”-ként definiálta.¹⁵ Ugyancsak ez a lelkesedés olvasható ki a korszak különféle publicisztikáiból is. A *Pásztortűz* folyóirat így írt: „Olvassa, lássa mindenki, hogy a Székelyföld erdőkoszorúzta bérci között a nemzeti kultúra nem halt meg, hanem olyan megújulás felé halad, amilyenre nemcsak a maroknyi székely nép, hanem nagy és hatalmas nemzetek is büszkék lehetnek”.¹⁶ A beszámolókból arra következtethetünk, hogy az identitástudat sérülése volt az esemény létrejöttében a legfontosabb szerepet játszó tényező.

10 *Jelnek állítottalak.* 54–56.

11 Nagy: *Városkép.* 105–106.

12 *Székelyföld története.* III. 406.

13 Daczó: Ha ezer székely leány útra indul.

14 Császár: *A Székelyföld.* 376.

15 Uo.

16 Uo.

Az Ezer Székely Leány Napja 1931 után négy soron következő évben került megszervezésre, amíg aztán 1935-ben betiltották. Ezt követően már csak egyszer sikerült megrendezni (1940. szeptember 11-én, Horthy Miklós csíkszeredai látogatásának alkalmából), mígnem a kommunizmus idején beszüntették. A rendszerváltást követően, vagyis mintegy fél évszázados szünet után – Boros Kálmán szavaival élve – felmerült a kérdés, hogy „miért is ne lehessen újjáéleszteni őseink hagyományát?”¹⁷

A népi kultúra 1989-es rendszerváltást követő revitalizációjának egyik legfontosabb eleme az elveszett hagyományok tudatos felkutatása és felelevenítése volt. Ebbe a folyamatba illeszkedik be az Ezer Székely Leány Napja, hiszen esetében egy organizált hagyományról beszélünk,¹⁸ mely a kommunizmus adta szigorításoknak köszönhetően visszaszorult, viszont a rendszerváltást követően újraértelmeződött, és ismét életre hívták. Ilyen megfontolások alapján indult 1990-ben ismét újra az addig felfüggesztett pünkösdi búcsú is, amely innentől kezdve egyszerre jelentette a vallási hagyományok őrzését és a nemzeti identitás fenntartását.¹⁹ Mohay Tamás szerint a szervezők arra törekedtek, hogy tudatosítsák mindenkiben: a Csíki-medencében a székely nemzet nem csak „elképzelt közösség”, hanem teljes mértékben jelen van fizikálisan is.²⁰ S mivel ekkortájt nagy lépéseket kezdtek tenni a kulturális élet újjáélesztéséért, illetve megnőtt a migráció is a nagyvárosok és külföld irányába, úgy határoztak az akkori városi értelmiségiek, hogy újraindítják a kényszerszüneten lévő Ezer Székely Leány Napját. Főként azzal a céllal, hogy megfékezze az elvándorló fiatalok hagyományainak, szokásainak a feledésbe merülését.²¹ A rendezőbizottságnak nem volt más dolga, mint feleleveníteni az egykori szokást, és ezt a jelen igényeihez alakítani. Ezért a programpontok nagymértékben megegyeztek a kezdeti elképzelésekkel: a mise, a felvonulás és a közös tánc állandó elemei a rendezvénynek. A klasszikus forgatókönyvön túl az esemény folyamatosan alkalmazkodik az új elvárásokhoz, szinte évente módosul a forgatókönyv, az egyedüli állandó a mise, népviselet és néptánc, ezek mellett azonban egyre nagyobb teret kapnak a látványelemek s egyéb egyéni és családi szórakozási lehetőségek.²²

17 Interjú Boros Károly nyugalmazott plébánossal, az Ezer Székely Leány Napja Alapítvány egykori elnökével (2019. december 27.).

18 Keszeg: Keresztútban. 33.

19 Mohay: Térszerveződés. 29.

20 Uo. 30.

21 Uo. 32.

22 Bodó: Szórakozni muszáj. 10–11.

Annak ellenére, hogy az Ezer Székely Leány Napja, a kezdetektől fogva, szentmisével indult, a rendezvény nem helyez túl nagy hangsúlyt a szellemi-vallási mondanivalók átadására. Minden bizonnyal közrejátszik ebben az is, hogy az Ezer Székely Leány Napja a búcsú után kerül megrendezésre, ahol az egyházi főméltóságok jutnak nagyobb szerephez. A székely viselet ünnepén azonban nagyobb tér jut a politikumnak és a közéleti személyiségeknek, ezzel is bizonyítva a rendezvény elsősorban székely és nem katolikus identitásra való fókuszálását. A *székely népviselet ünnepének* nem csupán identitásképző, hanem presztízsnövelő hatása is van,²³ s ezzel magyarázható a helyi politikai elit aktív részvétele is.

A következőkben röviden összegezném a mesteri dolgozatomban bemutatott és elemzett politikai beszédek lényegi mondanivalóját. Vizsgálódásomat a helyi sajtóban, a *Hargita Népe* által 1990 és 2018 között leközölt beszédekre építem, s következtetéseimet is ezekre alapozom. Elsősorban a rendezvény üzenetének folyamatos újraértelmezésére, aktualizálására szeretném felhívni a figyelmet.

A politikusok, városi és megyei előjárók felszólalásaiban visszatérő motívum a nemzeti tudatnak a megerősítése, illetve a hagyományoknak a továbbvitele. Míg eleinte a rendezvényen kiemelt szerep jutott a jeles közéleti értelmiségi szereplőknek, mint például Kányádi Sándornak vagy a rendezvény létrejöttében oly nagy szerepet játszó szociális nővéreknek (lásd Walter Ilona szónoklatát),²⁴ idővel, főként annak hatására, hogy lokális szinten a román szélsőséges pártok egyre inkább éreztették jelenlétüket, határozottabb politikai fellépésre volt szükség, s így egyre nagyobb szerep jutott a politikusoknak, akik átvették a korábbi szereplők helyét az ünnepség keretében. A beszédek ekkortól elsősorban a megmaradást, a hit és kultúra melletti elköteleződést hangsúlyozták. 1996-ban ezt az üzenetet már egy határon túli politikus is megerősítette, Tabajdi Csaba államtitkár a hármasszó felavatásakor Csíksomlyót az egyetemes magyarság gyülekezőhelyeként értelmezte.²⁵ A magyar politikai elit jelenlétét illetően ki kell emelni Mádl Dalmának a jelenlétét, aki az esemény fővédnökeként jelent meg a rendhagyó 2003-as rendezvényen. Mádl Ferenc köztársasági elnök felesége a helyi sajtónak adott interjújában a rendezvényt példaértékűnek minősítette, amit „máshol is gyakorolni kellene, akár Magyarországon is,

23 A székely örökség presztízsnövelő jellegéről lásd Gagyi: *Örökített székelykapu*. 124–125.

24 *Hargita Népe*, 1990. július 10. 3.

25 *Hargita Népe*, 1996. július 9. 5.

hogy a régi hagyományokat újraélesszék. Ez összetartja a népet, a nemzetet”.²⁶

Míg a kilencvenes években a magyar identitás és elsősorban a népi hagyományok megőrzésére helyeződött a hangsúly, a 2000-es évektől kezdődően egyre jobban érvényre jutnak a helyi, lokális, regionális identitásokat célzó jelzők. A népviselet már elsősorban székely népviseletet jelent, a magyarság jelzőt pedig felváltja a székely, ezzel is hangsúlyozva, helyenként konkrétan kiemelve azt, hogy a székely identitás csupán részben azonos a magyar identitással. A politikusok nem a „magyar nemzeti közösségtől” való eltávolodást szorgalmazták, hanem a székely nép morális fölényére akarták a hangsúlyt tenni, ezzel is bizonyítva, hogy a globalizáció időszakában a helyi közösségek hagyományőrző szerepük miatt mindenkinél jobban ápolják a nemzeti értékeket. Érdemes itt Ráduly Róbert Kálmán, 2004-ben megválasztott csíkszeredai polgármester beszédét idézni: „Székely vagyok, mert székelynek születtem” – mondta a városi elöljáró, hangsúlyozva, hogy a székelységet kultúrájának egyéni íze, zamata különbözteti meg a magyarság többi részétől. „E találkozót is azért álmodta meg Domokos Pál Péter, hogy ezt az egyéni zamatot megőrizzük”.²⁷ Tulajdonképpen ekkortól számítva egészen 2019-ig minden évben Ráduly az esemény fő szónoka, az ő gondolatai adják a vezérfonalat, hozzá zárkóznak fel idővel Borboly Csaba és Tamás Sándor, akik ugyancsak rendszeresen kampányoltak a megmaradás és identitáserősítés mellett: „Amíg Bukarestben azt harsogják, hogy Székelyföld nem létezik, nézzenek körül: itt állnak templomaink, iskoláink, itt vannak lányaink, asszonyaink. Nekünk kötelességünk rájuk figyelni, mert őbennük van a jövő, és a jövőnk olyan lesz, ahogy ma megbecsüljük őket” – állt Tamás Sándor 2011-es beszédében, amely ismétlődő motívummá fejlődött a későbbi időszakban is.²⁸ A rendezvényen elhangzott szónoklatok mindig igazodtak az aktuálpolitikai hangulathoz, ezzel magyarázható, hogy a 2018-as beszédek egyik központi témája a centenáriumi ünnepekre készülődő ország, melyben „a román államnak a magyar közösség megtörését célzó hatalmi túlkapásaira” figyelmeztetik a résztvevőket.²⁹ A demográfiai helyzetért való aggodalom is helyet kap a beszédekben, 2010 után egyre gyakrabban hangzik el, hogy a székelység

26 *Hargita Népe*, 2003. július 7. 3. Azonban a 2003-as Ezer Székely Leány Napját talán nem is annyira a magas rangú vendég jelenléte, mintsem az *István, a király* rockopera bemutatása tette emlékezetessé.

27 *Hargita Népe*, 2005. július 4. 1.

28 *Hargita Népe*, 2011. július 4. 2.

29 *Hargita Népe*, 2018. július 9. 6.

jövőjének záloga a gyermekvállalás,³⁰ ennek egyik legjobb példája a 2019-es rendezvény, melynek jeligeje: „Hazavárjuk székely leányainkat, hogy itthon legyenek édesanyák, és hazavárjuk a legényeket is, hogy a családi fészket építsék”.³¹

Az évtizedek során az egykor csak helyileg ismert Ezer Székely Leány Napja átalakult, jelentésében és hírnevében egyaránt. Eredeti üzenete megmaradt, viszont sokat változott a szervezését illetően, a programpontokban ugyanis eltér az eredeti elképzelésektől, illetve, ami a legfontosabb, hogy időközben megváltozott a rendezvényhez való hozzáállás. A résztvevők más-más szándékkal érkeznek, és sokan egészen biztos, hogy nem is ismerik az esemény eredeti rendeltetését, történetét és mivoltát, vagy ahogyan a már idézett Mohay Tamás összegezte: „manapság már nem annyira a nagyvárosokban cselédként szolgáló lányok összefogása, mint inkább látványos szabadtéri folklórműsor”.³²

A következőkben a Covid-19 járvány hatásait szeretném ismertetni, pontosabban azt, hogy milyen hatással volt a rendezvényre, hogyan befolyásolta a szervezést, s milyen új diskurzusokat eredményezett.

2020-ban komoly kihívásokkal kellett a rendezvény szervezőinek szembenézniük. A világjárvány nagy hatással volt a kulturális életre, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Az általam vizsgált rendezvény viszont szerencsésnek mondható, ugyanis az érvényben lévő korlátozások ellenére mindkét évben, nyilván módosításokkal és megváltozott körülmények között, de sor került a találkozóra. A szigorú korlátozások a megszokott szervezési forgatókönyvet is nagyban átírták. Noha a pandémia és a vele járó karanténkötelezettség miatt az akkor érvényben lévő rendelkezések szerint nem lehetett közösségi rendezvényeket szervezni, a május közepén kissé enyhülő helyzet lehetővé tette, hogy július 4-én, szombaton megrendezésre kerüljön az esemény Csíkszereda Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Hargita Nemzeti Székely Népi Együttes, valamint az Ezer Székely Leány Napja Alapítvány szervezésében. Amint azt a helyi sajtó hangsúlyozza, a szervezők példaértékűen küzdöttek az esemény ismételt megrendezéséért, konokul kitartottak amellet az érv mellett, hogy még egyszer nem hagyhatják, hogy „felsőbb hatalmak” korlátozásai végett ki kelljen hagyni egy évben is az Ezer Székely Leány Napját.³³

30 *Hargita Népe*, 2016. július 4. 6.

31 *Hargita Népe*, 2019. július 4. 6.

32 Mohay: *Térszerveződés*. 34.

33 Farkas: *A találkozás ünnepe*.

Természetesen be kellett tartani az előírt távolságokat, és a korlátozások miatt sokkal kisebb létszámban, maximum 500 fő részvételével lehetett megrendezni az eseményt. A városi önkormányzat sajtótájékoztatóján arra kérte az érdeklődőket, hogy az addig minden évben rendszeresen részt vevő települések legalább 2-3 emberrel legyenek képviselve, hogy a szokás ne szakadjon meg.³⁴ A rendkívüli körülményekhez igazodva elmaradt pár megszokott elem, például a települések felvonulása és a színpadi bemutatók.³⁵ Ugyancsak az érvényben levő korlátozások miatt elmaradt a Kis- és Nagy-Somlyó közötti nyeregbe történő lovas-szekeres felvonulás.³⁶ Az évtizedek során kialakult programpontok többségére azonban ebben az évben is sor került, szentmisével, politikai beszédekkel, táncos és zenés előadásokkal, a végén pedig a közös nagy csoportképnek az elkészítésével zárult az ünnep.

A pandémia kitörésének évében a Csíkpálfalva községhez tartozó Csíkdelne volt az esemény házigazdája, így a nyitóbeszédet a község polgármestere, Ferencz Csaba tartotta, aki szerint ez a találkozó a székelység egyik legfontosabb és legjelesebb ünnepe. Beszédében a székely népviselet jelképére is kitért, amely értelmezésében a munka, a szorgalom, valamint a megmaradásnak a szimbóluma, ugyanakkor kihangsúlyozta a rendezvénynek a ma is érvényben lévő aktualitását: „Ez a nap összehív minket Csíksomlyóra a különböző térségekből. Sokan próbálják elhithetni velünk, hogy Székelyföld nem létezik. Mi tudjuk, hogy ez a nap a szellemi és kulturális értékrendünk megőrzésére kötelez, ezért is jelenhetjük ki, hogy Székelyföld volt, van, és lesz”.³⁷ A polgármester beszédében már megtaláljuk a szellemi és kulturális értékrendek kifejezéseit, ami azt bizonyítja, hogy a közbeszédben egyre gyakoribbá váltak az örökségre való utalások, a helyi elit ugyanis már beépíti szövegeibe a szellemi jelzőt, amit eddig csupán szakszövegekben volt szokás használni. Ha megvizsgáljuk az előző évek szóhasználatát, akkor egyértelműen a kulturális értékrendre és lokális identitásra helyeződött a hangsúly, ezért is örömdetes az, hogy 2020-ban már utalásszerűen a szellemi örökség fogalma is megjelenik a rendezvényen. A polgármester záró soraiban – „Minél erősebb a szél, annál kitartóbbnak kell lennie a fának”³⁸ – újra megjelenik a dacolásnak és kitartásnak a motívuma, ami az előző években is rendszeresen visszatérő

34 Uo.

35 Dobos: Rendhagyó.

36 Farkas: A találkozás ünnepe.

37 Korpos: Ezer Székely Leány Napja 2020.

38 Uo.

narratív eleme volt a politikai diskurzusnak. Ebben az esetben már nem az akutálpolitikai ellenséggel, hanem egy világvárossal szemben kellett kitartani.

A hagyományokhoz híven az esemény házigazdájának egyházi képviselője, Csíki Szabolcs csíkdelnei plébános mutatta be a szentmisét.³⁹ A székelyföldi ifjúsági lelkész prédikációjában a hithez való visszatérést szorgalmazta: „A mai nap egy lelki megújulást kínál a székely népnek, odafordulást Istenhez és embertársunkhoz egyaránt”. Prédikációjában szólt a jelen lévő ifjúsághoz is: „Székely fiatalok, gyönyörködik bennetek az Isten. Ő maga saját játszótársává tett, nekünk, székelyeknek pedig ez nagy bátorítás. Istentől kapott értékeinkre saját szülőföldünkön, az ő tenyerén kell vigyáznunk”.⁴⁰ Csíki Szabolcs arra hívta fel az ünneplő fiatalok figyelmét, hogy a korlátozások hatására az embereknek alkalmuk nyílt meghittebb viszonyt kialakítani Istennel és szolidaritásukat kifejezni embertársaik iránt. Ugyancsak ebben a szellemben szólalt fel Csíkszereda Megyei Jogú Város polgármestere, Ráduly Róbert Kálmán, aki beszédében az egymáshoz való hűség és megbecsülés gondolatát hangsúlyozta: „Az Ezer Székely Leány Napja és a székely népviselet olyan fogódzók, amelyekkel minden időben újrakezdehetjük a megszakadónak látszó életünket. Kemény harcok évszázada van mögöttünk. A találkozói hagyománya is arra tanított meg bennünket: nincs győzelem küzdelem és szenvedés nélkül, nincs eredmény erőfeszítések nélkül, nincs aratás vetés nélkül”.⁴¹

A sokakban megfogalmazódó kérdésre, hogy vajon a járvány mennyire befolyásolta a rendezvény eredeti rendeltetését és üzenetét, a résztvevők egyöntetűen azt nyilatkozták, hogy 2020-ban volt a legközelebbi lelkiekben az eredeti, 1931-ben először megrendezésre kerülő találkozóihoz, hiszen valóban csak az emberi és a népviseletbeni találkozásoknak, az ismét hosszú, nehéz időszak utáni viszontlátásnak volt az ünnepe.⁴²

A 2021-es Ezer Székely Leány Napja különleges alkalomnak számított, hiszen éppen 90 éve indult útjára az azóta is töretlen sikernek örvendő

39 Farkas: A találkozás ünnepe.

40 Korpos: Ezer Székely Leány Napja 2020.

41 Uo.

42 Farkas: A találkozás ünnepe. Érdemes itt megemlíteni az UNESCO 2021-es jelentését: *Living Heritage in the face of Covid-19* (Élő örökség a Covid-19 alatt), melyben a világvárossal szellemi örökségre kifejtett hatásait vizsgálták. Az esetek többségében a helyi közösségek negatívan élték meg a korlátozásokat, ugyanis elmaradtak a rendezvények, ugyanakkor azonban a pandémia kényszermegoldásai, mint például a szellemi örökségek digitális térben való megjelenítései, sokkal nagyobb tömegekhez juttatták el az örökséget.

rendezvény. Ebben az évben július 3-án, a hónap első szombatján tartották a találkozót, ugyan még mindig visszafogottan, lovas-szekeres felvonulás nélkül, de már sokkal nagyobb számban, az érvényben lévő korlátozások betartásával és az évtizedek óta jól bejáratott programpontokkal.⁴³ A város részéről az időközben megválasztott és polgármesteri tisztséget betöltő Korodi Attila köszöntötte az egybegyűlteket, aki beszédében kihangsúlyozta, hogy ez a rendezvény a mostani, járványügyi helyzetnél sokkal nehezebb és nagyobb „viharokat” is túlélte, utalva a kommunista diktatúra következtében való betiltásra,⁴⁴ továbbá azt is hozzá tette, hogy sokkal nagyobb örömét lelte volna abban, ha tájegységenként, jóval nagyobb számban lehetett volna felvonulni a Hármashalom-oltárhoz. Befejező gondolatként arra biztatta a jelenlévőket, hogy „a nemzeti öntudatukat nap mint nap éljék meg, viseljék büszkén a székely ruhát”.⁴⁵ Korodi Attila beszédével a hagyományőrzés és értékmegőrzés aktualitására hívja fel a figyelmet úgy, hogy közben egészen jól mutatja azt a globális tendenciát, ami az örökséggel kapcsolatban napjainkban tapasztalható.

A házigazda, Csíkdelne részéről Csíkpálfalva község polgármestere, Ferencz Csaba szólt az egybegyűltekekhez, aki előző évi beszédére reflektált, miszerint „kiváló rendezvény az Ezer Székely Leány Napja azon kételkedők számára, akik szerint Székelyföld nem is létezik”. Arra is kitért, hogy „a jó és a rossz nap mint nap körülvesz bennünket, s az erőteljes politikai, demokratikus nyomás próbál erkölcsstelen dolgokat ránk erőltetni. Viszont az, ami fogódzót és segítséget nyújthat számunkra, az az, hogy az Istenbe vetett hit, a hazaszeretet és a család szentsége mindig velünk van”.⁴⁶ A beszédből kiérződik a magyarországi médiából származó politikai diskurzus hatása. Az egyház–család–haza pillér lehet csak a fennmaradás záloga, egy közösség, amely nem hú ezekhez a tradicionális értékekhez, előbb-utóbb eltűnik.

A politikai előljárók beszédeit követte a Csíki Szabolcs csíkdelnei plébános által celebrált szentmise, aki a prédikációjában így fogalmazott: „Hagyományainkat nem csak ápolni akarjuk, mert nem beteg. Még csak nem is őrizni, mert nem rab. Sokkal inkább élni kell azokat. Fel kell ismerünk, hogy mire tanít meg székely népviseletünk”. Kissé erősen fogalmazva, de a mai társadalom és identitás gondjaira is fordította a szót, mikor arra tért ki, hogy „Székely férfiak, a mai társadalomból a Szent József alakú

43 Farkas: Méltóan ünnepelték.

44 Uo.

45 Korpos: Ezer Székely Leány Napja 2021.

46 Uo.

férfiak hiányoznak. Hitünket, értékeinket komolyan kell venni. Jelenünket nem a mellveregetés, hanem az Istenben való kapaszkodás tartotta meg. És a továbbiakban is csak ezen az úton lesz jelenünk és jövőnk”.⁴⁷

Mint láthattuk, a járvány az eseményen részt vevők számát ugyan megcsorbította, viszont a rendezvény eredeti üzenetét, a kezdetekkor kitűzött célokat és elképzeléseket, az egykori hagyománynak az életben tartását nem igazán változtatta meg. A világjárvány új értelmet adott a rendezvénynek, egy új perspektívát nyújtott. Ahogyan a beszédekből is kiszűrődik, a világjárvány és a veszélyben levő identitás gyakran kerültek egymás mellé a diskurzusok szintjén. A járványügyi helyzet teremtette speciális körülményeket sokan a kommunizmus tiltásaival hozták kapcsolatba, ami nem csupán a helyiek járvánnyal kapcsolatos magatartása miatt sokatmondó, hanem azért is, mert sokan úgy vélték, hogy az intézkedések igazságtalanok és károsak az identításra. A helyi közösségek identitását megerősítette a járvány, annak ellenére, hogy a rendezvények nem vagy csak részben kerültek megszervezésre. A járvány jó alkalmat teremtett arra, hogy a politikusok a helyi identitás erősítésére hívják fel a figyelmet, közben pedig az ellenállásra is buzdítsanak, vagyis aktuálpolitikai jelentéssel láttak el egy világszintű egészségügyi katasztrófát. Ugyancsak ebben az időszakban kezdett a magyarországi politikai beszédmód hatása is egyre jobban felerősödni, főként, hogy a magyar kormány üzenete természetesen idomul a helyiek értékrendjéhez. Az esemény pedig egyre nagyobb népszerűsége tesz szert, a magyarországi vendégeket már nem csupán a csíksomlyói búcsú vonzza, hanem az Ezer Székely Leány Napja is. Egyre többen tanúi szeretnének lenni a székely népviselet ünnepének, ezért ma már nem csupán népi kulturális hagyományként él a rendezvény, hanem egyetemes üzenete van, ami a digitalizáció és média segítségével egyre nagyobb körökben kerül fogyasztásra.

SAJTÓ

Dobos: Rendhagyó.

Dobos László: Rendhagyó volt az idei Ezer Székely Leány Napja. (2020. július 5.) *erdely.ma*. <https://www.erdely.ma/rendhagyoy-volt-az-idei-ezer-szekely-leany-napja> (letöltés: 2023. április 7.).

47 Uo.

Farkas: A találkozás ünnepe.

Farkas Endre: A találkozás ünnepe megmaradt: az Ezer Székely Leány Napja képekben. (2020. július 4.) *maszol.ro*. <https://maszol.ro/fotoriport/193-a-talalkozas-unnepe-megmaradt-az-ezer-szekely-leany-napja-kepekben> (letöltés: 2023. április 7.).

Farkas: Csak 500 leány.

Farkas Endre: Csak 500 lány vehet részt szombaton az Ezer Székely Leány Napján. (2020. június 30.) *maszol.ro*. <https://maszol.ro/kultura/128983-csak-500-lany-vehet-reszt-szombaton-az-ezer-szekely-leany-napjan> (letöltés: 2023. április 7.).

Farkas: Méltóan ünnepelték.

Farkas Endre: Méltóan ünnepelték meg Csíksomlyón a 90 éves Ezer Székely Leány Napját. (2021. július 3.) *maszol.ro*. https://maszol.ro/fotoriport/Meltoan-unnepeltek-meg-Csíksomlyon-a-90-eves-Ezer-Szekely-Leany-Napjat?fbclid=IwAR2yW3fYXpXoS0uj2VAzKY_-SNc_1BB74kxgqITZ4VbBJz6bzFR4t5f9A (letöltés: 2023. április 7.).

Hargita Népe, 1990, 1996, 2003, 2005, 2011, 2016, 2018, 2019.

Korpos: Ezer Székely Leány Napja 2020.

Korpos Attila: Ezer Székely Leány Napja: együtt a nehéz időkben is családot, közösséget alkotunk. (2020. július 4.) *szekelyhon.ro*. <https://szekelyhon.ro/aktualis/ezer-szekely-leany-napja-egyutt-a-nehez-idokban-is-csalamotkozosseget-alkotunk> (letöltés: 2023. április 7.).

Korpos: Ezer Székely Leány Napja 2021.

Korpos Attila: Ezer Székely Leány Napja: „a nemzeti öntudatunkat nap mint nap éljük meg”. (2021. július 3.) *szekelyhon.ro*. https://szekelyhon.ro/aktualis/ezer-szekely-leany-napja-ba-nemzeti-ontudatunkat-nap-mint-nap-eljuk-meg-r?fbclid=IwAR3KIcQUosyJNB7tuC8ZC1Y-aViGP0yIDAp390EunaG70NCK_wxwS_gJyOA (letöltés: 2023. április 9.).

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Bándy – Vámszer: Székely táncok.

Bándy Mária – Vámszer Géza: Székely táncok. In: Szatmári László (szerk.): *Csíkszereda Város Évkönyve*. Polgármesteri Hivatal, Csíkszereda, 2001. 243–244.

Bodó: Szórakozni muszáj.

Bodó Julianna: Szórakozni muszáj. Ünnepek és szórakozás összefüggései a változó időben. *Korunk*, 34 (2023) 7. sz. 3–13.

Chastel: Az örökség.

Chastel, André: Az örökség fogalma. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség.* (Atelier Füzetek 7.) L'Harmattan, Budapest, 2004. 97–113.

Császár: A Székelyföld.

Császár Károly: A Székelyföld virágai. *Pásztortűz*, 17 (1931) 15. sz. 376.

Csonka Takács: Előszó.

Csonka Takács Eszter: Előszó. In: Uő (szerk.): *UNESCO Egyezmény a szellemi kulturális örökség megőrzéséről.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2010. 3–4.

Daczó: Ha ezer székely leány útra indul.

Daczó Katalin: Ha ezer székely leány útra indul. *Székelyföld*, 20 (2016) 7. sz. <https://szekelyfoldfolyoirat.ro/aranyag/daczo-katalin-ha-ezer-lany-utra-indul.html> (letöltés: 2022. június 6.).

Domokos Pál Péter rádiófelvétel.

Domokos Pál Péter rádiófelvétel. [Oláh-Gál Elvira interjúja, 1990] In: Szatmári László (szerk.): *Csikszereda Város Évkönyve.* Polgármesteri Hivatal, Csikszereda, 2001. 241–242.

Farmati – Gábor: *Jelnek állítottalak.*

Farmati Anna – Gábor Csilla (szerk.): *Jelnek állítottalak... Emlékkönyv a Szociális Testvérek Társasága és Romániai Kerülete alapításának 80. évfordulójára.* Typografic, Csikszereda, 2003.

Fejős: A néprajz.

Fejős Zoltán: A néprajz, antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet.* Országos Széchényi Könyvtár–Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 69–76.

Gagy: Örökségesítők.

Gagy József: Örökségesítők. Két példa. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció – használat – értelmezés.* (Kriza Könyvek 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018. 101–118.

Gagy: Örökített székelykapu.

Gagy József: *Örökített székelykapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelyföldi faluban.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2004.

Keszeg: Keresztűzben.

Keszeg Vilmos: Keresztűzben a népi kultúra: interpretációs és kontextualizáló kísérletek. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció – használat – értelmezés.* (Kriza Könyvek 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018. 29–77.

Mohay: Térszerveződés.

Mohay Tamás: Térszerveződés a csíksomlyói búcsún. *Néprajzi Értesítő*, 78 (1996) 29–58.

Nagy: *Városkép*.

Nagy András: *Városkép és ami hozzá tartozik*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 1997.

Székelyföld története. III.

Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története*. III. Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2016.

Szócsné Gazda: A sepsiszentgyörgyi.

Szócsné Gazda Enikő: A sepsiszentgyörgyi székely kiállítások és előzményeik. In: Keszeg Vilmos – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Hagyomány és örökség a romániai magyar néprajzkutatásban*. (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 24.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2016. 197–227.

Vajda: Hagyomány.

Vajda András: Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. (Kriza Könyvek 39.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2016. 21–58.

Dimény-Varga Fanni

**FÖLDBEN REKEDT KINCSEINK,
AVAGY VERESPATAK ÚTJA AZ UNESCO
VILÁGÖRÖKSÉGI LISTÁIG**

**Our Treasures in the Ground – The Journey of Roşia Montană to the
UNESCO World Heritage List**

In this study, I seek to answer the question of what lessons can be drawn from the acceptance of the Roşia Montană Mining Landscape to the UNESCO World Heritage List, and how the present situation of cultural heritage in Romania can be assessed on this basis. The natural and cultural heritage of Roşia Montană, a two-thousand-year-old mining village, became endangered, when a new mining project, the Roşia Montană Gold Corporation (RMGC) was launched, from the cooperation of the Canadian Gabriel Resources and the Minvest Romanian state company in 1997. The RMGC planned to use cyanide technology to extract precious metals from the area, and because of the Romanian state's constantly changing position on the issue, civil society groups launched a movement to save Roşia Montană. The case revealed the main problem regarding the protection of cultural heritage in Romania: authorities chose responsible management only under social pressure.

Keywords: Roşia Montană, UNESCO World Heritage List, Roşia Montană Gold Corporation (RMGC), cultural heritage, civil movements, heritage protection, historical preservation

BEVEZETŐ

A rendszerváltás utáni romániai örökségvédelem leginkább mediatiszt és a legtöbb vitát generált eseménye a Verespatak világörökségi státuszáért vívott küzdelem volt. Az egyébként több évezredes múltra visszatekintő bányásztelepülés azt követően került a média, a civil szervezetek és a po-

litikai diskurzus fókuszába, hogy 1997-ben a Gabriel Resources kanadai vállalat és a dévai Minvest román állami bányatársaság egyesülése révén létrejött a Roşia Montană Gold Corporation (RMGC). A tervek szerint a cég cianos technológiával termelte volna ki a Verespatak környékén található nemesfémeket, elsősorban aranyat, amelyhez a környezet károsítása mellett olyan intézkedésekre is szükség lett volna, amelyek veszélybe sodorhatták volna a település épített örökségét is. Ekkor kezdődött a több mint húsz éven át tartó huzavona, amelyet számos szempontból lehetne vizsgálni, hiszen nemcsak egy örökségesítési eljárásról van szó, hanem egy komplex szociális, politikai, kommunikációs, gazdasági és nem utolsósorban örökség- és környezetvédelmi problémáról. Verespatak az évek során látteletté vált a kulturális örökséghez való hazai viszonyulásnak, és felszínre hozta azokat a rendszerhibákat, amelyekre eddig nem sikerült megoldást találni a romániai kortárs örökségvédelemben.

Arról, hogy milyen következményei lesznek Verespatak 2021-es felvételének az UNESCO (Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete) világörökségi listájára, korai lenne még nyilatkozni, jelen tanulmánynak ez nem is célja. Az idáig vezető útnak talán már vannak tanulságai, vagy legalábbis felmerülnek kérdések, amelyeket érdemes lehet tematizálni. Hogyan zajlott az örökségesítési folyamat Verespatak esetében, és kik voltak a szereplői? Hogyan értékelhető a civil összefogás és a román állam viszonyulása az esethez? Reagálhatunk-e egy soktényezős problémára csupán a kulturális örökségen keresztül? Az örökség fogalma és a kulturális örökséget övező dilemmák ismertetése mellett ezeket a kérdéseket szeretném körüljárni a továbbiakban.

ÖRÖKHAGYÓK, ÖRÖKÖSÖK, ÖRÖKSÉGESÍTŐK – KI FORMÁLJA AZ ÖRÖKSÉGET?

A kulturális örökség mint fogalom eredetileg a francia és az angolszász kultúrában jelent meg, s kizárólag nemzeti értékeket foglalt magába. A 20. század második felében azonban az örökség új irányt szabott az identitásépítésnek, a nemzeti jelleg mellett ugyanis egyre inkább teret nyert a sokkal tágabb *világörökség*-státusz.¹ Az UNESCO 1972-es kongresszusát és egyezményét követően kezdték el világszinten kategorizálni és szigorúbb védelem alá helyezni azokat a kulturális és természeti helyszíneket, értékeket, amelyekről

1 Erdősi – Sonkoly: A kultúra melankóliája. 73–76.

úgy vélték, nem csak egy nemzet számára bírnak jelentőséggel. Napjainkban már nem csupán műemlékeket értünk világörökség alatt, hanem minden olyan materiális vagy szellemi értéket, amelynek megőrzése közös érdek.²

A kulturális örökség és a világörökség fogalmának megjelenése azonban különösen problematikusnak bizonyult a klasszikus tudományterületek művelői számára, mivel az örökségstátusz nem a szakemberek (történészek, régészek, művészettörténészek, műemlékvédelmi szakemberek, néprajzkutatók) fáradságos kutatómunkájának, hanem a lelkes örökségesítők kitartó – gyakran adminisztratív – erőfeszítéseinek eredményeként születik meg. Az örökségesítés ugyanis nem azonos a történeti kutatással. Bár az örökség szoros kapcsolatban áll a történettudománnyal, míg az utóbbi művelői elsősorban szakemberek, addig örökségesítő majdhogynem bárkiből lehet. Ahogyan Sonkoly Gábor kifejti, az újságíró, a politikus vagy az igazságszolgáltató ugyanúgy igényt tarthat az örökség használatára, formálására vagy épp meghatározására, mint a történész, a művészettörténész vagy a régész.³ Felmerül tehát a kérdés, hogy milyen szerepet tudhat magáénak a történettudomány a kulturális örökség térhódításának korszakában. Miként, milyen intézkedésekkel tudnak a szakemberek bekapcsolódni az örökség védelmébe? A legtöbb probléma gyökere ugyanis az, hogy nem tudjuk meghatározni, kinek van joga formálni, és kinek kötelessége védeni az örökséget. Ha úgy tekintünk rá, mint az emberiség közös tulajdonára, akkor értelemszerűen bárki igényt tarthat az örökös vagy akár az örökségesítő szerepkörére is. Ez önmagában még nem lenne problémás, hiszen éppen Verespatak kapcsán láthatjuk majd a civil kezdeményezések fontosságát, abban a kontextusban viszont már igen, hogy az UNESCO nem tudott azzá az erőteljes jogi és gazdasági eszközzé válni, amire szükség lenne ahhoz, hogy ki tudják szűrni vagy meg tudják akadályozni az örökséggel való visszaéléseket.⁴

VILÁGÖRÖKSÉG ROMÁNIÁBAN

Románia 1990. május 16-án csatlakozott az UNESCO Világörökségi Programjához, és azóta kilenc helyszínnel szerepel a világörökségi listán. Először a Duna-delta nyerte el a világörökségi státuszt 1991-ben mint természeti

2 Wessely: A kulturális örökség fogalmának változása. 19.

3 Sonkoly: Örökség és történelem. 16–17.

4 Fejérdi: A Világörökség. 43.

örökség, amit 2000-ig további hat helyszínen követett: Erdély erődtemplomos falvai (1993), a horezui kolostor (1993), az észak-moldvai kolostorok (1993), dák erődítmények a Szászvárosi-hegységben (1999), Segesvár történelmi központja (1999) és Máramaros fatemplomai (1999). Számos ország mellett 2007-ben Románia ősbükkösei is felkerültek a listára „A Kárpátok és más európai régiók ősbükkösei” néven.⁵ Ezt követően pedig mintha alábbhagyott volna az örökségesítési kedv, a következő és egyben utolsó helyszínen ez idáig a Verespatak bányászati kultúrtáj 2021-es felvétele, annak ellenére, hogy a javaslati listán tizenhat helyszínen szerepel, melyek zömét 1991-ben jelölték.⁶

Az UNESCO szellemi örökség védelméről szóló 2003-as egyezményét Románia 2006. január 20-án ratifikálta, azóta pedig újabb kilenc szellemi értékkel képviseli magát a listán: a căluș rituális tánc (2008), a sajátos román népdal, a doina (2009), a horezui fazekasság (2012), a Moldvai Köztársasággal közös hagyományos karácsonyi kolindálás (2013), a romániai legényes táncok (2015), a szintén Moldvai Köztársasággal közös fali szöttesek (2016), végül a március 1-hez kötődő hagyományok és szokások (2017) – utóbbi olyan szellemi örökség, melyen Románia Bulgáriával, Makedóniával és a Moldvai Köztársasággal „osztozik”. A 2000-es évek örökségvédelmének fókuszában tehát sokkal inkább a román néprajzi kategóriából örökségesített szellemi értékek felterjesztése, mintsem az épített vagy természeti örökség állt.

A világörökségi és a javaslati listán szereplő romániai helyszínek jelentős részét a vallásos épített örökséghez sorolhatjuk, ami mellett a természeti helyszínek jelennek meg még gyakran. Verespatak nemcsak azért tér el a többi felvételt nyert vagy jelölt helyszíntől, mert az UNESCO azonnal felvette a veszélyeztetett örökségi helyszínek közé is, hanem azért is, mert *kultúrtájként* szerepel, ami egyszerre foglalja magába az emberi tevékenység és a természet örökségét.⁷ Ez a kategória Verespatak esetében azért is indokolt, mivel a kitermelési projektnek nemcsak a kulturális örökséget érintő, hanem nagyon súlyos környezeti kockázatai is vannak. Ezeket a felterjesztéseket azonban nemcsak az ICOMOS-nak (Műemlékek és Helyszínek Nemzetközi Bizottsága), hanem az IUCN-nek (Természetvédelmi Világszövetség) is el kell bírálnia, és a kultúrtáj minősítést csak akkor kaphatja meg az adott helyszínen, ha azt mindkét szervezet szakemberei indokoltnak tartják. Amikor például

5 Világörökségi lista.

6 Jelölt helyszínek listája.

7 UNESCO kultúrtáj.

Magyarország Ausztriával közösen jelölte a Fertő-tó és környékének örökségét kultúrtájként, akkor az IUCN nem tartotta indokoltnak természeti szempontból a felvételét.⁸ Verespatak esetében vélhetően a veszélyeztetettségét figyelembe véve döntöttek a kettős védettség mellett.

Amellett, hogy úgy tűnik, mintha az elmúlt két évtizedben jóval kevesebb aktivitást mutatna Románia a tekintetben, hogy újabb örökségi helyszíneket helyezzen az UNESCO védelme alá, sajnos a már listára került helyszíneket sem sikerült úgy kiépíteni vagy gondozni, mint ahogy az elvárható lett volna. Ez azért is szomorú, mert a világörökségi státusz, mindamelllett, hogy a legerőteljesebb védettséget jelenti, a nemzetközi turizmusba való becsatornázás egyik legjobb módszere is. Természetesen ezek a helyszínek látogatottak és látogathatók, de akár az erődtemplomok állapotára, akár a várhelyi (sarmizegetusai) régészeti örökség bemutatására gondolunk, nem feltétlenül az jut az eszünkbe, hogy világörökségi helyszínekről beszélünk. Minden örökségi helyszín megóvása, bemutatása és a turizmusba való bekapcsolása során más-más kihívásokkal kell szembenézni, de úgy tűnik, hogy Románia nagyon lassan tudja kiépíteni az infrastruktúrát és megtenni a megfelelő óvintézkedéseket. A várhelyi régészeti örökség állapotáról T. Szabó Csaba értekezett néhány éve, és állításai, amelyek a bemutatás és a védelem hiányosságaira vonatkoznak, mindmáig érvényesek.⁹ A probléma soktényezős, a szigorú jogi szabályozások, amelyek az örökség védelmét szolgálják, sokszor szinte lehetlenné tesznek minden olyan fejlesztést, amely elősegíthetné a turizmus fellendülését (amelyből nyilván az adott helyszínek is profitálhatnának). Ugyanakkor még így is sokszor veszélyben van az örökség a szabályozások be nem tartása miatt. A világörökségi helyszínek gondozása Romániában olyan szempontból is problémás, hogy nem egyértelmű, mekkora szerepet kell az államnak vállalnia, illetve mekkorát a megyei tanácsoknak vagy a helyi önkormányzatoknak.¹⁰ Emiatt aztán a felelősség tovább osztozik, és nálunk is megfigyelhetővé válik az a tendencia, hogy az állam igyekszik áthárítani a finanszírozás és fenntartás terheit a regionális, kisebb közösségekre.¹¹

Románia tehát a rendszerváltást követően kezdetben láthatóan nagyobb hangsúlyt fektetett az épített, kulturális és természeti örökség védelmére, azóta azonban az örökségesítés és a már örökségesített helyszínek

8 Fejérdi: UNESCO beszámoló. 48–49.

9 T. Szabó: Sarmizegetusa.

10 Makkay: Az aranybányaprojekt.

11 Erdősi – Sonkoly: A kultúra melankóliája. 77.

megóvása és fejlesztése mintha már nem élvezne akkora prioritást. Ezen viszonyok közt került fel 2021-ben Verespatak bányászati kultúrtájként az UNESCO világörökségi listájára mint veszélyeztetett helyszín.

VERESPATAK ÚTJA AZ UNESCO VILÁGÖRÖKSÉGI LISTÁIG

Románia az 1990-es években, az UNESCO Világörökségi Egyezményének elfogadása után terjesztette fel a legtöbb helyszínt a világörökségi listára, Verespatak örökségesítése azonban ebben az időszakban nem merült fel. Jó kérdés, hogy amennyiben a település és a bánya nem kerül veszélybe, érdemesnek tartotta volna-e az állam ennek az örökségnek a fokozott védelmét, mindenesetre a rendszerváltást követően, ahogyan két évezreden át, Verespatak egy egyszerű bányászfalu maradt, ahol a lakosság jelentős része a bányászatból élt.

A Verespatak környéki nemesfémbánya az egyik legrégebbi Románia területén. A források tanúsága szerint már a rómaiak előtt is ismert volt az aranyásók körében, de az első településeket a rómaiak hozták létre a térségben. Verespatak római kori neve *Alburnus Maior* volt, ezen a néven ismerjük a bányavédműként szolgáló erődöt is.¹² A rómaiak által létrehozott, kiterjedt tárnarendszer mai napig fennmaradt, egy rövid szakasz látogatható is belőle a Verespataki Bányamúzeumban. A római kori bánya az egyik legmodernebb volt Európában a Kr. u. 2. századtól kezdődően. A tárnarendszer és az erőd maradványai mellett számos római kori felirat, sírkő és kőtábla került elő, melyekből utóbb nagyon sok megsemmisült, többet befalaztak a település épületeibe, néhány pedig megtekinthető napjainkban is a bányamúzeum szabadtéri lapidáriumában. A Római Birodalom széthullását követően, a magyar államalapítás után lendült fel igazán újra a bányászat a régióban, és azt követően a Magyar Királyság évszázadokon át kedvezményekkel, bányatörvényekkel és képzett bányászok betelepítésével próbálta fenntartani és fokozni a kitermelést. A vidék utolsó felvirágzása Mária Teréziának volt köszönhető, aki rendeleteivel elősegítette, hogy a 19. századra a környéken közel kétszáz bányatársaság működhessen.¹³ Verespatak településképét leginkább a dualizmuskori épületek határozzák meg, ezek jelentik az épített örökség magját is.¹⁴ A világháborúkat

12 Veöres: Integrált műemlékvédelem. 25.

13 Uo.

14 Székely: Verespatak közpolitikai szempontból. 6.

követően és az államszocializmus éveiben is folytatódott a kitermelés, noha jóval visszafogottabb ütemben. Ennek egyik legfőbb oka a lelőhely kimerülése volt, legalábbis ami azt a típusú ércet jelenti, amiből az akkori technológiával ki tudták nyerni a nemesfémeket. A rendszerváltást követően a bányaipar még kilátástalanabb helyzetbe került, a privatizáció folytán pedig már külföldi befektetők is versenybe szállhattak az altalajkincsért. Verespatakon a bányászat végül az európai uniós csatlakozás évében, 2007-ben szűnt meg.

Mindamellett, hogy természetesen a település örökségét képezik a római, a Habsburg- és a dualizmuskori műemlékek, a környék legfontosabb örökségei nem ezek, még csak nem is az egyébként látványos természeti környezet, hanem maga a bányászat mint mesterség. Nem abban az értelemben, hogy ennek a bányavidéknek a technológiája (leszámítva a római kori fejlettségi szintjét) bármivel is különb lenne akár a tágabb régió kitermelésétől, hanem hogy ezzel tudott-tud a civil lakosság legnagyobb része azonosulni.¹⁵ Véleményem szerint ez az, ami miatt igazán bonyolulttá válik nemcsak a bánya újranyitásának kérdése, hanem az örökségesítés is.

Az 1990-es évek végére a bányászok egyre nehezebb helyzetbe kerültek, és a település mondhatni kilátástalan jövő elé nézett. Mindez egybeesett azzal az időszakkal, amikor a keleti blokk országai elkezdtek érezni a globalizáció hatásait például abban, hogy a korábban teljesen államilag felügyelt és birtokolt piacon megjelent a külföldi tőke, olykor sokkal nagyobb lobbierővel bírva, mint a legyengült, privatizált vállalatok. Mindez alól a román bányaipar sem volt kivétel, noha a verespataki bányaprojekt eredeti kezdeményezője egy román származású üzletember, Vasile (Frank) Timiș volt.¹⁶ Az általa létrehozott cégek (egy ausztrál, egy kanadai és egy angol leányvállalat) közül a Gabriel Resources N.L. 1995-ben együttműködési szerződést írt alá a dévai Minvest állami bányavállalattal, amely a rendszerváltást követően a verespataki bányát is működtette. A két vállalat 1997-ben megalapította az Euro Gold (a későbbi Roșia Montană Gold Corporation) nevű céget, melyből a román állam részesedése kezdetben 33,8%, míg a kanadai fél 65% volt, majd egy tőkeemelés következtében ez az arány 19,3%-ra, illetve 80%-ra változott.¹⁷ A projekt célja egy új külszíni bánya nyitása volt, amelyen keresztül cianos technológiával termelték

15 Parasca – Butnaru: Roșia Montana. 682.

16 Vasile F. Timiș később kiszállt a cégből, de tanácsadóként továbbra is befolyással volt annak működésére. Iorgulescu: Roșia Montană.

17 Uo.

volna ki a Verespatak környéki hegyekben található nemesfémek, közel 300 tonna aranyat és 1600 tonna ezüstöt.¹⁸

Az RMGC ajánlata kecsesgetően hangzott a kezdetektől fogva, és később is erre építették a reklámkampányaikat. A munkalehetőség, a régió fejlődésének ígérete, az állam aranytartálékainak növelése mind olyan üzenetek voltak, amelyekkel nem csak a helyi lakosságot szerették volna meggyőzni.¹⁹ Bár voltak, akik már kezdetektől fogva elleneztek a beruházást, felhíva a figyelmet a környezetkárosítás kockázataira és az épített örökség elpusztításának tervére, igazán nagy figyelem a 2000-es nagybányai ciánkatasztrófát követően irányult Verespatakra. Az Aurul bányavállalat zagytározójának gátszakadása következtében nagyon súlyos ökológiai helyzet állt elő, ami leginkább a Tisza élővilágát érintette.²⁰ Az RMGC terve nagyon hasonló volt a nagybányaihoz, azzal a különbséggel, hogy egy esetleges hasonló gátszakadás esetén negyvenszer akkora pusztításra lehetett volna számítani.²¹ A beruházással szemben ekkor kezdtek erőteljesen megfogalmazódni a környezetvédelmi aggályok. Ezzel párhuzamosan egyre többször került szóba az is, hogy milyen tervei is vannak az RMGC-nek Verespatakka és a kulturális örökséggel. A kitermeléshez ugyanis nem csupán hegyeket kellett volna elhordani, hanem 9 templomot és 3 temetőt kívántak elköltöztetni, megsemmisült volna a római tárnarendszer jelentős része és a falu számtalan épülete is. Mindemellett a lakosság egy részének a kitelepítésére is szükség lett volna.²² Ezek a kockázatok valószínűleg egy olyan országban, ahol mind az örökség, mind a környezet védelme alapvető állami törekvés, elegendőek lettek volna arra, hogy a projekt ne is láthasson napvilágot, itt azonban még az sem nyomott túl sokat a latban, hogy az RMGC terve számos ponton betarthatatlan ígéretekre, illegális és féllégális tevékenységekre épült.

Egyértelmű volt, hogy civil összefogásra van szükség az RMGC tervének megakadályozásához vagy megváltoztatásához. Az ügy súlyosságát mutatja az is, hogy ennek kapcsán kezdte el tevékenységét Kelet-Európában a Greenpeace környezetvédelmi szervezet.²³ Az egyik legkorábbi eredmény az ügyben a Világbank visszalépeése volt, ugyanis az International Finance

18 Selyem: A cián spektákuluma. 3.

19 Pascaru: Romanian Glocalization. 5–6.

20 Sakan – Dordevic – Manojlovic – Predrag: Assessment of heavy metal pollutants. 3385–3389.

21 Székely: Verespatak közpolitikai szempontból. 2–3.

22 Selyem: A cián spektákuluma. 3.

23 Tamás: Verespatak. 50.

Corporation (IFC) lett volna az RMGC egyik fő hitelezője, azonban a környezetvédelmi aggályokat figyelembe véve 2002-ben bejelentették, hogy nem vállalják a finanszírozást.²⁴ A projekt ellenzői alapították meg az Alburnus Maior Egyesületet, amely a civil oldal legerősebb képviselőjévé vált a több éven át tartó jogi és kommunikációs küzdelemben. Az egyesület 2011-ig hatvan pert indított az RMGC ellen, amelyeknek következtében a cég többször is elveszítette a bányanyitáshoz szükséges, korábban megkapott engedélyeket.²⁵

A civil oldal kommunikációs kampányát és az RMGC vele szemben indított ellenkampányát már többen is elemezték, itt most csak egy rövid összefoglalóban tekintjük át ezek legfontosabb elemeit. Az Alburnus Maior Egyesület indította el a *Mentsük meg Verespatakot* nevű, klasszikus informálókampányt, amelyhez számos más civil szervezet is csatlakozott.²⁶ Ezt a kampányt talán nem túlzás a rendszerváltás utáni Románia leghatásosabb és legerősebb civil sikerének elkönyvelni. A tüntetések és nyilvános demonstrációk mellett a kampányt segítették dokumentumfilmek,²⁷ a Verespatakon megrendezett jótékonysági *Széna Fesztivál*, színdarabok, mint például a *Verespatak – fizikai és politikai vonalon* című előadás, illetve különböző közszereplők állásfoglalásai.²⁸ A civil szervezetek mellett ellenezték a bányanyitást a történelmi egyházak, a Román Tudományos Akadémia, illetve – mivel egy esetleges katasztrófa hatásai nem állnának meg az országhatáron – például Magyarország is elutasította a ciántechnológia alkalmazását.²⁹ Ezzel szemben az RMGC végig egy ellenkampányt folytatott, televíziós reklámokkal, (ál)dokumentumfilmmel, a projektet támogató lakosok történeteire hivatkozva. A verespataki önkormányzat és a polgármesteri hivatal is a bányanyitás mellett érvelt. A román állam álláspontja az évek alatt folyamatosan változott. A kulturális örökség szempontjából a legrelevánsabb pillanat az volt, amikor Kelemen Hunor, az akkori kulturális miniszter 2011-ben aláírta a régészeti mentesítési bizonylatot, amelynek visszatartása megakadályozhatta volna a

24 Nistor – Kovács: Verespatak. 84.

25 Székely: Verespatak közpolitikai szempontból. 14–15.

26 Száfta: Verespatak kommunikációs kampányai. 56.

27 Itt Kocsis Tibor *Új Eldorádó* c. díjnyertes dokumentumfilmjét érdemes kiemelni.

28 Maia Morgenstern színész tiltakozó videója talán a legismertebb, de említhetnénk Vanessa Redgrave színésznőt is, aki a 2006-os TIFF-en (Transilvanian International Film Festival) kapott díját az Alburnus Maior Egyesületnek ajánlotta fel. Az utóbbi ügy iróniája, hogy a TIFF-et ebben az évben az RMGC is támogatta. Selyem: A cián spektákuluma. 6–7.

29 Székely: Verespatak közpolitikai szempontból. 7.

tárgyi örökség károsítását.³⁰ Sem a Kulturális és Kultuszminisztérium, sem pedig a Környezetvédelmi és Erdőgazdálkodási Minisztérium álláspontja nem volt konzekvens az évek alatt, ami arra enged következtetni, hogy Romániában az örökség- és a környezetvédelem alárendelődik a politikai és gazdasági szereplők érdekeinek, a megfelelő intézkedések pedig csak civil nyomás vagy elégedetlenség hatására történnek meg.

Mivel az évek alatt nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet bízni abban, hogy az állam törvényben korlátozza vagy egyszerűen nem adja meg az engedélyt a ciántechnológiás kitermeléshez, az egyetlen eszköznek, amelylyel meg lehetett akadályozni az RMGC projektjét, Verespatak UNESCO világörökséggé nyilvánítása tűnt.³¹ Bár a település öröksége valóban gazdag, és egyáltalán nem indokolatlanul merült fel a fokozottabb védelme, nem tekinthetünk el attól, hogy az örökségesítés ebben az esetben egy jogi eszközzé, ha úgy tetszik, fegyverré válik. Ezzel egyébként az RMGC meg is próbált visszaélni, amikor számos műemlék épületet vásárolt fel Verespatakon, vagy meggyőzött lakosokat arról, hogy jó pénzért vagy egy másik településen található lakásért cserébe hagyják el a falut (amihez akár az elhunyt hozzátartozók kihantolása és újratemetése is hozzátartozott). Az UNESCO-felterjesztés egyébként többször is megakadt, mivel a Gabriel Resources perben állt Romániával, de 2017-ben jelölték, egy 2018-as leállítást után pedig 2021-ben a Verespatak bányászati kultúrtáj végül elnyerte az UNESCO világörökségi státuszt.³²

KÖVETKEZTETÉS

Adja magát a kérdés: hogyan tovább? Verespatak most már a világörökségi szabályozások védelme alatt áll, ami ha a ciántechnológia betiltását nem is jelenti, de a nemzetközi köztudatba bekerülve, a bányaprojekt eredeti terve valószínűleg sosem valósul már meg. Ugyanakkor a kulturális és természeti örökség védelme önmagában nem oldja meg a régió gazdasági és társadalmi problémáit, amelyek lényegében a rendszerváltás óta egyre csak súlyosbodtak. Jelenleg az egyetlen lehetőség a település turisztikai fejlesztése lenne,

30 Uo. 4.

31 Noha 2013-ban a bíróság elutasította a verespataki önkormányzat bányanyitási tervét, a korábbi évek váltakozó állami álláspontját figyelembe véve nem volt elképzelhetetlen, hogy egy későbbi kormány újra támogatná a ciános kitermelést és az RMGC projektjét. Makkay: Az aranybányaprojekt.

32 Uo.

csak hogy ennek még a terve sem került egyelőre kidolgozásra. Annak ellenére, hogy a kezdeményezők és az örökségesítők ebben az esetben helybéli civilek voltak, a lakosság azon része, akik a bányászatban látták a jövőt és a megélhetésüket, nehezen fogadják el, hogy egy teljesen más ágazat kiépítésében kellene részt venniük.³³ Felmerül persze a kérdés, hogy mennyire megkonstruált az az örökség, amelynek értékét el kell magyarázni az örökösöknek. Az épített örökség védelméért a legtöbbet Virgil Apostol műépítész, műemlékvédelmi szakember tett, nemcsak állammegóvó intézkedéseken keresztül, hanem azzal is, hogy próbálta megértetni a lakossággal, hogy a fenntarthatóságra optimalizált turizmus egy olyan jövő, amivel hosszabb távra lehet tervezni, mint egy másfél évtizedes kitermelési projekttel, ami után csak üres kráterek és egy ülepítő maradt.³⁴

Verespatak története rávilágít arra a már korábban is említett problémára, hogy nincs tisztázva, legalábbis Romániában, hogy kinek is a feladata védeni az örökséget, és kinek van joga formálni azt. Az állam láthatóan nem igazán vállalkozik erre a szerepre, csupán nyomásra, vagy abban az esetben, ha valamilyen gazdasági érdek mozgatja, és ezt az is igazolja, hogy a korábban felterjesztett helyszínekről szinte egyáltalán nem esik szó, a többi, regionális jelentőségű, de egyébként pusztuló értékről, legyen az kulturális vagy természeti, nem is beszélve. Ezzel szemben a civil szereplők kénytelenek felvállalni az örökségesítő szerepét, ők azonban nem képesek állami és önkormányzati együttműködés nélkül hatékony fejlesztésre, beavatkozásra – ezt támasztja alá az elmúlt évek mondhatni eseménytelensége Verespatakon is.

Külön tanulmányt érdemelne annak a kérdése is, hogy miért csak Verespatak ügye érte el a társadalmi ingerküszöböt, miközben számos más környezet és örökségkárosító esetről tudunk. Véleményem szerint erre a válasz röviden az eset komplexitása. Nemcsak a környezetre és az épített, tárgyi kulturális örökségre, hanem az egészségre, a lakhatásra és a település képeire is negatív hatással lehetett volna a beruházás, ami így egybekovácsolta a különböző egyházakat és nemzetiségeket, Verespatak megőrzése a magyarok és románok közös érdeke lett, és nem utolsósorban beleillett abba a globalizációellenes narratívába, amely megjelent a rendszerváltás után Romániában.³⁵ Ehhez társul még a hatékony kommunikációs kampány és annak ténye is, hogy a román állam részesedése a projektből, a többszörös feltőkésítést követően, egyre csak csökkent. Annak ellenére, hogy Románia

33 Parasca – Butnaru: *Roşia Montana*. 682–683.

34 Makkay: Az aranybányaprojekt.

35 Pascaru: Romanian Glocalization. 6.

több mint harminc éve elfogadta a Világörökségi Egyezményt, úgy tűnik, mindmáig nem sikerült az örökségvédelmet fundamentális törekvéssé, kormányoktól, személyes politikai érdekektől független, általános értékke emelni. Így ezek a kincseink a földben rekedhetnek.

Verespatak örökségesítésének ha vannak is tanulságai, azokat továbbra is csak azok vonják le, akik egyébként is fontosnak tartották az ügyet. Annak ellenére, hogy az örökség, legyen az kulturális vagy szellemi, divatos fogalmakká váltak, a valóság az, hogy Románia még mindig nem használja ki az ezekben rejlő gazdasági potenciált, ha már az eszmei érték védelme önmagában nem elegendő. Verespatak példája azért is beszédes, mert egy olyan esetről van szó, amelyben tényleges veszélynek volt kitéve mind a természeti, mind a kulturális örökség, mégis egy civil mozgalom, évekig tartó kampány és pereskedés kellett ahhoz, hogy végül megtörténjen az örökségesítés. Ha egy ennyire konkrét vész helyzetben az állam nem tudott azonnal állást foglalni, az azt jelenti, hogy az örökség- és környezetvédelem még mindig nem tudott elég mély gyökereket eresztetni a közgondolkodásban. Az állami és regionális vezetés szerepvállalására azonban továbbra is szükség van, a bányászat megszűnésével ugyanis a vidék elnéptelenedése felgyorsult, és sürgősen szükség lenne egy településfejlesztési terv kidolgozására (amely akár a bányászat mint mesterség örökségének megőrzését is magába foglalja, a természeti és épített környezetre kevésbé káros módon), a turizmus, valamint a kulturális élet fejlesztésére. Verespatak örökségesítése nem a múlttól, hanem egy káros jövőkép elleni küzdelemről szól és szól, ami magában hordozza annak a veszélyét, hogy az örökségkonstrukciót nem fogadja majd be a közösség. Amennyiben pedig nem lesz, aki értékelje és gondozza ezt a kulturális örökséget, Verespatakot sikerült megmenteni a ciántól, de nem sikerül megmenteni a pusztulástól.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Erdősi – Sonkoly: A kultúra melankóliája.

Erdősi Péter – Sonkoly Gábor: A kultúra melankóliája. A kulturális örökség fogalmának megjelenése. *Világosság*, 4 (2005) 6. sz. 73–90.

Fejérdi: UNESCO beszámoló.

Fejérdi Tamás: Beszámoló az UNESCO Világörökség Bizottsága Helsinki gyűléséről, amelyen a Fertő-táj felvételét nyerte a Világörökség-listára. *Műemlékvédelem*, 46 (2002) 1. sz. 48–51.

Fejérdi: A Világörökség.

Fejérdi Tamás: A Világörökség mint kulturális örökségi laboratórium. *Korall*, 20 (2019) 75. sz. 22–46.

Iorgulescu: Roşia Montană.

Iorgulescu, Afrodita: Roşia Montană, Roşia Poieni (modelul românesc) și modelul suedez. (2013. június 21.) *Cotidianul.ro*. <https://www.cotidianul.ro/rosia-montana-rosia-poieni-modelul-romanesc-si-modelul-suedez/> (letöltés: 2023. szeptember 12.).

Jelölt helyszínek listája.

UNESCO Tentative Lists. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/?action=listtentative&state=ro&order=states> (letöltés: 2023. szeptember 12.).

Makkay: Az aranybányaprojekt.

Makkay József: Az aranybányaprojekt becsődölése után a turizmus fellendítésében bíznak Verespatakon. (2023. augusztus 26.) *Krónikaonline.ro*. <https://kronikaonline.ro/interju/az-aranybanyaprojekt-becsodolese-utan-a-turizmus-fellenditeseben-biznak-verespatakon> (letöltés: 2023. szeptember 12.).

Nistor – Kovács: Verespatak.

Nistor Laura – Kovács László Attila: Verespatak – Falu az arany árnyékában. *Web*, 7 (2004) 13. sz. 81–88.

Parasca – Butnaru: Roşia Montana.

Parasca, Alexandra Georgiana – Butnaru, Gina Ionela: Roşia Montana – regional impact. *Procedia Economics and Finance*. 679–686.

Pascaru: Romanian Glocalization.

Pascaru, Mihai: Romanian Glocalization. Case Study on the Roşia Montană Gold Corporation Mining Project. *Revista de Cercetare și Intervenție Socială*, 43 (2013) 39–48.

Sakan – Dordević – Manojlović – Predrag: Assessment of heavy metal pollutants.

Sakan, Sanja M. – Dordević, Dragana S. – Manojlović, Dragan D. – Predrag, Polic S.: Assessment of heavy metal pollutants accumulation in the Tisza river sediments. *Journal of Environmental Management*, 90 (2009) 3382–3390.

Selyem: A cián spektákuluma.

Selyem Zsuzsa: A cián spektákuluma. *Magyar Lettre*, 21 (2012) 87. sz. 76–78.

Sonkoly: Örökség és történelem.

Sonkoly Gábor: Örökség és történelem: az emlékezet technikái. *Iskolakultúra*, 15 (2005) 1. sz. 16–22.

Száfta: Verespatak kommunikációs kampányai.

Száfta Szende: A Verespatakért folytatott küzdelem kommunikációs kampányai. *ME.dok*, 3 (2008) 4. sz. 55–61.

Székely: Verespatak közpolitikai szempontból.

Székely Tünde: Verespatak közpolitikai szempontból. In: Fülöp Zoltán – Kovács Csongor – Molnár Zsolt – Pusakai Melinda – Székely Ibolya – Székely Tünde (szerk.): *XII. RODOSZ Konferenciakötet. Társadalomtudományok 2.*, RODOSZ–Editura Marineasa, Kolozsvár–Temesvár, 2011. 293–310.

Tamás: Verespatak.

Tamás Ágnes: Verespatak. Egy kampány mozgalommá alakulása. *ME.dok*, 3 (2008) 4. sz. 49–55.

T. Szabó: Sarmizegetusa.

T. Szabó Csaba: Sarmizegetusa rekonstruált szentélyei. (2017. november 11.) *Erdélyi krónika*. <https://erdelyikronika.net/2017/11/11/sarmizegetusa-regia-ujrakrealt-szentelyei> (letöltés: 2023. szeptember 1.).

UNESCO kultúrtáj.

UNESCO Cultural Landscapes. <https://whc.unesco.org/en/culturallandscape/> (letöltés: 2023. szeptember 12.).

Veöres: Integrált műemlékvédelem.

Veöres András: Integrált műemlékvédelem lehetőségei Abrudbányán és Verespatakon. *Művelődés*, 54 (2001) 4. sz. 25–27.

Világörökségi lista.

UNESCO World Heritage List. <https://whc.unesco.org/en/list/> (letöltés: 2023. szeptember 12.).

Wessely: A kulturális örökség fogalmának változása.

Wessely Anna: A kulturális örökség fogalmának változása. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Országos Széchényi Könyvtár–Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 19–25.

ARCÉL

PROFILE

Fábián Róbert-Donát

BEKE ANTAL (1838–1913)

Antal Beke (1838–1913)

This paper aims to present a scientist dedicated to historical sources and archives, and to introduce into the historiographical work of Antal Beke, a less known and studied personality of Transylvanian Catholic ecclesiastical history. During his career, Antal Beke (1838–1913) fulfilled several ecclesiastical functions, most of them related to the town of Gyulafehérvár (Alba Iulia) and its Catholic institutions. All the positions he held as priest, professor, canon, archivist of the diocesan archives and custodian of the Batthyaneum Library in Gyulafehérvár prove the multidisciplinary activity of Antal Beke

A kép forrása: „Emléklap nagyságos és főtisztelendő Beke Antal 25 éves papi jubileuma alkalmából”. Román Nemzeti Könyvtár Batthyaneum Fiókkönyvtára, Muzeális Gyűjtemények fondja, 4136. jelzet.

during the period of professionalization and affirmation of history as an autonomous science, inseparable from its auxiliary sciences, in formation. The exceptional academic results achieved in Vienna, as a student of the prestigious Collegium Pazmanianum, determine Bishop Lajos Haynald, after a short activity as chaplain, to call him to Gyulafehérvár, to work in the Catholic high school and the Diocesan Seminary. As a librarian-custodian of the Batthyaneum Library (from 1868) and as a canon (from 1872), he published historical and other works of undeniable library value. These were the researching entailments of the manuscripts and funds of the Batthyaneum Library, the historical sources, the medieval documents of the Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur) convent and that of the chapter from Gyulafehérvár, respectively of the Diocesan Archive from Gyulafehérvár. Based on these scientific results we are able to restore the portrait of Antal Beke, a representative figure of Transylvanian historiography from the second part of the nineteenth century.

Keywords: Beke Antal, ecclesiastical history, Alba Iulia, Gyulafehérvár

A tudományos történetírás kibontakozásának korszakában tevékenykedő Beke Antal történetírót a kevésbé ismert, de maradandót alkotó kutatók közé sorolhatjuk. A 110 évvel ezelőtt elhunyt tudós kanonok az erdélyi katolikus történeti iskola markáns alakja, aki a kiegyezés utáni években jelentette meg első történeti munkáit, miközben szembesülnie kellett az erdélyi modern tudományos történetírás alapjainak hiányával. Biró Vencel 1941-es megálapítása, mely szerint az erdélyi katolikus egyházmegye rendszeres, egységes történelme még hiányzik, ma is fenntartható. Az erdélyi katolikus egyházmegye életét meghatározó személyiségek életrajzi adatait tömörítő művében a piarista történész – Beke Antal életrajzi adatainak bemutatásakor – inkább az erdélyi katolikus történetírás rövid mustrájára szorítkozik, kevés adatot közöl a kanonok-történetíróról. Azok között említi viszont a nevét, akik részletmunkáikkal, szorgalmas kutatói tevékenységükkel az erdélyi történetírás hiányosságait próbálták orvosolni.¹ Neve ma már csupán azok számára hangzik ismerősen, akik az erdélyi (ma gyulafehérvári) római katolikus egyházmegye középkori történetével foglalkoznak vagy a gyulafehérvári Batthyaneum könyvtár kéziratai között kutatnak, illetve forráskiadásainak valamelyikével találkoznak. A kevés, rövid életrajzát ismertető kiadvány úgy említi, mint kanonok, tanár, a Batthyaneum könyvtár őre, majd a papnevelő

1 Biró – Boros: *Erdélyi katolikus nagyok*. 158–160.

intézet igazgatója Gyulafehérváron, illetve úgy is, mint lelkes, „fáradhatatlan író”,² az erdélyi egyházmegye történetének kutatója, forrásközlő. Életrajzi adatai, megjelent forráskiadásai, egyházi, vallási és történeti munkáinak válogatott jegyzéke fellelhető több korabeli, illetve jelenkori munkában, ezek közül azonban egyik sem szorítkozik bővebb ismertetőre a szerző tekintetében, legtöbbször csupán gyulafehérvári kanonokként és történetíróként említik Beke Antalt.³

ADATOK EGY HIÁNYOS ÉLETRAJZHOZ

Beke Antal életének legfőbb, meghatározó állomásait, fontosabb tisztségeit, tanulmányainak, későbbi életútjának alakulását, de szerteágazó történetírói tevékenységét is elsősorban a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban, illetve a Román Nemzeti Könyvtár Batthyaneum Fiókkönyvtárában fellelhető forrásokból, a korabeli egyházi sematizmusokból és világi kiadványokból, a korabeli sajtóban megjelent rövid nekrológokból rekonstruálhatjuk. Az életrajz hiányzó láncszemeinek rekonstruálásához egyik értékes forrás az 1915-ben, két évvel Beke Antal halálát követően a gyulafehérvári *Közművelődés* című hetilapban, Gy. T. aláírással megjelent *Beke Antal emlékezete* című, életrajzi adatokat közlő publikáció. A nekrológot jegyző Gy. T. szignó mögött Gyárfás Tihamért véljük felismerni, aki Beke Antal utolsó munkáit is közli a *Batthyaneum* című folyóiratban.

Beke Antal 1838. január 19-én született az egykori Háromszék vármegyéhez tartozó Baróton, ősi nemes székely család sarjaként. A Beke család baróti ágából Beke György és Péter II. Rákóczi György fejedelemtől nyert lófőiséget 1655-ban. Barót katolikus lakosainak 1697 márciusában, Szebelébi Bertalan püspökhelyettes utasítására történt összeírása alkalmával ott találjuk a lajstromban őseit. A család címerében, a pajzs kék mezejében kardot tartó oroszlán, a sisakdíszben könyöklő, páncélos kardot tartó kar látható, a címer takarói pedig kék-arany és vörös-ezüst színűek. A Beke család kiemelkedő tagjai közül megemlíthetők Beke János (1692–1770),

2 Szöllőssy: Erdély-egyházmegyei papság. 467.

3 Beke Antal rövid életrajzi adatainak közlése: Szöllőssy: Erdély-egyházmegyei papság. 467; Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*. 759; RNL. 798; *Közművelődés*, 36 (1913) 19. sz. 7; *Közművelődés* 38 (1915) 25. sz. 6–7; *ÜIL*. III–IV. 798; Gulyás: *Magyar írók élete és munkái*, 874; Bíró – Boros: *Erdélyi katolikus nagyok*. 159–160; *MÉL*. I. (A–K) 158; Viczián: Beke Antal. 693–694; Ferenczi: *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye papi névtára*. 181.

akinek öt gyereke közül az elsőszülött, András (?–1780) papi pályára lépett, előbb a kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia növendéke, majd 1753–1754-ben az akkor induló gyulafehérvári papnevelde egyik első végzettje. Beke János második fiúgyermeké Beke Antal (1733–1809), akinek hét gyereke született, és közülük Beke János (1759–1814) szintén a papi pályát választotta. Ő előbb teológiai tanárként szolgált Gyulafehérváron, majd Csíksomlyó plébánosa lett. A Gyárfás Tihamérnak halála előtt eljuttatott életrajzi summájában Beke Antal papi példaképeként említi Beke János plébánost. Beke Antal édesapjáról kevés dokumentum maradt fent, ugyancsak a János nevet viseli, édesanyja pedig Balás Anna, a jezsuita Baróti Szabó Dávid költő, nyelvújító unokahúga. A család katonai pályát választó tagjai (Beke Antal nagybátyja és annak két fia) az 1848-as szabadságharcban tűnnek ki, ezt követően, szabadulásuk után, a vajdasági Zomborra települnek.

A székelyudvarhelyi gimnázium elvégzése után az ifjú Beke Antal egyházi pályára lép és a gyulafehérvári papneveldeben kezdi meg teológiai tanulmányait, melyet 1857-től Bécsben, a Pazmaneum növendékeként folytat. A fiatal, tehetséges hallgató több tanulmányi évet összevonva, 1859-ben fejezi be bécsi képzését, így alig 21 éves, amikor hazatér, és Brassóban kap segédlelkészi megbízatást. 1860-ban szentelte pappá Haynald Lajos püspök Töröcsváron.

Történetírói munkamódszerét és történet szemléletét, egyháztörténelemben való jártasságát, a segédtudományokra és a forrásokra alapozó kutatási módszereket bécsi tanulmányi éve alatt az egyháztörténelmet oktató tanárától, a cisztercita Leopold Janauschektől (1827–1898), a cisztercita rend és rendházak történetének, illetve Clairvaux-i Szent Bernát élettörténetének neves kutatójától sajátította el. Nagy hatást gyakorolt Beke Antalra tanárai közül az I. vatikáni zsinat későbbi általános titkára, az egyházatyák korának neves kutatója és a patrisztika művelője, Joseph/Josef Fessler (1913–1872) is. Mindkettőtől a német historizmus, valamint a 18. és 19. századi jezsuita történetírói iskola munkamódszereit sajátítja el: a forráskiadás elveit, a források kommentálását és jegyzetapparátussal való ellátását, bevezető vagy záró tanulmányok készítését a forráskiadásokhoz, illetve tőlük tanulja meg a tényközlés alapelveit is.

1860-ban meghívást kap a gyulafehérvári líceumba, ahol 1866-ig tanár, illetve a papneveldeben tanulmányi felügyelő, ugyanitt egyházmegyeyi és történelmet is tanít. Pályája hamar ível felfelé: 1865-től egyházmegyeyi könyvtáros, 1866-ban szentszéki ülnök, 1867-ben püspöki titkár, közben

1868-ig a papnevelde igazgatója is. Ugyanettől az évtől kezdődően újból egyházmegyei könyvtáros és teológiai tanár. 1868–1872 között, négy éven át a Batthyaneum öre, könyvtáros, s közben a papneveldeben egyháztörténelmet oktat. 1872-től kanonok, egyházmegyei tanfelügyelő, majd vagyonkezelő. Ugyancsak ettől az évtől a Magyar Történelmi Társulat tagja. 1882-től a gyulafehérvári káptalani és a kolozsmonostori konventi levéltár rendszerezője, illetve rendszeres kutatója.

Életének utolsó két évtizedét az 1887–1888 között zajlott egyházi pere és annak következményei árnyékolták be. Örkanonokként 1883-tól a gyulafehérvári székesegyház pénzalapjának a kezelését veszi át, az anyagiak kezelésében viszont kevésbé tehetséges: a kamatoztatni kívánt összegeket a budapesti tőzsdén elveszíti, s habár végül a Szentszék nem találja bűnösnek, az okozott kárt mégis meg kellett térítenie. Ez nemcsak anyagi erőfeszítésekkel jár élete végéig (teljes vagyonát zárolják), hanem egyházi téren ettől kezdve mellőzik. Történetírói tevékenységének viszont ez egyik leggyümölcsözőbb korszaka. Számos forrásközlő, rendszerező és történeti munkájának a megjelenése erre az időszakra tehető: a *Történelmi Tár*, a *Magyar Sion* és a *Századok* rendszeresen közlik kutatásai eredményeit. 75 évesen, 1913. május 9-én hunyt el, a gyulafehérvári székesegyház kriptájában helyezték végső nyugalomra.

A TÖRTÉNETÍRÓ

Beke Antal történeti értekezéseinek, forráskiadványainak java, a kor szokásához híven, a *Történelmi Tárban* jelent meg, vagy a *Magyar Sion*, illetve a *Századok* hasábjain látott napvilágot. Számos munkája önálló kötetben, némely különlenyomatban is megjelent (például *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt, A kolozsmonostori konvent levéltára*), illetve több olyan műve is van, melyet kéziratként őriz a Gyulafehérvári Érseki Levéltár, a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár, illetve a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára.

Első történeti munkája 1870-ben jelent meg, melyben a gyulafehérvári papnevelő intézet történetét vázolja és az intézet egykori növendékeinek első mutatóját nyújtja.⁴ A rá egy évre megjelent *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyianianae*⁵ nem csupán a Batthyaneum kéziratainak

4 Beke: *Az Erdély egyházmegyei papnevelde*.

5 Uő: *Index manuscriptorum*.

első nyomtatott katalógusa, mutatója, hanem könyvtártörténeti alapl mű, mely ma is haszonnal forgatható. A Batthyaneum kéziratai mutatójának elkészültével egy időben foglalkozik írástörténettel is. Az *Egyházi és Iskolai Hetilap*ban jelzi 1871-ben, hogy megjelent *Az Erdélyi Egyházmegyei Batthyányi-könyvtár kéziratainak jegyzéke* című műve, illetve ugyanitt – a magas nyomdai költségek fedezésére – előfizetési felhívást tesz közzé a Straubert Ödön rajztanárral együtt szerkesztett kötet megjelenési költségeinek fedezésére. A *Batthyányi-könyvtár kézirataiból kiszemelt régi írásmutatványok* címmel tervezett kötet végül nem jelent meg,⁶ a kézirat sorsa ismeretlen.

1882. június 1-jén több huzavona után látott napvilágot Budapesten a XXIII. törvénycikkely, mely a gyulafehérvári káptalani és a kolozsmonostori konventi levéltáraknak a Magyar Országos Levéltárral való egyesítését mondta ki. A törvény előírta a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent levéltára esetében a hiteleshelyi működésből származó oklevelek (úgynevezett *arhivum regnicolare*) és a saját, egyházi jogintézés során keletkezett dokumentumok (azaz *arhivum domesticum*) szétválasztását és az előbbinek a Budapestre való szállítását. Beke Antalt kéri fel a káptalani levéltár okmányainak a szétválogatására és rendezésére, a kolozsmonostori konvent esetében pedig Éltes Károly kolozsvári plébános végzi el a munkát. Budapestre 29 ládányi, összesen 1759 kg levéltári anyagot szállítanak. 1883 januárjában jelentést tesz a kiválasztott iratok átadásáról, és szorgalmazza a kolozsmonostori levéltár hátramaradt iratainak egyesítését a gyulafehérvári levéltárral (az egyesítés csak 1937-ben történt meg). Ennek a munkának az eredményeképpen jelenteti meg 1884-ben a gyulafehérvári káptalan levéltárának indexét, mely röviden jelzi a kolozsmonostori levéltárból elszállított okleveleket is.⁷ A rákövetkező években három füzetben jelenteti meg a káptalani levéltárban maradt oklevelek regesztáit,⁸ ezekhez bevezető tanulmányt készít. A *kolozsmonostori konvent levéltárában* a kolozsmonostori konvent itthon maradt okleveleit ismerteti.⁹ A regesztagyűjtemény a *Történelmi Tárb*ban,¹⁰ a különlenyomata 1898-ban jelent meg.¹¹ A pápai tizedjegyzékek felhasználásával ez idő tájt tizenegy részes tanulmány sorozatot jelentet meg az erdélyi püspökség 14. századi

6 *Egyházi és Iskolai Hetilap*, 5 (1871) 32. sz. 252–253.

7 *A gyulafehérvári káptalani levéltárnak címjegyzéke*.

8 Beke: *Az erdélyi káptalan levéltára*.

9 Uő: *A kolozsmonostori konvent levéltára*.

10 Uő: *A kolozsmonostori konvent levéltára*.

11 Uő: *A kolozsmonostori konvent levéltára*. Klny.

helyzetéről.¹² Ugyan helytelenül azonosít több székelyföldi helynevet, viszont többrészes tanulmánya egyik első próbálkozás az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékek nyújtotta adatok feldolgozására. Forráskiadásai még három kötettel egészülnek ki, melyekben kora újkori egyházi és világi méltóságok, jeles személyiségek levelezését tárja fel, elsődlegesen a gyulafehérvári káptalan és a Batthyaneum gyűjteményében levő források alapján.¹³

Több mint negyven azoknak a forráskiadásoknak, tanulmányoknak a száma, melyek a *Történelmi Tár*, a *Magyar Sion* vagy a *Századok* hasábjain jelentek meg. Ezek közül kiemelhető *A gyula-fehérvári káptalani levéltárról* címen megjelent első részletes levéltárismertető és index¹⁴ vagy a Jakab Elek által írt *Kolozsvár történetének okmánytárához* készült kiegészítő forráskiadás.¹⁵ Számos kisebb, népszerűsítő cikket jegyez az *Egyházi és Iskolai Hetilapban*, illetve a *Közművelődés. Az erdélyi róm. kath. irodalmi társulat heti közlönyében*.

1898 októberétől a következő év júniusáig a Magyar Tudományos Akadémia és az egyház támogatásával Rómában tartózkodik, ahol forrásfeltáró munkát végez a vatikáni levéltárban. Ezen kutatómunka eredményeként született meg az a Batthyaneum könyvtárában található kézirat, melyben a VIII. Ince pápához (1484–1492) intézett kérelmek 121 kötetének magyar vonatkozású részeit mutatja be. A kéziratban jól nyomon követhető egyrészt Beke munkamódszere, másrészt az egyes történeti segédtudományokhoz (pecséttanhoz, paleográfiához) való viszonyulása. Rómából hazatérve hét éven keresztül, 1906-ig szorgalommal rendezi 154 levéltári ládába a gyulafehérvári székesegyház főtornya földszinti részében a káptalani levéltárat, gondos levéltári mutatókkal egészítve ki az eddigi indexeket.

Az erdélyi püspökség címet viseli az a terjedelmes forrástanulmány, mely a Beke-kéziratok sorában rendhagyó módon a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárába került. A kézirat Beke tanulmányai között az egyik legterjedelmesebb, legkomplexebb mű, melyet ugyan *Az erdélyi püspökség* címmel látott el, de bizonyos szempontból több egyházmegyétörténetnél. Részletesen tárgyalja ugyanis Gyulafehérvár s az egykori Alsó-Fehér vármegye történetét, és a gyulafehérvári római katolikus székesegyház aprólékos, részletekbe menő művészettörténeti bemutatását nyújtja. Az *Előszóban* arról tájékoztat, hogy a munka megírásával „Alsó-Fehérmegye

12 Uő: Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején.

13 Uő: *Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczy Györggyel*; Beke – Barabás: *I. Rákóczy György és a porta*.

14 Beke: A gyula-fehérvári káptalani levéltárról. 857–861.

15 Uő: Kolozsvár városa okmánytárához. 617–624.

Monográfiájának szerkesztő bizottsága” bízta meg 1897. március 2-án. 1898-ban újabb tartalmi és terjedelmi előírásokról tudósították, ezt követően a mű terjedelméről és annak céljáról így vall: „... [a bizottság] utasításában szűk határokat szabván, meglennék elégedve, ha czélat a várakozásnak megfelelőleg megközelíthettem-, és rövidségre törekvésem mellett legalább a fontosabb személyekről és eseményekről megemlékezni sikerült volna”.¹⁶ Jakó Zsigmond a kéziratról megjegyzi: „Figyelmet érdemelnek (...) Beke Antal kanonoknak az erdélyi püspökségről, a gyulafehérvári székesegyházról és a gyulafehérvári régi nyomtatványokról a monográfia részére készített terjedelmes, sajtókész kézíratai. Nagy kár, hogy Bekének ezek a munkái annak idején nem jelentek meg, mert gazdag anyaggyűjtésük ma is fontos forrásokká teszi őket, és a püspökség történetének legalaposabb összefoglalója mindmáig ez a kézirat”.¹⁷

Könyvtörténeti szempontból jelentős Beke Antalnak az a csupán 5 oldalas kézírata,¹⁸ melyet a Batthyaneum egyik legértékesebb kódexéről, az úgynevezett *Codex Aureus*ról írt. Az 1887 februárjában kelt, rövid, befejezetlen tanulmány történeti és filológiai összehasonlító munka a Karoling evangéliárium első 111 lapjáról és annak keletkezéséről. A kódex latin szövegének a Vulgata nyelvezetével való összevetésével és több történeti adattal való egybevetésével arra a következtetésre jut, hogy a *Lorschi Aranykönyv*nek Nagy Károly udvarában kellett keletkeznie. Rámutat, hogy a *Codex Aureus* szövege magán viseli a Nagy Károly udvarában tevékenykedő Alkuin Vulgata-javításainak jegyeit. Emellett a kódex díszítése, ornamentikája, a használt motívumok is arra utalnak, hogy Nagy Károly birodalmában született. Beke Antal viszont nem ismerte a kézirat második, leválasztott, vatikáni részét, sem az eredeti, elefántcsontból készült, Londonban és Rómában található kötését. A *Codex Aureus* eredetére nyomtatásban csak 1911-ben mutat rá Szentiványi Róbert a *Batthyáneum* című folyóiratban publikált tanulmányában.¹⁹

1910-ben az Erdélyi Római Katolikus Irodalmi Társulat megbízásából Gyárfás Tihamér egy új egyházmegyei történeti folyóirat szerkesztésének tervzetével jelentkezik. A következő évben útjára induló folyóirat az egykori erdélyi püspök és az általa alapított intézet iránti tiszteletből a *Batthyáneum* nevet kapja, célja pedig „adatokat gyűjteni az egyházmegye

16 Beke: *Az erdélyi püspökség*. 1.

17 Jakó: *Az erdélyi levéltárvédelem múltjából*. 201–202.

18 Román Nemzeti Könyvtár Batthyaneum Fiókkönyvtára, Kéziratok fondja, Ms. XLIX/263.

19 Szentiványi: *A gyulafehérvári Codex Aureus*. 5–37.

történetéhez s annak emlékeit ismertetni”.²⁰ A *Batthyáneum* folyóirat 1913-ban megjelent második folyamában olvashatjuk Beke utolsó, nyomtatásban megjelent munkáját.²¹ Valójában egy nagy terjedelmű tanulmány első része ez, melyben a középkori, 14. századi gyulafehérvári főesperességről és az ennek a területére eső településekről szolgáltat adatokat a szerző.

Történeti kutatásainak megítélésekor szem előtt kell tartanunk azt, hogy tevékenysége egybeesik a tudományos történetírás kibontakozásával, amikor a tudományágak közötti átjárhatóság még nagy, a részdiszciplínák közötti határok pedig még gyakorta homályosak. Beke Antal fő feladatának tekintette feltárni, rendszerezni és a kutatók, a történelem iránt érdeklődők számára hozzáférhetővé tenni a forrásokat. Nem csupán az erdélyi történelem középkori vonulatait kívánta bemutatni, hanem bátran nyúlt a fejedelemségkori források felé is. Számos munkájának bevezető tanulmányából, előszavából kiderül, hogy tudatában volt: a régi magyar és latin nyelvű kéziratok olvasása, s főképp megértése nagy feladat elé állítják, s a forrásközléssel hatalmas felelősséget vállal. A középkori latin nyelv jó ismerője, emellett felkészültségére vall, hogy a középkor kutatásához nélkülözhetetlen segédtudományokat, a paleográfiát, az oklevéltant és a pecséttant mindegyre segítségül hívta kutatásaihoz. A forráskritikának, a kormeghatározást illetően a külső és belső ismertetőjegyek figyelembevételének, a forráskiadásban a Magyar Tudományos Akadémia kiadványaiban is elfogadott gyakorlat követésének nagy figyelmet szentel. Történelemszemlélete leginkább kisszámú hátramaradt levelezéséből, illetve az 1902-ben a *Közművelődés. Az erdélyi róm. kath. irodalmi társulat heti közlönye* különlenyomataként megjelent *Nyílt leveléből* kristályosodik ki. Ebben az 1871-ben megjelent Batthyány-könyvtár kézíratait ismertető *Indexét* ért támadások miatt címez levelet Varjú Elemér könyvtárosnak.²²

Művei nem mentesek apróbb hibáktól, olykor – írott források hiányában – tudálékos okoskodásba is bocsátkozik, de a sajtókész kéziratokból általában ezeket kiküszöböli. Levéltári rendszerező és feltáró munkája, forráskiadványai, a forrásanyagok csoportosítása, átláthatóvá tétele, rendszerező habitusa máig meghatározzák Erdély középkori írott forrásanyagának rendszerét. Autodidakta, fejlődő történettudós, aki az egykori erdélyi katolikus történetírók, Szeredai Antal, Losteiner Leonárd, Imets Fülöp Jákó vagy a kortárs Veszely Károly által kitaposott ösvényre lép.

20 Gyárfás: Bevezetés. 3.

21 Beke: Oklevéltöredékek. 121–142.

22 Beke Antal székesegyházi kanonok nyílt levele.

Ugyanakkor túllép azon, hogy az egyháztörténetet csupán lineárisan haladó vagy ismétlődő üdvtörténeti momentumok láncolataként értelmezze. Történelemszemléletét az események empirikus valóságának kutatásából meríti, az egyháztörténelem számára nem csupán korszakok lineáris váltakozása (haladás a beteljesedés felé), hanem kutatásaiban az üdvtörténeti szemlélet háttérbe szorul és teret enged a történelmi tényeknek, az erdélyi múlt konkrétumainak kutatásából levonható és feltárható történéseknek. Beke Antal esetében nem arról van szó, hogy történetíróként „szekularizálná” az erdélyi egyháztörténetet (hisz témaválasztása, nyelvezete, kutatásainak java része az erdélyi egyházi múlt feltárásához kötik), hanem mellőzi a bevált egyháztörténeti sémákat, és a tudományos történeti kutatás módszereihez folyamodik.

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

Gyulafehérvári Érseki Levéltár

I. Püspöki, Érseki levéltár, I.9. Papok személyi nyilvántartásai (1715–1997)

II. Káptalani levéltár, II.1/b. Káptalani iktatott iratok (1800–1958)

VI. Személyi hagyatékok, VI.1. Beke Antal (1838–1913)

Román Nemzeti Könyvtár Batthyaneum Fiókkönyvtár

Kéziratok fondja: Ms. 117, Ms. 1718, Ms. 1719, Ms. 1720, Ms. IX-181, Ms. XI-187.

Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára, MS. A10/a-b.

Szentiványi, Robertus: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*. Bibliotheca Universitatis Szegediensis–Unio Universitaria Ad Investigandam Veterem Litteraturam Hungaricam, Szeged ⁴1958. 318–319.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

A gyulafehérvári káptalani levéltárnak címjegyzéke.

A gyulafehérvári káptalani levéltárnak címjegyzéke. A levéltárnak az 1882. évi XXIII. t.-cz. alapján a m. kir. országos levéltárba történt felvételek alkalmából. Athenaeum, Budapest, 1884.

Beke Antal székesegyházi kanonok nyílt levele.

Beke Antal székesegyházi kanonok nyílt levele a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratai ügyében a Magyar Könyvszemle szerkesztőségéhez. Papp György, Gyulafehérvárt, 1902. (Különlenyomat Közművelődés, 11 (1902) 12. sz.)

Beke: *A kolozsmonostori konvent levéltára.*

Beke Antal: *A kolozsmonostori konvent levéltára.* Eggenberger, Budapest, 1897.

Beke: *A kolozsmonostori konvent levéltára.* Klny.

Beke Antal: *A kolozsmonostori konvent levéltára.* Budapest, 1898 (különnyomat a *Történelmi Tár* 1896–1898. évfolyamából).

Beke: *A kolozsmonostori konvent levéltára.*

Beke Antal: *A kolozsmonostori konvent levéltára I–IX. Történelmi Tár,* 19 (1896) 483–504, 718–736; 20 (1897) 339–360, 496–512, 733–748; 21 (1898) 151–166, 343–356, 533–555, 653–669.

Beke: *Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején.*

Beke Antal: *Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején. Magyar Sion,* 8 (1894), 2. sz. 126–138, 3. sz. 201–216, 4. sz. 282–293, 5. sz. 360–377, 6. sz. 439–453, 7. sz. 529–549, 8. sz. 592–626, 9. sz. 683–697, 10. sz. 759–773, 11. sz. 848–856, 12. sz. 921–960.

Beke: *Az Erdély egyházmegyei papnövelde.*

Beke Antal: *Az Erdély egyházmegyei papnövelde történeti vázolata.* Püspöki Könyvnyomda, Károly-Fehérvár, 1870.

Beke: *Az erdélyi káptalan levéltára.*

Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt.* I–III. Athenaeum, Budapest, 1890–1896.

Beke: *A gyula-fehérvári káptalani levéltárról.*

Beke Antal: *A gyula-fehérvári káptalani levéltárról. Századok,* 14 (1880) 10 sz. 857–861.

Beke: *Index manuscriptorum.*

Beke Antal: *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanianae Dioecesis Transsylvaniensis. Az Erdély Egyházmegyei Batthyáni-Könyvtár kéziratai névsora.* Püspöki Könyvnyomda, K.-Fehérvár, 1871.

Beke: *Kolosvár városa okmánytárához.*

Beke Antal: *Kolosvár városa okmánytárához. Történelmi Tár,* 10 (1887) 4. sz. 617–624.

Beke: *Oklevéltörödékek.*

Beke Antal: *Oklevéltörödékek az erdélyi püspökségben lévő régi javadalmak, papok és templomok történetéhez. Batthyáneum,* 2 (1913) 121–142.

Beke: *Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczy Györggyel.*

Beke Antal: *Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczy Györggyel a gyulafehérvári káptalani levéltárban és Batthyányi-könyvtárban levő eredetiekéből.* Athenaeum, Budapest, 1882.

Beke – Barabás: *I. Rákóczy György és a porta.*

Beke Antal – Barabás Samu (szerk.): *I. Rákóczy György és a porta. Levelek és okiratok.* Magyar Tud. Akadémia, Budapest, 1888.

Bíró – Boros: *Erdélyi katolikus nagyok.*

Bíró Vencel – Boros Fortunát (szerk.): *Erdélyi katolikus nagyok.* Szent Bonaventura könyvnyomda, Kolozsvár, 1941.

Egyházi és Iskolai Hetilap, 5 (1871) 32. sz. 252–253.

Ferenczi: *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye papi névtára.*

Ferenczi Sándor: *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye papi névtára.* Szent István Társulat–Verbum, Budapest–Kolozsvár, 2009.

Gyárfás: Bevezetés.

Gyárfás Tihamér: Bevezetés. *Batthyáneum*, 1 (1911) 3.

Gulyás: *Magyar írók élete és munkái.*

Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái* (Megindította id. Szinnyei József). II. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Budapest, 1940. 874–875.

Jakó: Az erdélyi levéltárvédelem múltjából.

Jakó Zsigmond: Az erdélyi levéltárvédelem múltjából. In: Uő: *Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 186–239.

Közművelődés.

Közművelődés. Az erdélyi róm. kath. irodalmi társulat heti közlönye, 36 (1913) 19. sz. 7; 38 (1915) 25. sz. 6–7.

MÉL.

Magyar életrajzi lexikon. I. (A–K). Főszerk. Kenyeres Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 158

RNL.

Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. II. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1911. 798.

Szentiványi: A gyulafehérvári Codex Aureus.

Szentiványi Róbert: A gyulafehérvári Codex Aureus. *Batthyáneum*, 1 (1911) 5–37.

Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái.*

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* I. Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, Budapest, 1891. 759–760.

Szóllóssy: Erdély-egyházmegyei papság.

Szóllóssy Károly: Erdély-egyházmegyei papság irodalmi működése. *Magyar Sion*, 4 (1890) 466–471.

Beke Antal (1838–1913)

ÚIL.

Új idők lexikona. III–IV. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, [1936]. 798.

Viczián: Beke Antal.

Viczián János: Beke Antal. In: Diós István (főszerk.): *Magyar katolikus lexikon.* I. (A–Bor). Szent István Társulat, Budapest, 2004. 693–694.

Sipos Gábor

PETRI MÓR (1863–1945)

Mór Petri (1863–1945)

His monograph summarising the past of Szilágy (Sălaj) County in six volumes has undoubtedly proved to be the most enduring of his varied oeuvre, and those interested in the history, economy and ethnic composition of the population of this region still use it as a starting point for their research. His occupations are listed in the encyclopaedias: teacher of Hungarian and Latin, editor of newspapers, educational supervisor, author of textbooks, poet of several volumes, and, finally, historian, diligently researching the material of archives and libraries. The present study is a tribute to the versatile Mór Petri.

Keywords: Szilágy County, local history, Wesselényi College, 19th century school system

Változatos tematikájú életművéből kétségkívül a Szilágy vármegye múltját hat kötetben összefoglaló monográfiája bizonyult maradandónak, az e táj történelme, gazdasága, lakosságának nemzetiségi összetétele iránt érdeklődők ma is eredményesen forgatják, vizsgálódásaikban kiindulópontként használják. Foglalkozásait felsorolják a lexikonok: magyar- és latintanár, lapszerkesztő, tanfelügyelő, tankönyvszerző, többkötetes költő, és nem utolsósorban levéltárak és könyvtárak anyagát szorgalmasan kutató történész.

Családja a Belső-Szolnok (ma Kolozs) megyei Hollómezőről (Măgoaja) származó Petrikás román nemesi família „hollómezei” előnévvel. Petri genealógiai kutatásai szerint a család két tagja a 18. század első felében szerzett kis birtokot Érszakácsiban és Tasnádszarvodon. Itt következhetett be a 18. század második felében az asszimilálódással párhuzamos vallás-változtatásuk is, a református egyház hívei lettek.¹

E történet sajátos változatát ismerhetjük meg Daniil Graur nyugalmazott szilágysági tanító 1932-ben közölt cikkéből. Eszerint Grigore Maior (1715–1785) balázsfalvi püspök 10 000 forintot adományozott szülőfaluja, Tasnádszarvad görögkatolikus közösségének templom építésére. A Petrikás család egyik tagja volt akkoriban a gondnok, és az adomány egy részét elsikkasztotta, így a templomnak csak a falai épülhettek meg. „Petricaș kurátor, hogy a nyomozástól megszabaduljon, áttért a kálvinista vallásra és magyarrá lett”. Ennek a kurátornak egyik leszármazottja a Szilágy vármegye monográfiájának szerzője.²

Graur mindezt Vasiliu Cristea zálnoki és tasnádszarvadi görögkatolikus pap elbeszélése nyomán írta meg, ez lehetett talán a helyi hagyomány, amelynek annyi történeti alapja van, hogy Maior püspök valóban támogatta a tasnádszarvadi templom felépítését.³ A Petricaș–Petrikás család magyarrá válása, több száz hasonló társadalmi állapotú famíliához hasonlóan, ilyesféle botrányok nélkül is megvalósulhatott.

Petri Mór nagyapja, Petrikás János és Saigi Mária házasságából három leány és három fiú született, köztük 1832-ben László, a történész édesapja. (Leánytestvérei egyébként magyar férjet választottak.) Petrikás László, aki az 1848–49-es szabadságharcban honvédtizedesként szolgált, Ország Guthy Teréziát vette feleségül, házasságukból hat gyermek származott, öt leány és egy fiú, Mór.⁴

1 Petri: *Szilágy vármegye*. VI. 295–296.

2 Graur: *O lămurire istorică*. 370–371.

3 Episcopul Grigore Maior.

4 Petri: *Szilágy vármegye*. VI. 296.

Petrikás Mór 160 évvel ezelőtt, 1863. június 11-én született Tasnádszarvadra. A gimnázium első osztályát magánúton végezte, majd a Zilahi Református Kollégiumban tanult. Az 1877/78. tanévben V. osztályos gimnazistaként bekapcsolódott az ifjúsági önképzőkör *Koszoru* című kézirat lapjának szerkesztésébe, végzős diákként ő lett a lap főszerkesztője. Középiskolai tanulmányainak utolsó három évében folyamatosan elnyerte a Balog-alap 50 forintos ösztöndíját, emellett latin, görög és német nyelvbéli kiváló előmenetelért többször is pénzjutalomban részesült. Nyolcadikos korában az önképzőkörben a Salamon József feletti emlékbeszéddel és *Martinuzzi halála* című balladájával pénzjutalmat nyert, tanulmányi eredményét kitűnőre értékelték.⁵ 1881 júniusában tett érettségi vizsgát.

Ugyanez év őszén beiratkozott a Budapesti Tudományegyetem bölcsészkarára, ahol kilenc féléven át hallgatott magyar és latin nyelvészeti, irodalmi, esztétikai, matematikai, művészettörténeti és pedagógiai előadásokat.⁶ Leckekönyvének kivonata szerint „előhaladását kollokviumokon is igazolta”. Tanári képezése magyarból és latinból jó, pedagógiából elégséges.⁷

Utolsó egyetemi évében már dolgozott is, az 1885/86-os tanévben dr. Szabó Alajos rákospalotai magángimnáziumában tanított latint, matematikát és filozófiát. Abszolutóriumának megszerzése után 1886 őszén egykori iskolája, a Zilahi Református Kollégium hívta meg segédtanárnak. A kollégium örömmel jelentette az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának, hogy a magyar–latin szakcsoportra sikerült két segédtanárt alkalmaznia Kincs Gyula és Petri Mór személyében. Mindketten a kollégium „már a múltból előnyösen ismert” egykori növendékei.⁸ A tanári pályáját ismerős környezetben kezdő pedagógus ekkortól használta nevének magyaros formáját.

Magyart és latint tanított a gimnázium felsőbb osztályaiban heti 18 órában, az önképzőkör tanárelnöki tisztségét is viselte. Székfoglaló előadásként értelmezhetjük *A magyar lyra történeti fejlődése a legrégibb kortól a XVI-ik század végéig* című tanulmányát, amelyet a kollégium értesítőjében közölt.⁹ A következő tanévekben eddig oktatott tárgyai mellé a filozófiai propedeutikát is felvette, az ifjúsági könyvtár felügyelő tanára

5 A ZRK Értesítője az 1877/78., 1878/79., 1879/80., 1880/81. tanévre.

6 BKMT Almanach az 1881/82. évre, 88. Neve az 1885/86. évi almanachban szerepel utoljára, folyamatosan Petrikás formában.

7 Pályázati minősítő táblázata 1889-ben. IgtanLvt. 2369/1889.

8 IgtanLvt 1487/1886. A ZRK Értesítője az 1886/87. tanévre. 29.

9 A ZRK Értesítője az 1886/87. tanévre. 3–26.

volt, és a tanári gyűlések jegyzői feladatát is ellátta.¹⁰ 1889. május 26-án vette kézhez tanári diplomáját, és meg is pályázta a kollégium rendes tanári állását. A kollégium előjárósága benyújtott iratai alapján első helyen minősítette, hangsúlyozva irodalomtörténeti közleményeinek jelentőségét. 1889 őszén az Erdélyi Református Egyházkerület közgyűlése négy pályázó közül Petri Mórt választotta rendes tanárrá.¹¹ 1890. június 4-én tartott székfoglaló beszédének bevezetőjében hálásan emlékszik vissza Zilahon töltött diákéveire, majd áttekinti a magyar irodalomtörténet főbb korszakait a mának szóló tanulságokkal együtt.¹²

1894 elején a budapesti egyetem bölcsészkarán elindította doktori cselekményét, a kor előírása szerint egy 34 oldalas, *A két szomszédvárról* címen Vörösmarty Mihály költeményét elemző nyomtatott irodalomtörténeti értekezésével. Ezt Gyulai Pál és Beöthy Zsolt bírálta, és szerzőjét szigorlatokra bocsátotta. Fő tárgyként magyar irodalomból szigorlatozott, melléktárgyai magyar nyelvészet és művészettörténet. Ez utóbbi tárgyból Pasteiner Gyula vizsgáztatta „rite” eredménnyel.¹³ Értekezését a kollégiumi értesítő 1893/94. évi számában is közzétette.

Tanári munkája mellett 1889–1895 között szerkesztette a *Szilágy* című hetilapot, e munkát Kincz Gyula kollégájától vette át és neki is adta vissza. Csütörtökönként jelent meg az alcíme szerint „társadalmi hetilap”, amely 1888-tól a megye hivatalos sajtóorgánuma lett.¹⁴ Versei különböző lapokban láttak nyomdafestéket 1879 óta (*Képes Családi Lapok*, *Vasárnapi Ujság* stb.), irodalmi és irodalomtörténeti munkássága alapján az Erdélyi Irodalmi Társaság 1892-ben rendes tagjává választotta.

1894 júliusában új munkaterület nyílt számára, „Szilágy vármegye kir. tanfelügyelőjévé nevezte ki a közoktatásügyi kormány, s ő eddigi állását készségesen cserélte fel az újjal, mely előre törekvésének inkább megfelel, mint a gimnáziumi tanári állás”.¹⁵ Tizenegy éves tanfelügyelői tevékenysége során fölkereste a Krasznából és Középszolnokból nemrég egyesült új vármegye mindegyik faluját, növelte az állami iskolák számát, és támogatta a modern iskolaépületek létesítését.

10 A ZRK Értesítője az 1887/88. tanévre. 35; Uo. 1888/89. 23.

11 IgtanLvt 2174/1889, 2174/1889, 2369/1889.

12 A ZRK Értesítője az 1889/90. tanévre. 12–22.

13 Gosztonyi: A Pasteiner-tanítványok. 62.

14 Fejér: Irodalom és sajtó a Szilágyságban. 305.

15 A ZRK Értesítője az 1894/95. tanévre. 1.

Az ezeréves múltjának megünneplésére készülő Magyarországon a 19. század utolsó évtizedében sorra születtek a megyék, városok helytörténeti monográfiái. A Magyar Történelmi Társulat kezdeményezte az akciót, útmutatót is kiadott a kevésbé szakképzett szerzők számára. Általában színvonalas művek kerültek az olvasók asztalára, a „népies realista” irányzat felfogásában született kötetek a politikai eseménytörténet mellett „a földrajzi és néprajzi viszonyok bemutatásának, a népesedési, társadalmi és birtokviszonyoknak, a közigazgatási, egyházszervezet” tárgyalásának is bő teret szántak.¹⁶

E kiadványok hosszú sorából két erdélyi vármegye többkötetes, befejezett monográfiája emelkedik ki. Szolnok-Doboka vármegye hétkötetes története Kádár József nevéhez fűződik, az 1901-től megjelent nagy munka létrejöttében jeles történészek: Tagányi Károly, Réthy László, Pokoly József működtek közre. A Kraszna és Közép-Szolnok vármegye egyesüléséből 1876-ban létrejött Szilágy vármegye monográfiáját egyedül írta meg Petri Mór.

A kezdeményezés a fiatal vármegye törvényhatósági bizottságától indult ki, 1885-ben határozták el a munka megíratását, ám az első jelentkező, ifj. Bölöny Sándor hamar visszalépett. Szikszai Lajos alispán Petri Mórt, a Wesselényi Kollégium 1889-ben kinevezett tanárát kérte fel a monográfia elkészítésére. 1894-ben, a szerződés megkötésekor Petri már tanfelügyelőként dolgozott, kötetlenebb munkaideje lehetővé tette az intenzív anyaggyűjtést.

Bejárta a megye mindegyik helységét, rögzítette az ott talált adatokat, emellett pedig átfogó levéltári kutatómunkát végzett. Heteket töltött Kuun Géza marosnémeti levéltárának átkutatásával, a leleszi premontrei konvent gazdag archívuma szintén értékes adatokkal szolgált, Kolozsvárott pedig a hasonlóképpen gazdag Wesselényi- és Bánffy-levéltár anyagában kutathatott. Természetesen a Szilágyság két történeti vármegyéjének régi iratanyagát is hasznosította, emellett pedig a szomszédos vármegyék régi levéltáraiba is betekintett. Kisebb családok levelesládáit is átnézte, és jól használhatta Szikszai Lajos terjedelmes iratgyűjteményét, valamint a szilágyi református egyházmegye levéltárát.¹⁷ A megjelent kötetek forráshivatkozásai egyébként pontosan tanúsítják szorgalmát és lehetőleg mindenre kiterjedő kutatói figyelmét.

16 Erős: A magyar történetírás.

17 Petri: *Szilágy vármegye*. I. 10–12.

Az első kötet kéziratát 1900-ban fejezte be, a következő szavakkal adta át Zilahon a vármegyének: „Az én szeretett vármegyémnek, őseink hajdan viselt dolgairól írott könyveimet, amely tisztelettel nyújtom át, épp oly meleg szívvel adok kifejezést a letűnt századok történelmi lapjairól megismert erényei iránt való bensőséggel teljes hódolatomnak”.¹⁸ A következő évben elhagyta a nyomdát az ívrétű könyv *Szilágy vármegye monographiája* címen, a címlap is rögzíti a tény, hogy a vármegye „törvényhatósági bizottságának megbízásából írta dr. Petri Mór”, a kiadás költségeit pedig a vármegye közönsége hordozta. E kötet Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék múltját mutatja be. A monográfia második kötete 1902-ben jelent meg, a szilágysági várakat és birtokosaikat tárgyalja, itt kapott helyet Zilah története is. A harmadik és a negyedik kötet Szilágy vármegye községeinek történetét foglalja össze a helységek ábécérendjében. A hatalmas munkát az 1904-ben megjelent ötödik és hatodik kötet zárja a birtokosok és a családok ábécérendben olvasható történetével.

A kortárs bírálók, egyes hibák és mulasztások említése mellett, általában nagy elismeréssel szóltak a monográfiáról. Kuun Géza például 1903-ban a *Századok* hasábjain közölt recenziójában megállapította, hogy „rendesen több szakember szövetkezik egy megyei monographia megírására [...] és íme Szilágy vármegye tanfelügyelője egymaga írta meg megyéje monographiáját, s adott oly munkát kezünkbe, melyben a régész, a történész, a néprajzos, a családtörténet-kutató és az irodalomtörténész egyaránt megkapják azt, amit a Szilágyságról tudni óhajtanak, s azok is kellő tájékozást nyernek, kik a talaj minősége, terményei, a földművelés és az ipar állapota s fejlődése iránt érdeklődnek. Ez a különböző anyag a helyes feldolgozás által összhangzó egészévé egyesül, sőt gyakran lendületes, mindig érdekes olvasmányt nyújt annak, aki e munka lapjait forgatja”.

A *Szilágy-Somlyó* című hetilap 1901. októberi 31-i vezércikke elégtellessel állapította meg, hogy „az érdemes író megbízatásától kezdve mind a mai napig folytonosan teljes odaadással működött a nagy munkának létrehozásán. Ha elgondoljuk azt, hogy emellett mint vármegyénk királyi tanfelügyelője is a legpéldásabb szorgalommal töltötte be hivatalát, aránylag rövid idei tanfelügyelői működése alatt vármegyénkben egyre-másra szervezte az új állami iskolákat, erélyes kézzel mintaszerű rendet teremtett vármegyénk népnevelésügyében, valóban bámulattal kell adóznunk dr. Petri Mórnak, aki igazán sisyphusi munkát végzett”.

18 Egyed: Petri Mórról.

Török István, a kolozsvári református kollégium történetének szerzője a kolozsvári *Ellenzék* hasábjain méltányolta 1902-ben az első három kötetet, leszögezve, hogy eredeti forrásokon alapuló adatgazdag műről van szó, amely megbízható kiindulópontként szolgálhat majd a későbbi szerzők számára.¹⁹

A monográfia megjelenése óta eltelt évtizedek alatt beteljesedett Török István jóslata, Petri hatalmas művéhez nyúl először mindenki, akit a Szilágyság múltjának egyik vagy másik részlete érdekel. Olvasói érdeklődés készítette arra a Históriaantik Könyvkiadót, hogy a hat kötetet hasonmás kiadásban 2016-ban újra megjelentesse.

A Szilágyság történetének mai kutatói Petri Mór művének folytatásaképpen állították össze a *Szilágysági magyarok* című kötetet 1999-ben, amely aztán sorozattá bővült a következő években.

*

Petri Mór 1905-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselője lett, két év múlva pedig Pest vármegye tanfelügyelőjévé nevezték ki. Több tankönyvet is szerkesztett, példaként említeném a *Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák II. osztálya számára* című, 1910-ben megjelent kiadványát. 1922–1924 között ismét a minisztériumban dolgozott. 1921-ben tagja lett a Petőfi Társaságnak, öt év múlva részt vett a fél évszázados jubileum alkalmából kiadott kötet szerkesztésében, itt közölte a Társaság történetét.²⁰ 1929–1934 között a Társaság által még 1909-ben létrehozott Petőfi-ház igazgatója volt.

1915. június 3-án, életének 81. évében Zilahon elhunyt az 1892 óta özvegy édesanyja, Guthy Terézia, a gyászjelentés fényt vet a Petri család akkori állapotára. Mór továbbra is nőtlenül élt, Berta nővére, Török Károlyné megözvegyült, Irma férje Nagy Károly, Margit pedig Kávássy Endre, Ilona nem ment férjhez, Vilma már korábban elhunyt.²¹

Petri Mór életművébe a monográfia mellett irodalomtörténeti tanulmányok, folyóiratcikkek, tankönyvek is beletartoznak, és amit ma már kevéssé tartunk számon, több verseskötete is megjelent. Első kötete még 1892-ben látott nyomdafestéket, aztán az első világháború után sorra adta

19 A méltatásokat lásd a VI. kötet *Bírálatok, ismertetések Szilágy vármegye monographiájáról* c. mellékletében, ez a digitalizált változatban nem szerepel.

20 Petri: A Petőfi Társaság. 5–71.

21 DRKN, Gyászjelentés-gyűjtemény.

ki versköteteit. *Magyar szonettek* című kötete 1933-ban jelent meg, a következő évben a második kiadás követte. A *megifjodás varázsregéje és egyéb versek* című gyűjteményes kötetét 1935-ben bocsátotta közre, az 1883 és 1934 között írt költeményekről Schöpflin Aladár közölt kedves hangú ismertetést a *Nyugat* 1935/5. számában: „Mikor verseket kezdett írni, még alig hültek ki Arany János hamvai. Akkor kezdett zsendülni az a költői stílus, amely legmagasabb pontját Reviczky lírájában érte el: hangulat-költészet némi pesszimista színezettel, sok érzelmességgel, a külső forma eleganciájára törekedve. Petri Mór is ebben a hangnemben kezdte, s ebben maradt meg máig. A kis versek költője a lélek apró, finom rezzenéseit, az elmélázás könnyű báránnyelvének igyekszik állandó formát adni. Poézise a normális ember poézise: azt adja, amit önmagában a legszebbnek tart: egy szép polgári élet csendes, egyszerű kísérezését”.

Naplemente fáklalángja című újabb versválogatását 1938-ban tette közzé. Mihály László hangulatos ismertetése közelebb visz a tanár-költő világához: „Mintha homályos, levendula-illatos régi úriszalonnak ajtaját nyitnók meg: nehéz diófa bútorok, bársonyos karosszékek, a zsalugáter mögül becsillanó napfény, amely megtörik a komoly olajfestményeken, könyvespolcok cifrakötésű aranycirádás kötetekkel. Íme, ez a világ, apáink zavartalan, csendes napjai, békés örömei, amelyek a magányosság perceiben vissza-visszatérnek és fájón zsongítják meg a szívünket. Ezek az érzések rohamoznak meg minket, amikor Petri Mór legújabb verseinek impozáns kötetét lapozgatjuk. A »Partiumból«, a »hegehupás vén Szilágyból«, a múlt század utolsó harmadában elindult Petri Mór, Ady Endre egykori irodalomtanára, kortársa volt annakidején Reviczkynek, Komjáthynak, de majdnem fél századdal ezelőtt a nyilvánosság számára letette a lantot. Csupán a legutóbbi években lépett fel megint összegyűjtött verseinek több kötetével, amelyek nemcsak a magyar kritika elismerését, hanem egy kanadai neves angol kritikus, Kirkconnell méltatását is meghozták számára. A mostani kötet címét is, amelyben páratlan frissességgel szólal meg a lélekben ifjúnak maradt ősz poéta, az ismeretes Kirkconnell-cikkből kapta. Az igazi jószándékú magyar konzervativizmus, a tapasztalatokon csalhatatlanná nevelődött józan életbölcselet, tiszta hazafiság, s helyenkint valami kedves utánozhatatlan és sokak által visszasírt kedves biedermeier-hangulat tükröződik tökéletes formájú verseiben”.²²

Élete 82. évében, 1945. március 2-án halt meg Budapesten, a Kerepesi temetőben hantolták el. Sírja fölé az Erdélyi Múzeum-Egyesület Zilah és

22 Mihály: *Naplemente fáklalángja*. 122–123.

Vidéke fiókegyesülete Kovács Kuruc János kezdeményezésére előbb egy kopjafát állított, nemrég pedig széles összefogással egy márvány síremléket készíttetett.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

IgtanLvt: Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának levéltára

FORRÁSOK

BKMT Almanach.

A budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem almanachja. 1882–1886.

DRKN.

A debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, gyászjelentés-gyűjtemény. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Gyaszjelentések_Debreceni_RefKollNagykonyvtara_PE_POPU/?query=SZ&pg=166&layout=s (letöltés: 2023. január 18.).

ZRK Értesítő.

A zilahi ev. ref. kollégium értesítője. 1877–1881, 1887–1890, 1895.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Egyed: Petri Mórról.

Egyed Ákos: Petri Mórról. *Művelődés*, 75 (2022) 9. sz. 6–7.

Episcopul Grigore Maior.

Episcopul Grigore Maior. <https://www.bru.ro/blaj/lista-episcopilor/ps-grigore-maior/> (letöltés: 2023. január 11.).

Erős: A magyar történetírás.

Erős Vilmos: A magyar történetírás a dualizmus korában. *Erdélyi Múzeum*, 73 (2011) 3–4. sz. 12–22.

Fejér: Irodalom és sajtó a Szilágyságban.

Fejér László: Irodalom és sajtó a Szilágyságban. In: Szabó Zsolt (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 1999. 296–305.

Gosztonyi: A Pasteiner-tanítványok.

Gosztonyi Ferenc: A Pasteiner-tanítványok. *Ars Hungarica*, 38 (2012) 1. sz. 11–71.

Graur: O lămurire istorică.

Graur, Daniil: O lămurire istorică. *Școala Noastră*, 9 (1932) 9. sz. 370–371.

Mihály: Naplemente fáklyalángja.

Mihály László: Naplemente fáklyalángja. (Petri Mór legújabb versei.) *Napkelet*, 1938. február 1. XVI. 2. 122–123.

Petri: A Petőfi Társaság.

Petri Mór: A Petőfi Társaság (1876–1926). In: Császár Elemér – Lampérth Géza – Petri Mór – Sas Ede (szerk.): *A Petőfi Társaság ötven esztendeje 1876–1926*. [Petőfi Társaság], Budapest, 1926. 5–71.

Petri: Szilágy vármegye.

Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. I, VI. Franklin, Budapest, 1901–1904.

Tóth Krisztián

**VERESS ENDRE TÖRTÉNÉSZ ÉLETE
ÉS MUNKÁSSÁGA
(1868–1953)**

The Life and Work of Historian Endre Veress (1868–1953)

Endre Veress (1868–1953) is one of the greatest figures in the field of Hungaricum research, having published his collections, mainly from foreign archives (the largest being the *Fontes rerum Transylvanicarum* and *Hungaricarum* series), in approximately forty volumes. Despite his unquestionable achievements, he received relatively little recognition during his lifetime. He was neglected because his contacts with neighboring peoples, and the lack of nationalism in his work, since he believed that historians should work

together to preserve the past. His work ethic and life views differed from the official political discourse; therefore he spent most of his adult life struggling. Nevertheless, these financial obstacles do not prevent him from doing his research. The following short article is a tribute to this exceptional historian.

Keywords: Endre Veress, Méhely family, Hungarian–Romanian relations, source editing

Veress Endre életútját semmiképpen sem lehet átlagosnak nevezni. Forradalmár családba született, majd az apja politikai állásfoglalása miatt emigrációba kényszerült család Romániában telepedett le. Az itt eltöltött évek nagymértékben befolyásolták személyiségét, történetírói magatartását. Veress korán felismerte a kapcsolati hálók fontosságát, összeköttetésben állt hazai és külföldi szakemberekkel egyaránt, s ennek köszönhető, hogy kötetei és forrásgyűjtései megjelenhettek, mindazon nehézségek ellenére, melyekkel életének második felében meg kellett küzdenie. Veress Endre tudósi életművének megítélése azonban kettős. Míg tudományos munkásságát a román történetírás egyértelműen pozitívan ítéli meg, a magyar tudóstársadalom többször is felhívta a figyelmet arra, hogy a Veress-életművet – legyen szó forrásközlésről vagy értelmezésről – kellő óvatossággal kell kezelni, mivel forrásközlési helyenként pontatlanok, megállapításai pedig elhamarkodottak.¹

Rövid ismertetésemben előbb Veress Endre életútját vázolom, mivel élettörténetének ismerete nélkül nem tudjuk megérteni, hogy bizonyos témákkal miért foglalkozott olyan részletesen. Ezt követően munkásságának bemutatására fókuszálok, nagy vonalakban ismertetem célkitűzéseit és azt, hogy végül ezekből mennyit sikerült megvalósítani. Itt fogok majd kitérni azokra az írásokra, megemlékezésekre, amelyeket kollégái vagy későbbi történészek írtak, akik behatóan foglalkoztak Veress életművével.

*

Veress Endre 1868. február 15-én született Békésen. Apja, Veress Sándor tisztként harcolt az 1848-as forradalomban, ennek bukását követően pedig emigrációba kényszerült. Több évig bujdosott a Balkánon és a Közel-Kelet vidékein. 1858-ban jutott el Londonba és ezt követően Párizsba, ahol sikeresen

1 Erdélyi: *Felelet*. 350–351; Gárdonyi: *Basta György*. 321–327; Károlyi: *Gróf Marsigli*. 443–448.

elvégezte a földmérő mérnöki tanulmányokat. Édesanyja, Birizdo Lujza, egy békési görög származású család sarja. Veress Iorgu Iordannak írt leveléből megtudjuk, hogy mindössze három hónapos volt, amikor szülei Bukarestbe költöztek. Apja, külföldi tanulmányainak köszönhetően mérnökként dolgozott az uralkodói udvarnál, egészen 1884-ben bekövetkezett haláláig.² Veress Sándor Bukarestben írta meg az emigrációban töltött éveinek történetét *A magyar emigratio a Keleten* címmel, két kötetben.³ Valószínűleg apjának hatására kezdett a fiatal Endre is a történelem iránt érdeklődni.

Veress Endre elemi iskoláit német nyelven végezte, majd ezt követően a Dimitrie Cantemir gimnáziumban folytatta tanulmányait. A bukaresti tartózkodás pozitívan hatott a fiatal Veressre, már ekkor kitűnt, hogy az idegen nyelvek megtanulására különleges adottságai vannak.⁴ Édesapjának viszonylagos korai halála miatt a segítség nélkül maradt család anyagi helyzete instabillá vált. Endre még elvégzi a gimnáziumot Bukarestben, ekkoriban már közelebbi kapcsolatba kerül a publicisztikával is. Ezekben az években írja meg első közleményeit, 1889-ben a bukaresti magyar ifjak által Kossuth tiszteletére szervezett ünnepségekről tudósít, illetve egy évvel később a Bukaresti Magyar Képes Naptárt szerkeszti.⁵ Mint legidősebb gyermek, úgy érezte, hogy kötelessége a család megélhetését biztosítani, ezért magántisztviselői állást vállalt.

Birizdo Lujza végül, a jobb megélhetés reményében, 1891-ben átköltözött Kolozsvárra, ahol Endre a bölcsészkaron tanult tovább, apja egyik harcostársának, Koós Ferenc támogatásának köszönhetően. Kivételes képességeire tanárai is felfigyeltek, az egyetemi tanulmányok ideje alatt már helyettes tanárként foglalkoztatták a kolozsvári Kereskedelmi Akadémián. 1894–1897 között ösztöndíjjal folytatott tanulmányokat Bécsben, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung oklevéltani osztályának keretein belül. Ekkor már végzett kutatásokat a bécsi levéltárban. Ezen a ponton kell megemlíteni tanárainak, Szabó Károlynak és Szádeczky-Kardoss Lajosnak a hatását, hiszen nekik köszönhetően kezdett el Veress a történettudomány iránt fokozottabban érdeklődni.⁶

1898-ban tért vissza Erdélybe, ekkor Déván földrajz–történelem szakos tanárként helyezkedett el, ahol hét éven keresztül oktatta az ifjúságot.

2 Ruffy: Bujdosók levelei. 7; Eröss: Veress Endre. 253; Engel: Hídverők. 480; Popa: *Andrei Veress*. 9–12.

3 Veress: *A magyar emigratio*.

4 Popa: *Andrei Veress*. 9–14; Engel: Hídverők. 480–481.

5 Popa: *Andrei Veress*. 12–13.

6 Engel: Hídverők. 481.

Ugyanebben az évben megszerezte a bölcsészdoktori fokozatot is.⁷ A dévai tanári állásban eltöltött évek után ismét visszatér Kolozsvárra, majd az egyetemi levéltárban dolgozik tíz évig. A szakirodalom álláspontja nem egységes ezen időszakot illetően, egyesek Veress-t a levéltár munkatársaként jelölik, mások pedig az egyetemi könyvtár osztályvezetőjeként.⁸ Tény, hogy ebben az időszakban kezdi meg szerteágazó kutatómunkáját, amelyről a következőkben részletesen fogok írni.

Feleségét, Méhely Máriát, a kor ünnepesti énekesnőjét 1904-ben Budapesten ismerte meg. A Méhely család pozitívan fogadta a leánykérést, mivel imponált nekik a református felmenőkkel, szabadságharcosokkal rendelkező és ígéretes karrier előtt álló történész-levéltáros. A fiatal pár Kolozsvárra költözött, itt születtek meg a később zenei pályát választó gyermekeik, Sándor és Endre. Fontos itt kiemelni Méhely Mária alakját, aki ebben az időszakban férje karrierjének előmozdításáért is sokat tett, mivel ő gépelte kéziratait, készítette a kötetek mutatóit, s általában a kiadás körüli teendőket is magára vállalta.⁹

A család 1915 telén Budapestre költözik. A lakhatási körülmények meglehetősen szerények voltak, egy szűkös, kifűtetlen lakásban éltek, ahonnan egy váratlan örökségnek köszönhetően sikerült a Hunfalvy utcába, a Vár közelébe költözniük.¹⁰ A nélkülözéseknek ez sem vetett véget, mivel Veressnek nem sikerült álláshoz jutnia. Először a Pázmány Péter Tudományegyetemen szeretett volna elhelyezkedni, de ebben – vélhetőleg – Fraknói Vilmos gátolta meg,¹¹ ezt követően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott, majd a Külügyminisztériumban helyezkedett el mint osztálytanácsos. 1921-ben románbarát kijelentései miatt elveszítette állását, s ezt követően kénytelen volt munkát vállalni a Budapesti Királyi Törvényszéknél, ahol több éven át román tolmácsként dolgozott.¹² Veressék kilátástalan anyagi helyzetbe kerültek, amiből a családi barátok és az időközben felnőtté érett fiaik segítségével próbáltak kilábalni. A Veress-kutatás általában sikertörténetként mutatja be a történész életének ezen – amúgy szakmailag igencsak termékeny – időszakát, a család

7 Eröss: Veress Endre. 253; Dankó: Veress Endre emlékezete. 299.

8 Popa: *Andrei Veress*. 14–15; Eröss: Veress Endre. 253; Csatári: *Veress Endre emlékezete*. 6.

9 Géra: *Egy fel nem fedezett művésznő*. 206.

10 Uo. 214.

11 Uo. 206.

12 Dalos: Veress Sándor. 185.

többi tagjaira vonatkozó levéltári források és fiainak visszaemlékezései azonban egy teljesen eltérő képet festenek ezekről az évekről.¹³

A család a két világháború közötti időszakban sok más értelmiséghez hasonlóan elszegényedett. Veress kényszernyugdíjazása nem csupán a család anyagi, hanem a szerző tudományos pályafutására is rossz hatással volt, munkáit már nem segítették, egy ideig a Román Tudományos Akadémia támogatásával dolgozott.¹⁴ A második világháborút követően, mivel budai házukat bombatámadás is érte, 1946-ban Pécsre költöztek. Veress mégsem hagy fel munkásságával, ekkor rendezte sajtó alá *Báthory István király levéltársa az erdélyi kormánnyal* című munkáját. Ezt követően, gyenge egészségi állapota miatt, visszavonult a tudománytól. 1953. november 24-én halt meg Pécs városában.¹⁵

*

Veress Endre már igen korán megkezdte tudományos munkásságát. Mint azt korábban is jeleztem, 1898-ban tanárként helyezkedett el Déván. Tanári működése mellett részletes levéltári kutatásokat végzett, amelyeknek eredményeképpen több tanulmány is napvilágot látott, mint például Geszti Ferencz várkapitányról, Déva és környékéről szóló tanulmánya Castaldo idejében, Báthory Zsigmond és a váradi kálvinisták kapcsolatáról, Izabella királyné életéről az 1519–1559 közti időszakban vagy Hunyad vármegyéről írt tanulmánya János király és Izabella királyné korában.¹⁶

Demény Lajos Veress Endre forrásfeltáró és -kiadó munkásságát tartja a szerző életművében a legfontosabbnak. Alaposságának alátámasztására Alfonso Carillo spanyol jezsuita erdélyi vonatkozású levelezésének feltárását emeli ki, mivel ennek a kiadványnak a megvalósításához Veress 19 városban fordult meg, amíg sikerült felfedeznie az összes vonatkozó iratot, és ezen városokban 32 levéltárat keresett fel, amelyekben 585 olyan levelet és jelentést talált, amelyek Erdélyre vonatkoztak.¹⁷ 1909-ben két újabb kötet látott napvilágot, egyik Giorgio Basta levelezéséről, a másik pedig az erdélyi pápai

13 Nagyon alapos képet fest erről az időszakról Géra Eleonóra családi levelezésekre támaszkodó cikke: Géra: Egy fel nem fedezett művésznő. Lásd továbbá Veress: Önéletrajz.

14 Géra: Egy fel nem fedezett művésznő. 225.

15 Eröss: Veress Endre. 255; Csatári: *Veress Endre emlékezete*. 15.

16 Popa: *Andrei Veress*. 14.

17 Demény: Veress Endre. 89–90.

követek jelentéseit tartalmazta VIII. Kelemen pápa idejéből.¹⁸ Veress munkái – Demény megállapítása szerint – a teljesség igényével készültek, habár, mint említettem, forráskiadványai nem mindig találtak kedvező fogadtatásra.¹⁹

Veress tudományos pályafutásának meghatározó állomásaként szokás a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung intézményben töltött évekre utalni, hiszen ezáltal olyan lehetőségek nyíltak meg számára, amelyek révén Európa legfontosabb levéltáraiba jutott el kutatóként. Ezen kutatásai alatt leginkább az Erdélyre, Havasalföldre és Moldvára vonatkozó iratokat kutatta, amelyek a 16. és 18. század között keletkeztek. Így készültek el olyan tanulmányok vagy önálló kötetek, amelyek témája a Báthoryak, Giorgio Basta és Mihály vajda kapcsolata, a katolikus miszsió Erdélyben és Havasalföldön, a magyar diákok itáliai egyetemjárása vagy Bethlen Gábor.²⁰ Kutatási eredményeit a *Monumenta Hungariae Historica I. Diplomatiában* és a *Fontes rerum Transylvanicarum* sorozatban jelentette meg.²¹

Mint azt már az életrajzi részben is említettem, a kényszernyugdíjazását követően elsősorban a Román Akadémia támogatásában bízhatott, s ezért főként román nyelven közölt. Ezzel magyarázható, hogy munkássága kiérdemelte többek között Nicolae Iorga, Zenovie Pâclișanu dicséretét is, de több román kollégával is tartott fenn kapcsolatot, így Ion Bianuval (a Román Akadémia Könyvtárának akkori vezetője), Elie Dăianuval és Augustin Buneával. Ezeket a kapcsolatokat Budapestre költözését követően is megőrizte. A Bianuval ápolta kapcsolata volt a legintenzívebb a román értelmiségi körökből. Például egy vele való levelezésből tudjuk meg, hogy 1920-ban létrehozta az Institutum Fontium Historicarum Hungaricarum nevű intézetet, amellyel az volt a célja, hogy támogassa a régi magyar vonatkozású dokumentumok kiadását. A '20-as években többször utazik Budapestről Bukarestbe, hogy kutatásokat végezzen. Mindezen utazásoknak eredménye két fontos kötet: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești* és a *Bibliografia româno-ungară. României în literatura ungară și ungarii în literatura română*.²² 1929–1939 között 11 kötetben adta ki az Erdélyre, Moldvára és Havasalföldre vonatkozó

18 Uo. 89–91.

19 Erdélyi: Felelet. 350–351; Gárdonyi: Basta György. 321–327; Károlyi: Gróf Marsigli. 443–448.

20 Demény: Veress Endre. 90–91; Popa: *Andrei Veress*. 17–29.

21 Demény: Veress Endre. 95–96.

22 Popa: *Andrei Veress*. 20–25; Csatári: *Veress Endre emlékezete*. 10–13; Dankó: Veress Endre emlékezete. 300–301.

oklevéltárt. A második világháború alatt megromlott a két ország tudós-közösségének kapcsolata is, és Veressnek sem volt már lehetősége folytatni azon elhatározását, hogy további kötetekkel gazdagítsa a két ország kapcsolatáról szóló, történeti dokumentumokat bemutató munkák sorát.²³

*

Veress Endre történészi munkásságának legfontosabb hozadéka – minden kritika ellenére – forrásfeltáró tevékenységében rejlik. Az elsők között tudatosította a források megjelentetésének, illetve a román–magyar történelmi múlt közös feltárásának fontosságát. Már fiatalkorában olyan helyzetbe került, amely előrevetítette ezt a kutatási irányt, mivel egy kétnyelvű közegben szocializálódott, és számára Bukarest nem csupán az egzotikus Kelet egy állomása volt. Ahogy az élettörténetéből is kiderült, a román országokban kötött szakmai és baráti kapcsolatai kompromittáltak. Ennek ellenére a tudományos munkában igyekezett a történeti igazságot szem előtt tartani, arra törekedett, hogy objektíven és szakszerűen tárja fel azon dokumentumokat, amelyek Erdély, Moldva és Havasalföld történetéhez tartoznak. Mircea Popa méltatásából az is kiderül, hogy a legtöbb korabeli történész Veresshez fordult, ha a román–magyar történelem kapcsán írt, és ő szívesen válaszolt a megkeresésekre, így jelentős mennyiségű levelezés maradt fenn hagyatékában, amely azonban szétszóródott több intézményben is Magyarországon területén.²⁴ Popa szerint Veressnek meg kellett küzdenie mindkét ország értelmiségével, hiszen azok a másik fél kiszolgálóját látták benne, és nem azt a tudóst, aki a történeti hitelességet helyezte mindenek elé.²⁵ Kéziratos hagyatékának feldolgozása azonban még várat magára.

Írásomat Csatári Dániel szavaival zárnám, aki megemlékezésében jól összefoglalja Veress életútjának igazi jelentőségét és hagyatékának mi-
benlétét: „Veress Endrére emlékezve pedig elmondhatjuk: nem élt hiába, nemcsak népének, hanem szomszédainak is hasznára volt, elősegítette egymásratalálásukat”.²⁶

23 Demény: Veress Endre. 92–95; Engel: Hídverők. 481–482; Popa: *Andrei Veress*. 17–29.

24 Popa: *Andrei Veress*. 17–29.

25 Uo. 125–127.

26 Csatári: *Veress Endre emlékezete*. 16.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Csatári: *Veress Endre emlékezete.*

Csatári Dániel: *Veress Endre emlékezete.* (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 16.) Erkel Ferenc Múzeum, Gyula, 1960.

Dalos: Veress Sándor.

Dalos Anna: Veress Sándor elfeledett ifjúsága. *Magyar Zene*, 59 (2021) 2. sz. 182–203.

Dankó: Veress Endre emlékezete.

Dankó Imre: Veress Endre emlékezete. *Békési Élet*, 14 (1979) 3. sz. 295–303.

Demény: Veress Endre.

Demény Lajos: Veress Endre a román–magyar közös múlt kutatásának szolgálatában. *Századok*, 138 (2004) 1. sz. 89–118.

Engel: Hídverők.

Engel Károly: Hídverők. Veress Endre és Bitay Árpád emlékezete. *Korunk*, 27 (1968) 4. sz. 480–488.

Erdélyi: Felelet.

Erdélyi Alajos: Felelet Veress Endre cikkére. *Századok*, 48 (1914) 4. sz. 350–351.

Eröss: Veress Endre.

Eröss István: Veress Endre emlékezete. *Vigilia*, 29 (1964) 4. sz. 253–255.

Gárdonyi: Basta György.

Gárdonyi Albert: Basta György hadvezér levelezése és iratai. Közli: Veress Endre. *Századok*, 48 (1914) 4. sz. 321–327.

Géra: Egy fel nem fedezett művésznő.

Géra Eleonóra: Egy fel nem fedezett művésznő a tudós férj árnyékában. Dr. Veress Endréné Méhely Mária története. In: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 195–227.

Károlyi: Gróf Marsigli.

Károlyi Árpád: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. A székesfőváros megbízásából bolognai stb. levéltárakban gyűjtötte s közli, bevezetéssel és jegyzetekkel bővítve Veress Endre. *Századok*, 41 (1907) 5. sz. 443–448.

Popa: *Andrei Veress.*

Popa, Mircea: *Andrei Veress – un bibliograf maghiar, prieten al românilor.* Realitatea Românească, Vulcan, 2006.

Veress Endre történész élete és munkássága (1868–1953)

Ruffy: Bujdosók levelei.

Ruffy Péter: Bujdosók levelei. Tizenháromezer kézirat egy pécsi magánlakásban. *Magyar Nemzet*, 1963. március 10. XIX. 58. 7.

Veress: *A magyar emigratio*.

Veress Sándor: *A magyar emigratio a Keleten*. I–II. Athenaeum, Budapest, 1878.

Veress: Önéletrajz.

Veress Sándor: Önéletrajz. A Veress Sándorral készített interjúja alapján lejegyezte Bónis Ferenc (1985). In: Csicsery–Rónay István (szerk.): *Veress Sándor. (Tanulmányok, cikkek, beszédek)*. Occidental Press, Budapest, 2007. 7–47.

Toth Szilárd

BÁNFFY MIKLÓS (1873–1950)

Miklós Bánffy (1873–1950)

Miklós Bánffy, a brilliant writer, graphic designer, set and costume designer, stage director, politician, foreign minister, was born 150 years ago. Sámuel Brassai is often referred to him as the last Transylvanian polymath, but I would dare to put Károly Kós and Miklós Bánffy on the podium alongside Brassai. The merit of the former two is that, unlike Brassai, they were forced to work in “less friendly circumstances” in the second half of their lives. While Sámuel Brassai lived and worked in the “happy peace times”, Kós and Bánffy chose Transylvania, and with it Romania, as the scene of their future activities after the Trianon Treaty. Both could have chosen the easier path, but they did not. The decision of Miklós Bánffy, who sacrificed a very successful political-cultural career to move back to Transylvania as a former foreign minister in

the government of István Bethlen (1921–1922) or as President of the Hungarian Council of Fine Arts (1923–1927), is particularly commendable.

Keywords: Miklós Bánffy, Károly Kós, Transylvaniam, Hungarian–Romanian relationship

150 éve született gr. losonci Bánffy Miklós író, grafikus, díszlet- és kosztümtervező, színpadi rendező, politikus, külügyminiszter. Brassai Sámuel szokták emlegetni az utolsó erdélyi polihisztorként, de én merészkednék Kós Károlyt és Bánffy Miklóst Brassai mellé emelni a dobogóra.¹ Az előbbi kettő érdeme, hogy Brassaival ellentétben, életük második felében „kevésbé barátságos körülmények” között voltak kénytelenek alkotni. Míg Brassai Sámuel a „boldog békeidőkben” élt és alkotott, addig Kós és Bánffy Trianon után Erdélyt, és vele együtt Romániát választotta további tevékenysége színteréül. Mindketten választhatták volna a „könnyebbik utat”, de nem tették. Különösen dicséretes Bánffy Miklós döntése, aki Bethlen István kormányának volt külügyminisztereként (1921–1922) vagy a Magyar Képzőművészeti Tanács elnökeként (1923–1927) egy nagyon sikeres politikai-kulturális karriert áldozott fel azért, hogy visszaköltözzön Erdélybe. De lássuk az életpályáját!²

Bánffy Miklós Kolozsvárt született 1873. december 30-án az egyik legtekintélyesebb és leggazdagabb erdélyi arisztokrata családban. Magyarország egyik legrégebbi nemesi családjából származott. Nagyszülei gr. Bánffy Miklós (1802–1894) főpohármester és felesége, gr. iktári Bethlen Kata, a fejedelmi család utolsó női leszármazottja, illetve br. Bánffy Albert (1818–1886) és felesége, gr. Esterházy Ágnes voltak. Édesapja gr. Bánffy György (1845–1929) politikus, műgyűjtő, királyi fő-ajtónállómester, édesanyja br. Bánffy Irma (1852–1875) volt.

Tanulmányait Kolozsvárott és Budapesten végezte. A budapesti VII. kerületi állami gimnáziumban érettségizett 1891-ben, majd, mint korszáka minden olyan ifja, aki politikai-közigazgatási pályára készült, jogi tanulmányokat folytatott a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen (1891–1893) és a Budapesti Tudományegyetemen (1893–1895), ahol 1895-ben államtudományi doktori oklevelet szerzett. Jogi tanulmányaival párhuzamosan művészeti képzésben is részesült. Budapesten középiskolásként egy ideig Székely Bertalan tanítványaként

1 Bánffyt többek közt Csapody Miklós is polihisztorként emlegeti. Csapody: Gróf Bánffy Miklós. 159.

2 E cikk egy korábbi változata megjelent itt: Toth: Bánffy Miklós. 294–300.

festészetet, kolozsvári egyetemi évei alatt pedig zenét és festészetet is tanult. Fiatalkori sokirányú érdeklődése felnőttkorában is megmaradt, hihetetlenül sok területen alkotott maradandót.

Pályafutása kezdetén főleg a politikai-közigazgatási-gazdasági szférában tevékenykedett. Erdélyben nagybátyja, gr. Károlyi Sándor hatására részt vett a szövetkezeti mozgalom megszervezésében, dolgozott a fiumei tengerészeti hatóságnál (1899–1900), később a Földművelésügyi Minisztérium külföldi gazdasági szaktudósítói hálózatának berlini segédtudósítója volt (1900–1901). Több ízben és több párt zászlaja alatt volt országgyűlési képviselő: Szabadelvű Párt (tekei választókerület, 1901–1904), Alkotmánypárt (tekei választókerület, 1905–1906), Nemzeti Munkapárt (kolozsvári választókerület, 1910–1918). Ugyanebben a korszakban 1906–1910 között Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánja volt. Megjegyzendő, hogy mindvégig erdélyi választókerületek országgyűlési képviselője volt, és 1910-ben Bethlen Istvánnal együtt megalakította az „erdélyrészi országgyűlési képviselők” csoportját Erdély regionális érdekeinek képviseletére.

Az első világháborúban őrnagyi rangban a keleti fronton szolgált, de diplomáciai küldetésben Isztambulban és Szófiában is járt. Ekkor kezdeményezte bolgár és török fiatalok magyarországi taníttatását, és Klebelsberg Kunóval együttműködve részt vett a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet létrehozásában (csak megemlítendő, hogy az intézet első ösztöndíjasa 1916-ban Kós Károly volt). Az összeomlás után, 1918 őszén, gr. Károlyi Mihály és a Székely Nemzeti Tanács megbízásából külföldre utazott, hogy a győztes antant hatalmak körében lobbizzon a magyar ügy számára. Annak ellenére, hogy diplomáciai erőfeszítései nem voltak sikeresek, gr. Bethlen István mégis őt kérte fel első kormányában külügyminiszternek (1921–1922).

Külügyminisztersége idején megállapodott Rigában a Szovjetunióval 50 000 magyar hadifogoly hazatéréséről,³ sikerült elérnie, hogy az addig szerb megszállás alatt levő pécs-baranyai háromszög visszatérjen az új magyar állam keretei közé,⁴ és kezdeményezte a velencei egyezményt,⁵ amely által a győztes hatalmak hozzájárultak ahhoz, hogy Sopron és környéke hovatartozásáról népszavazás döntsön.⁶ Legnagyobb sikere azonban az volt, hogy Magyarországot felvették a Népszövetségbe.⁷ A megváltozott

3 Az 1919-es kommunisták kiengedése ellenében (1921. augusztus 8.).

4 Moháccsal, Bajával és Újszegeddel együtt (1921. augusztus 20–21.).

5 1921. október 13.

6 1921. december 14–16.

7 A mai ENSZ elődjébe (1922. szeptember 18.).

politikai helyzet, elsősorban a török hadsereg kis-ázsiai győzelmei hatására mozgó török határok (1922. szeptember 9-én a török hadsereg elfoglalta Szmírnát), valamint az októberben hatalomra jutott Mussolini status quo elleni irányvonala miatt Magyarországon felerősödtek a revizionista mozgalmak, és háttérbe szorult a teljesítési politika. Bánffy ellenfelei kevesellték eredményeit, ő azonban nem hitt abban, hogy a török függetlenségi háború hatására a trianoni békeszerződés előírásait is módosítani lehet. Szerinte mérsékelt, türelmes és kíméletes külpolitikát kell folytatni, „őszinte jóakarrattal és minden hátsó gondolat nélkül”. Elutasította az irredenta hangoskodást, és a revízió kérdésében azt vallotta, ha barátságos viszonyt akarunk valamelyik szomszédal, ez másként el nem képzelhető, mint úgy, hogy irányában a „nem, nem, soha” álláspontjáról le kell mondani. Ő az apró diplomáciai erőfeszítésekben és nem az erőszakos határmódosításokban hitt, ezért 1922. december 19-én lemondott.

Bánffynak ezalatt jelentős művészeti tevékenysége is volt. A Magyar Királyi Operaház és a Nemzeti Színház kormánybiztosa volt 1912–1917 között, majd 1917 májusa és 1918 novembere között ugyanezen intézmények főigazgatója volt. Ilyen minőségben ő állította először színpadra Bartók Bélától *A fából faragott királyfit* (1917) és *A kékszakállú herceg várát* (1918), amelyeknek ő volt a jelmez- és díszlettervezője is. Ugyancsak díszlettervezője volt több Verdi- (*Aida*), Mozart- (*Varázsfuvola*; *Szöktetés a szerájból*) és Beethoven- (*Prometheus*) műnek is. Szintén ő volt az utolsó magyar király, IV. Károly koronázási ünnepségének⁸ a művészeti rendezője. Megjegyzendő, hogy a koronázási ünnepség díszleteinek tervezését Kós Károly végezte, tehát itt is kereszteződött az életpályájuk. A külügyministerségről lemondva újra a művészeti életben talált rövid ideig menedéket mint a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács elnöke (1923–1927).

1926-ban visszatért Erdélybe, a bonchidai birtokára, felvette a román állampolgárságot,⁹ és elsősorban irodalmi és irodalomszervezői tevékenységet folytatott. Egyik alapító- és oszlopos tagja a Marosvécsen 1926-ban alapított Erdélyi Helikon irodalmi társaságnak.¹⁰ Az irodalmi társaság két évvel később létrehozta az ugyanolyan nevű szépirodalmi és

8 1916. december 30.

9 Amit azzal a feltétellel kapott meg, hogy tíz évig nem vehet részt a romániai politikai életben!

10 A helikoni közösség az erdélyi magyar írók és költők íróközössége volt, amelynek fóruma az 1926 és 1944 között évente egyszer Kemény János névre szóló meghívására összeülő marosvécsi találkozó volt. Alakulásakor Kemény János 28 írónak küldött meghívást, megszűnésekor, 1944 őszén 55-en vallották magukat helikonistáknak.

kritikai folyóiratot, amelynek felelős szerkesztője eredetileg Kós Károly, a főszerkesztője pedig mindvégig Bánffy Miklós volt. A két háború közötti romániai magyar irodalom legrangosabb folyóirata lett (1944-es megszűnéséig), munkatársa volt a korszak csaknem minden számottevő erdélyi magyar írója. A *Helikon* elsőrendű hivatása volt felkarolni a közvetlenül indulása előtt feltűnt tehetségeket (Dsida Jenő, Karácsony Benő, Tamási Áron) és az újabb nemzedékek legjobbjait egyaránt (Asztalos István, Jékely Zoltán, Kiss Jenő, Kolozsvári Grandpierre Emil, Létay Lajos, Méliusz József, Szemlér Ferenc, Lőrincz László stb.). Az *Erdélyi Helikont* az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadó adta ki. Az Erdélyi Szépmíves Céhet 1924-ben alapította Kolozsváron Kádár Imre, Kós Károly, Ligeti Ernő, Nyíró József, Paál Árpád és Zágoni István, majd 1926-ban átengedték a helikoni közösségnek. 1928-tól Bánffy Miklós volt az Erdélyi Szépmíves Céh elnöke (az 1944-es megszűnéséig) és Kós Károly volt az igazgatója. Életpályájuk láthatóan újra összefonódott. Az Erdélyi Szépmíves Céh 1924–1944 között 166 művet adott ki, a szerzők között, világnézettől függetlenül, ott volt a két világháború közötti romániai magyar irodalom minden jelentős alkotója.¹¹ Számos kötethez Bánffy Miklós és Kós Károly készítettek az illusztrációkat. Bánffy Miklós ugyanakkor, annak ellenére, hogy tíz évig nem vehetett részt aktívan a romániai politikai életben, megpróbálta politikai szemléletét az erdélyi magyarság tudtára adni az *Ellenzék* című kolozsvári politikai napilap által, amelynek főszerkesztője volt, és e lap által az Országos Magyar Párthoz képest liberálisabb, a román kormánnyal együttműködést kereső szemléletét próbálta érvényesíteni, mintegy előkészítve az eljövendő politikai színrelépését.

Bánffy Miklós újabb politikai szerepvállalása II. Károly királyi diktatúrája alatt következett be. A román király ugyanis 1938-ban új alkotmányt vezetett be, amely egyenes utat jelentett a királyi diktatúra felé, és feloszlatta a politikai pártokat. Ezzel az erdélyi magyarságot képviselő Országos Magyar Párt törvényen kívül került. A király egypártrendszert vezetett be, csak az általa alapított Nemzeti Újjászületés Frontjának engedélyezte a működését. Az új politikai helyzetben, Budapest áldásával, 1939. január 17-én Bánffy Miklós, Gyárfás Elemér, Bethlen György és Szász Pál megegyeztek a román kormánnyal, hogy belépnek a Nemzeti

11 Asztalos István, Áprily Lajos, Bánffy Miklós, Bartalis János, Berde Mária, Czinczár Miklós, Dsida Jenő, Finta Zoltán, Gagy László, Hunyady Sándor, Jékely Zoltán, Kádár Imre, Karácsony Benő, Kemény János, Kuncz Aladár, Ligeti Ernő, Makkai Sándor, Molter Károly, Nyíró József, Olosz Lajos, Reményik Sándor, Szántó György, Szemlér Ferenc, Szentimrei Jenő, Tamási Áron, Tompa László, Wass Albert.

Újjászületés Frontjába, és annak keretében egy átfogó kulturális, gazdasági és társadalmi egyesületbe tömörülhetnek. A Romániai Magyar Népközösségnek keresztelt politikai szervezet (mert valójában az volt) 1939. február 11-én tartotta alakuló ülését Kolozsvárott, ahol Bánffy Miklóst elnökévé választották.¹² Bánffy kijelentette, hogy legfőbb törekvése az egész magyarság összefogása, és ebben a munkában mindenkit szívesen lát, aki a magyar élet bármely munkaterületén szerzett tapasztalataival és tudásával a Magyar Népközösség hasznára válhat.¹³ A Népközösség Bánffy Miklós által kijelölt ideiglenes vezetősége széles alapokon felölelte mindazokat, akik társadalmi, gazdasági, irodalmi téren szerepet játszottak Erdélyben.

A közművelődési szakosztály élére Jósika János volt magyar párti képviselő, az ErdélyiMúzeum-Egyesület elnöke került. Jósika Bánffy Miklós állandó helyettese is lett. A szakosztály több alosztályra oszlott. A kultúregyesületek élére br. Kemény János, az Erdélyi Helikon megszervezője és rendszeres házigazdája került; a Dalosszövetség és Zenekonzervatórium továbbra is dr. Inczédy-Joksmán Ödön vezetése alatt maradt;¹⁴ az irodalmi ügyek kézbentartására Tamási Áron író kapott megbízást; a színházi ügyek dr. Jelen Gyula, a kolozsvári Színpártoló Egyesület elnökének hatáskörébe kerültek; a testnevelés irányítása pedig Máriaffi Lajos alá került. A gazdasági szakosztály tulajdonképpen az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) lett. Elnöke Szász Pál, alelnöke Telegdi László, az EMGE ügyvezető alelnöke, az iparos kérdések előadója Teleki Ádám, az *Erdélyi Gazda* szerkesztője lett.¹⁵ Bánffy Kós Károlyról sem feledkezett meg: ő lett a társadalmi szakosztály vezetője. E szakosztály előadója Albrecht Dezső, Kós Károly régi harcostársa lett. A Magyar Népközösség központi adminisztrációjának vezetését dr. Grois Lászlóra, az *Ellenzék* igazgatójára bízta. A bukaresti iroda vezetésére s egyben a kormánnyal való állandó kapcsolat kiépítésére Mikó Imre lett kizemelve főtitkári minőségben.¹⁶ A Népközösség vezetősége az idők folyamán állandóan bővült. Az elnöki tanácsba bevonták gr. Bethlen Bálintot, Gyárfás Elemért, gr. Haller Istvánt, a Hangya Szövetkezet elnökét, dr. Kolumbán Józsefet, Markovics Kálmánt, Purgly Lászlót és Teleki Ádámot.¹⁷

12 Mikó: *Huszonkét év.* 223.

13 Uo. 224.

14 Aki mellelleg a feloszlatott Országos Magyar Párt ügyvezető alelnöke is volt.

15 Mikó: *Huszonkét év.* 225.

16 Uo.

17 Uo.

A Magyar Népközösség az egyetlen romániai magyar érdekvédelmi és tömegszervezet volt egészen a második bécsi döntésig. A Magyar Népközösség kezdeményezésére a román kormány kidolgozott egy kisebbségi státútumot is, amely különösen az oktatásban, a kulturális intézmények és az egyházak működésében jelentős javulást ígért a korábbi állapotokhoz képest.¹⁸ Végül mindezekből semmi sem lett, ugyanis a Románia és Magyarország között egyre feszültebb viszony a második bécsi döntésbe torkollt, és Észak-Erdélyt visszaadták Magyarországnak.

Észak-Erdély visszacsatolása után Bánffy 1940-ben a magyar országgyűlés behívott erdélyi felsőházi tagja lett (1940–1944).¹⁹ Ilyen minőségben igyekezett továbbra is a román–magyar viszony rendezése ügyében tevékenykedni: igyekezett a magyar kormányt rávenni az Észak-Erdélyben élő román-ság sérelmeinek orvoslására, ugyanakkor a Dél-Erdélyben (Romániában) maradt magyarság nemzetiségi jogainak az érvényesítését is szorgalmazta. Határozottan ellenezte Magyarország hadba lépését, majd 1943 júniusában Kállay Miklós miniszterelnök, illetve gr. Bethlen István felkérésére tárgyalásokat folytatott a Hitler-ellenes román vezetőkkel (főleg Iuliu Maniuval, a Román Nemzeti Parasztpárt vezérével) egy esetleges közös kiugrási kísérletről. Tisztában volt küldetése reménytelenségével, de azért megpróbálta enyhíteni a román–magyar ellentéteket és megelőzni egész Erdély elvesztését. Remélte, hogy egy közös kiugrással mindkét ország a győztesek asztalánál ülhet majd, de tisztában volt azzal, hogy a románok érdeke nem ezt diktálja.²⁰ 1944 nyarán–őszén Horthyval is többször tárgyalt, akit megpróbált rávenni a háborúból való minél korábbi kilépésre, de sikertelenül. 1944. október 17-én, a Szálasi-puccsot követően, „tekintettel arra, hogy magyar törvényhozásról többé nem lehet szó...”, rövid levélben lemondott felsőházi tagságáról. A második világháború után visszatért Erdélybe, és mivel 1944-ben a német csapatok leégették a bonchidai kastélyát, Kolozsvárott lakott a Toldalagi-Korda-palotában.²¹ Részt vett az *Utunk* szerkesztésében, majd 1949-ben áttelepült Magyarországra, ahol 1950. június 6-án, 76 évesen elhunyt. Kós Károly, akivel pályafutása oly sokszor kereszteződött, így emlékezett meg róla: „Hírét vettem, hogy meghalt Bánffy Miklós gróf. . . Éppen 37 éve, hogy megismerkedtem Vele itt Kolozsváron, és azóta sok-sok mindent élünk és tusakodtunk át együtt vagy egymással szemben. De csak most érzem igazán és fájdalmasan, mennyire szerettem és becsültem azt az embert, aki a maga

18 Toth: *Partidul Maghiar*. 73–75.

19 Murádin: *Mindent Erdélyért!* 41.

20 Csapody: Gróf Bánffy Miklós. 161.

21 László: Bánffy Miklós. 22.

osztályának sorsát olyan jól előre látta, és olyan bölcs belenyugvással tudta elviselni az utolsó pillanatig²²

Politikai tevékenységére a mérsékletesség és a kölcsönös tisztelet volt jellemző. Talán éppen ezért e téren nem volt túl sikeres, mivel Trianon után úgy a magyar, mint a román politikai körökben a radikálisabb elveket vallók voltak a népszerűbbek. Kulturális tevékenysége azonban sokkal maradandóbb volt. A helikonistákkal és az Erdélyi Szépműves Céhben kifejtett tevékenysége megmentette és fellendítette az erdélyi magyar irodalmat. Ugyanakkor saját irodalmi művei (különösen *Erdély-trilógiája*),²³ színpadi művei (*Naplegenda*, *A nagyúr*, *Martinovics*), színpadi rendezései, amelyek sokkolóan újszerűek és látványosak voltak, vagy a koronázási ünnepség, amelybe beiktatta a lövészárkok rokkantjainak felvonulását is, mind egy rendkívüli egyéniség megnyilvánulásának a formái voltak.

Grafikusként egyedülálló karikatúrasorozatot készített az első világháború utáni korszak politikusaikról. Rendszeresen közölt grafikákat az *Erdélyi Helikonban*, illetve illusztrálta az Erdélyi Szépműves Céh kiadványait.²⁴ Alakbrázolásai nagyrészt a művészi groteszk műfajába illeszkednek, de rajzolt éles, megjelenítő erejű portrékat is pályatársairól. Mindezek egy nagyon jó megfigyelőképességű, kifinomult humorral és rendkívüli fantáziával megáldott igazi úriemberről árulkodnak.

Bánffy Miklós önmagáról készített karikatúrája

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Bánffy: *Erdélyi történet*.

Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*. I–III. Révai, Budapest, 1940.

Csapody: Gróf Bánffy Miklós.

Csapody Miklós: Gróf Bánffy Miklós (1873–1950). In: H. Szabó Gyula – Szabó

22 Kós Károly levele Borbíró Virgilhez. Kolozsvár, 1950. június 17. *Kós Károly levelezése*. 431–432.

23 Bánffy: *Erdélyi történet*.

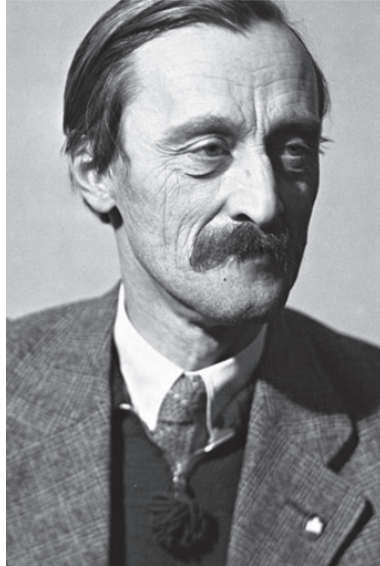
24 Murádin: Bánffy Miklós. 52–55.

Bánffy Miklós (1873–1950)

- Lilla (szerk.): *Kincses Kolozsvár kalendáriuma 2023–2024*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2023. 159–163.
- Kós Károly levelezése.
Kós Károly levelezése. Szerk. Sas Péter. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003.
- László: Bánffy Miklós.
László Lóránt: Bánffy Miklós. In: Novák Csaba Zoltán – Fodor János (szerk.): *100 év – száz kiemelkedő romániai magyar személyiség*. Iskola Alapítvány Kiadó, Kolozsvár, 2019. 19–23.
- Mikó: *Huszonkét év*.
Mikó Imre: *Huszonkét év – az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Stúdium, Budapest, 1941.
- Murádin: *Mindent Erdélyért!*
Murádin János Kristóf: *Mindent Erdélyért! Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2019.
- Murádin: Bánffy Miklós.
Murádin Jenő: Bánffy Miklós, a rajzoló és illusztrátor. *Erdélyi Múzeum*, 61 (1999) 1–2. sz. 52–55.
- Toth: Bánffy Miklós.
Toth Szilárd: Bánffy Miklós – aki Erdélyt választotta Magyarország helyett. In: H. Szabó Gyula – Szabó Lilla (szerk.): *Kincses Kolozsvár kalendáriuma 2023–2024*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2023. 294–300.
- Toth: *Partidul Maghiar*.
Toth Szilárd: *Partidul Maghiar și problema minorităților maghiare în Parlamentul României în perioada interbelică*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2008.

Fodor János

KÓS KÁROLY (1883–1977)

Károly Kós (1883–1977)

Károly Kós was a Transylvanian architect, illustrator, writer, and politician. He is well-known of his significant role played in the cultural and political life of Transylvania. He was one of the founders of the Transylvanian People's Party, chairman of the Cluj county of the Hungarian People's Union and a member of the Assembly of Deputies. He also played an important role in the Transylvanian Hungarian literature, as founder of the Erdélyi Szépmíves Céh publishing house and editor of the *Erdélyi Helikon*. As a writer, in his novels he described the importance of creation which, in his opinion, was one of the main tasks of the inhabitants of Transylvania. He is also associated with the special form of Hungarian Secession movement, and as an architect was

also a prominent advocate for the preservation of traditional Hungarian and Transylvanian folk culture.

Keywords: Károly Kós, architect, politician, writer, Transylvania, Hungarian community in Romania

Száznegyven éve született Kós Károly, a politikai és irodalmi transzilvánizmus megteremtője, sokoldalú művész és alkotó. Életművének minden területére jellemző az életében bekövetkezett változások melletti állandóság, mely egyedi és összetéveszthetetlen stílusjegyeit is követi. A választott szülőföldjéhez való mély kötődése mellett az építészet és a politika kereszteződésében találta meg a sajátos önkifejezését.

Kós Károly 1883. december 16-án született Temesváron, négygyermekes család egyetlen fiúgyermekéeként. Édesanyja kolozsvári születésű, vegyes házasságból (Strasbourg, Bécs) származó felmenőkkel rendelkezett, míg édesapja családja szászrégeni származású. Utóbbiak Kós Károly önéletírásaiból kiindulva Szászrégen környékéről származhattak és szász családba házasodva „elszászosodtak”, apja Koschként volt anyakönyvezve. Posta- és távirdai alkalmazottként gyakran kellett az aktuális munkahely miatt költöznie a családnak, így Kolozsvárról Temesvárra, ahol Kós Károly megszületett. Mindössze halvány emlékei maradtak szülővárosáról, mivel a családfőt Szebenbe helyezték át a kiépülő telefonhálózat munkálatai miatt, így iskoláit itt kezdte el. Négyestendős ott-tartózkodásukat a Kolozsváron elkészülő erdélyrészi posta- és távirda központjának felépítése szakította meg, ahova édesapja munkahelye költözött. Költözött tehát vele a család is. A város édesanyja számára az ifjúkori szép emlékeket jelentette, és édesapja számára sem volt idegen, azonban a kis Károly nehezebben fogadta el az új költözést. Később így vallott erről az időszakról: „Számomra viszont Kolozsvár egyelőre csupán egy új várost jelentett, melyre kíváncsi voltam, de amelyben – eleinte – nem éreztem magamat otthon. Mert itt minden merőben más volt, mint Szebenben, melyet megszoktam volt, és amelyben otthon éreztem magamat. Ebben a városban viszont én idegen voltam és idegen számomra minden és nem barátságos: a szűk lakás egy Hídelve külvárosi új bérház második emeletén, a rideg bérházat környező kicsi, alacsony hóstáti földműveltek, az öreg, szürke deszkakerítések, idegenek a gránitkockákkal kövezett tágas, egyenes utcák, a belvárosi előkelő, címeres mágnáspaloták, a templomok, a hatalmas sárga középületek, a négylovas, elegáns hintók, a teraszos főtéri nagykávéházak, a boltok, a

lovas rendőrök... Minden, de minden idegen volt, még az is, hogy itt a bolti cégtábla, a felirat, a plakát és minden ember: a felnőtt és a gyermek, úr és paraszt, pap és diák, kofa és rendőr, mind-mind magyarul beszél... Aztán az idegenkedésem megszokássá enyhült: szüleim városa lett az én otthonom is, az én városom, a meleg, az egyetlen város...”¹

Itt folytatta tanulmányait a kitűnő minősítésű érettségi bizonyítvány megszerzéséig. Kolozsvár merőben más élményt nyújtott a kíváncsi természetű Kós számára. Részben a Református Kollégium miatt, amely szellemi feltöltődéssel szolgált, illetve olyan iskolatársakkal, akik a maguk módján szintén közismertté váltak a későbbi történelmi események következtében: Kun Béla, Szabó Dezső vagy Áprily Lajos. Egy másik, szintén jelentős szerep a Kolozsvár környéki nyári kirándulásoknak jutott, mivel ezek által fedezte fel Kós azon kalotaszegi zárványtelepülések hálózatát, ahova szintén szoros elköteleződéssel tartozott a későbbiekben. Egyik ilyen kirándulás alkalmával osztálytársát, Balázs Balázst, a türei református lelkész fiát kereste volna fel, barátja azonban nem volt otthon, s csak bájos hűgát találta ott, Idát. Előbb jegyben, majd budapesti egyetemi tanulmányait követően boldog házasságban éltek, négy gyermekükkel. Kalotaszegi élményeiről így emlékezett: „Megszerettem nagyon a tájat: Kalotaszeget és a népét. Bevallom, a falvak, az öreg, kerített templomok, a hatalmas csűrök, lakóházak, a temetők először csak mint rajztéma érdekelték. Aztán megszerettem az embereket is. Azokat, akiknél laktam, akiknek a kosztját ettem, akiknek a faragásaiban vagy varrottásaiban elgyönyörködtem. Nem sok idő kellett, hogy Kalotaszeget járva felfedezem magamnak Sztánát. Amikor aztán elvégeztem a műegyetemet, és Brassó meg Budapest között sokfelé akadt építészeti munkám, egyre csak azt hajtogattam magamban, hogy nekem éppen egy ilyen központos hely kell, ahonnan az építkezéseimet is viszonylag könnyűszerrel megközelíthetem”² Második választott otthona a későbbiekben is fontos szerepet játszott, 1904-ben lutheránus vallását is elhagyta a református hitért, az úgynevezett „magyar vallásért”, hogy még inkább azonosuljon Kalotaszeg népével,³ illetve 1909-ben itt építi fel a családi nyaralójaként is használt Varjúvárat.

Tanulmányai nem indultak problémamentesen: szülei támogatását élvezte, akik családotól Budapestre költöztek, hogy ottlétükkel (valamint az édesapja szolgálati lakásával) támogassák Károly mérnöki tanulmányait,

1 Benkő: *Kós Károly életrajz*. 12.

2 Uo.

3 Nagy: *Az építő Kós Károly*. 34.

amelyet el is kezdett a fővárosi Műegyetemen. Azonban átiratkozott néhány félév után az építészmérnöki karra, ahol rajztehetsége és a szakhoz szükséges affinitása valóban kibontakozhatott. A Lechner-féle irányzattal – melyet egy sereg, a mesternél fiatalabb építész és epigon követett – szakítani akart. Másképpen képzelte a magyar építészetet, ugyanis a dekoratív, bágyadt és kifinomult szecessziós világból ki akart szabadulni, s ez először nem is annyira rajzaiban, terveiben, mint valóságos építészeti műveivel sikerült. Hallgatta ő is Lechner Ödönt a Japán kávéház márványasztalánál, de mégsem tudott az agg mester hű tanítványai közé besorolódni. Stílusát tekintve az ősi építészeti archetípusokkal azonosult, épülettömegei nem koncepcionális átvételei valamely erdélyi falusi vagy esetleg gazdasági épületnek, hanem szabad variációk, melyekben nemegyszer kalotaszegi jobbágyház, román nemesi kúria és szász kerített templomok tömegformái és építési technikái vegyülnek.⁴

Az időszakot, ami a világháború kitöréséig tartott, a szakma Kós Károly építészeti virágkoraként emlegeti. Kós Károly kezdeti éveiben, friss diplomásként Pogány Móriccal és 1908-tól Maróti Gézával dolgozott együtt. Ebben az időszakban alkotta meg azokat az épületeket, amelyekre jellemző a már említett egyedi stílusa: a zebegényi római katolikus templomot (1908), a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumot (1911), valamint a kolozsvári „kakasos” református templomot (1912), a marosvásárhelyi gázgyárat és munkásházakat stb. A budapesti tervei közül kiemelendők a Fővárosi Állat- és Növénykert különböző pavilonjai, a városmajori iskolakomplexum és a Wekerle-telep épületei. Kós Károly ezen terveit hol egyedül, hol pedig kiemelkedő barátai és kollégái, mint például Zrumeczky Dezső, Jánszky Béla vagy Thoroczky Wigand Ede segítségével valósította meg.

Építészeti munkássága mellett ekkor bontakozott ki írói és illusztrátori tevékenysége, mely többnyire a történelmi analógiákat követte. „A történelmet nagyon szerettem. A látottak és tapasztaltak történelmi olvasmányokból magamba szívott ismeretekkel és élményekkel is keveredtek. Olvastam az emlékirókat, Szalárdit, Csereit, Bethlen Miklóst, Apor Pétert. Itt megint más világ tárult elém, nem olyan, mint amilyent tanítottak. Visszamentem korábbi korszakokba is, egészen Budai Nagy Antalig, a kolozsmonostori egyezményig. A három rendi nemzet mellett én megláttam a románságot is. Nekünk jóban kell lennünk. Egészen fiatalon jutottam erre a konklúzióra.”⁵

4 Uo.

5 Benkő: „A legszebb élet.” 78.

Történelmi affinitása a két világháború közötti időszakban írott regényekben és színdarabjaiban is megnyilvánultak.

Tervei sokasága papíron maradt az első világháború kitörése miatt, amikor a nagyobb állami és magánberuházások, építkezések megtorpan- tak. Behívták katonának, azonban rövid szolgálat után, mely alatt szerencsével határos módon elkerülte a frontharcot, időben megérkezett a felmentése. Barátja és későbbi sorstársa, Bánffy Miklós mellett dolgozott IV. Károly koronázási ünnepségének kivitelezésén, 1916 decemberében. 1917–1918 folyamán tanulmányi utat tett Isztambulban a Turáni Társaság egyik első ösztöndíjas csoportjával. Az itteni élményeiből született meg *Sztambul* című könyve 1918-ban, melyben azonban nem a turanizmus sémáit sugallta olvasójának (tehát nem akarta a magyar kultúra magasabbrendűségét és a „török testvérekhez való civilizatórikus odahajlását” bizonyítani). Ugyanitt fontos megjegyezni, hogy Kós alapvetően a katonai szolgálat elkerülése miatt került az intézet ösztöndíjasai közé, s bár aktívan részt vett annak korai munkáiban (előadásokat, vezetéseket tartott), 1918-at követően nem tartotta a kapcsolatot a mozgalommal.⁶

Az őszirózsás forradalom és az azt követő zűrzavaros időszak Sztánára szólította, ahol a további életére vonatkozó döntéseit hozta meg: Erdély 1918–20-as Romániához kerülésével az alapl dilemma Kós számára ugyanaz volt, mint az addigi erdélyi magyar értelmiségi és politikai elit számára. Ezek egy része Magyarországra települt, és itt folytatta politikai tevékenységét. Ilyen volt például Bethlen István vagy Ugron Gábor stb. Mások viszont amellet döntöttek, hogy Erdélyben maradnak, és a román állam keretei között folytatják életüket. Ebbe a csoportba tartozott többek között Gyárfás Elemér, Ugron István, Bethlen György, Bernády György, s végül, de nem utolsósorban, Kós Károly is. Holott a magyar fővárosban biztosítva volt számára a műegyetemi állás és az ezzel járó biztos megélhetés. Ehelyett a megrendelése elapadásával közéleti tevékenységbe kezdett: a trianoni békeszerződés aláírását követően szerzőtársaival együtt az elsők között hirdette a helyben maradást és a politikai aktivitás megkezdését az új államhatalmi keretek között. A *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához!* című ötoldalas szépirodalmi kisesszéje kizárólag Zágoni István és Paál Árpád jogász-újságírók jóval terjedelmesebb politikai értekezéseivel válik teljessé, úgy koncepcióban, mint mondanivalóban. Ennek megfelelően Kós nem csupán az írásból, hanem a szervezésből is kivette a részét: előbb, még a zűrzavaros 1919-es időszakban a hamvában halt Kalotaszegi

6 Ablonczy: *Keletre, magyar!* 77–78.

Köztársaság címerének tervezését végezte, majd szintén Bánffyhunyon a Magyar Néppárt politikai alakulat alapításában és vezetőségében vállalt szerepet. A Néppárt előbb a Magyar Szövetség, majd programjának egy részével a romániai Országos Magyar Pártba olvadt. Kós eme alakulatnak egyik ellenzéki alakja volt, aki előbb a párt megreformálásán fáradozott: 1924-ben Bernády Györgyöt látta volna szívesebben híveivel együtt az elnöki tisztségben, azonban Bernády nem tudott elegendő támogatást szerezni elnökké választásához. 1927-ben pedig Kós csatlakozott, és támogatta a párt reformmozgalmát, amely demokratikusabb vezetői struktúrát szeretett volna ültetni a vezetési pozíciókba, viszont ez a kezdeményezés is elbukott. 1927-ben kilépett az OMP-ből, és felélesztette a Magyar Néppártot, mellyel gyengén szerepelt az 1928-as választásokon. Ez, valamint a Román Nemzeti Parasztpárt vezetőiből való kiábrándulása miatt politikai-közéleti tevékenységével alábbhagyott. Felszabadult energiáit szépirodalmi, újságírói és illusztrátori tevékenységek felé fordította, megalakítva az Erdélyi Szépművészeti Céhét, a helikoni íróközösséget (és az *Erdélyi Helikon* lapot), s mindezekkel együtt az irodalmi transzvilvanizmust. Az *Országépítő* című regényéért Baumgarten-díjjal jutalmazták.

A második világháború megpróbáltatásait részben Sztánán, illetve Kolozsváron, a Mezőgazdasági Főiskola tanáraként vészelte át. Emellett bekapcsolódott az ONCSA-házak tervezési munkálataiba (melyből néhány el is készült Kolozsváron), a Múcsarnok kivitelezésébe, valamint Mátyás király szülőházának a restaurálásába.⁷ A szövetségi erők kolozsvári bombatámadásai a tervei által készített brétfűi szülői házat is elérték: „Terv is, kivitelezés is szolid, jó munka volt, azt bebizonyította a ház 1944-ben, amikor közvetlenül előtte robbant egy amerikai repülő bombája. Lesodorta ugyan róla a zsendelyt, lekopasztott a homlokfalról mindent, bezúzott minden ajtót és ablakot, kicsit elcsavarta a toronyszoba falát is, de se a falak, se a fedélszék gyógyíthatatlan sebet nem kapott. S ha csúnyán megkopasztva, belső elrendezésében más okok miatt sok gyatra átalakítással, de szilárdan áll ma is”.⁸

A háború vége ismét impériumváltást eredményezett, mint jó néhány-szor addigi életében. Ezúttal is a számára felkínált lehetőségeket elhárítva szülőföldjén kívánt maradni. A front átvonulását követően ismét bekapcsolódott a politikai életbe, Balogh Edgár kérésére a Magyar Népi Szövetség országos vezetőségének tagjaként, valamint a Nagy Nemzetgyűlés nemzetiségi

7 Nagy: *Az építő Kós Károly*. 57.

8 Benkő: *Kós Károly életrajz*. 80.

képviselőjeként. Korábbi polgári radikális meggyőződése nem volt ellenséges a kiépülő kommunista rezsim számára, bár kérdéses, hogy mennyire volt őszinte közeledése a baloldalhoz. „Nekem régtől fogva voltak baloldali, kommunista ismerőseim, barátaim. Sok vitánk ellenére jól voltam Gaál Gáborral, Nagy Istvánnal, Balogh Edgárral”⁹ – vallotta később. Fokozatosan vonult vissza a politikai, tervezői és irodalmi életből, 1952-ben pedig főiskolai professzori állásából is nyugdíjazták. Utolsó éveiben többen tették tiszteletüket lakásán, a külvilággal többnyire levelezéssel és interjúkon keresztül kommunikált. Részt vett egykori barátja és alkotótársa, Bánffy Miklós kolozsvári temetésén. A halála előtt lejegyzett egyik utolsó interjúban így nyilatkozott róla: „Én őt nagyon szerettem. A feleségem halála után egyetlenegy temetésre mentem el. Az övére. Nem tudtam megállni, hogy ne menjek ki a Házsongárdba, amikor halála után több mint negyedszázaddal hamvait – kívánsága szerint – hazahozták. Kereken tíz évvel volt idősebb, mint én. Ezt számon tartotta. Azt mondta, hogy ő száz évig fog élni, nekem pedig legalább kilencven évig kell élnem. Életkedvét, humorát élete végéig megtartotta. Amikor tolta az utcán a kézikocsit, akkor látszott meg, hogy milyen mély a humora. Én csak jót tudok rá mondani”.¹⁰ 1977. augusztus 23-án, 93 évesen hunyt el Kolozsváron, családi síremléke a Házsongárdi temetőben található.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Ablonczy: *Keletre, magyar!*

Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

Benkő: „*A legszebb élet.*”

Benkő Samu: „*A legszebb élet amit el tudtam magamnak képzelni.*” Benkő Samu *beszélgetései Kós Károllyal.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978.

Benkő: *Kós Károly életrajz.*

Benkő Samu: *Kós Károly életrajz.* Szépirodalmi Könyvkiadó–Kriterion Könyvkiadó, Budapest – Bukarest, 1991.

Nagy: *Az építő Kós Károly.*

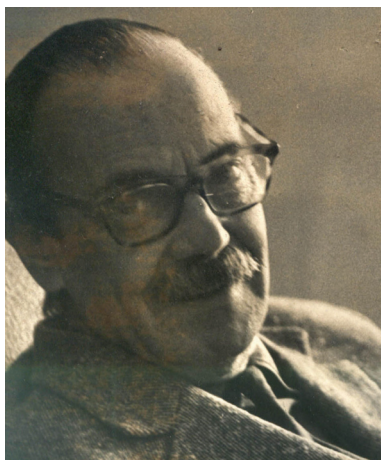
Nagy Elemér: *Az építő Kós Károly.* Balassi Kiadó–Kós Károly Alapítvány–Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár, 1995.

9 Benkő: „*A legszebb élet.*” 114.

10 Uo. 136–138.

Vigh Tímea

**BÁRÓ KEMÉNY JÁNOS
(1903–1971)**

Baron János Kemény (1903–1971)

János Kemény is well-known for his contribution to the literary legacy of Transylvania. Born in Pittsburg, USA, in the impoverished branch of the noble family, moved back to Transylvania in his childhood. After he completed his secondary education in Kolozsvár (Cluj) he inherited from his uncle the castle of Marosvécs (Brâncovenesti), which became the meeting place of the Transylvanian Hungarian writers, poets and critics, ideologists. The Helikon writer community was formed here, which published a literary magazine under this title from 1928. Kemény took over in the meantime the management of the Hungarian theater. During and after WW II János Kemény carried on his fruitful lifework despite the dictatorial regime which persecuted all the aristocracy and old political elite of the so-called Ancient Regime. János Kemény during his lifetime published a multitude of novels, poems and even

children literature. His intellectual, spiritual heritage is presented and continued by several organizations and persons including his family descendants.

Keywords: Transylvania, aristocratic family, Helikon, literary organization, Romanian Hungarian theater, agrarian reform, Romanian Hungarian minority, elites, communism, obligatory domicile

Kemény János (István) az Amerikai Egyesült Államokban, Pittsburgh városában született 1903. szeptember 1-jén. Apja, István (Kolozsvár, 1863. július 26.–Washington, 1904. október 18.) a bécsi lovaglóiskola tanára volt, s huszárhadnagyként szolgált a Monarchia idején, azonban egy nagy összegű váltó ellenjegyzésekor botrányba keveredett. Nagybátyja, báró Kemény Kálmán, a főrendiház tagja azzal a feltétellel segítette ki – az amúgy örököséként számon tartott – unokaöccsét, ha ez lemond örökségéről, és elhagyja az országot. Kemény Istvánnak rangján aluli munkával kellett eltartania az Újvilágban feleségét, három gyermekét és neje korábbi házasságából velük élő nevelt fiát. Kemény korai halála után özvegye, Mitchell Ida (San Francisco, 1871. június 3.–Marosvásárhely, 1956. február 24.) négy gyermekét nem tudta eltartani az Egyesült Államokban, ezért 1904-ben hosszas hajóúton Kolozsvárra, majd a Torda-Aranyos vármegyei Alsójára mezővárosba utazott férje apjához, Kemény Ödön báróhoz, aki örömmel fogadta be néhai fiának népes családját.¹ Kemény önéletírás-regényében nem kis iróniával emlékezik meg erről az eseményről: „Az 1904-es esztendő is meghozta a kolozsváriaknak a maga társasági szenzációját. Ennek az évnek decemberében érkezett meg a tengeren túlról a száműzött báró Kemény István özvegye négy gyermekével: Gizellával, Berenicével, István-Jánossal és az első házasságából született fiával, Wallace Freddelel. Az amerikai nincstelenségből érkeztek Erdélybe – kegyelemkenyérre”.² Kemény János ekkor még csak egyéves volt, így teljes gyermekkorát nagyapja kúriájában töltötte. Itt nőtt fel a református lelkész író, a magyar kultúra és művészet pártfogója, az Erdélyi Helikon alapítója, irodalomszervező és színházigazgató, aki szülőfalujának Alsójárát és szülőházájának Erdélyt tekintette.

Kemény János tanulmányait a Kolozsvári Református Kollégiumban végezte. Írói tehetsége már ekkor megmutatkozott, a kollégium diáklapjában, a *Reményben* jelentek meg első versei, melyeket 1920-ban adott ki *Költemények* címmel. 1921-ben a családi hagyományhoz igazodva a Bécsi

1 Sándor: Mecénás és mérszegető.

2 Kemény: *Kakukkfiókák*. 5.

Főiskola erdómérnöki szakán tanult tovább, ahol nehéz anyagi körülmények között tartotta fenn magát. Tanulmányait rövid időn belül megszakította, s visszatért Kolozsvárra, ahol 1922-ben már a teológiai hallgatók sorában találjuk. Tanulmányai idején az *Előre* című ifjúsági irodalmi lapot is szerkesztette, 1923-ban pedig a *Tizenegyek* antológiájában is közöl. Életében nagy változást hozott ez az év, ugyanis megörökölte az apját egykoron kitagadó Kemény Kálmántól a nagy értékű marosvécsi kastélyt és birtokot. Megváltozott pénzügyi helyzetével hamarosan olyan bőkezű támogatója lett a magyar művészetnek, „akinek alig akadt párja az elmúlt félezer évben”.³ Örökségére sohasem tekintett magánvagyonként, hanem olyan eszközként kezelte, amellyel elősegítette az uradalmon dolgozók jobb életfeltételeit, és minden egyéb jövedelmet a művelődés és kultúra, valamint az emberi haladás szolgálatába állított.

Első közcélú intézkedése a helyi oktatás támogatása volt. Marosvécsen a szegény gyermekeknek ingyen biztosította az oktatást, a magánvagyonnal rendelkezők jövedelmük arányában járultak hozzá az iskola közös költségeihez.⁴ Falusi könyvtárat alapított, hiszen az ő életében is a könyv iránti szeretet alapozta meg írói tevékenységét, mégis saját érvényesülésénél előbbre helyezte az írotársainak való segítségnyújtást. Ez a cél vezérelte, amikor Bánffy Miklós hazatérése nyomán és az író-gróf sugallatára elhatározta, hogy megszervezi a nehéz sorba került erdélyi írók, alkotók közösségét. Így vált az örökségbe kapott történelmi várkastély a két világháború között az erdélyi szellemi élet pillérévé és a megmaradás bástyájává. Felesége, a görög–skót származású értelmiségi családból származó Augusta Paton (Kalymnos, Görögország, 1900. augusztus 16.–Marosvásárhely, 1989. július 24.) mindvégig támogatta férjét ezen nemes célkitűzésében. Házasságukból hat gyermek született. Kemény Augusta, aki eleinte egy szó sem tudott magyarul, jelentős szerepet vállalt a későbbiekben az Erdélyi Helikon-találkozók háziasszonyaként.⁵

3 Kemény Endre dédunoka nyilatkozata. Adonyi: *Arisztokraták ma.* 74.

4 Sándor: *Mecénás és mészégető.*

5 A Helikon-találkozók háziasszonyai és női szervezői: báró Kemény Jánosné Augusta Paton és báró Bornemissza Elemérné Szilvássy Carola, aki a házaspár jó barátjaként, kiváló angoltudással segíti a fiatal és magyarul még nem beszélő Augustát elfogadtatni az erdélyi főnemesi társadalmi élet közösségével. Csapody: *Amitie amoureuse.* 59. A Helikon-találkozók 1926 és 1939 között évi rendszerességgel kerültek megszervezésre a marosvécsi kastélyban. A háború alatt a házaspár Múzeum utcai kolozsvári otthonában folytatódta a szűk körű találkozók (1940, 1941, 1943, 1944). Sándor: *Mecénás és mészégető.*

Az Erdélyi Helikon szabad írói közösségét Kemény János meghívására 27 erdélyi magyar író alapította meg Marosvécsen, 1926. június 18-án. A találkozót gróf Bánffy Miklós vezetésével, Kemény János anyagi támogatásával szervezték, azzal a céllal, hogy egységbe szervezzék a különböző világnézettel és eltérő politikai nézetekkel bíró irodalmi elitet. A társaság könyvkiadóként is működött, mivel Kemény az Erdélyi Szépműves Céh Könyvkiadó anyagi hátterének biztosítását is átvállalta.⁶ Továbbá minden évben harmincezer lej összegű díjat ajánlott fel a legjobb irodalmi alkotásért, és százezer lejjel jutalmazta többek között Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetének* megírását is.⁷ A kiadó mellett Kemény János támogatásával 1928 májusától elindult az *Erdélyi Helikon* című irodalmi folyóirat is, amely 1944 szeptemberében szűnt meg. A Bánffy Miklós főszerkesztésében megjelenő *Erdélyi Helikon* a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom meghatározó folyóirata lett, számos tehetséget karolt fel. A korszak irodalmi alkotásainak többségét itt tették először közzé.⁸

Kemény János irodalomszervező tevékenysége mellett az erdélyi magyar színjátszást is felkarolta. Az anyaországtól elcsatolt területek oktatási és kulturális intézményei számára megszűnt a támogatás, az új államhatalom kisebbségpolitikája pedig szándékosan bojkottálta a magyar kulturális és politikai elit által vezetett szellemi központokat. Ennek folytán 1931-ben a Janovics Jenő vezette kolozsvári társulat tönkrement. Kemény János elnök vezetésével, a Helikon Társaság szervezésében megalapították a Thália Rt.-t. Kemény 35 ezer hold erdőbirtok eladásából fizette ki a színház adósságát, az összegből pedig további tíz évig tudta fizetni ennek fenntartási költségeit. A társulathoz meghívta az izraelita származású Kádár Imrét (főrendező) és Kovács Györgyöt (vezető színész). A színház eleinte megkülönböztetés nélkül mindenkinek helyet adott és megélhetést biztosított, később azonban a hatályba lépő zsidótörvények miatt el kellett bocsátani az izraelita színháztagokat. Kemény megszerezte ekkor a Kolozsvári Zsidó Színház alapításához szükséges engedélyeket, mecénást hozott Budapestről, és saját vagyonából biztosította a társulat anyagi hátterét. Kellékeket, díszleteket vásárolt az intézetnek, és az Erdélyi Bank Rt. elnökeként való megválasztását követően felajánlotta teljes fizetését a zsidó művészek támogatására. Az intézet 1944-ig adott lehetőséget az ott lévő tagok túlélésére, amikor a náci megszállás után a teljes társulatot deportálták, s mindössze

6 Haas: Az Erdélyi Szépműves Céh. 327.

7 Marosi: Szerb Antal. 109–121.

8 Kántor: Kós Károly.

négyen éltek túl a holokausztot. Néhányukat Kemény János mentette meg a Gestapo fogságából. Iratokat intézett, menleveleket szerzett, hogy mentse barátait, a társulat tagjait, miközben kockáztatta saját és felesége életét is.⁹

1945-ben, a felszabadulás után a teljes vagyonától megfosztott magyar főnemeset kérték fel – főként kapcsolatrendszere miatt – a marosvásárhelyi Székely Színház megszervezésére. Ez a tevékenysége azonban nem bizonyult időtállóknak, mivel 1952-ben megkezdődött a társadalmi közélet megtisztítása a kommunista rendszerrel nem rokonszenvező elemektől, így az osztályidegennek számító magyar nemesség tagjai sem tölthettek be továbbra értelmiségi hivatást. Az Állami Székely Színház 1952. június 22-én tartott gyűlésén menesztette – számos tag mellett – a színházalapító és támogató Kemény Jánost is, aki az alapítás során egymaga dolgozta ki a színház működési tervét, költségvetését, és egyedül neki voltak színházvezetési tapasztalatai. A várkastély és birtok elvétele után a Kemény család öt gyermekükkel egy kétszobás, fürdőszoba nélküli, nagyon rossz állapotban lévő lakásban lakott Marosvásárhelyen, de a kitelepítést és kényszermunkatáborba megúszta a család. Kemény János egy ideig a város mészégető üzemében dolgozott.¹⁰ Tompa Miklós közbenjárására (aki korábban kirúgta a Székely Színházról) rövid ideig a Marosvásárhelyi Színművészeti Főiskola könyvárosa lett. 1958-ban teljesen kilátástalan helyzetbe került a család. A bárót egykori kedvezményezettjei segítették, mint például Sütő András, aki felkérte Keményt, hogy szerkessze az akkor indított *Művész* című lap színházi rovatát.¹¹ Irodalmi korszakának legtermékenyebb időszaka ez, ekkoriban írta ugyanis novelláit, regényeit, visszaemlékezéseit és életrajzi alkotásait. Felesége, Augusta végig férjével maradt Erdélyben, bár lehetőségük lett volna Angliába emigrálni a nyomor és szegénység elől. Báró Kemény János 1971. október 13-án bekövetkezett halála után Augusta egyedül élt nagy szegénységben Marosvásárhelyen. A magyarrá vált báróné 1989. július 27-én hunyt el.

Kemény János felbecsülhetetlenül gazdag életművét lehetetlen röviden összefoglalni. Mindmáig várat magára egy levéltári forrásokon és interjúkon alapuló monografikus életrajz. Az utóbbi időben több dokumentumfilm is feldolgozta a Kemény-örökséget, ezek egy része a helikoni találkozót ismerteti (melyekben a Kemény János készítette kezdetleges kamerafelvételeket is felhasználták), de több riportfilm is készült

9 Sándor: *Mecénás és mészégető*.

10 Sütő: *Vallani és vállalni*. 53.

11 Sándor: *Mecénás és mészégető*. 380.

a családról és legjelesebb képviselőjéről.¹² Úgy gondolom, hogy a fiatal Kemény Jánosról a nagyközönség számára továbbra is a szerző regényes önéletírása, a *Kakukkfiókák* nyújtja a leghitelesebb és legszemélyesebb portrét.¹³

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Adonyi: *Arisztokraták ma*.

Adonyi Sztancs János: *Arisztokraták ma*. II. Diario Lapkiadó, Budapest, 2008.

Csapody: *Amitié amoureuse*.

Csapody Miklós: *Amitié amoureuse*. Gróf Bánffy Miklós és báró Bornemissza Elemérné Szilvássy Karola. *Korunk*, 27 (2016) 12. sz. 54–65.

Haas: *Az Erdélyi Szépműves Céh*.

Haas György: *Az Erdélyi Szépműves Céh emlékezete*. *Katolikus Szemle*, 26 (1974) 4. sz. 325–328.

Kemény: *Kakukkfiókák*.

Kemény János: *Kakukkfiókák*. Kriterion, Bukarest, 1972.

Kántor: *Kós Károly*.

Kántor Lajos: *Kós Károly, az erdélyi polgár*. *Ki volt Kós Károly? Kortárs irodalmi és kritikai folyóirat*, 45 (2001) 6. sz. <https://epa.oszk.hu/00300/00381/00047/kantor.htm> (letöltés: 2023. november 8.).

Marosi: *Szerb Antal*.

Marosi Ildikó: *Szerb Antal Magyar irodalomtörténete*. Egy pályázat dokumentumaiból. *Igaz Szó*, 1970. január 1. XVIII. 1. 109–121.

Sándor: *Mecénás és mészégető*.

Sándor Zsuzsanna: *Mecénás és mészégető – Bárány Kemény János, a Jóság Embere*. *Fidelio.hu*. <https://fidelio.hu/szinhaz/mecenas-es-meszegeto-baro-kemeny-janos-a-josag-embere-165865.html> (letöltés: 2023. október 31.).

Sütő: *Vallani és vállalni*.

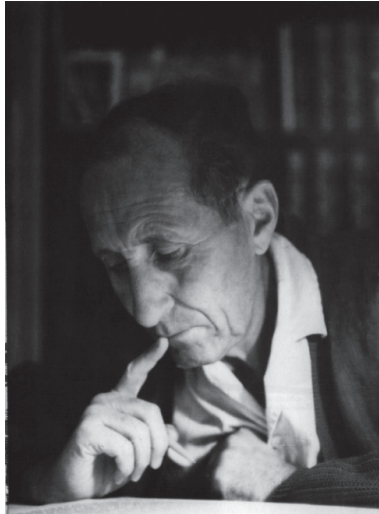
Sütő András: *Vallani és vállalni*. Kemény János öröksége. *Hitel*, 16 (2003) 11. sz. 52–55.

12 *A mecénás – Kemény János*. Benczédi József filmje. Magyar Adás. <https://www.magyaradas.ro/m-dokumentum/1206-a-mecenas-kemeny-janos> (letöltés: 2023. szeptember 19.).

13 Kemény: *Kakukkfiókák*.

Boér Ilka

**ENTZ GÉZA (1913–1993),
AZ KÖZÉPKORI (ERDÉLYI)
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÁSOK
ÚTTÖRŐJE**

Géza Entz (1913–1993), Pioneer of Medieval Art History Research (in Transylvania)

Géza Entz (1913–1993) is mostly known for his art historical researches on the medieval arts of the Hungarian Kingdom, especially that of Transylvania. He also had a great impact on the topographical researches on behalf of the Hungarian services for the protection of historical monuments. His work, carried out step by step starting from the 1940s regarding the medieval art (mostly concerning the history of architecture) of Transylvania, published (in

Hungarian) only after his death, in 1993, still remains a reference book for the medieval art historical researches in our region.

Keywords: history of architecture, medieval art, historical monuments, historiography of art history

Entz Géza a magyar művészettörténet azon kevés jeles alakjai közé tartozik, akinek pályájával a magyar művészettörténet-írás részletesebben foglalkozott, kidomborítva az igen gazdag életmű különböző aspektusait, kutatási módszereit és ezek mozgatórugóit. Méltatása már életében, a neki dedikált 70. és 80. születésnapjára készült kötetek köszöntőiben megkezdődött.¹ A halálát követő megemlékezések sorából külön érdemes kiemelni Marosi Ernőnek az Entz munkásságát a művészettörténeti historiográfia irányából megközelítő írását.² Tóth Sándor személyes hangvételő esszéje, mely a magyar művészettörténet-írás nagy alakjairól szóló tanulmány sorozat keretében jelent meg, elsőként elemzi az idő viszonylagos távlatából az életművet, reflektálva annak magyar és nemzetközi recepciójára.³ A legrészletezőbb tanulmányok az akkor száz éve született Entz Géza emlékének szentelt *Műemlékvédelem* 2013/3. számában olvashatók, ahol az egyes szerzők az életút mérföldkövein keresztül, kronológiai sorrendben haladva egyenként mutatják be a pályája fő állomásait, kidomborítva annak számos vetületét.

Entz Géza 1913. március 2-án született Budapesten, több generációra visszamenően természettudományi beállítottságú családban. Édesapja, Ferenc ugyan táblabíróként jogász végzettséggel bírt, azonban nagyapja, Géza, természettudósként az 1870-es években a kolozsvári egyetemen oktatott, melynek egy ideig rektora is volt. Apai nagyanyja a nagyszebeni levéltáros, Seifert Gusztáv lánya volt. A Kolozsváron született Ferenc ugyan már Budapesten telepedett le és házasodott meg, de székely leányt, Klima Erzsébetet vette feleségül. Később maga Entz Géza is erdélyi lánnyal kötött házasságot Kolozsváron töltött éveit során. Két fia közül Géza Antal szintén művészettörténész.⁴ Entz Géza tehát szakmai érdeklődésén túlmenően,

1 Gerevich: Entz Géza köszöntése; Dercsényi: Entz Géza szerepe a korszerű magyar műemlékvédelemben; Horler: Entz Géza 80 éves.

2 Marosi: Entz Géza, 1937–1993. Érdemes megjegyezni, hogy Marosi számos alkalommal foglalkozott az Entz-életmű elemzésével, mely mintegy visszatérő témaként jelentkezik a szerző művészettörténet-írás témájában megjelenő munkái sorában.

3 A tanulmány eredetileg az *Enigma* folyóirat 2006/47–49. számában jelent meg, melyet utóbb, 2007-ben, gyűjteményes kötet formájában is kiadtak. Tóth: Entz Géza.

4 Az életrajzi adatok: Tóth: Entz Géza.

melyet Kolozsváron töltött évei mindenképpen meghatároztak, családi szálakkal is kötődött Erdélyhez.

Tanulmányait a budai ciszterci gimnáziumban kezdte (1923–1931), majd szintén Budapesten az Eötvös Collegium diákjaként a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta történelem–latin–művészettörténet szakon.⁵ Pályaválasztását édesapja támogatta, sőt saját bevallása szerint ő terelte erre az útra, miután látta, hogy fiára mekkora hatással volt egy bécsi kirándulás során a Kunsthistorisches Museum kiállítása.⁶ Egyetemi évei alatt művészettörténetet Hekler Antal professzornál, művelődéstörténetet Domanovszky Sándornál hallgatott. Kampis Antal tanácsára, aki ekkor Hekler tanársegédjeként működött, a magyar műgyűjtés történetével kezdett foglalkozni,⁷ ebben a témában írta és védte meg disszertációját, mely 1937-ben nyomtatásban is megjelent *A magyar műgyűjtés történetének vázlatja 1850-ig* címmel.⁸ Ezt követően, állandó munkahely híján, a Széchényi Könyvtárban,⁹ valamint a Szépművészeti Múzeumban dolgozott gyakornokként, Balogh Jolán és Hoffmann Edith támogatása mellett.¹⁰ Ebben az időszakban született a modern szobrászatra koncentrááló cikksorozata a magyar szobrászokról a *Magyar Kultúrszemle* lapjain (1941–1943).

Érdeklődésének középpontjába a középkor művészete, s azon belül is a középkori építészet története csak később került. Zádor Anna visszaemlékezése nyomán már az egyetem elvégzését követően szeretett volna a Szépművészeti Múzeumban őrzött szárnyasoltárokkal foglalkozni, azonban ezt a múzeum akkori vezetősége nem tette lehetővé.¹¹ Első, középkori művészettel foglalkozó írása 1940-ben jelent meg a *Napkelet* folyóiratban a bambergi székesegyház híres lovas szobrának apropóján. A korszak iránti szeretetét már ekkor jól illusztrálja a bevezetőben, az épület kapcsán megfogalmazott leírása: „[...] remekmű, melyen ott ragyog a középkor transzcendentális varázsa [...]”.¹² A tényleges változás 1941-ben következett be, mikor Kolozsváron, az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárában, majd levéltárában kapott állást. Négy évvel később, 1945-től a Bolyai Tudományegyetem művészettörténet tanszékének docense lett, melynek

5 Uo. 571.

6 Entz: Entz Géza és a gyulafehérvári székesegyház, 160; Lővei: Születésnap beszélgetés a 80 éves Entz Gézával.

7 Tóth: Entz Géza. 572.

8 Entz: *A magyar műgyűjtés történetének vázlatja 1850-ig*.

9 Marosi: 100 éve született Entz Géza művészettörténész (1913–1993). 122.

10 Tóth: Entz Géza. 572; Marosi: Entz Géza, 1937–1993. 716.

11 Zádor: Entz Gézáról – a barát szemével. 725.

12 Entz: Szent István a bambergi lovas. 394.

vezetőjeként is tevékenykedett. 1950-es kényszertávozását követően költözött vissza Budapestre.¹³

Kolozsvári éveitől kezdett el mélyrehatóan foglalkozni a középkori építészettel, ekkor jelentek meg első monografikus és topografikus írásai a témában, kezdetben mintegy résztanulmányokként elsősorban egy-egy emlékre koncentrálnak, s ekkor alakul ki a későbbiekben is következetesen alkalmazott módszertana. Két programadó írása, a középkori székely művészet kérdéseiről (1943)¹⁴ és az erdélyi művészettörténet-írás problematikájáról (1945)¹⁵ már jól tükrözi szemléletét a kutatások folytatása kapcsán, melyek alapját minden esetben a részletek alapos megismerése kell hogy képezze („... a kutatás módszeressége megkívánja a részletek pontos rögzítését. Csak ez után kerülhet sor az összefoglalásra”).¹⁶ Hasonlóképp hangsúlyozta a preconcepcióktól mentes kutatásra való törekvést, melynek eredménye „a tudományos és történeti igazság mennél teljesebb, valóságnak megfelelőbb felderítése”¹⁷ kell hogy legyen. Amint Marosi Ernő megfogalmazza az írás kapcsán, a módszer részét képezi „a bevett kronológiai skémáktól eltérő stílustörténeti jelenségeknek a regisztrálása éppúgy, mint a metodikai apparátus kívánalmainak vázlatja: benne régészettel, néprajzzal, a településtörténettel, helynévkutatással és a különös hangsúllyal kiemelt levéltári kutatással”.¹⁸ Követendő példaként Kelemen Lajos munkásságát és Balogh Jolán *Az erdélyi renaissance*-át állította előtérbe. A kolozsvári tudós közege (Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, László Gyula, Kelemen Lajos), az erdélyi, Kolozsvár környéki kirándulásain szerzett ismeretei és élményei, valamint a Balogh Jolán-féle nagy monográfia nyomán érett meg benne az elhatározás, miszerint elkészíti „az erdélyi építészettörténetnek, illetve művészettörténetnek azt a részét, amely megelőzi a reneszánszt”.¹⁹ A megfogalmazott irány tehát az erdélyi középkori művészet történetéhez kapcsolódó forrásanyag, az emléktárgyak helyszíni felméréseken alapuló leírása és ennek tágabb kontextusban való értékelése volt.²⁰ Az Entz Géza Antal által részben közölt és feldolgozott, id. Entz Gézának Bogay Tamással váltott levelezése rávilágít a munka hátterére

13 Tóth: Entz Géza. 572.

14 Entz: *A középkori székely művészet kérdései*.

15 Uő: *Az erdélyi műtörténet írás kérdéseire*.

16 Uo. 13.

17 Uo. 10.

18 Marosi: Entz Géza és a magyar középkori építészettörténet-kutatás műhelyei. 145.

19 Lővei: Születésnap beszélgetés a 80 éves Entz Gézával. 75; Entz: Entz Géza és a gyulafehérvári székesegyház. 160.

20 Entz: Entz Géza és a gyulafehérvári székesegyház. 160.

és módszertani mozgatórugóira is. Ebből a szempontból szintén lényeges elem a Bogyay által hangsúlyozott nézet, miszerint „nem a XIX. századi nemzetállam viszonyaiból, hanem az *egykorú* társadalmi és regionális, és persze szellemi összefüggések rekonstrukciójából kell kiindulni, ebben a történettudomány és segédtudományai különböző területeinek eszköztárát kell megfelelő módon alkalmazni”.²¹ Ahogy ifjabb Entz felhívja rá a figyelmet, a két kutató által tárgyalt, sok esetben újító módszertani szemlélet, amely Entz Géza munkáiban következetesen végigkövethető, már elővetítette az 1960-as évek paradigmatváltását is.²²

Az 1950-es budapesti (kényszer)visszatérését követően a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjánál kapott állást, ekkortól kezdve foglalkozott intenzívebben műemlékvédelmi és műemlék-topográfiai kérdésekkel, melyek munkásságának harmadik irányát meghatározták. A központ 1953-ban történt feloszlását és átszervezését követően is a műemlékekkel foglalkozó osztályon maradt, majd 1957-ben az akkor megszervezett Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályának a vezetőjévé nevezték ki. Ebben a minőségében nemcsak az osztály működésének a megszervezőjévé vált, de számos, a műemlékvédelem és az ehhez kapcsolódó kutatások szempontjából lényeges módszertani elvet is megfogalmazott. Lényeges szerepe volt a korszerű tudományos dokumentáció rendszerének a kidolgozásában, akárcsak a műemléki felújításokhoz tartozó falkutatások rendszeresítésében.²³ Emellett 1956-tól kezdődően különböző tisztségeket vállalt a Magyar Régészeti, Művészettörténeti [és Éremtani] Társulatban; s szintén az 1950-es évektől kapott megbízott előadói állást az Eötvös Loránd Tudományegyetem művészettörténeti tanszékén. Az 1960-as évek második felében a Képzőművészeti Főiskola restaurátorképző intézetének a megszervezésével, utóbb igazgatásával bízták meg. Az Akadémián 1977-ben szerzett doktori címet az azóta is nagyobb részt kiadatlanul maradt, *A középkori Magyarország gótikus építésze (1242–1390)* című dolgozatával. Mindeközben számos jelentős írást közölt, nagy megvalósításai közé tartozik az 1986–1987-ben két kötetben megjelent *Szabolcs-Szatmár megye műemléki topográfiája*. Egészen az 1987–88-as tanévig tanított. 1983-ban neki ítéltek a Herder-díjat, 1988-ban Kós Károly-emlékéremmel gazdagodott. Az 1992–1993 telén felmerült akadémiai levelező tagság megítélését már nem érthette meg, 80. születésnapja másnapján tragikus hirtelenséggel

21 Uo. 161–162.

22 Uo. 165.

23 Valter: Entz Géza. 171–172.

elhunyt.²⁴ Az Erdély középkori építészetéről Kolozsváron posztumusz megjelent két kötete méltó módon foglalta keretbe a kiterjedt életpályát, mintegy szimbolikusan Kolozsváron zárva le azt, ami onnan indult el.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- Dercsényi: Entz Géza szerepe a korszerű magyar műemlékvédelemben.
Dercsényi Dezső: Entz Géza szerepe a korszerű magyar műemlékvédelemben. *Építés-Építészettudomány*, 15 (1983) 1–4. sz. 6–10.
- Entz: *A középkori székely művészet kérdései*.
Entz Géza: *A középkori székely művészet kérdései*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 162.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1943.
- Entz: *Az erdélyi műtörténet írás kérdéseire*.
Entz Géza: *Az erdélyi műtörténet írás kérdéseire*. Minerva, Kolozsvár, 1943.
- Entz: Entz Géza és a gyulafehérvári székesegyház.
Entz Géza Antal: Entz Géza és a gyulafehérvári székesegyház. *Műemlékvédelem*, 57 (2013) 3. sz. 159–166.
- Entz: *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig*.
Entz Géza: *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig*. Magánkiadás, Budapest, 1937.
- Entz: Szent István a bambergi lovas.
Entz Géza: Szent István a bambergi lovas. *Napkelet*, 18 (1940) 8. sz. 394–399.
- Gerevich: Entz Géza köszöntése.
Gerevich László: Entz Géza köszöntése. *Építés-Építészettudomány*, 15 (1983) 1–4. sz. 3–5.
- Horler: Entz Géza 80 éves.
Horler Miklós: Entz Géza 80 éves. In: Valter Ilona (szerk.): *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1993. 5–9.
- Lővei: Születésnap beszélgetés a 80 éves Entz Gézával.
Lővei Pál: „Amiről az ember ír, azt legalább látni kell.” Születésnap beszélgetés a 80 éves Entz Gézával. *Új Művészet*, 4 (1993) 3. sz. 74–76.
- Marosi: Entz Géza, 1937–1993.
Marosi Ernő: Entz Géza, 1937–1993. *Magyar Szemle*, 2 (1993) 7. sz. 714–724.

24 Tóth: Entz Géza. 573.

Entz Géza (1913–1993), az (erdélyi) középkori művészettörténeti kutatások...

Marosi: 100 éve született.

Marosi Ernő: 100 éve született Entz Géza művészettörténész (1913–1993). *Magyar Szemle*, 22 (2013) 9–10. sz. 122–124.

Marosi: Entz Géza és a magyar középkori építésztörténet-kutatás műhelyei.

Marosi Ernő: Entz Géza és a magyar középkori építésztörténet-kutatás műhelyei. *Műemlékvédelem*, 57 (2013) 3. sz. 141–152.

Tóth: Entz Géza.

Tóth Sándor: Entz Géza (1913–1993). In: Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): „*Emberk, és nem frakkok.*” *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény.* Meridián, Budapest, 2007. 559–577.

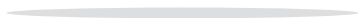
Valter: Entz Géza.

Valter Ilona: Entz Géza az Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályának élén (1957–1977). *Műemlékvédelem*, 57 (2013) 3. sz. 171–174.

Zádor: Entz Gézaról – a barát szemével.

Zádor Anna: Entz Gézaról – a barát szemével. *Magyar Szemle*, 2 (1993) 7. sz. 724–729.

KÖNYVSZEMLE

BOOK REVIEW

VAN-E EGY NEMNEK TÖRTÉNETE?
GYÁNI GÁBOR: *A NŐ ÉLETE* –
TÖRTÉNELMI PERSPEKTÍVÁBAN.
BTK TTI, BUDAPEST, 2020. 273 OLDAL

Póti Vivien Tamara

A nő élete – történelmi perspektívában Gyáni Gábor legfrissebb műve, mely összefoglalja az író különböző nőtörténeti kutatásait egy átfogó monografikus igényű kötetbe, amely leginkább a 19. századra és a 20. század első felére koncentrálna, beleértve a második világháború időszakát is. Gyáni Gábor karrierje során több írásában is figyelemmel követte a női élet sajátosságait, ebben a könyvében viszont egyrészt összegyűjtötte ezeket a tanulmányokat, másrészt igyekezett még több szempontból vizsgálni a témát. Az egyik legfontosabb kérdés, amelyre felfűzi a művét, az a következő: létezik-e külön nőtörténet, és függ-e más közösségektől és azok történeteitől? A könyvben megadott válasz erre pozitív, hiszen a női nem története szorosan összefonódik leginkább a család történetével, melyben évtizedek során, és véleményem szerint ma is, a legfontosabb szerepet játssza. A bevezető fejezetben ezt a kérdést tisztázza számunkra az író, ezt követően pedig esettanulmányok sorozatával találkozunk (összesen nyolccal), és egy zárszó helyezi keretbe a tanulmánykötetet.

Az első esettanulmány, *A budapesti kereső nők* – ahogy a cím is jelzi – a nők munkavállalásával foglalkozik a fővárosban, és annak alakulásával a 19. század végétől a 20. század közepéig. Az információkat táblázatokba foglalja, megkönnyítve a témához releváns mutatók áttekintését. A következő három fejezet szintén a női munkával foglalkozik, viszont míg az első esettanulmány egy átfogó képet kíván nyújtani, a továbbiakban a szerző részleteiben mutatja be a dolgozó nők életútjait: helyet kapnak a gyári munkásnők, az otthon maradt értelmiségi nők, a házcselédek, melyekkel a leg részletesebben foglalkozik, illetve a prostituáltak is. A harmadik fejezet elméleti keretet ad a női munkavállalás kérdésének. Azt láthatjuk, hogy amennyiben a nők vállalnak munkát, azt a családjuk kívánságára – jórészt gazdasági kényszerből – teszik: a cselédek, a mezőgazdaságban dolgozók a szüleik kérésére állnak munkába, ezzel nagyban segítve a család megélhetését. A gyári munkásnők száma, az első világháború során növekszik meg, az ő munkavállalásukat a háborús körülmények indokolják. Végezetül

a tanítónők és orvosnők száma bár elenyésző – és leginkább a fővárosban összpontosul –, mégis megmutatja számunkra a női értelmiség jelenlétét.

A negyedik fejezet a *Női imázatok: a házicselédek* címet viseli. Gyáni Gábor korábbi témájához nyúl vissza, hiszen ő foglalkozott elsőként Magyarországon tudományos igénnyel a témával.¹ Mint a kor leggyakoribb női munkája, a cselédség a házasságot megelőző időszakos munkaként funkcionált. A házicselédek legtöbb esetben hajadon lányok voltak. A szerző részletesen kifejti a „cselédmizéria” kérdését, mely leginkább a cseléd és munkáltatója közötti kapcsolatból keletkezett, és felsorakoztatja a kor által adott lehetséges megoldásokat: a gazda és cseléd közötti kapcsolat javítása; a cseléd oktatása, hogy a jól elvégzett munkája által a gazdájával való konfliktus elkerülhető legyen; valamint egy olyan reform, mely a cselédek nem külön kasztként szemléli, hanem egy általánosabb, szerves munkáskérdés részeként kezeli. A társadalomban betöltött fontos szerepüket mutatja a szépirodalomban való megjelenésük is, ahol kétféle cselédképpel találkozunk: a tragikus életet élő cselédlánnyal (például Kosztolányi Dezső *Édes Annája*), valamint a nehézségeiből erőt kovácsoló és felemelkedő nővel (Márai Sándor művéből Áldozó Judit alakja).

A női munkával foglalkozó esettanulmányok sorát zárja a női szexualitást, a prostitúciót és az ahhoz kapcsolódó politikát tárgyaló fejezet. A szexualitás és az arról való diskurzus elnyomásának egyik eredményeként tárgyalt prostitúció, bár bizonyos törvényes keretek között működött, mégis megbélyegezte az ezen munkából élő nőket: amellett, hogy meddőnek tartották a prostituáltakat, a házasságtöréssel és a nemi betegségekkel is kapcsolatba hozták őket. A szerző részletesebben beszél a budapesti prostitúció jellemzőiről, majd kifejti azt, hogy mégis milyen társadalmi tényezők összessége vezetett ahhoz, hogy a nő az adott életutat válassza. Az utóbbi kiderítésében nagy szerepet játszott az 1909-ben megalakult Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen nevet viselő társadalmi szervezet forrásanyaga. Ezekben az esettanulmányokban ki szeretném emelni az objektivitásra való törekvést. Akármilyen női életpályáról is legyen szó, a szerző ugyanolyan szemmel figyeli meg őket. A nő mint munkás, dolgozó egyén amúgy is egy igazán érdekes és sok vitát provokáló téma még ma is.

A *Gyermek a családban és azon kívül* című fejezet mondhatni egyedül áll a többi esettanulmányhoz képest. A kisebb alfejezetek a gyermekek bonyolult életútját követik végig a csecsemőkortól kezdve, és kihangsúlyozzák a könyv témájának megfelelően az anya elengedhetetlen szerepét a

1 Lásd Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető, Budapest, 1983.

gyermeknevelésben. Tudomást szerzünk a szoptató dajka intézményéről, az állam szerepéről a nevelésben, valamint a modern gyermeknevelésről, annak fejlődéséről. Ez az a fejezet, mely a leginkább igyekszik alátámasztani a nő-történet elengedhetetlen kapcsolatát a környezetével, ez esetben a családjával. Amikor nőkről beszélünk, elengedhetetlen a családról és a gyermekről tárgyalni, hiszen egy meghatározott intervallumban a nő életének nagy részét ez a két dolog töltötte ki: a család egyben tartása és a gyermeknevelés. Ilyen módon a nő munkája leginkább ez volt, nem egy vállalat, hanem családja „alkalmazottja” volt. Így ez is kapcsolódik az előző esettanulmányokhoz. A szerző nagyon gazdag és színes forrásanyagot használt a szakirodalom mellett: egyaránt hivatkozik híres gyermektörténeti kutatók munkáira, mint például Philippe Ariés vagy Élisabeth Badinter, de alátámasztja meglátásait naplóbejegyzésekkel is, például Keil Lajosné naplójával.

A következő három fejezet a női individualitással, a levelező nő kérdéssel és a nők által megtapasztalt erőszakkal foglalkozik. Azért is szeretném kihangsúlyozni a naplóbejegyzések és levelezések szerepét, mert ezek mutatják meg leginkább számunkra a női gondolkodás sajátosságait. Mit érezhetett Kozma Katinka, amikor nem folytathatta tovább tanulmányait? Mit érzett a családjával szemben? Milyen érzések fűzték őt a legjobb barátnőjéhez, Irmához? Mit gondolt a szerelemről, vagy éppen a társadalomban betöltendő szerepéről? Ezek olyan kérdések, melyeket az intim környezetben íródott, privát levelek és naplóba írt gondolatok válaszolhatnak meg nekünk. Mint olvasó, úgy gondolom, hogy ezek közelebb hoznak minket a múlt személyeihez és egyben a történelemhez. Az érzelmek ilyen módon történő kifejezése nem azt váltja ki belőlünk, hogy ezek az egyének, akik rég meghaltak, most csak unalmas forrásanyagot jelentenek számunkra, hanem empátiát is kiváltanak belőlünk. A fejezetek során megismerkedünk egy olyan női típussal is, aki másként látja a családban betöltött szerepét, aki okos, és a szerelmet is a maga hasznára akarja fordítani. Betekintést nyerünk a szoros lánybarátságok világába, ezt követően pedig a női szerepvállalást vizsgálja a szerző a társadalomban Kánya Emília, a *Családi Kör* című folyóirat alapítójának alakján keresztül. A női emancipációra vágyás tökéletes példáit mutatja be nekünk. Ez követően külön figyelmet kap a női levelezés, mely lehetett nő és nő között, férfi és nő között, illetve ennek fontosságát hangsúlyozza ki a női élet keretein belül.

Az utolsó esettanulmány *Az erőszak női tapasztalata* címet kapta. A második világháború során koncentrációs táborokban szenvedő nők és a szovjet katonák erőszakos viselkedését átélő nők gondolatait mutatja be a könyvben,

ezt pedig ismét az érintettek személyes írásaival támasztja alá. Ami igazán megragadta a figyelmemet, az annak a kihangsúlyozása, hogy a tapasztalatot átélő nők hogyan próbálták túlélni, átvészelni a velük történő tragédiákat. Ezt angolul *coping mechanism*nek nevezzük, mely során egy személy úgy próbál átvészelni egy tragédiát és annak az utólagos hatását, hogy talál magának egyféle pótcselekvést, amely eltereli a figyelmet. Sokan az írásban találták meg ezt a pótcselekvést, hiszen itt a gondolataik meghallgatásra találtak, vagy ahogy mostanság mondjuk, kiírhatták magukból érzelmeiket, szenvedéseiket. Erre a műben a legjobb példa Rózsa Ágnes naplója, melyben családjának, férjének írt, hogy ezáltal is úgy érezze, kicsit közelebb áll hozzájuk, de megismerhetünk olyan nőket is, akik egymással osztottak meg recepteket.

A könyvet 34 illusztráció gazdagítja, melyek legtöbbször az esettanulmányok legelején találhatóak. Legtöbbjük fotó, de vannak plakátok is, az adott korból származó képi emlékek, melyek kiegészítik a műben olvasottakat.

Úgy vélem, hogy Gyáni Gábor könyve alapmű, kiváló összefoglalása a témának, értékes esettanulmányai a női élet szinte minden aspektusát lefedik. Bátran tudom ajánlani mindenkinek, aki kíváncsi a nők életéhez kötődő történetekre, vagy csak többet szeretne megtudni a nők történelmében játszott szerepéről.

BOGDÁNDI ZSOLT – GÁLFI EMŐKE (SZERK.): *BETEGSÉG
ÉS GYÓGYÍTÁS A RÉGI KOLOZSVÁRON ÉS ERDÉLYBEN.
ORVOSLÁSTÖRTÉNETI DOLGOZATOK.*

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET, KOLOZSVÁR, 2022.

280 OLDAL

Kelemen Lilla Kornélia

A címéről is árulkodó orvoslástörténeti tanulmánykötet a 2021 októberében megszervezett videokonferencia anyagát tartalmazza. A konferencia alapötlete Robert Offnertől származott, aki kezdeményezésével egyrészt tágítani szeretett volna az erdélyi orvoslástörténeti ismereteket, másrészt tisztelni szeretett volna a felsőfokú kolozsvári orvosképzés előtt annak 150 éves évfordulóján. A tanulmánykötet létrejöttében szerkesztőként Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke segédkeztek. Amit fontos itt megjegyezni, hogy ez a történeti munka nem az első azok sorában, amelyek az orvoslás-

történeti kutatások összefoglalását célozták meg, hiszen 2016-ban jelent meg egy átfogó kötet *Erdélyi szerzők magyar nyelvű orvos- és gyógyszerészettörténeti munkái 1945–2015 között* címmel, melynek összeállításában a jelen tanulmánykötetben is publikáló Péter H. Mária oroszánrészt vállalt. Jelen kötetben azonban, túllépve Erdély határain, magyarországi, németországi és szlovákiai kutatók munkáit is olvashatjuk. Ami a benne szereplő tanulmányokat illeti, azt hiszem, bátran kijelenthetjük, hogy az interdiszciplinaritás elve jellemzi, hiszen szerzői nem csak történészek, hanem az orvosláshoz kötődő változatos tudományágak művelői közül kerültek ki. Továbbá a szerzők többsége több tudományágban is tevékeny: Robert Offner transzfúziológiai szakorvos, orvostörténeti kutató; Ana Maria Gruia muzeológus, fordító, Szabó T. Attila pedig biológus. Tehát kijelenthetjük, hogy egy sokszínű, gazdag kötettel állunk szemben. A tanulmányok csoportosításában a rendezőelv deduktív, hiszen a nagy egységektől, vagyis a különböző orvosi intézményektől kezdve halad a kis egységekig, részletkutatásokig, például amikor a 16. századi gyógyszerészkönyvek vagy a ma már meghökkentőnek, néha bizarrnak számító állati eredetű gyógyszerekről értekezik.

A tanulmánykötet tartalmi áttekintésében segítségül szolgál az a hármass csoportosítás, amit a szerkesztők alkalmaztak. Elsőként az intézménytörténetre vonatkozó tanulmányokat ismertetném röviden. Az ápolás korai és kezdetleges intézményeként ismert ispotályokról Rüszt-Fogarasi Enikő tanulmánya tudósít. Kolozsvár példáján követhetjük figyelemmel, hogy milyen módon nyújtott gyakorlati segítséget a rászorulóknak ez az intézménytípus. Mint kiderül, a középkori és kora újkori Kolozsváron három ispotály is igyekezett gondozni az oda bekerülő sérült, árva, fogoly vagy menekült egyéneket. Ennek fedezésére az anyagi háttérrel részben saját termelés útján, részben adományokból fedezték. Az intézmény szerepének tisztázására a fő forrásanyagot az ispotálymesterek számadáskönyvei jelentették. A Szent Erzsébet, Szent Jób, valamint a Szentlélek nevű ispotályokon keresztül végigkövethető a municipálódás folyamata is, hogy mint kerül az egyház felügyelete alól a városi igazgatás kezébe ezen intézmények vezetése. Gaal György irodalomtörténész az Országos Karolina Kórházról értekezik.¹ Érvelése szerint az intézmény átfogó történetének elkészítésében hasznos adalékkal

1 A szerző monográfiája az idén jelent meg. Gaal György (szerk.): *A kolozsvári országos Karolina Kórház. Függelék – a kolozsvári Erzsébet-Mária Vöröskereszt Kórház és Szanatórium*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2023.

szolgálhatnak az addig meg nem vizsgált országos jegyzőkönyvek és irománykönyvek. Ezek fényében világosabbá vált a kórház alapítása, és jobb rálátásunk lehet a kezdeti korszakra is. Összességében elmondható, hogy a hiánypótló részletek segítenek kirajzolni a kórház történetének minél teljesebb képét. Robert Offner *Kolozsvár rövid gyógyszerértörténete a 19. század végéig* című tanulmányával igyekszik összefoglalni a város gyógyszerteráinak működését, valamint bemutatni, hogy hogyan kapcsolódnak be az összmagyar és Habsburg gyógyszerészet vérkeringésébe. Mindezt teszi az erdélyi, magyarországi és nagyobb mennyiségű német szakirodalom segítségével. Ezenfelül jelentős karrierrek, tudományművelők úttörő munkáit is ismerteti, mint amilyen például Wolff Sándor gyógyszerészé és kiemelkedő botanikusé is volt. Péter H. Mária szintén gyógyszerterákkal kapcsolatos kutatása már az erdélyi gyógyszerterák igazgatási és működési elveit vizsgálja. A szerző a jog szféráján keresztül tisztázza ezek működési alapelveit és szabályzatát, valamint megmutatja az 1807-es vizit kapcsán, hogy milyen fontos történeti forrásként szolgál egy gyógyszerterá-ellenőrzési kimutatás.

A második tanulmánycsoport az egészségügyi képzés tematikája köré rendeződik. Gaal György második tanulmányában a kolozsvári orvosképzés rögös útját tisztázza, rávilágítva, hogy miért alakult ki elsődlegesen a sebészképzés, ugyanakkor kihangsúlyozza, hogy a kolozsvári képzés, a kezdeteket tekintve, eleinte még a pesti sebészképzést is lekörözte. A folyamatot is szépen mintázza, hogyan gyarapszik újabb tanszékekkel az Orvos-Sebészi Tanintézet, amíg 1872-ben be nem olvad a megalakuló egyetembe. Szögi László arra keresi a választ tanulmányában, hogy miként kerül fel a magyar orvosképzési térképre Kolozsvár. Forrai Judit orvostörténész tanulmányával egy kevésbé ismert történeti múltat elevenít fel, mégpedig a fogorvosképzését. „Hosszú szakosodási folyamatként” jellemzi a fogorvosi mint különálló egészségügyi ág megszületését. Továbbá felfedi, hogy milyen társadalmi okok és változások vezettek a fogorvosi szakma kialakulásához. Több kulcsfigura áttörő tudományos tevékenységével illusztrálja, hogy milyen jelentős utat tett meg ez az egészségügyi ág. Kiemeli Vajna Vilmos munkásságát, aki a szakszerű fogorvosi munka több műszerét és eszközét fejlesztette ki. Péter H. Mária e kötetben közölt második tanulmánya is megmaradt a gyógyszerészet területén. A szerző ezúttal a képzési folyamatba nyújt mélyebb bepillantást, külön kiemelve a nők küzdelmét a szakmában való elfogadottságért, valamint példázza,

hogy milyen hosszú utat járt be a korabeli gyógyszerész, míg segédi szerepből felküzdötte magát a gyógyszerésztudori fokozatig.

A harmadik és egyben utolsó tanulmánycsoportot méltán illetik meg a sokszínű, sokoldalú és változatos jelzők. Ezek sorában első helyen Robert Offner egy újabb kutatása áll, melyben a szerző a kevésbé ismert kolozsvári orvosok bemutatására vállalkozik. Offner több tanulságot is leszűr a gondosan összeállított archontológiából, többek között azt, hogy mivel a kora újkorban a külföldi egyetemre bejutók gyakran hallgattak egyszerre orvostant és teológiát, így sok itt bemutatott orvos nem csak orvosként dolgozott élete során, de a papi vagy tanítói pályát is kipróbálta. Ezek az életpályák pedig azt is szépen tükrözik, hogy gyakori volt az orvosfiúk és gyógyszerészcsaládból származó leányok házassága. A két ezt követő tanulmányában a szlovákiai orvos és orvostörténész Kiss László előbb id. Spányik József seborvos kéziratot hagyatékát mutatja be, majd következő tanulmányában a járványok és az azok elleni védelemmel foglalkozik. Az első szöveg Spányik naplójának és egyetemi jegyzeteinek vonatkozó részein keresztül ismerteti a Kolozsvári Orvos-Sebészeti Intézet történetét, a második pedig a himlő elleni védőoltások erdélyi és kolozsvári kezdeteiről tudósít. Fehér Andrea a 18. századi bábák olykor ellentmondásos szerepét tárja az olvasók elé. A gyakran illegálisan működő bábák sokoldalú tevékenységét és annak megítélését követhetjük nyomon. A tanulmány egyik legfontosabb érdeme, hogy kiigazítja az első, magyar területen lebonyolított sikeres császármetszés időpontjával kapcsolatos elméletet. A soron következő szövegek a diétetika témakörét járják körül. Péter Szabolcs nutricionista tanulmányában a magyar nyelvű diétetikai irodalom kezdeteiről s ezen belül is Kibédi Mátyus István munkásságáról értekeznek úgy, hogy közben betekintést nyerhetünk a 18. századi erdélyiek táplálkozási sajátosságaiba. Ehhez a témához csatlakozik Szabó T. Attila biológus rövid, a korabeli étkezésről, gyógynövényekről szóló könyvekhez kapcsolódó tanulmánya. A sort Ana Maria Gruia roppant figyelemfelkeltő kutatása zárja. A szerző a frissen nyíló Kolozsvári Gyógyszerészeti Múzeum muzeográfusaként testközelből mutatja be a Gyógyszerészeti Gyűjtemény állományában fellelhető érdekesebbnél érdekesebb korabeli gyógyszereket.

Összességében a jelen tanulmánykötet a legfrissebb orvoslástörténeti kutatások kiváló gyűjtőkötetként szolgál, mely interdiszciplináris szemléletmódjával gazdagítja e kutatási területet.

GÉRA ELEONÓRA ERZSÉBET: *A POLGÁRVÁROS RENDJE. TÁRSADALOM. TÉR. NYILVÁNOSSÁG BUDÁN (1686–1741).*

(VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 18.)

BÁRCZY ISTVÁN ALAPÍTVÁNY – BUDAPEST FŐVÁROS
LEVÉLTÁRA – EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM,
BUDAPEST, 2022. 336 OLDAL

György Árpád Botond

A történész szakmán belül a gyakran felmerülő kérdések közé tartozik, hogy a történészi pálya legelejétől predestináltan válik egy kutató egy adott téma szakértőjévé, vagy az utókor nyilvánítja annak. Mennyire működik az, ha egy kultúr- vagy művelődéstörténettel foglalkozó történész átkalandozik a had-, esetleg a hétköznapi élet területére? Mennyire hiteles az, ha egy középkorász megállapításait, akár vizsgálatait kiterjeszti a kora újkorra vagy éppen az újkorra is? A kutatók számára a másik – és véleményem szerint a szerencésebb – út, ha nem maradnak egy adott témakör vagy egy kronológiailag meghatározott időszak által kijelölt kereten belül, hanem igyekeznek egy jól megtalált kutatási témát, forráscsoportot a lehető legátfogóbban megvizsgálni. A kora újkor és az újkor határán fontos és egyre jobban kutatott téma a 17. század vége és a 18. század utolsó harmada közötti időszak, amely során jelentős változások folytak le úgy a Magyar Királyság, mint az Erdélyi Nagyfejedelemség területén. A török és a kuruc háborúkkal járó állandó veszélyhelyzet nyomása alól felszabaduló ország társadalma, gazdasága, közéleté, művelődése, kultúrája lassú átalakuláson ment át, amely a 18. század végén gyorsult fel. Ha ezt az átalakulást vizsgáljuk, legyenek azok kulturális változások, belső társadalmi elégedetlenségek, a lassú, néha megtorpanó fejlődés, a hétköznapi élet mozzanatai, nehezen lehetne alkalmasabb példát találni az 1686-ot követően szó szerint romjaiból újjáépülő Buda városánál.

Géra Eleonóra harmadik könyvében tovább folytatja Buda 17–18. századi történetének feltárását. Először 2014-ben a *Kőhalomból (fő)város – Buda város hétköznapijai a 18. század elején* című monográfiában mutatta be a város újjászületését, intézményeinek kialakulását és az ott zajló folyamatok által befolyásolt hétköznapi életet. Második kötetében (*Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*) a budai családokkal foglalkozott, úgy, hogy a klasszikus családtörténeti témák mellett a szexuális kapcsolatokra, a családon belüli erőszakra és az özvegyek helyzetére is kitért.

Jelen munkájában a szerző a 18. század derekáig veszi sorra a városi épületeket, tereket, amelyekben a hétköznapi élet mindennapjai vagy ép-penséggel a különböző ünnepek zajlottak. Nemcsak a terek funkcióit mutatja be, hanem a jegyzőkönyvekből vett példák alapján azt a szabály-rendszert is, ami meghatározta ezen terek működését. A kutatás egyik nagy eredménye, hogy nemcsak Budát mutatja be, hanem a testvérvárosra, Pestre is részletesen kitér.

Mint a kötetből kiderül, nemcsak az épületek és a terek bemutatása fontos, hanem a térben találkozó embereké is, akik a statikus tereket dinamikussá alakították át. Az ő gondolataik, dilemmáik is bemutatásra kerülnek, az, ahogy szimbolikusan vagy ténylegesen – ha csak egy pillanatra is – uralmuk alá veszik ezeket a tereket. Nehéz dolga volt a Budát vezető polgároknak, hiszen meg kellett küzdeniük az elsőségért a magyarországi városokkal, valamint állandó konfliktusban voltak a város területén állomásozó katonai hatóságokkal, akik nemcsak a város jogait, hanem a legtöbb esetben a város tereit, intézményeit, szabályait és polgárait is semmibe vették.

A kötet bevezetője röviden összefoglalja Géra Eleonóra korábbi kutatási eredményeit, és egyben megkönnyíti az olvasó számára a szöveg értelmezését. Megemlíteném itt a borító belső oldalán található térképeket, amelyek nagyban segítik az olvasottak térbeli elhelyezését a mai városon belül. A szerző a bevezetőben látványos táblázatokban (itt külön kiemelném a kreatív illusztrációkat) mutatja be a város korabeli igazgatását, a különböző hivatalok rangsorát, pontokba szedve a hivatalnokok kötelességeit és jogait. Az összefoglalót egy rövid archontológia, valamint a városban történt fontosabb események táblázatba szedett kronológiája zárja. Így, amennyiben az olvasó a dátumok és személynevek között el-akadna, könnyedén visszalapozhat, és elhelyezheti ezeket időben. Erre szükség is van, ugyanis itt röviden megemlítem, hogy véleményem szerint a kötet tördelése nem a legszerencsésebb, mivel a különböző alfejezetek és fejezetek gyakran összefolynak.

Maga a szöveg ezzel ellentétben egy jól felfűzött logikai sor mentén mutatja be a különböző tereket. A sorrend nem törik meg a záró fejezet során sem, amiben a szerző egy különálló esettanulmányban tér ki a budaiak szimbolikus és tényleges térfoglalásaira. A kötetet a korabeli mértékegységeket taglaló függelék, valamint illusztrációjegyzék és bibliográfia zárja.

A két bevezető fejezetben a szakirodalom és a források kerülnek bemutatásra, hangsúlyozva azt is, hogy ebben a korszakban Buda egy katolikus

német város, ahol jelentős, de politikai jogokkal nem rendelkező délszláv ortodox kisebbség is élt. A város német jellegével magyarázható, hogy ebben a részben a városkutatásnak elsősorban a német történetírásban elért eredményei kerülnek bemutatásra. A várostörténeti szakirodalmat az épített környezet, illetve a nyilvános tér fogalmainak tisztázása, historiográfiai megjelenítése követi. Ezeket a részeket pedig egy mentalitástörténeti kitérő követi, melyben a szerző olyan kérdésekre keresi a választ, mint hogy hogyan is tekintettek a korabeliek a magánszférára, mi tartozott a közösségre, s főként hogy milyen kontextusban jelenik meg az egyéni felelősség. Meddig tart a család privátszférája, s mikor avatkozhatott közbe egy konfliktus esetén a szomszédság?

A harmadik, egyben a kötet leghosszabb fejezete a város központi részét, „a város szívet”, a városházát és az azt övező piacteret mutatja be. Ebben a fejezetben sem csak az épített tér kerül bemutatásra, hanem olyan kérdéseket is megválaszol a szerző, mint hogy milyen termek alkotják a városházát, miért épültek ezek, kik jártak be oda és éltek ott, hogyan zajlottak a városi választások, a tanácsülések. Géra kitér arra is, hogy miért található csak pár szék a városháza legnagyobb termében, milyen jelentéssel bír az, ha valaki helyet foglalhat, vagy akár az is, ha hangosan beszél. Fontos kiemelni, hogy a városi tanács a városi épületek anyagi hasznosságát is szem előtt tartotta – főként válságidőszakban –, ilyenkor az amúgy reprezentációs rendeltetésű terek raktárakká vagy ideiglenes vendéglőkké alakultak. Ez utóbbi azért is lényeges, mivel a város jövedelme szempontjából rendkívül fontos a bor, ami a városi tanács jövedelmeinek gyarapításához is hozzájárult.

A városháza nem csak a tanácsülések színtere, hanem egyszerre bír profán és szakrális töltettel, lehetett munkahely, börtön vagy raktár, lakóhely, de akár imaház is. A mindenki által ismert és elfogadott szabályok szerint működött, hivatalos helyként (tanácsülési ítélkezések színtere) való használatát el is várta a korabeli közösség, maga a hely hitelesítette azt a jogszolgáltatást, ami egy telekcserét, a városi polgárrá történő befogadást vagy a városi elitcserét jelentett. Ugyanakkor a városháza a *gute Policey* jegyében a becsületesség helye is, mivel a pékek és a mészárosok is boltot működtettek benne, ezáltal pedig a városvezetés eleget tett azon kötelességének, hogy a település lakóinak friss és jó minőségű élelmet biztosítson, s egyúttal kezeskedett az eladók által használt mértékekért is.

Nemcsak a városháza kiemelt pont, hanem a mellette kialakult tér is. Mivel az átlag- és szegény polgár szinte egyáltalán nem jutott be a városházára, az előtte lévő tér lehetett az a hely, amikor ünnepségek, felvonulások,

közös imák során kapcsolatba kerülhetett a városvezetésével, és a közösség tagjának érezhette magát. A téren állt a Szentháromság-szobor, a közös fohászok egyik színtere, itt került sor többek között a pestis elmúlásáért megszervezett körmenetekre, közös imádságokra, misékre, de egyházi színdarabok bemutatására is. Ezen a téren báméskodhatott mindenki, amikor a városházára vendégek érkeztek, vagy amikor díszes fogadás keretében elhelyezték itt a tárnoki levéltárat. Szintén fontos szerepet kaptak ezen alkalmak során a személyes és csoportos rítusok, amelyek kifejezték a vendég és a vendéglátó státuszát, kölcsönös tiszteletét.

A központi terek mellett más épületek és terek is jelentős szerepet kaptak a város életében. A következő nagy fejezet ezekre fókuszál. Kiemelt szerepük volt a korszakban a különböző vásáros és piactereknek. Míg a vásáros helyek elsősorban a távolsági kereskedelemben játszottak szerepet, a piac a város mindennapi élelemellátását szolgálta. A szerző több vásáros helyet is azonosított a 18. századi Budán, melyek gyakran szolgáltak konfliktusforrásként, mivel a katonaság is igényt tartott volna rájuk. Maguknak a vásároknak azonban szigorú működési rendjük volt. Minden áruajtának külön helyet szántak a városban, és ezt nem csak a kapuknál és a piacon, valamint a kikötőben dolgozó örök figyelték, hanem zászlókkal adták mindenki tudomására, hogy mikortól lehet például nagy tételben vásárolni.

A piacterek fontos szerepet játszottak a köznép szórakoztatásában is. A dunai áruforgalom mellett a városba számos mutatványos, medvetáncoltató, koldus vagy éppen hamis kártyás érkezett. Nem véletlenül, hogy a vásár- és piacterek ideális színhelyként szolgáltak számos bűncselekmény – leginkább lopás és csalások – elkövetésére. A fejezetből kiderül, hogy igen gyakoriak voltak a kártyajátékokhoz és más szerencsejátékokhoz köthető csalások. Ez a nagy tömegben ügyesen mozgó, bejáratott taktikát alkalmazó tolvaj bandák terepe, akik az elrabolt értéket igyekeztek több kézen át gyorsan eljuttatni az orgazdához.

Géra ezt követően az utcák szerepére tér ki, mivel nemcsak a nagy terek, hanem a szélesebb utcák is az adásvétel és ritka esetben – a céhek rosszállása ellenére – kézműves műhelyek helyszínéül szolgáltak. A városi tanács kötelességének tartotta az utcák rendjének fenntartását. Néha azonban az elit, esetlegesen egy-egy tehetősebb polgár igyekezett felhasználni az utca nyilvánosságát a saját hasznára és a riválisainak a megalázására. A könnyen és olcsón mozgósítható diákság és legények néhány pohár italért cserébe szívesen rendeztek macskazenét az ellenfelek vagy éppen a közrend ellen vétők ablaka alatt.

A polgárjog egyik legfontosabb hozadéka az önvédelemhez való jog. Ezt elsősorban a török veszély tette indokolttá, másrészt a polgárórség így szerette volna demonstrálni, állandó riválisával, a katonasággal, hogy a polgárok veszély esetén képesek megvédeni magukat. Ezért a városban a lövölde nem csak a szórakozás színtere volt, hanem komoly gyakorlati célokat szolgált, bár el lehet képzelni, hogy sok polgár szórakozásképpen is szívesen gyakorlatozott fegyverével.

A 17–18. századi Buda legfontosabb kommunikációs és egyben szórakoztató terei a városi kocsmák és fogadók voltak. Ezek egy részét egyszerű polgárok üzemeltették, de több épület a város tulajdonát képezte, amelyeket a tanács tagjai jelentős összegekért bérbe adtak különféle vállalkozóknak. A nagyobb fogadóknak nemcsak ételt és italt kaphatott az utazó, hanem rangjának megfelelő szállást is. A könyv részletesen elemzi a fogadós összetett feladatát, hiszen ő felelt azért, hogy az általa felügyelt térben mi történik, ha esetlegesen konfliktus tört ki, mivel ugyancsak az ő feladata volt a rend fenntartása is. Fontos megjegyezni, ahogy az a könyvből is kiderül, hogy a tánc és szórakozás gyakran vad konfliktusokba torkollott, a különféle társadalmi csoportok közötti feszültség itt hágott a tetőfokára. A fogadósok nagy része ebből kifolyólag a kisebb-nagyobb sérülések ellátásához is értett. Ezen a ponton jut el a szerző a betegségeket gyógyító budai fürdőkhöz is, amelyek nemcsak a budai betegeket, hanem más környékbeli különböző rendű és rangú embereket is a városba vonzott. A messziről érkező vendégek a fürdőben nemcsak gyógyulni szerettek volna, hanem igyekeztek a szórakozásból is kivenni a részüket, nemegyszer más fürdővendégek kárára, ami további konfliktusokhoz vezetett. A fejezet lezárásaképpen a szerző a szomszédságok szerepére is kitér, illetve a köztér és a magánszféra korabeli értelmezésére – a hangsúly itt is elsősorban a konfliktusok bemutatására helyeződik.

A kötetet egy esettanulmány zárja, amelyben egy, az 1739-es pestisjárvány során kitört lázadáson keresztül elemzi a szerző a városi konfliktusokat. Vázlatosan ismerteti, hogyan zajlott le időben és térben a lázadás, kik vettek részt benne, a résztvevők motivációit is vázolja, végezetül pedig a budai tanács rendfenntartó próbálkozásait, kudarcait ismerteti, a városvezetőség nem tudott ugyanis megbirkózni a tömeggel, ezért kénytelen volt a külső hatóságokat is bevonni a rendteremtéshez.

Géra Eleonóra immáron harmadik kötete az első kettővel együtt nélkülözhetetlen összefoglalóvá vált mindazok számára, akik kora újkori és újkori városkutatással foglalkoznak. Bármilyen megközelítésből

vizsgálják a városokat, módszertani és tematikai fogódzókra lelhetünk Géra munkáiban, és ez ugyanúgy igaz a fentebb bemutatott kötetre is. Ami az általam a recenzió első soraiban feltett kérdést illeti, azt hiszem, a városkutatóknak számos előnye származik még abból, ahogy Géra Eleonóra szisztematikusan feldolgozza a 17. századtól kiindulva a budai forrásokat, ezért reménykedve várom a Buda város történetével foglalkozó negyedik kötetet is.

KORRUPCIÓS KÉNYSZEREK ÉS MODERNIZÁCIÓS
IGÉNYEK KÖZÖTT: A ROMÁN ÁLLAM SZOLGÁLÓI.
*SERVITORII STATULUI. FUNCȚIONARI, FUNCȚII ȘI
FUNCȚIONARISM ÎN ROMÂNIA MODERNĂ (1890-1948).*
ED. JUDIT PÁL, VLAD POPOVICI, ANDREI FLORIN SORA.
EDITURA MEGA, CLUJ-NAPOCA, 2022. 452 OLDAL

Szabó Zsolt

Ismerős élethelyzetnek lehetnek kitéve az olvasók, amikor hivatalos ügyben szeretnének eljárni valamely állami intézménynél. Ilyenkor eleve kedvtelenül vágnak neki a feladatnak. Korábbi tapasztalatok vagy kollektív tudatunkban élő előítéletek és sztereotípiák miatt már előre elborzadnak a gondolatától, hogy hosszú sorokat kell kiállniuk, és kedvtelen állami hivatalnokok szeszélyeinek és megkérdőjelezhető felkészültségének lesznek kiszolgáltatta. Ha másért nem, már csak azért is érdemes beleolvasni a Pál Judit, Vlad Popovici és Andrei Florin Sora által szerkesztett kötetbe, mert magyarázatot találhatunk ezekre a jelenségekre. A kötet szerkesztői jelentős, a közigazgatás-történettel és elitkutatással kapcsolatos projektek résztvevői, illetve levezénylői. Pál Judit és Vlad Popovici a Babeș–Bolyai Tudományegyetemen tanítanak, kutatásaik elsősorban a dualizmuskori Magyarország keleti részével és Erdéllyel foglalkoznak, míg Andrei Florin Sora a Bukaresti Egyetem tanára, és foglalkozásterülete a 19. századi és két világháború közötti Romániára irányul.

Így a tanulmánykötet is a mai Románia területét fedi le, különböző időszakokban (1830–1948), különböző állami fennhatóságok alatt. Az *állam szolgálói (servitorii statului)* fogalomból kiindulva a könyv egy tágas csoportot ragad meg, mely nem csak a szűken vett állami és megyei hivatalnokokból áll, hanem kiterjed az állam működését direkt vagy indirekt

módon befolyásoló országgyűlési képviselőkre, tanárookra, orvosokra, katonákra és egyháziakra is. Az olvasó kollektív és egyéni életutak bemutatása révén rálátást kaphat arra, hogyan működtek ezek a kategóriák az állam berkein belül, milyen volt az önképük, és milyen volt a korabeli társadalomnak a róluk kialakított képe. Ezen keresztül pedig fontosabb folyamatok is megérthetők. Világossá válhat, hogyan alakult ki a tartalom nélküli formák jelensége (*forme fără fond*), hogyan befolyásolta a politikum az állami intézmények működését, és miképp vezetett ez a korrupció növekedéséhez. Végző soron pedig az látható, hogy mennyire volt fékezőerő a hivatalnoki kar működése a román társadalom modernizációs folyamatában. Ezeknek a kérdésköröknek a jobb megértését a rendszerváltás utáni elitkutatás fellendülése, az angolszász és német történetírásnak a román történetírásra gyakorolt hatása és a főbb román állami intézmények történetét feldolgozó munkák szaporodása tette lehetővé és indokoltá. Az intézménytörténeti munkák felsorolása mellett az intellektuális, katonai, közigazgatási és egyházi elitkutatás eredményei a kötet bevezető részében összefoglalóan egy historiográfiai áttekintés formájában. Kifejezetten jó kiindulópont lehet azok számára, akik az említett témákban érdekeltek.

A szerkesztők a kötetet három egységre tagolták. Az első a modernizációs törekvések korlátait, a második adminisztráció-, míg a harmadik orvostörténeti kérdéseket taglal. Ezenkívül módszertanilag a kötetben megjelenő tanulmányokat még tovább tudjuk kategorizálni, a szerzők egy része a közigazgatás fejlődésébe beágyazva mutatja be az állam szolgáloi körül tapasztalható jelenségeket, míg a másik kvantitatív vagy kvalitatív elemzésekkel vizsgálódik.

A következőkben, a teljesség igénye nélkül, ismertetem az egyes tömbök tartalmát, és kiemelek néhány számomra érdekesebb szöveget is. A modernizációs törekvések zsákutcáival foglalkozó első tartalmi rész öt tanulmányt tartalmaz, ezek közül Silvia Marton, Andrei-Dan Sorescu és Andrei Florin Sora a klientelizmus (*clientelism*) és a hivatalhajszolás (*funcționarism*) fogalmainak a mibenlétét keresik a regáti román sajtóban, Răzvan Cosmin Roghină pedig a Regátból öröklött közigazgatási szokásoknak a két világháború közötti adminisztrációra gyakorolt káros hatását taglalja.

Hasonló Manuel Guțannak a pozícióhalmozás jelenségére vonatkozó tanulmánya. Ennek a gyakorlatnak a működésmechanizmusát egészen a fanarióta rendszerig lehet visszavezetni. Akkoriban a hivatalvállalás a társadalmi létrán való emelkedés és meggazdagodás lehetőségét hozta

magával. Ezért a hivatalvásárlás a román fejedelemségekben 1858-ig bevett szokásnak számított. A pozíció adta befolyás pedig lehetővé tette a „befektetés” megtérülését. Ezt váltotta fel a pozícióhalmozás praxisa a 19. század második felében. A jelentős anyagi hasznot pedig az akár 5-6 funkcióból egyszerre érkező fizetés képezte. Gyakorlóit leginkább a politikai elit köréből kerültek ki, gyakran egy-egy kézbe koncentráva a legfontosabb állami hivatalokat. Emiatt a halmozó nem csak a közvélemény ellenszenvét váltotta ki, hanem a kisebb pozíciókat elfoglaló tisztviselőket is. Következésképp a közigazgatás élére olyan emberek kerülhettek, akik az adott feladatot elvégezni alkalmatlanok vagy a túlterhelés miatt képtelenek voltak. A jelenség korlátozására született törvények egyszerre szabtak határt az elfoglalható pozíciók számának és az ebből származó maximális jövedelem összegének. A kihágásokra pedig a két világháború között már börtönbüntetést helyeztek kilátásba. A jogi szabályozás azonban mindvégig homályos volt, mivel a politikai elitnek nem állt érdekében a káros szokás felszámolása. Főleg a mindenkori kormánypártnak biztosított előnyt, mivel a közigazgatási apparátuson keresztül lehetett a választásokat a legkönnyebben befolyásolni. Emiatt sem a 19. században, sem a két világháború között, sem pedig a királyi diktatúra idején nem sikerült a jelenséget felszámolni, csak korlátozni. Ezen legutóbbi témáról azonban szerteágazóbban ír Diana-Mihaela Păunoiu II. Károly rövid életű rendszerének a tisztviselőkre gyakorolt hatásáról szóló tanulmányában.

Bogdan Mateescu már kvantitatív módszerekkel hasonlítja össze Havasalföld központi, regionális és helyi intézményeinek hivatalnokait 1837-ben és 1855-ben. Forrásként főképp a hivatalnokok nevét és funkcióját bemutató Állami Évkönyvet (*Anuarul Statului*) használja, illetve korabeli adóösszeírásokat, melyből a tisztviselők foglalkozását és birtokmennyiségét lehet megállapítani. A két év közötti időben a tisztviselői kar kontinuitása megszakadt az eközben történt politikai események és a helyi szinten bekövetkező társadalmi és gazdasági változások miatt. A teljes hivatalnoki kar többsége nem nemes, azonban minél feljebb megyünk az adminisztratív hierarchián, annál inkább nő a nemesek aránya. Jól látható az is, hogy a hivatal ebben az időszakban leválik a nemesi címről. Ez utóbbi inkább a szolgálatért járó jutalom volt. A nevek és az ehhez köthető foglalkozások alapján az eloszlás a következő: a piramis csúcsán (központi és megyei hivatalok élén) helyezkedtek el a birtokos román bojárok, helyi szinten pedig valószínűsíthető, hogy főleg kereskedelemmel foglalkozó, frissen bevándorlott görög és szláv családokat találhatunk. Közös vonása

mindkét kategóriának, hogy vertikálisan és nem horizontálisan terjeszti hatalmát az adott közigazgatási szinten. Feltételezhető, hogy az idegen származású hivatalnokok horizontális terjeszkedését a csúcson lévő bojárak akadályozták, ezért arra törekedtek, hogy az egymással szomszédos megyék helyi közigazgatását foglalják el.

A második egység életútelemzéseket tartalmaz, helyenként pedig a bürokratikus apparátusnak a szakágaival foglalkozik. A köztisztviselők köréből rekrutált, és eddig kevésbé ismert dualizmuskori kormánypárti román képviselők történetét Ovidiu Emil Iudean ismerteti. Szintén idetársíthatóak Tudor Vișan-Miunak a román királyi család udvarmestereinek, illetve Pál Judit és Vlad Popovici-nak az 1918-as és 1925-ös főszołgabírói karnak a jellemzése. Andrei Florin Sora tanulmányából az 1918 és 1939 között szolgáló prefektusok közös vonásait ismerhetjük meg, míg Lucian Turcu a fogarasi és gyulafehérvári főegyházmegyék példáján keresztül szemlélteti, hogy milyen lehetőségekkel és nehézségekkel kellett szembenézniük a görögkatolikus egyháziaknak a román államban. Némileg eltér témájában Toader Popescu tanulmánya, aki egy bukaresti mérnök, Cincinat Sfințescu életútja által ad helyzetjelentést a két világháború közötti főváros urbanisztikai helyzetéről. Ugyancsak hasonló típusú Ramona Caramelea szövege, mely egyformán lényeges a nőtörténeti kutatások és oktatástörténet szempontjából is. A szerző egyaránt merít a korabeli sajtóból és törvénykezésből, illetve egodokumentumokból és statisztikákból, egyszerre mutatja be a tanárnőkről kialakított társadalmi képet, ugyanakkor az egyéni életutak vizsgálata által foglalkozáskategóriaként is jellemzi őket. A tanulmány kiindulópontja a statisztikákban megfigyelhető két változás: a tanárnők túlsúlyba kerülése a leányiskolákban 1893-ban, illetve a tanári versenyvizgára egyetemi diplomával jelentkező nők többségbe kerülése 1904-ben. Ezek nem megdöbentő fejlemények, ugyanis a kor felfogásában a nevelés az anyai ösztön „természetes” kiterjesztése. Az egyetemet végzettek száma mégis a professzionalizáció felgyorsulására utal. Ebben a változásban közrejátszott a korban uralkodó liberális szellem, az anyagi kényszerből tanári pályát választó nők számának a növekedése, a családi stratégiák (olyan esetekben, mikor már volt pedagógus a családban, és tudatosan próbálták továbbvinni a hagyományt), de a tanárnők személyes hivatástudata is, mely a leányiskolák színvonalán akart javítani. Ösztönző hatása volt a versenyvizsgarendszernek is, mivel az egyetemi diplomával indulóknak nagyobb esélyük volt katedrát szerezni. A tanári álláson keresztül a nők már bekapcsolódhattak a politikába, mivel egy

igazgatói állás megszerzéséhez szükség volt politikai támogatásra, az ideológiai hovatartozás pedig fontos tényezője volt a támogatás megszerzésének. A professzionalizáció gyorsulása csak korlátozottan segítette elő az emancipáció folyamatát, mert a házasságkötés utáni pályaelhagyás gyakori volt. Tehát a nők számára az oktatás inkább ideiglenesen szükségszerű alternatívája volt a házasságnak, mintsem valós pályaválasztási lehetőség.

A harmadik egység központi témája az egészségügy. Lidia Trăușan-Matu az 1830 és 1860 közötti időszaknak a kórházépítési kísérleteit és az orvosoknak a rendszerben való elhelyezkedését ragadja meg az 1853-as reformterv elemzésével. A fonalat pedig Ligia Livadă-Cadeschi viszi tovább az 1874 és 1910 közötti román egészségügyi rendszer dilemmáit vizsgáló szövegében. Constantin Bărbulescu a regáti szakavatott orvosoknak a kuruzslókkal szembeni térnyerését követi végig. Ana-Maria Ruxandra Dima mikroszinten, Berheciu és Zeletin járások orvosainak példáján keresztül azonosítja a századelő román egészségügyének diszfunkcióit. A járási orvosok a megyei főorvos alárendeltségében voltak, ez utóbbi pedig a Belügyminisztérium Egészségügyi Kirendeltsége (*Direcția Generală Sanitară*) alá tartozott. A Belügyminisztérium évente egyszer kiküldte az inspektorokat, hogy vizsgálják meg a járásokat, ezek azonban leginkább a városias településekre fektették a hangsúlyt. Az 1901-es és 1902-es év kivételnek számított, ugyanis több feljelentés miatt az inspektorok ellátogattak az említett járások községeibe is, s az ekkor megfogalmazott jelentések képezik az esettanulmány fő forrását. Az inspektorok által festett kép lesújtó: a parasztok tisztálkodási szokásai szinte nemlétezőek, a járási orvosoknak a lakossághoz való hozzáállása felszínes és érdektelen, ami miatt a járványok jelentését gyakran mellőzték, és az oltás szükségességét és a törvény által előírt higiéniai normák betartatását is semmibe vették, illetve rendelőik felszereltsége közelről sem felelt meg az elvárt standardoknak. Ráadásul az orvosok agresszív, duhajkodó és részeges természete miatt gyakran éles ellentétbe kerültek a lakossággal, és pont azokban a kocsmákban adósdotak el, amelyeknek működését szabályozniuk kellett volna. Dima a megfelelő forráskritikát alkalmazva árnyalja kissé ezt a kétségbeejtő képet. Rávilágít az inspektorok elfoglaltságára, akik központi hivatalnokként érkeznek egy olyan vidékre, amelyről semmi háttér-információval nem rendelkeznek, és egy villámlátogatás után alkotnak véleményt úgy, hogy a járások községeinek még a felét sem járták be. Az inspektorok nem vették figyelembe azt sem, hogy a járási orvosok többsége túl volt terhelve, s eleve lehetetlen volt számukra a teljes járást lefedni. Az inspektorok lenéző attitűdjük

miatt számba se vették, hogy a parasztoknak az orvosokkal szembeni bizalmatlan hozzáállása nehezíti a helyi valóságtól teljesen idegen törvények érvényesítésének a lehetőségét.

Végezetül elmondhatjuk, hogy az elitkutatással foglalkozók számára mindenképp ajánljuk, hogy olvassák el azokat a tanulmányokat is, amelyeket itt csak megemlíteni tudtunk, mert értékes lehetőséget adnak a saját kutatásaikkal való összevetésre, vagy akár módszertani szempontból is hasznosíthatók. Laikus olvasónk pedig magával viheti a kötetet, miközben az adóügyi vagy egészségügyi biztosító hivatalnál várakozik, hogy megértse, miért is áll ennyit sorban, illetve hogy a szokásos bosszúságát olvasással enyhíthesse.

VAN-E TÖRTÉNELEM A TAPASZTALATON TÚL?
SIPOS BALÁZS: SZEMÉLYES FORRÁSOK ÉS A TÖRTÉNELMI
TAPASZTALAT ELBESZÉLÉSE. EGYÉNEK ÉS KÖZÖSSÉGEIK
MAGYARORSZÁGON, 1848–1948.
NAPVILÁG KIADÓ, BUDAPEST, 2022. 270 OLDAL

Both Noémi Zsuzsanna

*„Nem hazudósak vagyunk, hanem elbeszélők,
akik szüntelenül újraalkotják a múltat,
hogy a jelen világában meglévő terveikhez
igazítsák azt”.*

Philippe Lejeune

Sipos Balázs az ELTE Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének oktatója, 2016 és 2022 között az egyetem Nőtörténeti Kutatóközpontjának alapító-vezetője volt.¹ Egyetemi órái és publikációi a 20. századi magyar médiatörténet, nőtörténet és politikatörténet sorába illeszkednek. Több önálló kötet szerzője. Írásai főként a Horthy-korszakkal foglalkozók számára megkerülhetetlenek. A történész céhen kívüli erdélyi közönség nevét a *Korunk* hasábjairól is ismerheti.

A társadalom egészét érintő borzalmas tragédiák folytán a 20. század az emlékezés korává vált. A pozitívista kényelemből kirángatott történet-tudomány jelenségre adott válasza a tapasztalattörténet kitermelése és

1 A kutatóközpontot jelenleg Géra Eleonóra vezeti.

nagykorúsítása volt. A történelmi tapasztalatok vizsgálata ugyanis fontos szempontokat kínál a kataklizmák megértéséhez, főként akkor, ha az egyéni tapasztalatok szélesebb társadalmi vonatkozásban is behatárolhatók és értelmezhetők. Hogy a személyes források iránti érdeklődés magyar nyelvterületen is növekvőben van, azt az ezeket közzétevő kötetek, sorozatok és a személyes források felhasználására vonatkozó szakirodalom gyarapodása jelzi. Az utóbbiak sorába illeszkedik Sipos Balázs *Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése* című, új fejezetekkel és szövegrészekkel kibővült, nagyjából fele részben korábban megjelent tanulmányokra alapozó kötete is.

A szerző meghatározása szerint, „a tapasztalat egy esemény vagy eseménysor tanulsággal, jelentéssel való felruházása, az esemény és illetően való értelmezésének együttese. Amelyik esemény pedig nem kap jelentést (utólag), az nem lesz tapasztalat” (54.). A személyes forrás előállítója egyszerre szűri meg saját tapasztalatait a valóságot és teremti, formálja, reprezentálja identitását. A jelentéstársítások azonban az azt megörökítő személy meghatározottságai mellett az esemény óta eltelt idő és a kontextus rétegeit viselik magukon, elkülöníthetővé téve ezáltal egymástól az elsődleges és másodlagos tapasztalatot. Ezek különböző szintjeit és a történelmi elbeszélések harmadlagos tapasztalatként jelölt elbeszéléseinek meghatározottságait járja körül Sipos Balázs tematikailag széles merítést nyújtó kötete.

A személyes források tehát „...olyan források, amelyek főszereplője maga a forrás szerzője, és amely a szerző történelemben levését, létezését, »szituáltságát« mutatja (vagy azt is)” (15.). Sipos Balázs (magyarázat nélkül) elkülöníti egymástól a naplók, visszaemlékezések, útirajzok, levelek és az elbeszélte történelem forrásait a naptáraktól és „bizonyos típusú”, azaz privát fényképektől (15.). Könyvében a naptárakkal és a fényképekkel, sajnálatos módon, a továbbiakban nem foglalkozik. A privát fényképek figyelmen kívül hagyása, személyes érdeklődésememen túl, azért is fájó, mert a fotográfiával és annak felhasználásával kapcsolatos könyvtárnyi irodalom ellenére magyar nyelven alig olvasható olyan történelmi tárgyú elemzés, mely a vizuális forrásokra az írott forrásokhoz hasonló mélységben építene.

A kötet elméleti áttekintésként szolgáló fejezetét (*Személyes forrás, szépirodalmi forrás és a történelmi tapasztalat elbeszélése*) követő, második-ötödik része a kitüntetett elemzési szempontok és a forrás típusa, műfaja szerint közelíti meg a személyes forrásokat. Elsőként az egodokumentumok sorában legnagyobb népszerűségnek örvendő önéletrajzi visszaemlékezést

tárgyalja (*Önéletrajzi visszaemlékezés*) Rákosi Jenőnek az 1848 és 1926 közötti időszakot lefedő *Emlékezések* című önéletírása kapcsán. A szövegeit szimpatikus módon problémák köré építő Sipos Balázs kérdése az *Emlékezések* kapcsán arra vonatkozik, hogy megismerhető-e belőle, hogy a 19–20. század egyik legellentmondásosabb irodalmi és színházi személyisége milyen módon élte meg korának történéseit, vagy sokkal inkább arról tudósít, hogy miként értelmezte át utólag egykori tapasztalatait. A kérdés megválaszolásához Rákosi emlékezéseit publicisztikai szövegeivel olvassa össze. Ezek alapján pedig szépen kirajzolódik, hogy Rákosi Jenő, az előzetes várakozásokkal ellentétben, nem 1926-ból, az *Emlékezések* születésének évéből tekintett vissza életére, hanem egy korábbi állapotából, pályája csúcсарól konstruálta meg élettörténetét s ezáltal identitását. Az egyéni drámákról többé-kevésbé hallgatólagosan tanúskodó döntés hátterében az áll, hogy Rákosi saját 1919 után összeomló karrierjét nem tudta korábbi egyéniségével kibékíteni.

Az *Alkalmi (rituális) emlékelbeszélések* című fejezetben a 20. század első felének magyarországi sajtótörténetére nyílik rálátás, mégpedig az első magyar újságírók szakmájukkal kapcsolatos tapasztalatainak elemzése révén. Az érintettek felkérésre született emlékelbeszélései szolgálnak ehhez Sipos Balázs számára forrásként, melyek a korszak sztárriporterének, Tabori Kornélnak a „mesterelbeszélésével” összehasonlítva további tanulságokat engednek levonni a női és férfi tapasztalatok különbségeire vonatkozóan. A Sipos által elvégzett prozopográfiai elemzésből ugyanakkor az is kitűnik, hogy a kartársak részéről éppen csak megtűrt újságírók „fölfele lógtak ki” a sorból, azaz tudásukat tekintve férfi kollégáik átlagához képest jelentősebb tőkével rendelkeztek. A különösebb kommentár nélkül hagyott megállapítás napjainkban is elgondolkodtató.

A sokak által leghitelesebb személyes forrásnak tekintett naplóval kapcsolatos forráskritikai problémákat a kötet Márai Sándor 1945 és 1948 közötti feljegyzéseire koncentrálva járja körül (*Napló*). Ezek kéziratait hasonlítja össze a Márai által jóváhagyott publikált változattal, illetve szépirodalmi szövegeivel. Márai ilyen típusú elemzésekre azért különösen alkalmas, mert történelmi tapasztalatait jellemzően több műfajban és különböző időpontokban megörökítette. Ezek között az antifikció (napló) és az autófikció (tudatosan vállalt kitalációkat is tartalmazó szöveg) egyaránt jelen van. Ebből adódik Sipos Balázs kérdése is, mely arra vonatkozik, hogy Márai különböző szövegei miként ábrázolják „ugyanazt”. A napló publikált változata, illetve a naplóbejegyzések felhasználásával készült szépirodalmi

szövegek koherensebb személyiségről adnak képet, mint amilyen tépelődő, bizonyos kérdésekben önmagával ellentétbe kerülő személy a napló kéziratának oldalairól visszaköszön. Márai naplóíró stílusa azonban sajátosnak tekinthető, amennyiben szépíróként közelített a műfajhoz, előzetes feljegyzésekre építve alakította ki már naplójának kéziratát is. Ezzel függ össze az elemzés másik következtetése is, mely szerint az egykori tapasztalatok feljegyzéseire támaszkodó szépirodalmi szövegek nem csupán a Márai elsődleges és másodlagos tapasztalatai közötti különbségekről, hanem fiktív, múltbélivé és történelmivé stilizált tapasztalatokról is tudósítanak.

A következő fejezet (*Levéltől a regényig – szépirodalom és történelmi tapasztalat*), az előzőhöz kapcsolódva, a szépirodalmi szövegek történelmi tapasztalatként való megragadásának mikéntjére kérdez rá. Ehhez, igen merész módon, Sipos Balázs egy sci-fi műfajába tartozó regényt választott. Lakatos László 1927-ben napvilágot látott, *A jövő házassága* című művét olvassa egybe a szerző azzal egykorú, de más műfajú írásaival. Ezek alapján a fikció tapasztalati síkját bontja ki, közben plasztikus képet festve a társadalmi nemi szerepek első világháborút követően felgyorsuló változásainak egy korabeli, egyébként pesszimista olvasatáról.

A kötet utolsó része a harmadlagos tapasztalat kérdését problematizálja, vagyis a történészek általi jelentésképzés meghatározottságait járja körül. Abból indul ki, hogy a tudományos elbeszélések milyenségét nagyban meghatározzák annak a diszciplínának a kurrens fejleményei, melyek keretei között azok létrejönnek. Az *Értelmező historiográfiai kontextusok* című fejezetben a politikatörténet-írás öndefiníciói, mint az *oral history* módszerének keretében születő interjúk, interpretációjának lehetőségeit, sőt, tartalmát meghatározó tényezők kerülnek elemzésre a népi történetek női és férfi tapasztalatainak kutatástörténete kapcsán. A médiatörténet-írás vonatkozásában pedig a történelmi közönségkutatás térnyerése kerül terítékre, melyhez a személyes források ugyancsak nélkülözhetetlenek.

A kiadványban elemzésre vagy számos említésre kerülő, személyes forrás majd' mindenike magyar nyelvű, és az 1848 és 1948 közötti időszakban keletkezett. A teljességre törekvés ugyanakkor nem volt célja a könyvnek, ehelyett a szerző a személyes források megformálási típusait, mintázatait és felhasználásának lehetséges módzatait vonultatta fel. A megértéshez talán az átlagosnál több odafigyelést igénylő kiadvány kiváló segédanyaggá válhat a felsőoktatásban azáltal, hogy elméleti és gyakorlati síkon is szépen rávezeti olvasóját néhány alapvetésre. Mindenekelőtt a bárminemű forrás felhasználása során alkalmazandó forráskritika nélkülözhetetlenségére, de

ezzel együtt a hatékony forráskritikához elengedhetetlen kérdések megválaszolásának fontosságára is: nevezetesen a források keletkezési céljait és körülményeit érintő problémák tisztázásának megkerülhetetlenségére. Továbbá arra a módszertani alapvetésre is jó példa, hogy a múlt árnyalt és teljesebb körű megismeréséhez a különböző időben keletkezett és eltérő típusú források egyidejű alkalmazása révén juthatunk közelebb. A tankönyvvé váláshoz a kiadványt minden bizonnyal Sipos Balázs precizitása és strukturált gondolkodása is segíteni fogja.

Az ismertetés címében megfogalmazott kérdésre, tudniillik hogy *Van-e történelem a tapasztalaton túl?*, nyilván attól függ a válasz, hogy mit értünk „történelem” alatt. Hogy senki ne érezze azonban becsapva magát, az megállapítható, hogy a tapasztalaton túl sem a senki földjére jutunk. Ahol a tapasztalat és annak elbeszélése véget ér, ott kezdődik ugyanis a történetírás.

ZAKAR PÉTER: *BIRÓ SÁNDOR. EGY 19. SZÁZADI ERDÉLYI
REFORMÁTUS ÉRTELMIÉGI ÉLETE.*

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ-KOLOZSVÁRI
EGYETEMI KIADÓ, CLUJ-NAPOCA-KOLOZSVÁR,
2022. 168 OLDAL

Pál Judit

Zakar Péternek, a Szegedi Tudományegyetem rektorhelyettesének, a Modernkori Magyar Történeti Tanszék professzorának érdeklődése igen korán az egyháztörténet és az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc felé fordult. Doktori disszertációja, *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben* könyvformában is megjelent. A témához később is hű maradt, több írása foglalkozik részben a forradalom és szabadságharc, részben pedig a különböző felekezetek papságának 1848-as szerepével, illetve az azt követő megtorlással. Legújabb monográfiája, a nagydoktori disszertációja alapján készült *A csanádi egyházmegye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában* két éve jelent meg.

Ahogy ebből a rövid áttekintésből is látszik, Zakar Péter történelmi munkásságát három kulcsszóval lehet jellemezni: egyháztörténet, az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc, valamint a forráskiadás. Az ismertetett kötet ennek a háromnak az ötvözete. Zakar Péter ugyanis közreadta Biró (Bíró) Sándor rétyi református pap időskori visszaemlékezését

az 1848–49. évi forradalomra és szabadságharcra, két tábori szónoklatát 1849-ből és Kádár József Biróról írt rövid életrajzát. Mindezt egy hosszabb bevezető tanulmány kíséretében, amelyben alapos kutatómunka és változatos levéltári források feltárása nyomán Biró pályafutásának átfogó ismertetésére vállalkozott.

Biró személyisége nem volt ismeretlen az 1848-as forradalom és szabadságharc kutatói előtt. Visszaemlékezését, miután Kuzskó István 1896-ban kiadta a kolozsvári Ereklýmúzeumban található hagyatékból, az 1848-as forradalommal foglalkozó történészek közül többen is használták.¹ Nevét azonban a szélesebb közönség még Háromszéken sem ismeri; különböző okok miatt nem került be a „háromszéki panteonba”. Érdekes módon halála után másfél évszázaddal irányult rá ismét a figyelem, és visszaemlékezései az utóbbi két évtizedben két új kiadást is megértek.² Kuzskó a kézirat legelejét nem adta közre, és több helyen is módosította a szöveget, tehát Zakaré az első kritikai kiadás. Kádár Gyula életrajzának újraközlését azonban személy szerint fölöslegesnek tartom, hiszen jelentős részben ismétli az emlékiratot, illetve Zakar Péter bevezető tanulmányában számtalan apró adatból alaposan és szakszerűen rekonstruálja Biró életútját. Ez nem volt egyszerű dolog, hiszen még Biró születési ideje és helye is bizonytalan.

A bevezető tanulmányban nagy teret kap lelkészi tevékenységének a bemutatása is. Biró az 1848 előtti évtizedben rétyi református lelkészként igen tevékeny volt, és a református egyházon belül is támogatta a demokratizálódási törekvéseket. A kor valóságát is jól mutatja a kettősség: az esperesi kerületi gyűlések és a zsinati képviselő demokratizálásáért folytatott harccal, valamint a rétyi templom és torony felújítása körüli munkájával egy időben Biró kénytelen volt saját megélhetésével is törődni, így többször is bepanaszolta képét nem fizető híveit. Zakar Péter Biró vagyoni helyzetét is rekonstruálta a tűzkármentesítési összeírások alapján. Ebből kiderül, hogy vagyoni helyzete 1843 után jelentősen romlott. Prédikációnak az elemzése szintén igen tanulságos, így többek között megtudhatjuk, hogy Biró egyik prédikációjának mottóját már megjelenése után két évvel Szigligeti Ede népszerű színművéből, a *Szökött katonából* választotta.

- 1 Egyed Ákos mellett, akinek munkájára alább hivatkozom, például Imreh István is szentelt tanulmányt Birónak. Lásd Imreh István: A forradalmár rétyi tiszteletes úr. Emlékezés Biró Sándorra. *Helikon*, 4 (1993) 25 (155) sz. 21–22.
- 2 Biró Sándor: *A forradalom tribünjétől a külhoni városokig*. (Erdélyi Örmény Múzeum 6.) Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest, 2002. Kiss Ferenc Kuzskó kiadását követte, kiegészítve Biró 1853. évi útleírásával és néhány levéllel. A kötet azonban nehezen hozzáférhető.

Biró a felekezeti türelem híve volt, figyelemre méltó a tudósítása 1846-ból a csíksomlyói búcsúról. Lelkészi működéséhez kapcsolódva képet kapunk többek között a himlőoltásokról, paráznaságról, áttérésekről is. A közélet iránti érdeklődését tükrözi, hogy több lapnak is előfizetője volt, és a társadalmi és politikai változások elkötelezett hívévé vált, főképp az erdélyi ellenzék vezéralakjának, Wesselényi Miklósnak a hatására. Ez nála nem merült ki a liberális ellenzékkel való rokonszenvezéssel és a védegyelet pártolásával, hanem környezetében is megpróbálta – a maga eszközeivel – az emberek életét megjavítani. Ennek érdekében mértékletességi együletet hozott létre Rétyen és Árkoson. A tanulmány a mértékletességi egyesületek, és főként a pálinkaellenes mozgalom történetét is felvázolja, és ezáltal Biró tevékenységét is segít kontextusba helyezni.

A kötetben értelemszerűen legnagyobb teret az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc eseményei kapták, és bennük Biró tevékenysége és szerepe. Biró, aki saját jellemzése szerint „harisnyás szülőktől” származott, 1848-ban a székely határőrök és jobbágyok érdekeit képviselte, és a háromszéki ún. „radikális” tábor egyik vezéralakja volt. Ebben szerepet játszott nem csak korábbi tevékenysége, hanem jó kiállása és szónoki tehetsége is. Ahogy a millennium évében kiadott visszaemlékezésének bevezetőjében jellemezték: „Szava dörgős, kedves csengésű, hatás, kebelrázó, kedélyt villanyozó, az egész ember a szabadság egyik leglelkesebb fia, s Háromszék egyik legbátrabb, hős védője”.³

Jól megvilágítja az 1848 tavaszán uralkodó közhangulatot és a nép körében terjedő eszméket a *Háromszéki polgári hiszekegy*. Biró – a kor dívatját követve – a Miatyánkot és az Üdvözlégy Máriát is átköltötte; ezzel különben nem volt egyedül, ahogy erre a szerző is rámutatott. A „polgári hiszekegy” nemcsak a forradalom hívószavait foglalja össze, hanem a Kossuth-kultusz virágzását is mutatja a Székelyföldön alig egy hónappal a forradalom kitörését követően: „Hiszek egy felelős minisztérium minden hatóságában; menynek és földnek – mint vallásos és polgári életnek – újra teremtőjében. És sajtószabadságban, annak egy szülőttében, mi vezér Nemtönkben, ki fogantaték Kossuth Lajostól, születék fenséges fedelmünkötől, megfeszítették, meghala és eltemettessék Metternichtől, leszalla a főminiszteri palota poklaira”. (44–45.)

Biró annak a forradalmi csoportosulásnak volt egyik vezéralakja Gál Dániel ügyvéd mellett, amelyikhez többek között Gábor Áron és Turóczi Mózes is tartozott. Egyed Ákos szerint az úgynevezett „Kiskomité nélkül

3 Idézi Imreh: A forradalomár rétyi. 121.

talán nem is sikerült volna elhatározni és megszervezni az önvédelmet”. Birónak is fontos szerep jutott nemcsak a székely határőrkatona, hanem a jobbágyrendűek mobilizálásában is, utóbbiak jogainak védelmében. Emiatt éles konfliktusba került a nemesi birtokosokkal. Egyed Ákos a következőképpen értékelte Biró szerepét: „Ha Gál Dániel a Kiskomité vezetője, akkor Biró Sándor ideológusa volt. Ez az udvarhelyszéki származású, robusztus alakú, fiatal református pap büszkén vallotta magát a nép fiának, s Kossuthnak egyenesen azt ajánlotta, hogy hasson oda a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztése érdekében. Háromszéken ő állt legközelebb Petőfi és Táncsics szelleméhez s a francia forradalom eszméihez”.⁴ Célja a forradalom vívmányainak elterjesztése volt, amelyet egy, az *Ellenőr* 1848. szeptemberi számában így foglalt össze: „Minden ember egyforma és testvér”.⁵

Biró Sándor jelentőségét az is növeli, hogy ő volt a szerkesztője a Gál Sándor ezredes kezdeményezésére 1849. május–július között kiadott első csíki lapnak, a *Hadi Lap*nak. A csíksomlyói kolostor nyomdájában kezdetleges körülmények között kiadott lap a forradalom iránti lelkesedést akarta fenntartani és harcra, kitartásra buzdítani. Biró lelkes köztársaságpárti volt, a politikai és társadalmi változásokkal együtt az erkölcsi megújulás szükségességét is hirdette. A *Hadi Lap* egyik júniusi számában írta, hogy ahol „érdek nem, csak érdem emel kormányzatra fényest és fénytelenl egyaránt, csak is ott olyan országról mondhatjuk el, hogy ez ország Respublika”. (73.)

Ugyanez a forradalmi hevület nyilvánul meg 1849. március 15-én a sepsiszentgyörgyi református templomban elmondott szónoklatában is, amelyet Zakar Péter szintén közölt a kötetben. Ebben összefoglalta az elmúlt egy év történéseit és vívmányait. Beszédéből az is kiderül, hogy egy évvel a forradalom kitörése után hogyan látták a Székelyföldön március 15. jelentőségét: „Azért innepeljük meg ma Március 15-két mert 300 esztendeig tartó keserves rabszolgaság után, Március 15-kén töretett le azon gyalázatos békó lábairól a magyarnak, melyet egyfelől a katonai zsarnokság, másfelől a nép zsírján hízott bíbor és bársonyba öltözködő (...) népszarnokok kovácsoltak sötét kamráikba(n) lábaira a magyarnak. (...) Azért innepeljük meg Március 15-két, mert ezen bukott el, s ejtette ki kezéből azon gerebenfogó flagellumot az átkozott Metternich, mellyel mint kormánybottal 300 esztendőn keresztül csapdosta ki hátából a vért az osztrák ház a magyarnak”. (137.)

4 Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849. Forradalom és szabadságharc*. 3. bőv. kiad. Charta, Sepsiszentgyörgy, 2007. 107.

5 Biró Sándor: *Háromszékről. Álom és valóság. Ellenőr*, 1848. szeptember 28. 334.

A szabadságharc leverése után Biró álnéven bujkált – közben érdekes módon nevelőként az örökös tartományokat is beutazta –, majd miután megnősült, előbb Kővárvidékén élt, később pedig Dés mellett vásárolt birtokot. Élete végéig tevékeny volt társadalmi téren, támogatta a református egyházat és iskolákat.

Biró emlékirata – az 1848-as háromszéki eseményeknek egy sajátos szemszögből való bemutatás mellett – azért is érdekes, mert szemléletesen tükrözi egy „domidoctus”, azaz csak hazai iskolát végzett székelyföldi értelmiségi szellemi horizontját, de sajátos kifejezőmódja, nyelvhasználata is.

Érdekes a visszaemlékezés születése körülményének a megvilágítása is. Orbán Balázs monográfiájának megjelenése után pár évvel az egykori harcostárs, Macskási Antal fordult levélben Biróhoz, kifogásolva, hogy az 1848-as radikális tábor tagjainak tevékenységét Orbán Balázs nem méltányolta eléggé. Javasolta, hogy gyűljenek össze Kézdivásárhelyen „a történelem kijavítása szent céljából”. (91.) Ennek nyomán 1874. március 15-én Macskási és Biró felhívást tettek közzé, kérve a szabadságharcra kapcsolatos emlékezések beküldését. Valószínűleg maga Biró is ennek kapcsán írta meg visszaemlékezéseit, amely később a kolozsvári Ereklémúzeumba került. Csak sajnálhatjuk, hogy írása ilyen rövid, nem tért ki részletesebben az 1848 márciusa előtti és az agyagfalvi székely nemzetgyűlés utáni időszakra. Mint ahogy azt is sajnálhatjuk, hogy Zakar Péter meglátása szerint az emlékirat valószínűleg nem egy fiatalkori napló alapján készült, tehát annak felbukkanásában sem reménykedhetünk. Azt azonban elmondhatjuk, hogy Biró emlékirata még így, töredékes formában is igen érdekes és hasznos forrása az 1848-as forradalom és szabadságharc székelyföldi történetének.

MÁRKI SÁNDOR NAPLÓI IV. (1915–1919)

SZERK., S. A. R. ERDÉSZ ÁDÁM.

MNL BÉKÉS VÁRMEGYEI LEVÉLTÁR,

GYULA, 2023. 468 OLDAL

Nemes Szilárd-Attila

Erdész Ádám irodalomtörténész szerkesztésében jelent meg a Márki Sándor naplóit közreadó negyedik kötet *Márki Sándor Naplói IV. (1915–1919)* cím alatt, amely sok tekintetben eltér az előző három forráskiadványtól.¹

1 *Márki Sándor Naplói*. Szerk. Erdész Ádám. I–III. MNL Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2015–2021.

Ahogy a cím is nyilvánvalóan elárulja, a kötetben publikált naplóbejegyzések keletkezése az első világháború időszakára esik, illetve az azt követő impériumváltás korszakába is elkalauzolja az olvasót.

Mindenekelőtt érdemesnek tartjuk kiemelni Márki Sándor személyének, illetve naplóinak jelentőségét. Márki Sándor 1853. március 27-én született Kétegyházán, középiskolásként a pozsonyi királyi gimnáziumban tanult, később pedig a budapesti egyetem bölcsészkarán végezte felsőfokú tanulmányait. 1892 nyarán a kolozsvári egyetemre kapott kinevezést mint az egyetemes történelem rendes tanára. A jelentős kapcsolatrendszerrel rendelkező Márki Sándor a feltörekvő kolozsvári középosztályból származott. Úgy vélte, hogy a dualizmuskori magyar társadalom azon rétegéhez tartozik, amely munkájával, illetve szellemi erőfeszítéseivel hasznos tevékenységet folytat a közösség számára. Mint történész elhivatott volt a szakmája terén, és meg volt győződve arról, hogy nagymértékben hozzájárul a magyar társadalom identitásának erősödéséhez. Érdemes megjegyezni, hogy éppen az első világháború kirobbanásának évében választották a kolozsvári egyetem élére, amely nem volt egy könnyű feladat, ami a felsőoktatás háborús helyzetben való igazgatását illeti. Így Márki Sándor volt az első „háborús rektor”, aki egy rendkívül nehéz időszakban próbálta megszervezni a kolozsvári egyetemi oktatást. Rektori hivatali ideje alatt (1914-1915), mindinkább erkölcsi alapot igyekezett tulajdonítani a háborúnak, ezért az erők összefogása mellett érvelt, a háborúval járó áldozatok vállalására buzdította úgy a tanári kart, mint a diákságot, illetve az egyetemnek a háborúban játszott jelentős szerepét is meghatározta, többek között az egyetemi épületek egy részét a katonaság rendelkezésére bocsájtotta. Emellett a fronton harcoló gimnáziumi tanárokat helyettesítette, nem beszélve az anyagi áldozatokról, amelyeket jómaga is meghozott.

A forráskiadvány első felében a szerkesztő bevezetésképpen rövid tartalmi és formai áttekintést nyújt Márki Sándor naplójával kapcsolatban, és rávilágít azokra a különbségekre, amelyek egyedivé teszik a soron következő negyedik kötetet, illetve a benne publikált naplóbejegyzéseket. A továbbiakban Erdész Ádám külön foglalkozik a közreadott bejegyzések terjedelmi elemzésével, kiemelve azt a szembetűnő ténytet, hogy Márki sokkal részletesebben írt naplójában a világháború időszaka alatt. Szinte krónikás módjára mindent lejegyzett, amit hallott és látott maga körül, bízva abban, hogy naplóbejegyzései értékes forrásanyagként szolgálhatnak az utókor számára. A napló ezen sajátosságai leginkább a *Metamorphosis Transsylvaniae* című részben mutatkoznak meg, ahol az impériumváltás korszakának eseményeit rögzítette. A szerkesztő külön alfejezetet szentel

ennek a résznek a magyarázatára, illetve tartalmi ismertetésére. Végül Erdész a szöveggondozás módszertanára vonatkozóan újra megemlíti a legfőbb elvi alapokat, mint azt a korábbi három forráskiadványban is megtette, valamint kihangsúlyozza, hogy a publikált naplóbejegyzésekhez kapcsolódó lábjegyzetekben igazolja, vagy éppenséggel cáfolja a Márki által lejegyzett események történelmi hitelességét.

A bevezetőt követően, a dokumentumkötet 19. oldalától kezdődően egészen a 464. oldalával bezárólag kerülnek közlésre Márki Sándor 1915. január 1. és 1919. december 31. közötti időszakban született naplóbejegyzései. A gondosan átgépett, illetve jegyzetekkel ellátott forrásszöveg kiválóan hasznosítható a történelmi és szociológiai kutatásokban, de a napló műfajért rajongók számára is izgalmas olvasmánynak bizonyulhat.

Mint említettem, a jelen kiadvány tartalmi, illetve terjedelmi szempontból is különbözik az első három kötettől, hiszen az első világháború kitöréséig Márki naplóbejegyzéseiben a történettudományról, a gimnáziumi és egyetemi oktatás színtereiről olvashattunk, illetve magánéletének különféle eseményeibe nyertünk betekintést. Ehhez képest a negyedik kötet valami mást hordoz magában, amire a háborús helyzet, és főként hangulat teljesen rányomja bélyegét. A szerző találóan nevezi az 1915 és 1919 között született naplóbejegyzéseket taglaló negyedik kötetet *A háború és az impériumváltás krónikájának*. Márki Sándor történész lévén, úgy gondolta, hogy a háborús időszak alatt rögzített bejegyzései fontosnak bizonyulnak majd az utókor számára, így igyekezett minél részletesebb beszámolót adni a háborús körülményekről, illetve a kolozsvári hétköznapokról. A rendelkezésére álló forrásanyagot elsősorban a sajtó biztosította a számára, azonban jómagam tudatában volt annak propagandisztikus és cenzúrázott mivoltával, így ez megnehezítette a tájékozódását. A román lapokból próbált merítkezni, hogy teljesebb képet kapjon arról, hogy mi zajlik a háború forgatagában levő Erdélyben. A teljesség igényével igyekezett írásban megörökíteni minden történelmi eseményt, mint például az 1916-os erdélyi román betörést, amelynek rögzítésére hosszabb naplóbejegyzést szánt.

Márki nemcsak a sajtóra támaszkodott, hanem társadalmi helyzetéből adódóan jó kapcsolati hálóval is rendelkezett, így rendkívül sok információtól kapott értesítést a történetekről. Számos városi pletykának, rémhírnék volt fültanúja, amiket naplójában szorgalmasan lejegyzett. Ezek alapján képet kaphatunk arról, hogy milyen hangulat uralkodott Kolozsváron az

első világháború éveiben, illetve a román királyi hadsereg megszállása után az impériumváltás korszakában.

A szerkesztő, noha páratlan forrásanyagként értékeli az ezen időszakban született naplóbejegyzéseket, mégis arra inti az olvasót, hogy tudatos vizsgálódás alapján kezelje a közreadott szövegeket, mivel azok sok téves információt is tartalmaznak. Erre vonatkozó szerkesztői lábjegyzetek nyújtanak kiigazodást a források helyes történeti megítélésében, illetve a fiktív és valós események szűrésében. A közreadott szöveget a legfrissebb szakirodalmi hivatkozással, illetve kritikai apparátussal látta el a szerző. A naplóbejegyzések a ma érvényben lévő helyesírási szabályoknak megfelelően kerültek közlésre, ami egyszerre könnyíti a forrásszöveg értelmezését, ugyanakkor gördülékenyebb olvasatot biztosít. Kétséget kizárva kijelenthető, hogy e kötet úgy az impériumváltás-kori, egyetemtörténeti, mint társadalom- és mentalitástörténeti kutatások számára gazdag dokumentumforrást képez. A kötet nem egyszeri olvasatra szánt olvasmány, hiszen az olvasó újból és újból fellapozhatja, valamint haszonnal forgathatja. Melegen ajánlott mindazoknak, akik kíváncsiak arra, hogy a dualizmuskori hétköznapok, illetve az első világháborús események és impériumváltás korszaka hogyan jelenítődnek meg egy kolozsvári értelmiség szemüvegén keresztül.

GABRIELLA ERDÉLYI – ANDRÁS PÉTER SZABÓ (EDS.):

REMARRIAGE AND STEPFAMILIES

IN EAST CENTRAL EUROPE, 1600–1900.

(ROUTLEDGE RESEARCH IN EARLY MODERN HISTORY)

ROUTLEDGE, LONDON–NEW YORK, 2023. 348 OLDAL¹

Papp Kinga

Az Erdélyi Gabriella és Szabó András Péter által szerkesztett kötet a mostoha- vagy mozaikcsaládok kialakulásának módját, gyakoriságát, a családtagokra gyakorolt gazdasági, érzelmi, társadalmi hatását, a mostohaszülő és -gyermek, illetve mostohatestvérek közötti kapcsolatot vizsgálja különböző aspektusokból, változatos források alapján Közép-Kelet-Európában, 1600–1900 között.

1 A recenzió megírását a HTMKNP FAEK MTA Nemzeti Program támogatta.

Jelen kötet előzménye az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport által 2019-ben szervezett – a Fritz Thyssen Stiftung által támogatott – Stepfamilies Across Religions in East Central Europe 2019-es műhelykonferencia, melynek résztvevői, Lakatos Sándor kivételével, a kötet szerzői. Egyik nagy érdeme, hogy a 2017-ben indított, Erdélyi Gabriella által vezetett MTA Lendület Családtörténet Kutatócsoport tagjai mellett olyan szerzőket is felvonultat, akik a közép-kelet-európai mozaikcsaládokról, mostohacsaládokról szóló íráskorpalettáját csehországi, lengyel–litván–fehérorosz, illetve román kutatási eredményekkel is gazdagítják.

Összesen tíz tanulmány olvasható a kötetben, melyeket a szerkesztői köszönetnyilvánítás mellett különböző járulékos részek egészítenek ki (táblázatok, képek és térképek jegyzéke, a szerzők bemutatása, mutató). A tíz szerző tanulmányát két tematikus tömbbe rendezték a szerkesztők, aszerint, hogy makro- vagy mikroperspektívából közelítik meg a mostohacsaládok kérdését, a tanulmányok tömbökön belüli sorrendjében pedig egy nyugat–kelet irányú elmozdulás is megfigyelhető. A két rész közötti perspektívaváltás elsősorban a felhasznált forrásoknak köszönhető. A *The Demography of Stepfamilies* (A mostohacsaládok demográfiája) című első tömb szerzői egyházi és világi összeírások, anyakönyvek, regiszterek, lakossági nyilvántartások, urbáriumok alapján vizsgálják a mostohacsaládokon belüli viszonyokat. A második tömb – *Egodocuments and Stepfamily Relationships* (Egodokumentumok és a mostohacsaládokon belüli viszonyok) – szerzőinek forrásai levelezések, epithalamiumok, önéletírások, memoárok, naplók, fogadalmi festmények, bírósági tárgyalások, világi és egyházi szokásjog, illetve törvények.

Felekezeti, társadalmi, gazdasági, nemi és korosztálybeli eloszlás szerint is igen színes és széles körű merítés a kötet, ugyanis protestáns (lutheránus, református, unitárius), katolikus, ortodox, illetve vegyes felekezetű mostohacsaládokról is olvashatunk, melynek tagjai származásuk szerint a szegény parasztok, mesteremberek, városi polgárok és elitek, kismemesek és a legmagasabb rangú arisztokrácia körébe sorolhatók. Ebből kifolyólag a felvázolt gazdasági állapotok is nagyon változatosak, ugyanakkor nők és férfiak, illetve a különböző korosztályok egyaránt megjelennek a tanulmányokban.

Az első szerző Alice Veliková, aki a mostohacsaládok gyakoriságát, összetételét, illetve az örökösödési jognak a mostohacsaládokon belüli viszonyokra gyakorolt hatását vizsgálja a cseh paraszti társadalomban, 1650–1800 között. Tanulmányában jelzi, hogy, bár Nyugat-Európa-szerte

gyakoriak voltak a mostohacsaládok, mégis nagyon kevés figyelmet fordít rájuk a történeti demográfia. Fő forrásai az egyházi regiszterek, birtoknyilvántartások, lakossági összeírások, illetve urbáriumok, melyekből nemcsak a családon belüli viszonyok rajzolódnak ki, hanem az egyének gazdasági státusa és a háztartások összetétele is. Arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált közösségekben a tulajdonolt birtokok befolyásolták leginkább a mostohacsaládok alakulását és a családi kapcsolatokat. Ezek függvényében kötöttek újabb házasságot az özvegyasszonyok, birtok nélküli férfiak vettek el özvegy, kisgyermekes nőket, ugyanis a házasság által szerzett javak igazgatása biztosította megélhetésüket. A magas elhalálozási aránynak köszönhetően nagyon gyakori volt a mozaikcsaládokban, félárva vagy teljesen árva, nevelőszülők között felnövő gyermekek száma. Azonban a rendelkezésünkre álló forrásokból csak az egyes személyek sorsát, birtokok öröklésének rendjét ismerhetjük meg, a családon belüli viszonyokról nincsenek információink. A Veliková által bemutatott esettanulmányok azt illusztrálják, hogy a családi birtokok, illetve ezek öröklésének módja (ultimogenitúra, majd később primogenitúra) nagyban befolyásolta még ugyanazon mostoha- vagy mozaikcsaládba, háztartásba tartozó gyermekek sorsának alakulását is. Ugyanis annak ellenére, hogy ezekben a családokban ugyanazon a birtokon élt együtt, nőtt fel több házasságból származó gyermek is, később csak a biológiai szüleiktől örökölhettek tulajdonokat. Azonban a mostohacsaládoknak fontos szerepük volt abban, hogy a gyermekek megfelelő ellátásban részesüljenek, a megszokott környezetben nevelkedjenek.

A Marzena Liedke és Piotr Guzowski szerzőpáros írása a lengyel–litván államközösségbeli nemesek és arisztokraták újraraházasodási szokásait vizsgálja a 16–18. században, két adatbázis alapján. Akárcsak az előző szerző, ők is olyan területét mutatják be a családtörténetnek, amelyet korábban nem kutattak a lengyel, litván vagy fehér orosz történészek, demográfusok. A vizsgált társadalmi réteg (kisnemesek, középnemesek, arisztokrácia) az államközösség 6-7%-át tették ki, házasságkötéseiket, újraraházasodási körülményeiket világi és egyházi (katolikus, ortodox és protestáns) törvények egyaránt szabályozták. A nemesség és az arisztokrácia házasodási szokásaiban két nagy különbséget állapítottak meg a szerzők: míg az arisztokráciára a korai házasság jellemző, főleg a nők esetében, illetve a gyakori újraraházasodás a házastárs halála után, addig a nemesség tagjai később házasodtak, és az újraraházasodási arány a Nyugat-Európában tapasztaltakhoz volt hasonló. Az arisztokrácia házasságai, a korai házasulási

életkor ellenére, rövidebb időtartamúak, és kevesebb utódot eredményeztek. Ezeknek a házasságkötéseknek két nagy céljuk volt: egyrészt olyan politikai szövetségek létrehozása, amelyek a hatalmat és a családi vagyont erősítik, másrészt a családi örökség megőrzése. Bár a törvény az örökségnek a fiúk közti egyenlő elosztását írta elő, az arisztokrata családok arra törekedtek, hogy csak egy fiúörökös legyen, ezért gyakran egyházi pályára küldték a másodikat. Ez a gyakorlat alacsony születési arányhoz vezetett, és veszélyeztette a családi vérvonal folyamatosságát, ezért a túlélő fiúgyermeket nagyon fiatalon házasították. Egy másik stratégia a gyermekes özvegyasszonnyal való házasságkötés, mivel ő már bizonyította, hogy képes szülni. A nemesség körében, bár később házasodtak, nagyobb a termékenységi arány. A többedik házasságok mindkét kategória esetében kevesebb utódot eredményeztek. A szerzőpáros arra is rámutatott, hogy a demográfiai adatok főleg a családok összetételére, gazdasági helyzetére vonatkozó információkkal szolgálnak, a mostohacsaládon belüli kapcsolatok, erőviszonyok ábrázolásához további kutatásokra, források bevonására (például bírósági jegyzőkönyvek) van szükség.

Tóth Árpád a kora újkori Magyarország egyik legkutatottabb helyi közösségében, a pozsonyi lutheránus gyülekezetben vizsgálta azokat a mostohacsaládokat, ahol az újráházasodó szülőknek további közös gyermekeik születtek. Kérdései arra vonatkoztak, hogy ezekben a családokban miként osztották el a rendelkezésre álló javakat, forrásokat a biológiai és mostohagyermek között, hogyan alakultak a családi stratégiák. Vizsgálataiban kimutatta, hogy a kutatott közösségben sem norma, sem kivételes jelenség nem volt a mostohacsalád, a felnőttkort megélt, mostohacsaládban nevelkedett gyermekek nagy része sikeresen házasságot kötött, társadalmilag érvényesült. A rendelkezésére álló források alapján négy család tagjainak az életútját rekonstruálta, bemutatva azt, hogy a mostohagyerekként felnőtt egyének életútját nem feltétlenül befolyásolta egyik vagy mindkét szülő elvesztése. A vizsgált közösségben természetes volt a gyermekek taníttatása, támogatása, kiházasítása, attól függetlenül, hogy mostohaszülők mellett nőttek fel vagy sem.

Óri Péter tanulmánya a 18–19. századi Zsámbékra fókuszál, család-rekonstitúciós vizsgálatok alapján állapította meg a mostohacsaládok, újránházasodások arányát, illetve megfigyelte, hogy milyen hatással volt a szülők elvesztése, a mostohaszülő vagy mozaikcsalád a gyermekek sorsára. Kutatásai nyomán azt a következtetést vonta le, hogy bár nem számítottak ritkaságnak a mostohacsaládok, összetételüket nagyban befolyásolta

a magas gyermek- és felnőttalandság, és igen gyakran felnőttkorra tapasztalták meg a gyermekek az árvaságot vagy a mostohacsaládot. Az árvaság megtapasztalása másként hatott a fiúkra és a lányokra, az árván vagy félárván maradt fiúk házasságkötését bizonyos esetekben siettette a szülő halála, míg a lányokét késleltette vagy egyenesen akadályozta, mivel a háztartás, illetve a fiatalabb testvérek gondozása rájuk hárult. Ugyanígy a testvérek számának nagysága is késleltette a házasságkötést nemcsak a lányok esetében, hanem a szegényebb sorsú családokban a fiúknál is.

Lakatos Sándor tanulmánya zárja az első tömböt. Két udvarhelyszéki protestáns többségű településen – Homoródszentmártonban és Homoródmáson – vizsgálta az életút eseményeit: a házasságkötéseket, özvegyiséget, illetve újraházasodást 1830–1939 között. Családrekonstrukció vizsgálatához egyházi és polgári anyakönyveket használt fel. Megállapította, hogy a kérdéses településen a megözvegyült személyek gyakrabban választották az újraházasodást a nyugat-európai esetekhez képest. Az újraházasodás esélyét az egyének kora és a neme mellett nagyban befolyásolja a gazdasági és társadalmi helyzete is. Az özvegyasszonyok esetében figyelt meg egy másfajta stratégiát, ők gyakran közös háztartásba léptek felnőtt, házas gyermekeikkel.

A második tömböt Erdélyi Gabriella tanulmánya nyitja, aki a Várdai Kata és féltestvér lányai, Telegdi Anna és Nyáry Krisztina közötti kapcsolatot vizsgálta levelezésük alapján. Amint az a tanulmányból is kiderül, a családi levelezések igen jelentős forrásai az érzelmtörténeti kutatásoknak, megtudhatjuk, hogyan artikulálják érzelmeiket a levélíró felek, miként próbálják egymást befolyásolni a levelek nyújtotta retorikai eszközök által. Erdélyi Gabriella megállapította, hogy az özvegy és lányai közötti erőviszonyok alakulása, illetve ezeknek az írott szövegben való megjelenítése nagyon eltérő. Míg Várdai Kata első házasságából született lánya, Telegdi Anna alázatos hangnemben, magát anyjának mindenben alárendelve írta leveleit, második lánya, Nyári Krisztina kevésbé alázatos, inkább konvencionális, formális hangnemben írt anyjának. Mindez nem annyira a lányok között levő korkülönbségből adódik, hanem inkább a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíciójukból. A kisebbik lány, Nyáry Krisztina születése, majd házasságai (Thurzó Imre, Esterházy Miklós) révén is anyja és féltestvére fölé került rangban, ezáltal egy másfajta pozíciót vívott ki magának a családban, és anyjával egyenlő félként kommunikált. Az elsőszülött Annát mostohatestvérehez, Nyáry Pálhoz adta feleségül az időközben megözvegyült anyja, ráadásul az ifjak a szülői házban maradtak. Így az

anya–lánya kapcsolatra továbbra is az engedelmisség, az alárendeltség volt jellemző, és ez a magatartás egyfajta stratégia is volt Telegdi Anna részéről, ezáltal próbálta a családi békét és anyjával való jó kapcsolatát fenntartani, elkerülni annak érzelmi kitöréseit, haragját. A tanulmány a féltestvérek közötti kapcsolatra is kitér, melyről a levelezésük alapján elmondható, hogy a nagy korkülönbség miatt leginkább az anya–lánya hangnem jellemző: Telegdi Anna a gondoskodó anya szerepét töltötte be, míg Nyáry Krisztina az engedelmes kistestvérét, és a szereposztás alól csak az olykor tréfálkozó hangvételő szövegeikkel bújtak ki.

Máté Ágnes tanulmányában egy igen izgalmas és kevésbé kutatott szövegcsoporthoz, a 17. századi neolatin házassági költészetet szólaltatja meg. Az epithalamiumok alapján vizsgálta az újraházasodás jelenségét a lutheránus városi elit soraiban. Ezeket a szövegeket a házasuló felek tanult barátai, ismerősei, néhány esetben gyermekei készítették, nyomtatásban jelentek meg, és céljuk nem annyira a szórakoztatás volt, mint inkább a különleges esemény megörökítése. Az új házasságok kötelességek születték versek a családi egységet, a folyamatosságot hangsúlyozzák, akár a korábbi házastársak felsorolásával is, ugyanis előfordul, hogy az új családtagot a régi helyetteseként jelenítik meg. Míg a barátok által komponált epithalamiumokban gyakran vannak a bőséges gyermekáldásra vonatkozó utalások, addig a gyermekek (az újranősülő apák fiai) által írt versekből kimarad ez a toposz. A vizsgált szövegekből az is kiderül, hogy a városi evangélikus elit sorában gyakoriak voltak az újraházasodások, a többedik házasságból származó mozaikcsaládok – mindezzel nemcsak a kegyes evangélikus család imázsát tartották fenn, hanem a család gazdasági stabilitását, illetve társadalmi tekintélyét is elősegítették, mivel kiterjedt rokoni hálózatok jöttek létre. Azonban a házasságok alkalmából készült szövegekben, a kegyes mostohacsalád megjelenítésében, nincs helye a korábbi házasságokból származó gyerekek ambivalens érzelmeinek vagy az új házastársat illető kétségeknek. Gyakran költettek házasságok özvegyasszonyok és fiatalabb nőtlen férfiak között is, akik ezáltal nemcsak elődjük családjába kerültek be, hanem annak társadalmi rangját, kapcsolatait, foglalkozását vagy műhelyét is megörökölték.

Szabó András Péter azt vizsgálta tanulmányában, hogy miként jöhetek létre újraelakított családok a 17. századi Erdélyben. Azokat a törvényes, társadalmi és egyházi lehetőségeket vette sorra, amelyek befolyásolták a nők és férfiak újraházasodását a többfelekezeti, -nemzetiségű és -nyelvű Erdélyi Fejedelemségben. Ezek közül a legelterjedtebb, akárcsak bárhol

a korabeli keresztény Európában, az egyik házastárs elhalálása után létrejött mostohacsalád, azonban a protestáns többségű Erdélyben válás által is lehetőség volt új család alapítására. A harmadik sajátos eset az, amikor a háborúban eltűnt házastársat helyettesítik új házastárral, azonban ezekben a családokban gyakran további bonyodalmakat okozott, ha az eltűntnek nyilvánított személy hazatért. Törvényes keret is létezett az ilyen esetekre, de a családokra és egyedi esetekre szabott megoldásokról nem sok információ van. A korra jellemző örökösödési szokásokat, illetve a családi vagyon sorsának alakulását vizsgálva a nők és férfiak újraházasodása esetén, konkrét példákkal mutatott rá arra, hogy a társadalmi gyakorlat és a törvényes keret között néha éles szakadék van.

Fehér Andrea 18. századi erdélyi önéletírásokban, emlékiratokban vizsgálta a mostohacsaládokon belüli kapcsolatokat, arra figyelve, hogy miként reflektálnak a szerzők saját helyzetükre a mostohacsaládon belül, hogyan jelennek meg az egyes életszakaszok és családtagok ezekben a szövegekben, majd az özvegyen maradt szerzők hogyan lépnek át az egyik állapotból, házasságból a másikba, illetve hogyan foglalnak álláspontot az újraházasodás mellett, kitérve saját szerepükre az új családban. Először olyan szerzőkre fókuszált, akik életük korai szakaszában lettek árvák, szövegeikben hangsúlyos szerepet kapott a negatív mostohaapa, aki nemcsak a családi erőviszonyokat bontotta meg, hanem az örökséget is veszélyeztette. A korabeli szociális háló működését illusztrálja az is, hogy a vizsgált textusok szerzői a kiterjedt rokonságnál, nagyszülőknél kaptak menedéket. A mostohaanyák szerepe kevésbé hangsúlyos a tárgyalt egodokumentumokban, ugyanis ők nem veszélyeztették az örökséget, leginkább a fiatal felnőttek életében vagy a szülői végrendeletekben jelentek meg. A szövegek alapján megállapítható, hogy az özvegyesség megtapasztalása másként jelenik meg a férfiak és nők életében, a nők újraházasodását gazdasági okok és a családi nyomás befolyásolta, azonban vannak, akik szabadságukhoz ragaszkodva ellenálltak az őket ért nyomásnak. A férfiak inkább választották az újranősülést, gyakran olyan feleséget keresve, aki maga is árva, sebezhetősége és befolyásolhatósága miatt.

Constanța Vintilă tanulmánya zárja a kötetet, melyben a 18. századi, illetve 19. század eleji Havasalföldre és Moldvába kalauzolja olvasóit. Forrásai végrendeletek, házassági szerződések, hagyatéki leltárok, bírósági tárgyalások, fogadalmi festmények, azonban ezek mind az ortodox egyházhoz kapcsolódtak, ugyanis a jogi útra terelt konfliktusokat a jászvásári vagy bukaresti érsekséghez csatolt bíróságokon tárgyalták, a különböző

szerződéseket, végrendeleteket, leletárakat pedig egyházi emberek állították ki és a templomok, kolostorok őrizték. A tanulmányban tárgyalt régió sajátossága az, hogy ortodox egyház engedélyezte a válást, valamint szabályozta az újraházasodást, a lehetséges új házasságok számát és idejét, illetve a gyermekek elhelyezését is. A válások nagy száma jelentősen hozzájárult a mostohacsaládok, mozaikcsaládok arányához minden társadalmi rétegben. Az egyház a családokon belül kialakult örökösödési és egyéb vitákban is közbelépett, közvetített. A vizsgált források alapján az a következtetés vonható le, hogy a mostohaszülők szerepe a valóságban nem volt annyira negatív, mint ahogy az a népmesékből ismert, a mostohatestvérek pedig gyakran hozzájárultak a kapcsolati tőke bővítéséhez, felnőttkorban fontosnak tartották ezeknek a familiáris kapcsolatoknak a fenntartását. A mostohacsaládok nemcsak az írott forrásokban követhetők nyomon, hanem vizuálisan is megjelentek. A bojárok, gazdag kereskedők és városi polgárok gyakran hozzájárultak egy-egy templom, kolostor alapításához, majd fenntartásához, és cserébe nemcsak halottaikat temethették ezekre a helyekre, hanem felkerültek a templomok fogadalmi festményeire is. Ezeken a festményeken az alapító, adományozó családfő mellett ábrázolva van az összes házastársa (élők és holtak is) és közös gyermekeik is, a festők rendszerint arról is gondoskodtak, hogy diszkréten jelezzék, hogy melyik anyához tartoznak a gyermekek.

A kötetben található tanulmányok nemcsak a kelet- és nyugat-európai mostohacsaládokat, családalapítási vagy rekonstruálási szokásokat vetik össze, hanem a helyi specifikumokra is rámutatnak. A szerkesztők egyik nem titkolt célja – amit a tanulmányok meg is erősítettek – a ma is ismert gonosz mostoha(anya/apa) és Hamupipőke-toposz dekonstruálása, árnyalása, illetve annak megértése, hogy milyen családi gyakorlatok, miféle retorikai modellek nyomán születtek ezek a toposzok. A kötet hiánypótló jellegét az is erősíti, csaknem az összes szerző jelzi írásában, hogy a mostoha- és mozaikcsaládok története olyan területe a családtörténeti kutatásoknak, amely mindeddig nagyon kevés figyelmet kapott. Az egyetlen mulasztás, amit a szerkesztőknek fel lehet róni, az, hogy Lakatos Sándor és Tóth Árpád tanulmánya szinte ugyanebben a formában magyar nyelven is megjelent a kutatócsoport *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940* (2020) című kötetében, és ez sehol nincs feltüntetve.

KRÓNKA

CHRONICLE

A KOLOZSVÁRI BABEŞ–BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK
2023. ÉVI TEVÉKENYSÉGEI

Nagy Róbert-Miklós

2023 számunkra az intenzív munka éve volt, amikor oktatói és kutatói tevékenységünk mellett számos szerteágazó tematikában szerveztünk programokat.

Tevékenységeinket január 24-én, a még 2022-ben elindított tudomány-népszerűsítő utazó konferenciasorozat következő rendezvényével kezdtük. Szamosújvárra látogatott el intézetünk tanárai közül dr. Pakó Klára, dr. Pál Emese és dr. György Árpád Botond, valamint Lukács-Erdei Ibolya és Biró István PhD-hallgatók. Elsősorban a városhoz és környékéhez kötődő, de más érdekes témákról is tartottak előadásokat.

A konferenciasorozat következő eseményére Szászrégen kultúrotthonában került sor, ahol dr. Rüszt-Fogarasi Enikő vezetésével február 17-én dr. Petruţ Dávid, dr. Kovács Zsolt, dr. Nagy Róbert-Miklós és dr. Toth Szilárd adtak elő a római kortól az egyetemtörténetig terjedő széles témakörben.

Idén március 4-én szerveztük meg a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézete IX. Doktorandusz Konferenciáját, ahol öt szekcióban zajlottak az előadások.

Március 9-én dr. Csikány Tamás Péter dandártábornok, egyetemi tanár, a budapesti Nemzeti Közszerződési Egyetem Hadtudományi Doktori Iskolájának vezetője tartott előadást intézetünkben *Forradalom és a honvédelem 1848–49-ben* címmel.

Március 19-én dr. Tárkányi Sándor, a Soproni Egyetem Faipari Mérnöki és Kreatívipari Kar Faépítészeti Intézetének egyetemi docense adott elő *Egy példaértékű műemléki helyreállítás Sopronban* címmel.

Március 28-án került sor intézetünk VII. évkönyvének bemutatójára. A kötet alcíme *Közép-Európa. Regionális és nemzeti struktúrák, elitek, emlékezetpolitika* volt. Az évkönyvet dr. Novák Csaba Zoltán, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet vezetője mutatta be.

Az utazókonferencia idei harmadik állomása Marosvásárhely volt, ahol a Református Kollégiumba kaptunk meghívást április 4-re. Intézetünk munkatársai közül dr. György Árpád Botond, dr. Fodor János és dr. Nagy Róbert-Miklós, valamint két végzett PhD-hallgatónk, dr. Orbán János művészettörténész és dr. Bakk Antal-Pál középiskolai tanár adtak elő.

2023. április 20-án dr. Kovács András művészettörténész, intézetünk emeritus professzorát Granasztói György-díjjal tüntették ki az erdélyi műemlékek megmentésében végzett felbecsülhetetlen értékű munkájáért. A díjat dr. Vukoszávlyev Zorán, a magyarországi Építési és Közlekedési Minisztérium műemlékvédelemért felelős helyettes államtitkára adta át Budapesten, a Teleki László Alapítvány által szervezett Rómer Flóris-konferencia keretében.

Május 9-én a budapesti Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézete adott helyet intézetünk legutóbb megjelent négy kötetének bemutatójára. A IV. kötetet dr. Mátyás-Rausch Petra, az V.-et dr. Horváth Richárd, a VI.-at dr. Oborni Teréz, a VII.-et pedig dr. Demeter Gábor ismertette.

Az *Emlékezetpolitika és erőszak történet a XX. században* tematikus előadás-sorozat keretében május 17-én dr. Müller Rolf, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL Budapest) Történeti Osztályának vezetője, tudományos kutatója tartott előadást intézetünkben *Kísér(t) a múlt. Erőszak hagyományok és kapcsolatok az 1945 utáni magyar politikai rendőrségen* címmel, valamint dr. Takács Tibor, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára tudományos kutatója *Jó, rossz, csúf: az erőszak 1919 és 1956 emlékezetében* címmel.

Május 18-án került sor a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara Történeti Intézete Modernkori Magyar Történeti Tanszékének a bemutatkozó kiskonferenciájára. Dr. Deák Ágnes egyetemi tanár és dr. Giczi Zsolt adtak elő, valamint a rendezvény keretében került sor dr. Zakar Péter, a Szegedi Tudományegyetem nemzetközi és közkapcsolati rektorhelyettesének *Biró Sándor, egy székellyföldi pap 1848/49-ben* című könyvének bemutatójára.

Öt budapesti egyetem mellett intézetünk is képviseltette magát a július 30.–augusztus 7. közötti időszakban lezajlott Szászbogácsi Nyári Egyetem harmadik kiadásán. Az *Árpád-kori művészet Erdélyben* keretében kapcsolódó előadásokat és szakmai kirándulást terepgyakorlat követte, melynek során a művészettörténet, restaurátor szakos, építész és régész hallgatók feltárási és restaurátori módszerekkel ismerkedhettek meg és próbálhattak ki azokat.

A Kolozsvári Magyar Napok kulturális rendezvénysorozat részeként idén is megszerveztük nyílt napunkat. Erre 2023. augusztus 18-án került sor. Programunk a *Mindennapi élet a középkori Magyarországon*, a „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport vándorkiállításának

bemutatójával kezdődött. Ezt követően *A szakkönyvkiadás és tudományos ismeretterjesztés húsz éve* címmel kerekasztal-beszélgetésre került sor a budapesti Martin Opitz Kiadó tevékenységéről és erdélyi vonatkozású köteteiről. Dr. Pakó Klára, a Magyar Történeti Intézet művészettörténész oktatója beszélgetett dr. Tóth Csaba régész, numizmatikussal, a Martin Opitz Kiadó vezetőjével, dr. Weisz Boglárka történésszel, a budapesti Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársával és dr. Kiss Erika művészettörténésszel, a Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Főosztályának vezetőjével. Ebben az évben több előadásra is sor került: dr. Weisz Boglárka *A középkori kereskedelem nehézségei*, intézetünk munkatársai közül dr. Kovács Zsolt *Barokk köztéri szobrok a 18. századi Kolozsváron. A Szentháromság-szobor útja*, dr. Lönhárt Tamás *Ötvenéves a helsinki konferencia kezdete. Az emberei jogokról Erdélyben* címmel adott elő. A rendezvényt egy sörtörténeti kiállítás és sörtörténeti kiskonferencia zárta. A konferencián dr. Molnár-Kovács Zsolt, dr. Lupescu Makó Mária kollégáink és Váry Sylveszter Péter hallgató tartottak érdekfeszítő előadásokat. A kiállításmegnyitókkal és előadásokkal párhuzamosan művészettörténész kollégáink idén is tematikus sétákat tartottak: Tóth Gödri Iringó PhD-hallgatónk *A kincses város barokk palotái – pompa és fényűzés Kolozsvár Habsburg-fennhatósága idején*, valamint Sztálinbarokk vagy posztszovjet kilátástalanság? *Szocialista modernizmus Kolozsváron* címmel, Szathmári Edina doktorandusz a felújított Szent Mihály-templomban *Séta a múltban: a Szent Mihály-templom története* címmel, dr. Pakó Klára adjunktus pedig *Mátyás király személye és kora a kolozsvári műemlékek tükrében* témában román nyelvű sétát vezetett.

Intézetünk munkatársai (Rüsz-Fogarasi Enikő, Fehér Andrea, György Árpád Botond, Nagy Róbert-Miklós), jelenlegi és volt doktoranduszai (Jancsó Katalin, Kis Cyntia, Keresztes Timea, Belbe Sebastian, Bálint Ildikó, Szabó Zsolt, Izsán Csaba, Török Karola, Beke Ibolya), valamint mester- és alapképzős hallgatói (Forró-Bathó Ákos, Katona-Bugner Attila, Józsa Eszter, Póti Vivien) oroszlánrészt vállaltak a European Rural History Organization által szervezett, 2023. szeptember 11–14. között egyetemünkön 37 országból több mint 380 résztvevővel zajló nagy nemzetközi vidéktörténeti konferenciának az előkészítésében és lebonyolításában. A konferencia végén megtartott közgyűlés pedig kollégánkat, dr. Rüsz-Fogarasi Enikő professzort választotta meg a következő két évre a szervezet elnökének.

Idei tanévnyitónkon, október 2-án, fiatal kollégánk, dr. Fodor János tartotta a nyitóelőadást „*Valami mégis kimondatlan marad*” – Rövid körkép

az *1970-es évek romániai magyar rockzenei életről* címmel. Magiszteri hallgatóink évnyitójára október 9-én került sor, meghívott előadó Biró István doktorandusz volt, aki *A kolozsvári tudományegyetem(ek) és a román–magyar kapcsolatok 1940-ben* címmel tartott díszelőadást.

Október 5–6-án a fakultás Jókai utcai épületében zajlott az intézetünk Jelenkor Története és Nemzetközi Tanulmányok Tanszéke és a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet által szervezett *Identitás, képviselőlet és politikák – Állam és kisebbségek kapcsolata a XX–XXI. században* című kétnyelvű (angol és román) nemzetközi konferencia. A rendezvény keretében a nyelvi-kulturális jogoktól az utódállamok két világháború közti és a kommunista államhatalom kisebbségpolitikáján keresztül széles témakörben adtak elő a résztvevők, közöttük intézeti kollégáink is.

Dr. Kovács Zsolt egyetemi adjunktus kollégánk volt november 2-án a Virtuális Bolyai Egyetem meghívottja. *A magyar szentek tiszteletének képi emlékei a 18. századi Kolozsváron* címmel adott elő.

November 10-én *Transzilvanizmus* címmel konferenciára és workshopra került sor intézetünk Jelenkor Története és Nemzetközi Tanulmányok Tanszéke szervezésében. A rendezvényen Bánffy Miklósról, Kós Károlyról, Tamási Áronról és Szabédi Lászlóról, Toroczkai Wigand Edéről és Kemény Jánosról szóló előadások hangzottak el.

November 20-án az *Emlékezetpolitika és erőszak történet a XX. században* tematikus előadás-sorozat harmadik előadására is sor került. Dr. Szekér Nóra, a budapesti Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára osztályvezető tudományos kutatója értekezett *A Magyar Testvéri Közösség – egy erdélyi gyökerű titkos társaság a 20. századi magyar történelemben* címmel.

November 24-én intézetünk társult oktatója, dr. Székely Miklós *Schools and Museums of Modern Design in Transylvania around 1900* című könyvét mutatták be a kolozsvári Művészeti Múzeumban.

Idén is egyes módban került sor december 9-én *A romániai magyar történelemtanárok IX. tudományos konferenciájára*. A rendezvény plenáris nyitóelőadását dr. Nagyné Rózsa Erzsébet, intézetünk hosszú évek óta társult oktatója, a budapesti Nemzeti Közszerzői Egyetem professzora tartotta. Az elhangzott előadások a legkülönbözőbb témákat érintették, mint például: a sóadományozás az Apafi-korszakban, Nagybánya 18–19. századi számadáskönyvei, 19–20. századi iskolatörténet, a második világháború és a kommunizmus időszaka, de a drámapedagógia/színjátás használata a történelemoktatásban is terítékre került. A konferencia két ülészakban

zajlott, és egy kerekasztal-beszélgetésre is sort került a holokauszt oktatójáról Romániában. Dr. Lönhárt Tamás egyetemi docens kollégánk és dr. Gidó Attila, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa voltak a meghívottak, a beszélgetést dr. Toth Szilárd egyetemi docens, intézetünk Jelenkor Története és Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének vezetője moderálta.

December 11-én került sor az *Emlékezetpolitika és erőszak történet a XX. században* tematikus előadás-sorozat negyedik előadására. Dr. Papp István, a budapesti Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára fősztályvezető tudományos kutatója értekezett *Emlékezetpolitika és erőszak történet a XX. században* címmel.

Intézetünk adott helyet december 13-án dr. Cieger András, az MTA doktora, történész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója *A magyar országgyűlés dualizmus kori története – kultúrtörténeti megvilágításban* című előadásának.

Kutatástörténeti workshop zajlott december 15-én a középkori és kora újkori doktoranduszok és magiszteris hallgatók számára dr. Csukovits Enikő és dr. Tringli István, a budapesti Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadói közreműködésével. A képzés dr. Rüszt-Fogarasi Enikő tanárnőnek a Történelem. Civilizáció. Kultúra doktori iskolán belül tartott *A fejedelemségkori erdélyi városi intézmények* című tantárgy keretei között folyt. Mindazok részt vehettek rajta, akik tantárgyként felvették, akik karunk doktoranduszai, vagy azok a magiszteris hallgatók, akik Erdély középkori és kora újkori története iránt érdeklődnek, és ebben a témában szeretnének elmélyülni.

Vendégoktatóink voltak az év folyamán: dr. Körmendi Tamás habilitált egyetemi docens, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelem Segéd tudományai Tanszék vezetője; Majtényi Balázs professzor, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Politikai és Nemzetközi Tudományok Intézete igazgatója; dr. Nagyné Rózsa Erzsébet, a budapesti Nemzeti Közszerződési Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék professzora; dr. Jungbert Béla, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézet nyugalmazott docense; dr. Szálkai Kinga, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense; dr. Hettyey András, a Nemzeti Közszerződési Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék oktatója; dr. Valuch Tibor, az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem professzora; dr. Guitman Barnabás, a Pázmány Péter Katolikus

Egyetem adjunktusa; dr. Tóth Árpád, a Miskolci Tudományegyetem Történettudományi Intézetének docense; dr. Fülöp Mihály, a budapesti Nemzeti Közszolgálati Egyetem emeritus professzora; dr. Remek Éva, a budapesti Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok docense; dr. Pap Norbert, az MTA doktora, egyetemi tanár, a Pécsi Tudományegyetem Szentágotthai János Kutatási Központ, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum vezetője; dr. Ács Marianna egyetemi adjunktus, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszékének oktatója; dr. Bánkuti Gábor habilitált egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karán működő Modernkori Történeti Tanszék oktatója; dr. Galamb György tanszékvezető egyetemi docens, a Szegedi Tudományegyetem Egyetemes Középkor Történeti Tanszékének oktatója; dr. Horváth Richárd, a budapesti Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézete főmunkatársa; dr. Tamáska Máté egyetemi tanár, a váci Apor Vilmos Főiskola tudományos rektorhelyettese.

Kollégáink idén is szerveztek a hallgatóink számára tanulmányutakat, külföldre és belföldre egyaránt. Ezek közül a dr. Petruț Dávid által a régészhallgatók számára októberben szervezett római tanulmányutat, a Pál Emese által a művészettörténet és a kulturális turizmus szakos hallgatóknak szervezett temesvári kirándulást, valamint a május 12–14. között Pakó Klára szervezésében, Pál Emese és Kovács Zsolt részvételével, szakreklámozással összekötött szakmai kirándulást emelnénk ki. Utóbbin művészettörténész és kulturális turizmus szakos diákok látogatták meg a Marosvásárhely–Szászrégen–Beszterce útvonal legjelentősebb műemlékeit.

Intézetünk ebben az évben is tovább erősödött, 2023 júliusában dr. Fodor János egyetemi tanársegéd kollégánk sikeresen versenyvizgázott a meghirdetett, meghatározatlan időre szóló adjunktusi állásra.

A BBTE MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK UTAZÓKONFERENCIÁI

Zan Antonia

2022 tavaszán indult útjára a BBTE Magyar Történeti Intézetének népszerűsítő, vándorkonferencia jellegű tevékenysége. Az ötlet Rüszt-Fogarasi Enikő dékánhelyettestől származik, aki szerint az elmúlt időszakban egyre

inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a szórványban élő közösségek számára fontos lenne egy olyan nyitás, amely lehetőséget kínálna a Babeş–Bolyai Tudományegyetem és a magyar diákok közötti kapcsolatteremtésre és kommunikációra, egy olyan környezetben, mely tudományos, mégis családias. Ez egy újszerű és előzmény nélküli elgondolás volt, hiszen tevékenységében és arculatában eltér a népszerűsítő előadásoktól, sokkal inkább igazodik a helyi közösségek igényeihez. Az előkészületek, a megfelelő keretek és körülmények megteremtése nagyjából hat hetet vett igénybe. A programterv kidolgozásakor a szervezők elsősorban az egyetem volt hallgatóihoz fordultak segítségért, az elképzelés pedig az volt, hogy az előadók között tanárok és doktoranduszok egyaránt szerepeljenek. A bemutatásra váró tematikák összeállításánál pedig fontos szempont volt, hogy helytörténeti témák is terítékre kerüljenek, ezáltal tudatosítva a közönségben azt, hogy mennyi érdekesítő témalehetőség akad hazai terepen is.

A rendezvénysorozat a középiskolákat célozta meg elsősorban, de alkalmanként előfordult, hogy nem csupán az egyetemi képzésben érdekelt diákok vettek részt az eseményen, hanem a helyi közösségek történelem iránt érdeklődő tagjai is. A bemutatókat döntő többségben szakunk oktatói tartották, akik legfrissebb vagy a meglátogatott település történetével kapcsolatos kutatási eredményeiket ismertették a közönséggel. Az oktatók mellett azok az egykori diákjaink is szót kaptak, akik a befogadó intézményben dolgoznak, vagy ott végezték tanulmányaikat, s ezáltal ők is esélyt kaptak, hogy szélesebb közönség előtt megmutathassák munkájuk gyümölcsét, a témával kapcsolatos szakértelmüket. Az utazókonferencia eddigi öt állomása Arad, Temesvár, Szamosújvár, Szászrégen és Marosvásárhely volt.

2022. május 20–21. között Aradon és Temesváron – többnyire azonos előadás-sorozattal – mutatkozott be az Intézet. Arad esetében a Történeti Intézet és a Kölcsey Egyesület közös erővel látott neki a szervezésnek, Lehoczky Attila segítségével. Helyszínül Arad Város Polgármesteri Hivatala szolgált. Rüszt-Fogarasi Enikő előadásában *A magyar nyelvű írott kultúra és oktatás kezdeteiről Erdélyben* értekezett. Ezt követte dr. György Árpád Botond egyetemi tanársegéd *Házasság a 17. századi Erdélyben* című előadása, majd dr. Kovács Zsolt adjunktus *A piski fogadó. Egy történelmi emlékhely épületeinek metamorfózisai*, végül dr. Fodor János egyetemi tanársegéd *Temesvári vasárnap. A rockzene hatása a rendszerváltásra* című előadása. A helytörténeti vonatkozásokat szem előtt tartva pedig egy aradi doktoranduszt is felkért a KMTI Földi Imelga személyében, aki az *Aradi építkezések, aradi épületek dualizmuskori történetéről* tájékoztatta

a hallgatóságot. Temesvár esetében az Új Ezredév református központ biztosította a helyszínt, és segédkezett a szervezésben.

Az utazókonferencia 2023-as első állomása Szamosújvár volt. A január 25-én zajló rendezvénynek a Kemény Zsigmond Elméleti Líceum adott otthont, a közönség az oktatási intézmény diákságából tevődött össze, s a helyi történelemtanár, Lukács-Erdei Ibolya segítségével került megrendezésre. Az aulában elhangzott bemutatók elsősorban helytörténeti jelleget öltöttek. Pakó Klára (KMTI, a Régészet és Művészettörténet Tanszék vezetője) és Pál Emese adjunktusok Szamosújvárral kapcsolatos kutatásaikat mutatták be. Pakó Klára egy virtuális séta keretében a szamosújvári börtönbe kalauzolta el a hallgatókat (*Bilincsek nélkül a szamosújvári börtönben*), míg Pál Emese a hely csodatevőjének, *Egy elfeledett Mária-kegyképnek* a történetét ismertette. Ugyancsak művészettörténeti jellegű előadást tartott Lukács-Erdei Ibolya, aki *A zsigóói Wesselényi kastély* építéstörténetébe engedett betekintést. Két tanulmány erdélyi témákat tárgyalt, György Árpád Botond tanársegéd *Szent László emlékezetéről*, míg Biró István doktorandusz *Az erdélyi magyar felsőoktatás 1918–1922 közötti útkereséséről* adott elő.

Február 17-én Szászrégenbe látogatott a Történeti Intézet munkaközössége. Az előadásoknak ezúttal a helyi művelődési ház adott otthont, a szervezésben pedig Dénes József történelemtanár segédkezett. Tekintettel a vegyes érdeklődésű és korosztályú hallgatóságra, ezúttal nem csupán a KMTI keretein belül működő szakirányok ismertetésére helyeződött a hangsúly, oktatóink a nagyközönség érdeklődésére is számot tartó tudomány-népszerűsítő előadásokkal készültek. A rendezvény Rüszt-Fogarasi Enikő dékánhelyettes megnyitó beszédével indult, majd ezt követően Petruț Dávid egyetemi adjunktus a szomszédos *Marosvécs római katonai táborát* ismertette, míg Kovács Zsolt művészettörténész *A görgényszentimrei Bornemisza-kastély falképeiről* tartott vetített előadást. Két tágabb téma is bemutatásra került. Nagy Róbert, a KMTI igazgatója a dualizmuskori erdélyi vasúthálózatról, míg Toth Szilárd, a KMTI Jelenkor Története és Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének vezetője a 150 éve alapított Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem diákéletét mutatta be.

Marosvásárhelyen a Református Kollégium Dísztermében került sor az 5. utazókonferenciára. Az iskola másként hét keretében, április 4-én megszervezett rendezvényre nem csupán a kollégium diáksága, hanem több marosvásárhelyi iskola hallgatói is bejelentkeztek. A rendezvény házigazdája nyitotta a bemutatók sorát, a karon 2022-ben doktori címet szerzett Bakk Antal Pál *Az élet sója* című előadásában doktori disszertációjának

egyik izgalmas szeletét ismertette a diáksággal. Ezt követte György Árpád Botond *Bűn és bűnhődés a 17. századi Marosvásárhelyen* című előadása, melyben az egykori büntetőbíráskodás működési mechanizmusait tárta fel különféle érdekes esettanulmányok segítségével. A délelőtti szekciót Nagy Róbert Miklós *A vasút kiépítése Erdélyben a dualizmus korában* című előadása zárta. A szünetet követően Fodor János előadásában Bernády György egykori marosvásárhelyi polgármester egy új arcát mutatta be „*A bor mellett is komoly politikái voltak.*” *Bernády György polgármester mindennapjai* címmel. A konferenciát végül Orbán János művészettörténész, a Maros Megyei Múzeum munkatársa zárta, aki egy készülő kiállítás (*Ami megépült és ami nem. Bernády György városáról egy készülő kiállítás kapcsán*) részleteibe vezette be a hallgatóságot.

Amint a fentebb felsorolt „tudományos lajstromból” is látszik, az Intézet gondosan ügyelt arra, hogy minden szakirány (történelem, régészet, művészettörténet, kulturális turizmus, levéltár, könyvtár, nemzetközi kapcsolatok) és történelmi korszak (ókor, középkor, újkor, jelenkor) megmutatkozzon az előadások alkalmával, hogy ezáltal is láthatóak legyenek azok a lehetőségek, amelyek a jövőbeli hallgatókra várnak, illetve hogy a konferencián részt vevő, a történelem iránt rajongó helyi értelmiség is megtalálja a maga szűkebb érdeklődési köréhez kapcsolódó témaköröket.

A szervezés során a legnagyobb kihívást a hallgatóság bevonása jelentette. Ennek függvényében nagy igyekezet irányult arra, hogy oly módon lehessen összeállítani a programokat és az előadások tematikáját, hogy az minél több hallgatót bevonjon és megérintsen. A megfelelő reklámra is figyelni kellett: az utazókonferencia programját és plakátját megkapták az iskolák, illetve Facebook-események által is értesülhettek erről az érdeklődők. Temesvár esetében a helyi rádióban is alkalom nyílt reklámozni az eseményt.

Az utazókonferenciák kettős célt szolgálnak. Az elsődleges szempont a diákság körében népszerűsíteni a szakot és a különféle szakirányokat. Ezért is helyeződött nagy hangsúly a konferenciákon a tanári közösség kutatásainak bemutatására. Másrészt viszont fel kell keresni azokat a helyeket, s itt elsősorban a szórványra gondolnak a szervezők, ahol igény van a magyar nyelvű tudománynépszerűsítő rendezvényekre is. Ugyanakkor ezen alkalmak lehetőséget kínálnak a magyarsággal és a helytörténeti témákkal foglalkozó kutatások ismertetésére.

A jövőbeli tervek kapcsán Rüszt-Fogarasi Enikő kiemelte, hogy az intézet oktatói továbbra is szívesen utaznak olyan iskolákba, ahol igény van erre, azonban említést tett egy hasonló, ezúttal nagyobb

területet átfogó kezdeményezésről is. A Bolyai Társaság ugyanis útjára indítja *TudományKaraván* egyetemismertető és tudománynépszerűsítő tevékenységét. A karaván minikonferenciák által igyekeznek majd bevonni a fiatalságot, s továbbra is a középiskolákat célozza meg, az előadások azonban nem kizárólag történeti jellegűek, mivel a program célja a BBTE kilenc karának népszerűsítése.

(A beszámoló a Rüszt-Fogarasi Enikővel folytatott beszélgetés alapján készült.)

IX. KMTI DOKTORANDUSZKONFERENCIA

Süket Levente-Mátyás

Az évi rendszerességgel megszervezett doktoranduszkonferencia elsődleges célja a kolozsvári Magyar Történeti Intézetben zajló kutatások ismertetése, esetenként egymáshoz közelítése. A IX. KMTI doktoranduszkonferenciára 2023. március 4-én került sor, és öt plenáris ülésből állt, amelyek különböző témákat érintettek. Az első három ülést történészek tartották, míg az utolsó kettőnek a régészet volt a fő témája.

Az első szekciót Hunyadi Attila koordinálta, amelyen Angyal Olívia (BBTE – KMTI), Antal Orsolya (Sepsiszentgyörgy), Beke Ibolya (Octavian Goga Megyei Könyvtár), András Szabolcs (BBTE) és Kápolnási Zsolt (Eötvös József Szakközépiskola, Székelyudvarhely) adtak elő. Angyal Olívia az erdélyi gyermekkönyv-illusztráció 1970–78 közötti nagymestereiről, Antal Orsolya pedig a kitelepítés és a romániai törvényhozás kapcsolatáról beszélt. Beke Ibolya a nemzeti kisebbségekről adott elő a népiszkolák Horthy-kori tankönyvei tükrében, András Szabolcs pedig az erdélyi képviselő kérdésének jelenlétéről a vatikáni konkordátumtárgyalásokon. Végül Kápolnási Zsolt előadása Udvarhely megye első világháború alatti demográfiai viszonyaira összpontosított, amelyeket hangulatos sajtóbejegyzésekkel tett színessé.

A második, Pál Judit egyetemi tanár által vezetett szekcióban Biró István (Farkas Utcai Református Gyülekezet), Szabó E. István (Csíki Székely Múzeum), Kádár Ágota (BBTE – KMTI), Szabó Zsolt (Szatmár Megyei Múzeum) és Jancsó E. Katalin (BBTE – KMTI) mutatták be legfrissebb kutatásaikat. Biró István a Ferenc József Tudományegyetem 1940 őszi történet átszervezéséről és megnyitásáról beszélt, előadásában elsősorban

a korabeli sajtóra támaszkodott. Szabó E. István Márki Sándorról és az 1893–1895 közötti társadalmi viszonyokról értekezett, Kádár Ágota pedig a feminizmus és az örökség kapcsolatáról beszélt Biasini Mari festőművész hagyatékában. Szabó Zsolt előadásának középpontjában Máramaros megye 1822–1849 közötti tisztikara állt, Jancsó E. Katalin pedig az erdélyi parasztkönyha múltjáról tartott előadást.

A harmadik szekció előadásait Rüszt-Fogarasi Enikő dékánhelyettes konferálta fel, ebben Kis Cynthia (BBTE – KMTI), Szmotku Melinda (BBTE – HDI), Sipos István (Hargita Megyei Tanfelügyelőség – Baczkamadarasi Kis Gergely Református Kollégium, Székelyudvarhely) és Török Karola (ELTE) ismertették kutatási eredményeiket. Kis Cynthia a testvériségről beszélt a kora újkori Erdélyben, két nővér, Bornemisza Kata és Bornemisza Zsuzsanna kapcsolatára fókuszálva. Szmotku Melinda előadásának középpontjában Kopcsányi Márton Szűz Mária-tisztelettel kapcsolatos vitairata állt. A szekciót két iskolatörténeti előadás zárta: Sipos István a 16–17. századi erdélyi protestáns iskolarendszerről értekezett, míg Török Karola Johannes Honterus földrajzi műveinek elemzésével vázolta a földrajzoktatás helyzetét.

A negyedik szekcióban Keresztes Timea (Zilah Megyei Történeti és Művészeti Múzeum), Tassaly Dóra (BBTE – KMTI), Süket Levente-Mátyás (Nagy Imre Általános Iskola, Csíkszereda) és Mihálka Nándor (Arany János Emlékmúzeum) előadásait Kovács Zsolt vezette le. Keresztes Timea a késő középkori Szilágyság női divatjáról és a Zilah Megyei Történeti és Művészeti Múzeum gyűjteményéből származó hajdíszekekről beszélt. Tassaly Dóra előadásának középpontjában a bögözi uradalom epizódjai álltak, míg Süket Levente-Mátyás az erdélyi fejedelemség vastermeléséről beszélt. Végül Mihálka Nándor Fráter György váradi erődítményeiről adott elő.

A konferencia ötödik szekciójában három előadás hangzott el, amelyek az erdélyi régészet különböző aspektusaira összpontosítottak. Boér Ilka (Székely Nemzeti Múzeum) a Háromszék környéki középkori templomok romjainak nyomon követéséről adott elő. Belbe Sebastian (Szatmár Megyei Múzeum) előadása a Szamoshat környékéről származó középkori fenékpécsés kerámiáról szólt. Végül Barbocz Beáta (BBTE – KMTI) a mezőbándi népvándorláskori gepida temetőből származó edények megfigyeléseiről tartott előadást.

Összességében elmondhatjuk, hogy a rendezvény sikeres volt. A konferencia lehetőséget nyújtott a doktoranduszoknak, hogy gyakorolják prezentációs készségeiket, és konstruktív visszajelzést kapjanak, ami remélhetőleg inspirálóan hat majd a további kutatásaikra is.

HIBÁK, TÉVESZMÉK ÉS BOLONDOK A TÖRTÉNELEMBEN. KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Gönczi Lília

A Kolozsvári Magyar Történészhallgatók Egyesülete a koronavírus-járvány következtében kénytelen volt hosszabb ideig szüneteltetni működését. Ez a jég tört meg a 2023. április 1-jén megtartott konferenciával. A dátumválasztás nem volt véletlen, hiszen a rendezvény a *Hibák, téveszmék, bolondok* címet kapta. Helyszínül az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jókai utca 2. szám alatt lévő előadóterme szolgált. A KoMaTe hat, történelem karon tanító tanárt kért fel, hogy a címhez igazodva, saját kutatási területükkel egybekötve adjanak elő. A szervezők ezzel nem csak a tudományos ismeretterjesztést szorgalmazták, hanem igyekeztek a tanárok és diákok közeledését is ösztönözni, nem beszélve a kutatási folyamatok és technikák továbbadásáról. Az érdeklődőket a KoMaTe nevében a volt elnök, Sükösd Máté köszöntötte, az Erdélyi Múzeum-Egyesület részéről pedig az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézetének munkatársa, Hegyi Géza mondta el gondolatait.

A köszöntések után került sor Molnár-Kovács Zsolt *Sumérok, magyarok és a tatárlaki táblácskák* témájában tartott előadására. Az előadás rövid betekintést nyújtott az akkori mezopotámiai íráshasználat szokásaiba, de kitért az áltudományok művelőire, sikerességük okára és egyéb Magyarországon megjelenő s egyre jobban terjedő tévhitekre is.

A második bemutatót Hegyi Géza tartotta, *Erdélyhez tartozott-e a Szilágyság a középkorban?* címmel. Az előadó elsősorban Erdély fogalmát járta körbe és határozta meg, s ez magába foglalta a kérdés megfejtését is. A tartalmas bemutatóból kiderült, hogy Erdély nem csupán egy földrajzi fogalom, hanem egy kulturális egységet magába foglaló terület, ha azonban kutatni szeretnénk, mindenképpen el kell vonatkoztatnunk a mai Erdély fogalmától.

A szünetet követően Fehér Andrea *‘elől bolond, hátul bolond.’ Udvari bolondok az erdélyi nemesség szolgálatában* című előadása hangzott el. Az előadás a különböző európai országok udvaribolond-kultúrájába engedett első lépésként betekintést, majd az erdélyi, főként elbeszélő forrásokban megjelent udvari bolondokat vette sorra, így az előadás végére terebélyes lista kerekedett régióink legjelesebb újkori bolondjaiból.

Lupescu Makó Mária Izzó *vastrón és kannibalizmus. (Tév)hitek Dózsa György halála körül* című előadásával folytatódott a nap, amiből többek

között az is kiderült, hogy az elhíresült Dózsa-kivégzés valódi mivoltát elferdítő tévhit alapját egy Petőfi Sándor által írt versrészlet adja, ahol a költő egy izzó vastrónon ülve jeleníti meg Dózsát. A vers alapját korabeli illusztrációk adhatták, külföldi jelentések és pamfletek, amelyek aztán sikeresen beépültek a köztudatba. Lupescu Mária Dózsa György kivégzése mellett számos középkori precedenst és későbbi hírforrást ismertetett, előadásában pedig több izgalmas kérdésre is kitért az erőltetett kannibalizmustól egészen a karóba húzásig.

A minikonferencia utolsó szekciójában szintén két előadásra került sor. Az ötödik előadó György Árpád Botond volt, aki doktori kutatásainak egy izgalmas szeletét ismertette a hallgatósággal *Bolondok a 17. századi Marosvásárhelyen* címmel. A bemutató nem az udvari bolondokra, hanem a korszak igen szigorú viselkedési normáit többször is felrúgó személyekre tér ki, akiket gyakran illettek bolond jelzővel. A hangulatos forrásrészletekkel megtűzdelt előadás a marosvásárhelyi bírák döntéseit ismertette, de betekintést engedett a város igazságszolgáltatásába is.

A hatodik és egyben utolsó előadást Toth Szilárd tartotta egy valamivel aktuálisabb témában, *Putyin vs. Hitler – avagy semmit sem tanulunk a történelemből?* címmel. Ez az előadás arra hívta fel a jelenlévők figyelmét, hogy mennyire hasonlít Hitler politikája Putyin politikájához. A kutató szerint Putyin politikájában ugyanolyan expanzív hajlamokat vehetünk észre, mint a Hitlerében, és ez a politika is, akárcsak a Hitleré, egyelőre elégtelen ellenállással találkozik az Európai Unió részéről.

A konferencia számos érdeklődőt vonzott, a terem megtelt tanárokkal és diákokkal, s úgy gondoljuk, hogy a rendezvény elérte a célját, egy igazán színvonalas, tartalmas, ugyanakkor szórakoztató esemény volt.

NYÍLT NAP A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZETBEN

Forró-Bathó Ákos

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet 2023-ban 6. alkalommal szervezett nyílt napot a 14. Kolozsvári Magyar Napok keretén belül. Intézetünk és vendégeink ebben az évben tematikus sétákkal, két kiállítással, egy kerekasztal-beszélgetéssel, három vetített képes előadással és egy sörtörténeti konferenciával járult hozzá a kincses városban zajló rendezvénysorozathoz.

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvánnyal közösen tematikus sétákat szervezett román és magyar nyelven. Pakó Klára művészettörténész a kolozsvári műemlékeken keresztül hozta közelebb az érdeklődőkhöz Mátyás király személyét és korát. Kolozsvár barokk palotaépítészetét és a II. világháborút követő évtizedek szocialista modernizmusát Tóth Gödri Iringó művészettörténész ismertette meg a sétára érkezőkkel.

Követve a többéves hagyományt, egy pénteki napon, 2023. augusztus 18-án nyitotta meg kapuit a kolozsvári Magyar Történeti Intézet, ahol Rüszt-Fogarasi Enikő dékánhelyettes köszöntötte a „magyarnapozókat” és a vendégeinket. Ebben az évben az első programpont a MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoporthoz kötődött, akik a *Mindennapi élet a középkori Magyarországon* című vándorkiállításukat mutatták be. A 12 táblából álló kiállítást Kádas István, a kutatócsoport tudományos munkatársa mutatta be. Ezt követte egy kerekasztal-beszélgetés, ahol a 20 éve a szakkönyv-kiadásban és az ismeretterjesztésben kulcsszerepet vállaló budapesti Martin Opitz Kiadó tevékenységét és erdélyi vonatkozású köteteit ismertették. A programon Pakó Klára, a KMTI adjunktusa beszélgetett Tóth Csaba régésszel, numizmatikussal, a Martin Opitz Kiadó vezetőjével, Weisz Boglárka történésszel, a budapesti Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársával és Kiss Erika művészettörténésszel, a Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Főosztályának vezetőjével.

A kerekasztal-beszélgetést három érdekfeszítő előadás követte, amelyekben helyet kapott a középkor, az újkor és a 20. század történelme is. Weisz Boglárka előadásában a középkori kereskedelem nehézségeit ismertette. Szó esett a vámok sokféleségéről, a vámszedőhelyek jelképeiről, a kereskedelmi utakról és az álutakról, valamint arról is, hogy milyen áruk érkeztek a Magyar Királyságba, és mit exportált ebben az időben az ország. Kovács Zsolt, a KMTI egyetemi adjunktusa a barokk Kolozsvárra kalauzolta el a közönséget. Előadásában kiemelten foglalkozott a kincses város köztéri szobraival. A bemutató Johann König, Johann Nachtigall és Anton Schuchbauer kőfaragók munkásságának rövid áttekintésére vállalkozott, s a 18. század második felében keletkezett igényes szobrászati emlékek sorozatát mutatta be a fennmaradt tárgyi emlékek, illetve archív képfelvételek alapján. Végezetül Lönhárt Tamás, a KMTI egyetemi docense a helsinki konferencia kezdetének 50 éves évfordulója apropóján ismertette a határozat létrejöttét és fontosságát. Az előadásban szó esett

arról, hogyan talált magára Európa a bipoláris világban, és mit tartalmaz a helsinki záróokmány három kosara. Az előadás végén pedig azt is megtudhattuk, hogyan került az erdélyi magyarság kérdése az emberi jogok betartását vizsgáló bizottságok elé.

A délutáni szekcióban három tematikus előadás hangzott el. Ennek felvezetéseként mutatta be Váry-Sylvester Péter (a 2022/2023-as tanévben végzett történelem szakos hallgató) a magángyűjteményéből készült sörtörténeti kiállítást. A sörtörténeti szekció első előadásában Molnár Kovács Zsolt egyetemi docens az ókori Kelet (Mezopotámia és Egyiptom) sörkészítési és sörfogyasztási szokásairól adott elő. Lupescu Makó Mária egyetemi docens előadásában a középkori sörfogyasztásra és főzésre tért ki. De szó volt a sörnek a gyógyászatban betöltött szerepéről is, s arról is, hogyan világiasodott el a sörfőzés, vagy milyen szerepet játszottak ebben a nők. Azt is megtudhattuk, hogy középkorban is nagy volt a sörvászlétk: az angliai *alét* komló nélkül készítették, a söroket a színük, erősségük és előállításuk helye szerint különböztették meg. A nyílt nap utolsó előadója Váry-Sylvester Péter volt, aki előadásában a háromszéki sörfőzés korszakolására tett kísérletet. Az előadó szerint az első korszak a kis kapacitással működő sörfőzdekről szólt, a másodikat a sörkertek és a St. Georgen Bräu Németországból át-, majd visszatelepülő sörgyár fémjelezte. Napjainkban pedig a kézműves sörök térhódítását tapasztaljuk.

A rendezvény, a korábbi évekhez hasonlóan, számos vendéget vonzott. Úgy gondolom, hogy a tematikus séták, a kerekasztal-beszélgetések, a kiállítások és az előadások hozzásegítették az érdeklődőket ahhoz, hogy egy kicsit jobban megértsék azt a múltat, ami mindannyiunkat meghatároz.

A VIDÉKRE FÓKUSZÁLVA. BESZÁMOLÓ A HATODIK NEMZETKÖZI VIDÉKTÖRTÉNETI KONFERENCIÁRÓL

Szabó Zsolt

Brighton, Bern, Girona, Leuven, Párizs és Uppsala után Kolozsvár volt a hatodik Nemzetközi Vidéktörténeti Konferencia (Sixth Biennial Conference of the Rural History Organisation) házigazdája. Az eseményre 2023. szeptember 11. és 14. között került sor, szervezői pedig a BBTE Történelem és Filozófia Kara, valamint az Erdélyi Néprajzi Múzeum voltak. A konferencia helyszínéül a BBTE főépülete és a vele szemben lévő Európai Tanulmányok

Kara szolgált. A rendezvényre több mint 400 kutató regisztrált 40 országból. A kontinenseken átívelő intézményi összeköttetéseket az EURHO (European Rural History Organization) biztosította, mely maga többek között olyan fontos kutatói hálózatok egyesülésén keresztül jött létre, mint a CORN (Comparative Rural History of the North-Sea Area), a Rural Network of the European Social Science History Conference és a Programme for the Study of European Societies. Székhelye az ausztriai St. Pöltenben van. Jelenlegi elnöke Rüszt-Fogarasi Enikő professzor, akit a konferencia során választottak ebbe a tisztségbe.

A négynapos esemény főszervezője Rüszt-Fogarasi Enikő dékánhelyettes volt, az ő vezetésével, illetve Nagy Róbert-Miklós egyetemi docens és intézetigazgató, Fehér Andrea egyetemi adjunktus, György Árpád Botond tanársegéd és Izsán Csaba PhD-hallgató irányításával 15 önkéntes hallgató és doktorandusz biztosította a konferencia hatékony működését. A rendezvényen 68 tematikus szekcióban mintegy 300 előadás hangzott el. Minden témára ebben a szerény beszámolóban nem áll módunkban kitérni, azonban kiemeltünk pár fontosabb tömböt. A kolozsvári szervezők a levéltárak és a vidéktörténet kapcsolatára helyeztek különleges hangsúlyt, a plenáris előadások is ezt a kérdéskört érintették. Több szekció foglalkozott a környezeti változásokat boncolgató kérdésekkel, kiemelt téma volt a film és az agrárközösségek viszonya is; több panel vizsgálta a mezőgazdaság működtetésében használt kora újkori és újkori technológiákat, a tájidegen növények meghonosításának a környezetre gyakorolt hatását, valamint különböző kultúrák néprajzi örökségei is bemutatásra kerültek. Továbbá öt rendhagyó, könyvbemutatókból és kerekasztal-beszélgetésekből álló szekció is volt.

Az előadók számos kötetlen programpontra is részt vehettek. Szeptember 12-én Lönhárt Tamás egyetemi docens és a Korzó Egyesület munkatársai tartottak városvezetést Kolozsváron. Két városon kívüli kirándulásra is sor került. Az első, igen nagy népszerűségnek örvendő távolsági kirándulás Torockót és Torockószentgyörgyöt célozta meg, a másik pedig a bonchidai Bánffy-kastélyt mutatta be. Ez utóbbi kiránduláson a válaszüti kastély és Kallós Zoltán néprajzi gyűjteményei is bemutatásra kerültek. Ugyancsak a konferencia lazább programpontjaihoz tartozott az Erdélyi Néprajzi Múzeum által szeptember 14-én a Romulus Vuia Nemzeti Etnográfiai Parkban megrendezett esemény, ahol Erdély ízeit és hagyományait ismerhették meg a kikapcsolódni kívánók.

Intézetünk számos tagja előadóként is részt vett a konferencián. Szeptember 11-én Hegyi Géza (Erdélyi Múzeum-Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet) óraadó tanár adott elő (*The share of tithe of the parish priests in the 16th century Transylvania. A topographical approach*). Értekezésében az egyházi tizednek az erdélyi plébániák közötti eloszlását térképezte fel egy 1589-es forrás segítségével. Szöcs Péter társult oktató (Szatmár Megyei Múzeum) a régészeti mentőásatások során feltárt, középkori háziiparhoz köthető tárgyakról és a felfedezésük kontextusának lehetséges interpretációiról számolt be (*Archaeological traces of household industries in the medieval settlements. Several examples and their interpretation*). Belbe Sebastian (Szatmár Megyei Múzeum) a Szamos völgyének Szatmár vármegyéhez tartozó részében található egyetlen Árpád-kori lelőhelyéről értekezett (*The material culture of settlements from the Lower Someş Valley in the High Middle Ages*) és arról, ahogyan annak anyagi kultúrája visszatükrözi a korabeli emberek hétköznapi életét. A programban szerepelt még dr. Molnár Kovács Zsolt egyetemi docens elődása is (*Changing landscape: Methodological problems of settlement networks reconstruction in North-western Transylvania*).

Szeptember 13-án Rüszt-Fogarasi Enikő dékánhelyettes négy kora újkori kolozsvári malomról adott elő (*The mills around Cluj in early modern times*), összehasonlítva működésüket egymással, illetve más európai malmokkal. Hunyadi Attila Gábor egyetemi docens szekciószerzőként és előadóként is bemutatkozott a rendezvényen. Előadásában (*Co-working in rural hubs: Cooperatively built and owned People's Houses (Népház, Vereinhaus) as polyvalent community development open spaces in Transylvanian villages, (1900–1918)*) a századforduló erdélyi szövetkezeti mozgalom eredményeként a helyi közösségek összefogása által épített népházak tervezését és létesítését, illetve működésének anyagi hátterét mutatta be. A konferencia zárónapján Nagy Róbert-Miklós a dualista Magyarország keleti részén kialakuló két helyi ipari központ, a századfordulós Brassó és Temesvár szesz- és cukoriparában dolgozó vándormunkásairól szolt (*Temporary labor migration between the rural and industrial areas in the Eastern part of the Kingdom of Hungary at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries*).

Végezetül elmondhatjuk, hogy a rendezvény nagy népszerűségnek örvendett, a messzi tájakról Kolozsvárra érkező kutatók a változatos és tartalmas előadások mellett a hely szellemét is megtapasztalták, s a visszajelzések alapján úgy tűnik, hogy pozitív élményekkel és benyomásokkal távoztak.

IDENTITÁSOK, REPREZENTÁCIÓK ÉS POLITIKÁK –
ÁLLAMOK ÉS KISEBBSÉGEK VISZONYA
A XX–XXI. SZÁZADBAN

Adriana Cupcea, Peti Lehel, Székely István Gergő

Identități, reprezentări și politici – relații stat-minorități în secolele XX și XXI / Identities, Representations and Policies: State-Minority Relations in the 20th and 21st Centuries címmel szervezett kétnyelvű konferenciát 2023. október 5–6-án a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, a Babeș–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karának Magyar Történeti Intézete, a Nemzetközi Tanulmányok és Jelenkori Történelem Intézet, a Népeśégtanulmányok és Kisebbségek Történelme Doktori Iskola, valamint az Etnikumközi Kapcsolatok Hivatala (Bukarest). A konferencia munkálatai 12, román és angol nyelvű panelben zajlottak a Babeș–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetében. A konferencia szervezőbizottságát az NKI részéről Adriana Cupcea, Peti Lehel és Székely István Gergő, a partnerintézetektől Toth Szilárd és Fodor János alkották. Két panelt az NKI-kutatók szerveztek önálló, illetve társszervezői minőségben (Toma Stefánia – Fosztó László, a panel címe: *New Trends in Romani Studies* [Új irányzatok a romakutatásokban]; Peti Lehel – Petteri Laihonen – Bodó Csanád: *Language Identities in and beyond the Nation-State in European Peripheries* [Nyelvi identitások a nemzetállamokban és azokon túl az európai perifériákon]), míg egy panelt a Magyar Történeti Intézet oktatói jegyezték (Toth Szilárd – Fodor János: *Elite minoritare maghiare din România* [Kisebbségi magyar elitek Romániában]). A konferencia tematikus blokkokba sorolt 47 előadása (48 kutató vett részt prezentációval, ebből egy társelőadó volt) az említetteken kívül a következő panelekben hangzott el: *Transformări sociale, presiune, stat și minorități* (Társadalmi átalakulások, elnyomás, állam és kisebbségek); *Kin-states, Diasporas, Securitization – Past and Present* (Anyországek, diaszpórák, szekuritizáció – múlt és jövő); *Minoritatea maghiară din România: disidență, rezistență, elite intelectuale* (A romániai magyar kisebbség: disszidencia, ellenállók, értelmiségiek); *Aplicarea drepturilor minorităților și relații interetnice în România de azi* (A kisebbségi jogok alkalmazása és interetnikus viszonyok a mai Romániában); *Româniica minoritate – identități, aspirații și discursuri în secolele al XIX-lea și XX* (Románok kisebbségben – identitások, törekvések és diskurzusok a

XIX. és XX. században); *Minorities and the Power – Changing Relations and Representations in the 20th and 21st Centuries* (Kisebbségek és hatalom – változó kapcsolatok és reprezentációk a XX–XXI. században); *Minorități între dinamica integrării și persecuție sistematică: evreii și romii din România* (Kisebbségek az integrációs dinamika és a szisztematikus üldöztetés között: romániai zsidók és romák); *Hungarian Minorities and Diasporas – Identity, Attitudes, Representations* (Magyar kisebbségek és diaszpórák – identitás, attitűdök, reprezentációk).

A konferencia multi- és interdiszciplináris perspektívából közelítette meg a nemzeti kisebbségek témáját. Az előadások a klasszikus kutatási perspektívák mellett az újaknak is teret engedve az államok és kisebbségek viszonyát a diszkurzív struktúrák változásán keresztül vizsgálták, amelyekre hatással voltak a recens geopolitikai fejlemények, az ukrajnai háború és az ezzel járó destabilizációs félelmek.

A konferencia ugyanakkor egy olyan szakmai párbeszéd elmélyítésére is törekedett, amely biztosíthatja a feldolgozott témák interdiszciplináris megértését és bemutatását, továbbá lehetőséget kínált a humán- és társadalomtudományok területén – történelem- és politikatudományok, antropológia, néprajz, szociológia, nyelvészet – dolgozó kutatóknak, hogy bemutathassák a romániai, valamint kelet- és délkelet-európai kisebbségekkel kapcsolatos recens kutatásaik eredményeit.

A konferencián elhangzott előadásokból 2024-ben tanulmánykötet fog megjelenni.

TRANSZILVANIZMUS KONFERENCIA ÉS WORKSHOP 2023. NOVEMBER 10.

Ioniță Gergely-Róbert

Az emberek jelleme a nehéz időkben ismerszik meg igazán, és ez fokozottan igaz volt gróf Bánffy Miklósrá, Kemény Jánosra, illetve Kós Károlyra is, akik a 20. század folyamán, politikai és kulturális tevékenységük által az elhivatottságukról tettek tanúbizonyságot. 2023. november 10-én a Magyar Történelmi Intézet Jelenkor Története és Nemzetközi Tanulmányok Tanszéke egy konferencia, illetve workshop keretén belül emlékezett meg a transzilvanizmus ezen jelentős képviselőről.

A résztvevőket Toth Szilárd habilitált egyetemi docens, tanszékvezető köszöntötte, ezt követően pedig rátért Bánffy Miklós Erdéllyel kapcsolatos politikai és kulturális szerepvállalásának bemutatására. Előadásában (*Bánffy Miklós – aki Erdélyt választotta Magyarország helyett*) méltó emléket állított Erdély utolsó polihisztorának. Ezt követően Fodor János egyetemi adjunktus a két világháború közötti romániai Országos Magyar Pártban tevékenykedő marosvásárhelyi polgármester transzilvanistákkal való viszonyát tárta a hallgatóság elé (*Bernády György viszonya Bánffy Miklóssal és Kós Károllyal a politikai transzilvanizmus keretében*). Hunyadi Attila Gábor habilitált egyetemi docens igencsak színes és izgalmas előadása Kós Károly és Toroczkai Wigand Ede tervezőasztalához kalauzolta a hallgatókat (*Toroczkai Wigand Ede és Kós Károly vidék- és városfejlesztő építészeti tervei és alkotásai Erdélyben*). A két építész munkásságát egyrészt a megvalósult épített örökségen, másrészt a csupán papíron maradt, számtalan tervrajzon keresztül csodálhattuk meg. Lönhárt Tamás egyetemi docens előadása (*Kós Károly, Tamási Áron és Szabédi László a transzilvanizmusról*) összefoglalta a transzilvanizmussal kapcsolatos jelenlegi kutatási eredményeket, s vázlatosan ismertette mindazokat a nehézségeket, melyekkel a két világháború közötti időszakban, majd a kommunizmus idején az erdélyi elitnek meg kellett küzdenie. Előadásának fontos üzenete volt, arra próbált ugyanis válaszolni, hogy létezik-e napjainkban transzilvanizmus.

A konferencia méltó zárásaként a résztvevők, Hunyadi Attila Gábor vezetésével, a Házsongárdi temetőben is tiszteletüket tették Kós Károly és Bánffy Miklós síremlékeinél.

A Magyar Történelmi Intézet Jelenkor Története és Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének 2023. november 10-i konferenciája közelebb hozta az érdeklődőkhöz a transzilvanizmus képviselőit, megvilágította a közöttük lévő kapcsolatokat és együttműködéseket. A rendezvény célja elsősorban a megemlékezés volt, hiszen 150 éve született gróf Bánffy Miklós polihisztor, 140 éve Kós Károly építész és 120 éve Kemény János író. Mindhárman Erdélyt választották, annak ellenére, hogy lett volna lehetőségük külföldön kamatoztatni tehetségüket, ezért úgy gondolom, hogy elhivatottságuk és a szülőföldjük iránt tanúsított hűségük által mindannyiunknak példát mutatnak.

IX. ROMÁNIAI MAGYAR TÖRTÉNELEMTANÁROK TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁJA

Csoma Nikol

A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán működő kolozsvári Magyar Történeti Intézet szervezésében évente megrendezésre kerülő Romániai Magyar Történelemtanárok Tudományos Konferenciájának legfőbb célja, hogy lehetőséget teremtsen az ország különböző magyar nyelvű iskoláiban tanító és emellett tudományos munkát kifejtő történelemtanárainak a legújabb kutatási eredményeik bemutatására. A IX. Romániai Magyar Történelemtanárok Tudományos Konferenciájára 2023. december 9-én került sor, ahol két szekcióban összesen tíz pedagógus érdekes előadását hallgathattuk meg, online és offline térben egyaránt.

A konferenciát Rüszt-Fogarasi Enikő dékánhelyettes beszéde nyitotta meg, majd N. Rózsa Erzsébet (a Nemzeti Közszerződési Egyetem egyetemi tanára, az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa) *Gáza* című plenáris előadását hallgathattuk.

Az első szekció Bakk Antal Pál *Sóadományozás az Apafi-korszakban* című előadásával vette kezdetét, majd Zatoschil Ballai Zsuzsa a sárkányok és szentek földjére, Margittára kalauzolta el a hallgatóságot. Őt Sütő Zsolt követte, aki Nagybánya viszonylatában tárgyalta a 17–18. századi számadáskönyvekben rejlő kutatási lehetőségeket. Néhány darab „fain csokoládékról” is szó esett Lukács-Erdei Ibolya előadásában, aki a zsigó Wesselényi-kastély 1836–1837-es leltárát tanulmányozta. Sipos István az oktatást felügyelő testületek 18. századtól kezdődő működésébe nyújtott betekintést, a tanfelügyelet történetének bemutatására koncentrálna.

Egy rövid szünetet követően a második szekciót Sebestyén Elemér nyitotta, aki papi feljegyzések tükrében mutatta be az 1944 őszén Udvarhelyszéken átvonuló frontot, Kápolnási Zsolt pedig a székely önkormányzatiság és katonai múlt emlékközpontjáról tartott előadást.

Az elhangzott előadások mellett a konferenciát színesebbé tette a Toth Szilárd által moderált kerekasztal-beszélgetés, ahol meghívott vendégként Gidó Attila (a Román Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa), valamint Lönhárt Tamás (a BBTE Kolozsvári Magyar Történeti Intézete Jelenkor Története és Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének oktatója) azokat a kihívásokat vették górcső alá, amelyekkel napjaink

történelemtanárai a holokauszt oktatása során néznek szembe. Többek között szó esett arról is, hogy egy továbbképzés keretén belül megfelelő szakemberek nyújtanának lehetőséget a romániai magyar történelemtanároknak elmélyülni a holokauszt témakörében. A beszélgetést Toth Szilárd zárta, aki szintén aktív tagja ennek a kezdeményezésnek.

A kerekasztal-beszélgetést követően Csorján Árpád vázolta a drámaszínjátászás előnyeit a diákok történelmi tudásának elsajátításában. Kovács Enikő előadásában a romániai kommunizmus egy szegmensébe tekinthetünk be, mégpedig Székelyudvarhely viszonylatában. A konferencia utolsó előadójától, Demeter Csanádtól a szentegyházi Tamási Áron Általános Iskola alapításáról tudhattunk meg többet.

Összességében elmondhatjuk, hogy a konferencia sikeres volt, hiszen az előadóknak több mint negyvenöt fős népes közönség előtt volt lehetőségük megosztani jelenlegi kutatási eredményeiket, és remélhetőleg a hozzájuk intézett kérdések és észrevételek további kutatási irányokra mutattak rá.

SZERZŐINK/AUTHORS

- Béres Kinga Renáta** – szakmai referens, Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., Budapest, e-mail cím: bkingarenata@gmail.com
- Boér Ilka** – művészettörténész, régész, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, e-mail cím: boerilka@gmail.com
- Both Noémi Zsuzsanna** – történész, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, e-mail cím: bothnoemizsuzsanna@gmail.com
- Cupcea, Adriana** – kutató, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, e-mail: adriana.tamasan@gmail.com
- Csoma Nikol** – MA-hallgató, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: nikol.csoma@stud.ubbcluj.ro
- Dimény-Varga Fanni** – MA-hallgató, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: dimenvargafanni@gmail.com
- Erdősi Péter** – egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Budapest, e-mail cím: erdosi.peter@btk.elte.hu
- Fábián Róbert-Donát** – teológus, történész, Római Katolikus Főegyház-megye, Gyulafehérvár, e-mail cím: fabianrobert@gmail.com
- Fehér Andrea** – PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: andrea.fehér@ubbcluj.ro
- Flóra Ágnes** – PhD, főlevéltáros, Román Nemzeti Levéltár, Kolozsvár, e-mail cím: agnes.flora@gmail.com
- Fodor János** – PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: janos.fodor@ubbcluj.ro
- Forró-Bathó Ákos** – MA-hallgató, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: forroakos@yahoo.com
- Gönczi Lidia** – BA-hallgató, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: lidia.gonczi@stud.ubbcluj.ro
- György Árpád Botond** – PhD, egyetemi tanársegéd, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: arpad.gyorgy@ubbcluj.ro
- Ioniță Gergely-Róbert** – MA-hallgató, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: gergely.ionita@stud.ubbcluj.ro
- Jancsó E. Katalin** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: jancso.e.kati@gmail.com
- Kádár Ágota** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: kadaragota@yahoo.com
- Kelemen Lilla Kornélia** – MA-hallgató, BBTE, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: kelemenlillakornelia@gmail.com

- Keszeg Vilmos** – érdemes egyetemi tanár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: vkeszegv@gmail.com
- Kiss Anna-Ilona** – MA diplomás kultúrakutató, Miközöd?! Erdélyi közéleti podcast, alapító-szerkesztő, Kolozsvár, e-mail cím: kissanna0529@gmail.com
- Nagy Róbert-Miklós** – PhD, egyetemi docens, intézetigazgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: robert.nagy@ubbcluj.ro
- Nemes Szilárd Attila** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: szilard.nemes@ubbcluj.ro
- Papp Kinga** – tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, e-mail cím: papp.kinga@eme.ro
- Pál Judit** – habil dr., egyetemi tanár, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, az MTA külső tagja, e-mail cím: pal.judit@ubbcluj.ro
- Peti Lehel** – kutató, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, e-mail: petilehel@yahoo.com
- Póti Vivien Tamara** – MA-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: vivien.poti@stud.ubbcluj.ro
- Silló Dalma Orsolya** – művészeti tanácsadó, Hargita Megyei Kulturális Központ, Csíkszereda, e-mail cím: sdalmao98@gmail.com
- Sipos Gábor** – érdemes egyetemi tanár, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, az MTA külső tagja, e-mail cím: gspis13@gmail.com
- Süket Levente-Mátyás** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: levente.suket@ubbcluj.ro
- Szabó Zsolt** – történész, Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti, e-mail cím: szabo_zsolti2003@yahoo.com
- Székely István Gergő** – kutató, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, e-mail: istvanszekely@yahoo.com
- Toth Szilárd** – habil. dr., egyetemi docens, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: szilard.toth@ubbcluj.ro
- Tóth Krisztián** – PhD-hallgató, BBTE, Római Katolikus Teológia Kar, Kolozsvár, e-mail cím: krisztian.toth@ubbcluj.ro
- Újvári Dorottya** – művészettörténész, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely, e-mail cím: doriuj@gmail.com
- Vigh Tímea** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: timea.vigh@ubbcluj.ro
- Zan Antonia** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: antonia.zan@ubbcluj.ro